Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası

Âlimler, Müesseseler
ve Fikrî Eserler
XVIII. Yüzyıl

Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları
Kitap No: 53

Yayın Koordinatörü
Erdem Zekeriya İskenderoğlu
Nurullah Yaldız

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası
(Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl

Editörler
Ahmet Hamdi Furat
Nilüfer Kalkan Yorulmaz
Osman Sacid Arı

ISBN 978-975-2485-14-3

TC Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 40688

1. Baskı
İstanbul, Aralık 2018

Kitap Tasarım **Salih Pulcu**
Tasarım Uygulama **Recep Önder**

Baskı-Cilt **Seçil Ofset Matbaacılık**
Yüzyıl Mh. Matbaacılar Sitesi 4. Cadde No: 77
Bağcılar İstanbul
Sertifika No: 12068

ZEYTİNBURNU BELEDİYESİ

444 1984
www.zeytinburnu.istanbul

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası

Âlimler, Müesseseler
ve Fikrî Eserler
XVIII. Yüzyıl

CİLT 1

ZEYTİNBURNU BELEDİYESİ

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ 1924

SUNUŞ

Kıymetli okurlarımız,

Türk matbuat dünyasına birbirinden nadide kaynak eserler kazandıran Zeytinburnu Belediyesi olarak bizler, kültür-sanat yayıncılığımızın yeni bir meyvesini daha sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz.

"Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müessesler ve Fikri Eserler 18. Yüzyıl)"eserimiz, dünyanın en büyük medeniyet havzalarından biri olan Osmanlı Devleti'nin ilmi temellerini irdeliyor. İstanbul'un fethiyle hız kazanan çok yönlü gelişmenin ilmî incelikleriyle bizleri baş başa bırakıyor. Bu bakımdan oldukça önemli bir çalışma.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, her sahada ulaştığı başarılarıyla biliniyor. İnsanlığa yepyeni ve özgün bir medeniyet teklifiyle Anadolu'ya giren, sonra Avrupa içlerine kadar giden bizler, aslında çok geniş, çok derin bir ilmi terbiyeyle iç içe olmuşuz. Askeri ve siyasi başarılarımızın temelinde hep ilim olmuş. Çok geniş bir irfan ve sanat geleneği, yolumuzu aydınlatmış.

Şimdi modern bir Cumhuriyet olarak, bu büyük geleneğin, devasa bir ırmak gibi geçmişten gelip geleceğe doğru akan bu özgün yolun, yeni bir kavşağında bulunuyoruz. Ülke olarak yepyeni bir atılım içindeyiz. Ve biliyoruz ki her büyük gelecek atılımı, güçlü bir gelenek atılımıyla birlikte olur. Dirilen her medeniyet, hafızasıyla birlikte ayağa kalkar.

Zeytinburnu Belediyesi olarak bizler, uzun yıllardır gerçekleştirdiğimiz kültür-sanat projelerimizde daima bu şiarı kendimize rehber edindik. Yayıncılık politikamızı da bu anlayışla inşa ettik.

Şimdiye kadar yayımladığımız bir çok temel eserin yanı sıra, elinizdeki eseri de bu uzun gayemize matuf, gururla takdim ediyoruz.

Osmanlı Medeniyetinin irfan ve ilim birikimini ihtiva eden bu çalışmada emeği geçen ilim insanlarımıza, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesine, saygıdeğer danışma ve yürütme kurulu üyelerine ve mesai arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Murat Aydın
Zeytinburnu Belediye Başkanı

Editör'den

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin daha önceki yüzyıllara nazaran siyasî ve askerî başarılarını devam ettiremediği bilinmektedir. Dönemin tarihçiler tarafından gerileme gibi olumsuz bir sıfatla nitelendirilmesi yüzyılla ilgili tarih çalışmalarının azlığının bir sebebi olarak düşünülmektedir. Bu olumsuz nitelemenin araştırmacıların döneme dair ilim ve kültür sahasındaki çalışmalara yönelmesine de mani olduğu anlaşılmaktadır. Dönemle ilgili çalışmaların azlığı, bu yüzyılda ilmî faaliyetlerin bir nevi gerileme içerisinde olduğu düşüncesini beraberinde getirmiştir. Fakat son zamanlarda yapılan çalışmalar bunun en azından İslamî ilimler alanında yeniden düşünülmesinin gerektiğini göstermektedir. Bu çabanın bir örneği olan elinizdeki çalışma, 18. yüzyılın ilmî birikim bakımından bir gerileme dönemi olmayıp, klasik ile modern dönem arasında her iki dönemin özelliklerini de yansıtan bir geçiş dönemi olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Çalışmamız, İslamî ilimler alanındaki birikimi niceliksel olarak tespit etmeyi hedefleyen istatistiksel bir çalışmanın, ulaşılan verilerin tasvirini içeren ilk kısmı ile başlamaktadır. Bu çalışmanın verileri de birinci ve ikinci cildin sonunda tablolar halinde sunulmuştur.

İki ciltten oluşan bu çalışmanın birinci cildinde hadis, dil bilimleri, fıkıh ve ilmiye teşkilatı ile ilgili konular ele alınmıştır. Hadis ve dil bilimleri başlıklı bölümde Dâvûd el-Karsî ve *Şerhu Usûli'l-Hadis* isimli eseri, Edirneli İbrahim Fıtrî Efendi ve *Buhârî Şerhi*, Bukâî ve *Avâmil Şerhi*, Hâherzâde ve Kur'ân sözlüğü hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Fıkıh bölümünde ise, çeşitli boyutları ile Hâdimî ve eseri *Mecâmiu'l-Hakâik* üç ayrı çalışma ile ele alınmış, ayrıca Hafid Efendi'nin *Galatât*'ı ve vakıflar hukuku ile ilgili tartışmalar gündeme getirilmiştir. Bu cildin son bölümünde ilmiye teşkilatındaki ıslah faaliyetleri ile vak'anüvislerin müderrislerle ilgili tuttuğu notlar ve Kadı Sıdkî Mustafa Efendi'nin günlüğü konu edilmiştir.

İkinci ciltte ise kelam ve felsefi ilimler, bilim tarihi, tasavvuf ve sanat tarihi alanlarındaki yazılara yer verilmiştir. Kelam ve felsefe bölümünde Cârullah

Efendi'den hareketle tehâfüt ve tekfir münakaşaları, cihet-i vahde tartışmaları çerçevesinde dönemin ilmî düşüncesi ve 18. yüzyıldaki Mâturîdîlik vurgusu ele alınmış, ayrıca Velican Mar'aşî'nin *Zübdetü'l-münâzara* ve İbrahim b. Haydar'ın *er-Risâletü'l-kudsiyyetü't-tâhire* isimli eserleri değerlendirilmiştir. Bilim tarihi başlığını taşıyan bölümde ise dönemin kadısı Ebu Sehl Nu'mân'ın *Tebyînü a'mâli'l-misâha* isimli eseri ile İbrahim Müteferrika'nın haritacılık çalışmaları ve Cârullah Efendi'nin teorik astronomi ile ilgili notları konu edilmiştir. Tasavvuf bölümünde ise, Bursevî, Erzurûmî, Müstakîmzâde ve Sâfî Musa el-Mevlevî et-Trablûsî üzerinde durulmuş, ayrıca Nablûsî'nin *el-Ukûdü'l-Lü'lüiyye* isimli eseri tartışılmıştır. Sanat ve tarih başlıklı son bölüme ise, Pîrîzâde'nin İbn Haldun'un *Mukaddime Tercümesi*, Hattat İsmail Zühdî Efendi'nin hat çalışmaları ve Abdurrahman el-Cebertî'nin *Acâibü'l-ahbâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr* isimli eseri incelenmiş, ayrıca Müneccimbaşı Ahmed Dede hakkında bir çalışma yer almıştır.

Elinizdeki bu iki ciltlik çalışma, 22- 23 Aralık 2017 tarihlerinde İstanbul Üniversitesi ile Zeytinburnu Belediyesi'nin işbirliği ile düzenlenen Sahn-ı Seman'dan Darülfününa Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Alimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVIII. Yüzyıl başlıklı uluslararası sempozyumun tebliğlerinin kitaplaşmış halidir. Son olarak, bu kitabın meydana gelmesindeki katkıları sebebiyle İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mürteza Bedir ve Üniversitemiz Rektörü Prof. Dr. Mahmut Ak'a özellikle teşekkür ederiz. Ayrıca Zeytinburnu İlçesi'ni ilim ve kültür merkezi haline getiren Belediye başkanımız sayın Murat Aydın'a da şükranlarımızı sunuyoruz.

Editörler
İstanbul, 2018

İÇİNDEKİLER

Murat Sarıtaş, Yasir Beyatlı, Serdar Özalp, Muhammed Selman Tüfekçioğlu, Şaban Kütük
18. Yüzyıl Osmanlı Merkez Topraklarında Şer'î İlimler:
İstatistikî Bir İnceleme **11**

NAKLÎ İLİMLER, DİL İLİMLERİ

Nilüfer Kalkan Yorulmaz
Dâvûd el-Karsî'nin Hadisçiliğinde Mantık İlmi ve Külli Kaideler
(*Şerhu Usûli'l-Hadîs* İsimli Eseri Bağlamında) **45**

Seyit Ali Güşen, Abdullah Taha İmamoğlu
18. Yüzyıl Osmanlı Muhaddislerinden Edirneli İbrahim Fıtrî Efendi ve
Sahîh-i Buhârî Şerhi **63**

Muhammet Abay
Haherzâde'nin *Minhâcü'l-Beyân*'ı Çerçevesinde
Osmanlı'da Kur'an Sözlükçülüğü **85**

Musa Alak
Gözden Kaçan Bir *Avâmil-i Cedîd* Şerhi:
Veliyyüddîn b. Halîl el-Bükâî'nin *Zübdetü'l-Kavâ'id [ve] Ukdetü'l-Fevâid*'i **101**

FIKIH

Mürteza Bedir
Geleneğin Son Halkası: Hâdimî'nin *Mecâmi'ü'l-Hakâ'ik* adlı Eseri ve
Usul'de Güncel Bilgi Meselesi ya da Bugün Fıkıh Usulünü
Hangi Eserlerden Okumalıyız? **135**

Murat Sarıtaş
"Fakihlerimizin Görüşleri Naslardan Önceliklidir":
Ebû Sa'îd el-Hâdimî'nin Nas-Mezhep İlişkisi Problemine Dair Görüşleri **163**

Necmettin Kızılkaya
18. Yüzyıl Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Değişim:
Küllî Kâideler-Fıkıh Usûlü İlişkisi **179**

Ahmet Hamdi Furat
Hafîd Efendi'nin *Galatât*'ında Fıkıh Terimleri **201**

Osman Safa Bursalı
Hicaz'ın Hanefi Fukahası Mesaide: Vakıf Malın İstibdali, Bir Risale ve Takrizleri **211**

İLMİYE TEŞKİLATI

Ayşe Zişan Furat
18. Yüzyıl Osmanlı Eğitiminde Dönüşüm: Islah mı? Yenilenme mi? **243**

Ali Aslan
Kariyerinin Başında Bir Osmanlı Kadısı'nın Hatıraları:
Sıdkî Mustafa Efendi Günlüğü **273**

Göker İnan
18. Yüzyılda Müderrislik Yapan Vak'anüvisler ve
İlmiye Sınıfına Dair Tuttukları Bazı Kayıtlar **295**

EK

Murat Sarıtaş, Yasir Beyatlı, Serdar Özalp,
Muhammed Selman Tüfekçioğlu, Şaban Kütük
18. Yüzyılda Osmanlı Merkez Topraklarında Kaleme Alınan Şerî Eserler I
(Alana Göre Sıralı) **313**

18. Yüzyıl Osmanlı Merkez Topraklarında Şer‘î İlimler Literatürü: İstatistikî Bir İnceleme

Murat Sarıtaş
Doktor Adayı, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Yasir Beyatlı
Doktor Adayı, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Serdar Özalp
Doktor Adayı, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Muhammed Selman Tüfekçioğlu
Doktor Adayı, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Şaban Kütük
Doktor Adayı, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Özet

Bu çalışma, 18. yüzyılda Osmanlı merkez toprakları olarak adlandırılan Anadolu ve Rumeli'de kaleme alınan şer‘î ilimlere dair eserleri tespit ederek istatistikî olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Eserlerin tespiti için Fındıklılı İsmet Efendi'nin (ö. 1904) *Tekmiletü'ş-Şekâik fî-hakki ehli'l-hakâik* isimli *Şekâik* zeyli, Mehmed Süreyyâ'nın (ö. 1909) *Sicill-i Osmânî*'si, Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1920) *Hediyyetü'l-‘ârifîn*'i, Bursalı Mehmet Tahir'in (ö. 1925) *Osmanlı Müellifleri* adlı eseri, Carl Brockelmann'nın (ö. 1956) *Geschichte der Arabischen Litteratur* (*GAL*)'ı, Zirikli'nin (ö. 1976) *el-A‘lâm*'ı ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* taranmıştır. Tarama neticesinde tespit edilen eserler konuları, formları, dilleri, kaynakları ve etkileri açısından istatistikî olarak analiz edilerek 18. yüzyıl Osmanlı müelliflerinin eser yazımındaki tercih ve eğilimlerine ışık tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: 18. Yüzyıl, Osmanlı Müellifleri, Literatür, Tefsir, Kıraat, Ulûmü'l-Kur'ân, Fıkıh, Hadis, Tasavvuf, Mantık, Münazara, Vaz‘, Sarf, Nahiv, Belagat

Abstract

This study aims to identify and analyze al ‘ulûm al shar‘iyya (Islamic sciences) literature written by the scholars of the 18th century living in the core areas of the Ottoman empire, i.e. Rumelia and Anatolia. To that end *Takmila al-Shaqaiq fî-haqq ahl al-haqaiq* of Fındıklılı İsmet Efendi (d. 1904), *Sicill-i Osmânî* of Mehmed Süreyyâ (d. 1909), *Hadiyya al-‘ârifîn* of Bağdatlı İsmail Pasha (d. 1920), *Osmanlı Müellifleri* of Bursalı Mehmet Tahir (d. 1925), *Geschichte der Arabischen Litteratur* (*GAL*) of Carl Brockelmann (d. 1956), *al-A‘lâm* of Zirikli (d. 1976), and *Encyclopaedia of Islam* of the Turkish Religious Foundation were screened. The collected data was analyzed statistically in terms of the works' subjects, forms, languages, sources and effects, thus, shedding light on the writing preferences and tendencies of Ottoman authors of the 18th century.

Keywords: 18th Century, Ottoman Authors, Literature, Tafsir, Qiraa, ‘Ulûm al-Qur'ân, Fiqh, Hadith, Tasawwuf, Mantiq (Logic), Munazara, Vad‘, Sarf, Nahw, Balagha

Klasik dönemden modern döneme geçiş süreci olarak görülen 18. asır, Osmanlı Devleti'nin Batı'ya karşı askeri üstünlüğünü kaybettiği ve Avrupa'daki gelişmeleri dikkate almaya başladığı bir yüzyıl olmuştur. Büyük toprak kayıpları ve askeri başarısızlıkların neticesinde Osmanlı Devleti, bu yüzyılda çeşitli ıslahatlar yoluyla Batı karşısındaki güç kaybını telafi etme arayışına girmiştir. Yine bu yüzyılda Osmanlı muhiti matbaa ile tanışmış, tercüme heyetleri oluşturularak Doğu ve Yunan klasiklerinden, modern Batı telifâtından eserlerin tercümeleri yapılmış ve halk kütüphaneleri açılmıştır. Askerî ve siyasî alanlar başta olmak üzere Osmanlı muhitini birçok yönden etkileyen ve dönüştüren bu ıslahat ve yeniliklerin ilmiye sınıfına ve Osmanlı ilim geleneğine etkisinin olmaması düşünülemez. Sözü edilen siyasî ve sosyal dönüşümün Osmanlı ilim ve telif geleneğine etkisini anlayabilmek için dönemin ilmî haritası çıkarılarak tartışma ve problemlerinin tespiti önem arz etmektedir. Bu çalışmada 18. yüzyılda İslâmî ilimler sahasında kaleme alınan eserlerin Osmanlı merkez toprakları (Anadolu ve Rumeli coğrafyası) özelinde istatistiksel analizi yapılacaktır.

Çalışmanın verilerini teşkil eden müellif ve eserlerin tespiti için on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda kaleme alınan altı biyo-bibliyografik kaynak ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (*DİA*) tarandı. Söz konusu kaynaklar, Fındıklılı İsmet Efendi'nin (ö. 1904) 1730-1896/1143-1314 yılları

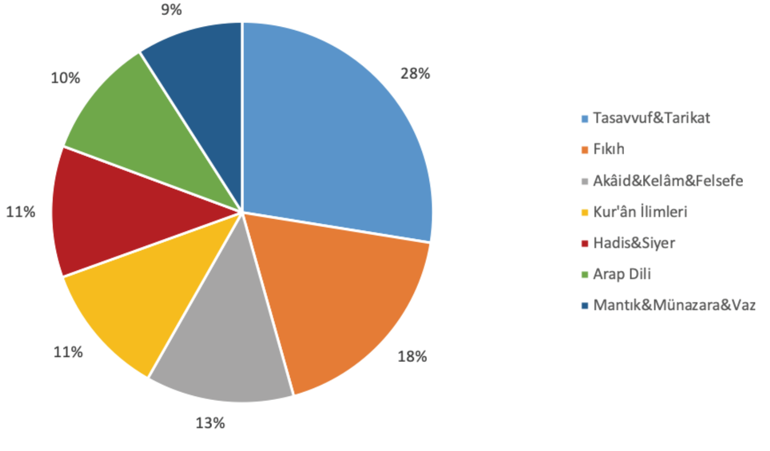
arasında yaşamış âlim ve şeyhlerin biyografilerini içeren *Tekmiletü'ş-Şekâik fî-hakki ehli'l-hakâik* isimli *Şekâik* zeyli, Mehmed Süreyyâ'nın (ö. 1909) *Sicill-i Osmânî*'si, Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1920) *Hediyyetü'l-'ârifîn*'i, Bursalı Mehmet Tahir'in (ö. 1925) *Osmanlı Müellifleri* adlı eseri, Carl Brockelmann'nın (ö. 1956) *Geschichte der Arabischen Litteratur* (GAL)'ı ve Zirikli'nin (ö. 1976) *el-A'lâm*'ıdır. Ayrıca 18. yüzyılın ilk yıllarında vefat eden müelliflerin hayatlarının önemli kısmının 17. yüzyılda geçtiği, 19. yüzyılın ilk yıllarında vefat edenlerin ise daha çok 18. yüzyılda faaliyette bulunduğu varsayılarak 18. yüzyıl müellifleri belirlenirken 1715-1815 zaman aralığı esas alındı. Buna göre, yapılan tarama neticesinde Osmanlı merkez toprakları olarak adlandırılan coğrafyada yaşamış ve İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında eser vermiş 343 müellif ve bunlar tarafından kaleme alınan yine İslâmî ilimlere dair 1768 farklı eser tespit edildi. Bu eserler tasavvuf, fıkıh, akâid-kelâm-felsefe, Kur'ân ilimleri, hadis-siyer, Arap dili ve mantık-münazara-vaz olmak üzere yedi grupta tasnif edildi.

Yüksek sayıda veri içeren bu tarz tüm çalışmalarda olduğu gibi bu çalışmanın en zorlayıcı tarafı kuşkusuz veri tasnif süreciydi. Bilhassa tespit edilen eserler içinde birden fazla alanı ilgilendiren eserlerin azımsanmayacak miktarda oluşunun bu süreci güçleştirdiği söylenebilir. Bu çerçevede, mutasavvıflardan farklı bir yaklaşıma sahip olmakla birlikte ağırlıklı olarak tasavvuf literatüründe ele alınan züht ve ahlâka ilişkin meselelerle zikir ve evrâd, terğîb ve terhîb gibi konuları inceleyen eserler tasavvuf-tarikat başlığı altında tasnif edildi. Buna göre, mezkûr başlık Birgivî'nin (ö. 981/1573) *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'si, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* ve *Kimyâ-yı saâdet*'i, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Bustânü'l-ârifîn*'i ve Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin (ö. 870/1465) *Delâilü'l-hayrât*'ı vb. üzerine 18. yüzyılda kaleme alınan çalışmaları içermektedir. Öte yandan bu yüzyılda dîvân türünde çok sayıda eserin verildiği görülmektedir. Dîvânlardan bilhassa tekke şeyhleri tarafından kaleme alınanların tasavvufî içeriğe sahip olması kuvvetle muhtemel olsa da bunları tasavvufî içeriğe sahip olmayan dîvânlardan ayırmanın güçlüğü izahtan vârestedir. Bu yüzden dîvânlar tasnife dahil edilmemiştir. 18. yüzyılda kelâm ve felsefe literatürünü birbirinden ayırmak her zaman kolay değildir. Bu yüzden akâid, kelâm ve felsefe eserleri tek başlık altında tasnif edildi. Ayrıca söz konusu başlık mezhepler tarihine ilişkin fırak edebiyatını da kapsamaktadır. Tek bir hadisin şerhiyle ilgili risâleler, şemâil edebiyatı kapsamına giren eserler, Kâ'b b. Züheyr'in (ö. 24/645 [?]) Hz. Peygamber'e sunduğu *Kasîde-i bürde* (*Bânet süâd*) ve Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) Hz. Peygamber sevgisini artırmak amacıyla telif ettiği *eş-Şifâ* üzerine yapılan çalışmalar hadis-siyer başlığı altında değerlendirildi.

Bu çerçevede, Osmanlı merkez topraklarında 18. yüzyılda kaleme alınan İslamî ilimlere dair eserlerin çeşitli disiplinlere göre sayıca ve oransal dağılımı sırasıyla Tablo 1'de ve Şekil 1'de gösterilmiştir.[1]

Disiplin	**Eser Sayısı**
Tasavvuf & Tarikat	484
Fıkıh	318
Akâid & Kelâm & Felsefe	221
Kur'ân İlimleri	198
Hadis & Siyer	196
Arap Dili	181
Mantık & Münazara & Vaz	159
Toplam	**1757**

Tablo 1: Eserlerin Disiplinlere Göre Sayıca Dağılımı

Şekil 1: Eserlerin Disiplinlere Göre Dağılımı

Yukarıdaki tablo ve şekil incelendiğinde tasavvuf alanındaki eserlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Öyle ki bu alanda verilen eser sayısı ile tasavvuftan sonra en çok esere sahip fıkıh başlığı altındaki eserlerin sayısı arasındaki fark yüz elliden fazladır.[2] İlk bakışta, hacim itibariyle nispeten küçük

1 Tespit edilen eserlerden 11'i şerî ilimlere dair olmakla birlikte belirli bir alana özgü olmadığı için tabloda görünmemektedir.

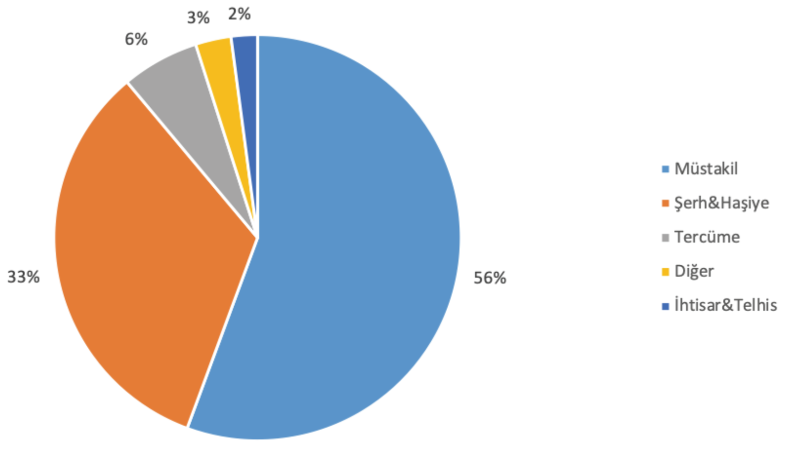
2 Mukayese için bkz. Erol Özvar, "Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği", *Sahn-ı Semandan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası : Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVII. yüzyıl* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayın-

olan risâle formundaki eserlerin tasavvuf alanında diğer alanlara göre daha fazla olmasının bu sonucu doğurmuş olabileceği düşüncesi akla gelmektedir. Risâle formunun her bir disiplin içindeki ağırlığına ilişkin veriler (Şekil 5) göz önünde bulundurulduğunda bu düşüncenin hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki risâle formundaki eserler tasavvuf başlığı altındaki eserlerin %35'ini oluştururken bu sayı akâid-kelâm-felsefe ve Kur'ân ilimleri başlıklarında sırasıyla %43 ve %48'e çıkmakta, fıkıh başlığına gelindiğinde ise %54'e ulaşmaktadır. Öte yandan, 18. yüzyıl Osmanlı müelliflerinin eserlerinin tespitinde yararlandığımız kaynakların ele aldıkları müelliflerin eserlerinin tümünü zikretmediği göz önünde bulundurulursa söz konusu kaynakların eser seçme eğilimlerinin bu sonuçta etkisinin bulunup bulunmadığı sorusu anlamlıdır. Veri tabanımızdaki eserlerin tespitinde en büyük katkıyı sağlayan iki kaynak *Hediyyetü'l-'Ârifîn* ile *Osmanlı Müellifleri* adlı eserdir. Bunlardan ikincisinin yazarı Mehmed Tahir'in tasavvufî yönü dikkat çekicidir. Gençliğinde İbn Arabî'ye ilgi duyan Mehmed Tahir, Melâmî şeyhlerinden Harîrîzâde'ye (ö. 1882) intisap etmiş, daha sonra Harîrîzâde'nin mürşidi Muhammed Nûrü'l-'Arabî'ye (ö. 1888) biat ederek ondan icazet almış, böylece Melâmîliğin önde gelen simalarından biri haline gelmiştir. Şeyhi Harîrîzâde, Mehmed Tahir'in biyografi ve bibliyografi alanına ilgisinin oluşmasında da etkili olmuştur; Mehmed Tahir'in mutasavvıfların hayatları ve eserleriyle başlayan biyografi-bibliyografi çalışmaları zamanla şairler-edebiyatçılar, âlimler, tarihçiler, coğrafyacılar, tabipler ve matematikçileri kapsayacak şekilde genişlemiştir.[3] Mehmed Tahir'in tasavvuf ile bu yakın ilişkisinin *Osmanlı Müellifleri* isimli eserini de etkilediği anlaşılmaktadır. Şöyle ki, tasavvuf ve fıkıh disiplinleri açısından incelendiğinde bu kitapta tasavvufî eserlere nispeten daha fazla yer verildiği göze çarpmaktadır. Örnek vermek gerekirse, *Osmanlı Müellifleri*'nde İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) 105, Müstakîmzâde Süleyman Sâdeddin'nin (ö. 1202/1788) 65 ve İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin (ö. 1194/1780) 39 eserinin adı zikredilmektedir. Ağırlıklı olarak tasavvuf alanında telifte bulunan bu velût müelliflerin neredeyse tüm eserleri zikredilmesine karşılık, *Osmanlı Müellifleri*'nde, mesela adı geçen müellifler kadar velût olup genelde fıkhî problemlere ilişkin eserler kaleme alan Hacı Emirzâde Aydınî'nin (ö. 1204/1790) yaklaşık seksen eserinden[4] yalnızca dokuz tanesine yer verildiği görülmektedir. Bu

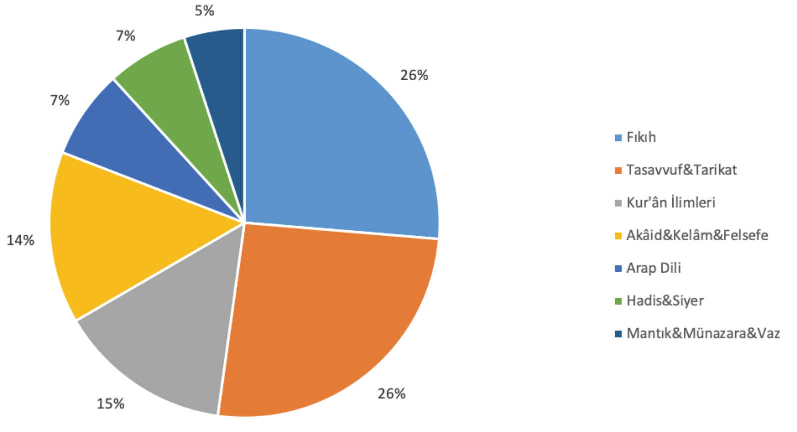
ları, 2017), 41. Özvar'ın çalışmasına göre, 18. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında en çok eser fıkıh alanında kaleme alınmıştır. Fıkhı tasavvuf takip etmektedir.

3 Ömer Faruk Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", *DİA*, VI, 452-461.

4 Seyda Demirci, *Hacı Emirzâde Muhammed b. Hamza Aydınî'nin Hayatı, Eserleri ve Günlük Hayata Dair Bazı Risalelerinin Tanıtımı,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Şekil 2: Eserlerin Formlarına Göre Dağılımı

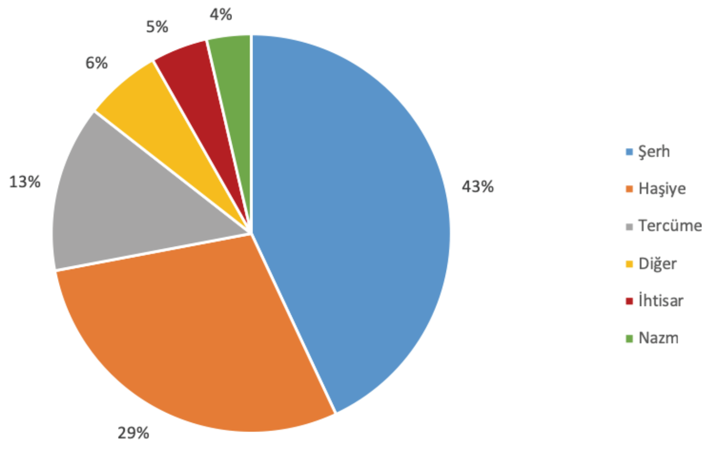

Şekil 3: Alanların Risâle Formu İçindeki Ağırlığı

durum tasavvuf alanı ile diğer alanlar arasındaki bariz farkın ortaya çıkmasında Mehmed Tahir'in tasavvufî eserler lehine seçiciliğinin etkili olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.

Eser Formları

Şekil 2 İslâm telif geleneğindeki şerh, haşiye, ihtisar, zeyil gibi eser formlarının 18. yüzyıl Osmanlı merkez topraklarında kaleme alınan şer'î eserler içindeki nispî ağırlığını göstermektedir. Buna göre söz konusu dönemde verilen eserlerin yarıdan fazlasının müstakil çalışma olduğu göze çarpmaktadır. Bu müstakil çalışmaların %65'i risâle formunda kaleme alınmıştır.

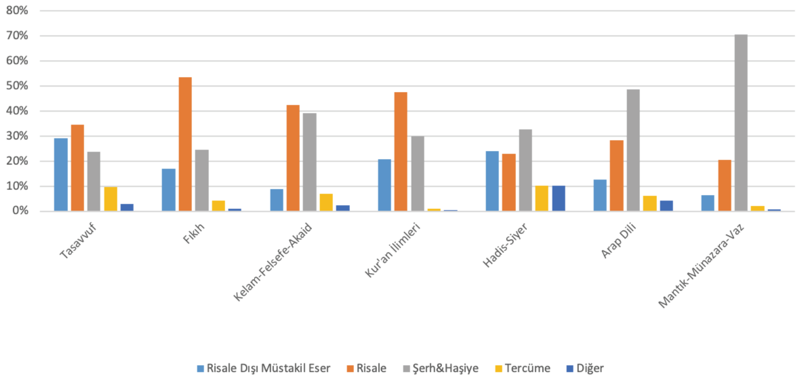

Şekil 4: Başka Bir Eser Üzerine Yapılan Çalışmalarda (Şerh, Haşiye vb.) Tercih Edilen Formlar

Risâleler çıkarıldığında müstakil eserlerin toplam eser sayısı içindeki ağırlığı yaklaşık %20'ye düşmektedir.

Şekil 3'te görüleceği üzere tespit edilen tüm risâlelerin yarısından fazlası tasavvuf ve fıkıh alanlarına aittir. Bu alanları sırasıyla Kur'ân ilimleri ve akâid-kelam-felsefe grubu takip etmektedir. Bu grafiğin ortaya koyduğu veriler Şekil 1'dekilerle mukayese edildiğinde, risâle formuna sahip eserler içinde fıkıh alanının öne çıkması ve bu alandaki eserlerin sayısının tasavvuf grubundaki eserlerin sayısını geçmesi dikkat çekmektedir. Bu durum fıkıh alanında risâle formunun nispeten daha fazla tercih edildiğini göstermektedir. Ayrıca, fıkıh bir tarafa, alanların risâle formuna sahip eserler içindeki ağırlığının tüm eserler içindeki ağırlığını yaklaşık olarak yansıttığı görülmektedir.

Müstakil kategorisinden sonra Osmanlı müelliflerinin en çok tercih ettiği eser formu şerh ve hâşiyedir. Bu iki forma sahip eserler toplam eser sayısının yaklaşık üçte birini (Şekil 2), başka bir eser üzerine yapılan çalışmaların ise yaklaşık dörtte üçünü (Şekil 4) teşkil etmektedir. Şerh ve hâşiye formundaki eserlerin tüm eserler içindeki oranı (33%), risâleler dışarıda bırakıldığında müstakil eserlerin oranından %13 fazladır. Risâleler müstakil eserler içinde sayıldığında bile Arap dili ile mantık-münazara-vaz' grubunda şerh ve hâşiyelerin sayısı müstakil eserlerin sayısını geçmektedir (Şekil 5). Ayrıca üzerine çalışma yapılan eserlere bakıldığında, ileride değinileceği üzere, başka bir eser üzerine çalışma yapan 18. yüzyıl Osmanlı müelliflerinin tercihlerinin *Beyzâvî tefsiri*, *Muhtasaru'l-münteһâ*, *Şemsiyye*, *Hüseyniyye* ve İzhâr gibi belirli eserler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu eser-

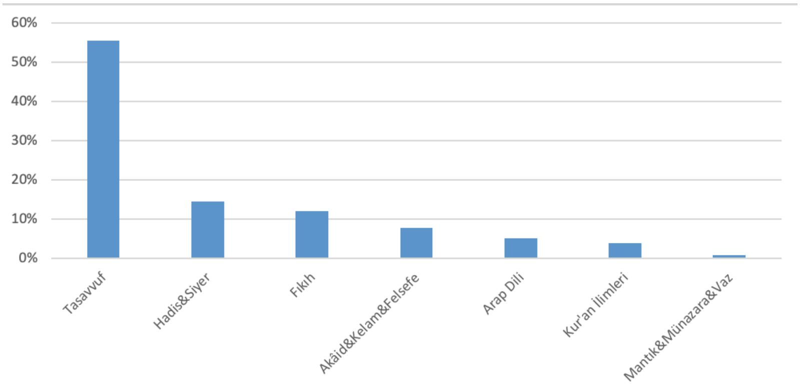
Şekil 5: Eser Formlarının Disiplinler İçindeki Ağırlığı

ler genellikle medrese müfredatında yer alan klasikleşmiş özlü metinlerdir. Tüm bunlar söz konusu dönemde Osmanlı telif faaliyetinin önemli ölçüde, özlü kanonik metinler üzerinden yürütüldüğünü göstermektedir. Bu telif tarzı medrese müfredatında yer alan metinlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak suretiyle eğitim faaliyetine katkı sağlamanın yanında yeni kaleme alınan eserin ilim çevrelerinde kabulünü kolaylaştırma ve ortak bir zemin ve problemler kümesini esas almak suretiyle ilmî faaliyeti süreklilik içinde sürdürme gibi işlevlere sahiptir.

Eserlerin Dili

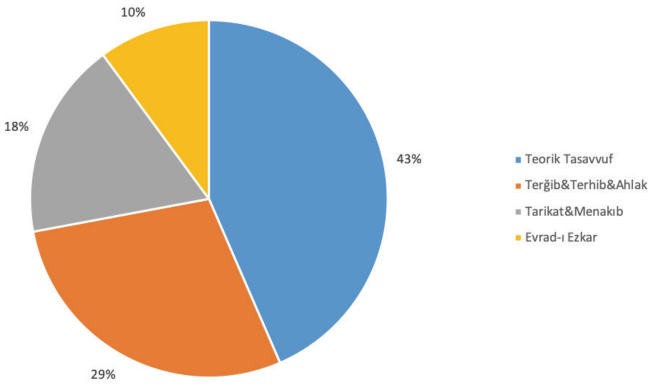
Şekil 6, dönemin eserlerinin kaleme alındıkları dil açısından dağılımını göstermektedir. İlim dili olduğu göz önünde bulundurulursa Arapçanın %69 gibi yüksek bir oranla dönemin çalışmalarının hâkim dili olması şaşırtıcı değildir. Öte yandan bu dönemde Osmanlı müelliflerince kaleme alınan eserlerin yaklaşık üçte birinin Türkçe olması dikkat çekicidir. Bu veri dönemin eserlerinde Türkçenin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Söz konusu Türkçe eserlerin yarısından fazlası (%53) tasavvuf başlığı altındaki eserlerden oluşmaktadır (Şekil 7). Bu durum, tasavvuf grubundaki eserlerin daha halka dönük amaçlarla kaleme alındığı düşüncesini akla getirmektedir. Öte yandan mantık-münazara-vaz grubunda Türkçe kaleme alınmış eserlerin sayısının yalnızca 4 olması bu alanda Türkçenin pek yer edinemediğini göstermektedir. Bu durum, mantık grubundaki eserlerin halka dönük bir yönünün bulunmamasıyla açıklanabilir. Şekil 6'da ayrıca Farsça kaleme alınmış eserlerin azlığı göze çarpmaktadır. Tüm eserler içinde Farsça içeriğe sahip olanların oranı yalnızca %2'dir. Sözlükler bir tarafa bırakılırsa bunların tamamına yakını tasavvuf-tarikat grubu içinde yer almaktadır.

Şekil 7: Türkçe Eserlerin Disiplinlere Göre Dağılımı

Türkçe kaleme alınan eserlere biraz daha yakından bakıldığında, tasavvuf-tarikat grubundaki Türkçe eserlerin yarısının (54%) tasavvufun teorik problemleriyle, %21'nin tarikatlerin usulleri ve tarihiyle, %20'sinin ahlâk ve tergîb-terhîb konularıyla, %5'inin ise evrâd ve ezkâr ile ilgili olduğu görülmektedir. İleride (Şekil 8) görüleceği üzere, bu oranlar tasavvuf-tarikat grubundaki eserlerin dili dikkate alınmaksızın genel dağılımını da yansıtmaktadır. Ayrıca bu alanda şerh, tercüme, nazım ve nazîre gibi formlarda kaleme alınan İbn Arabî'nin (ö. 638/1240) başta *Fusûsu'l-hikem* olmak üzere çeşitli eserleri üzerine 6 ve Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) *Mesnevî*'si üzerine 5 Türkçe çalışma göze çarpmaktadır. Arap dili başlığı altındaki Türkçe içerik taşıyan eserlerin üçte ikiye yakını sözlüktür. Sözlükler dışında Birgivî'nin *el-Avâmil*'inin iki, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* isimli muhtasar nahiv kitabının bir tercümesi bulunmaktadır. Fıkıh grubundaki Türkçe eserlerin beşte biri fetva mecmuasıdır. Dönemde ferâize ve fıkıh usulüne dair dörder Türkçe eser kaleme alınmıştır. Sözü edilen usul eserleri Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menâru'l-envâr*'ı, Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Mir'ât*'ı ve Ebû Sa'îd el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) *Mecâmi'u'l-hakâik*'i üzerine tercüme çalışmasıdır. Kendisi de 18. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden olan Ebû Saîd el-Hâdimî'nin usul eserinin müellifin akrânı sayılabilecek Hanîf İbrâhim Efendi (ö. 1189/1775) tarafından tercüme edilmesi söz konusu eserin ilim çevrelerinde hızlı bir şekilde itibar kazandığını göstermesi açısından önemlidir. Bunların yanında *Halebî-yi sağîr*, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, Şerhu'l-Vikâye ve *el-Kifâye*'nin tercümesi bulunmaktadır. Türkçe hadis eserleri içinde kırk hadis çalışmaları, *Kasîde-i Bürde* başta olmak üzere Bûsîrî'nin (ö. 695/1296 [?])eserlerinin ve Kâdı İyâz'ın *eş-Şifâ*'sının tercümeleri öne çıkmaktadır. Bu dönemde Bûsîrî'nin eserleri üzerine dördü şerh, üçü tahmis ve biri tercüme olmak üzere 8 Türkçe çalışma ve Kadı İyâz'ın *eş-Şifâ*'sının

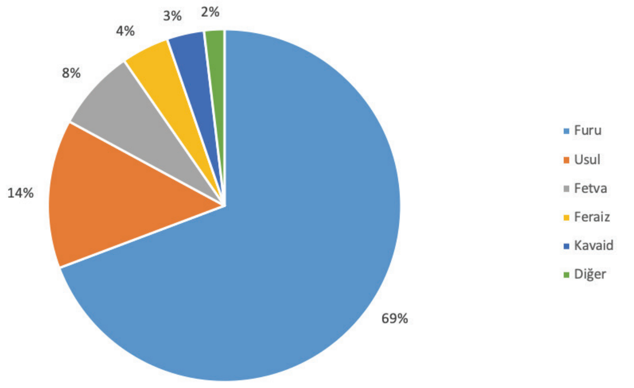
Şekil 8: Tasavvuf-Tarikat Grubundaki Eserlerin Konularına Göre Dağılımı

üç Türkçe tercümesi bulunmaktadır. Ayrıca Türkçe 8 kırk hadis çalışması kaleme alınmıştır. Kelâm-felsefe grubundaki Türkçe eserlerin yarısının akâid kitabı olması göze çarpmaktadır. Bunlar genellikle *el-Fıkhu'l-ekber*, Tahâvî'nin (ö. 321/933) *el-Akîdetü'l-Tahâviyye*'si, Ali b. Osman el-Ûşî'nin (ö. 575/1179 [?]) *el-Emâlî*'si ve Hızır Bey'in (ö. 863/1459) *el-Kasîdetü'n-nûniyye*'si üzerine tercüme, şerh veya nazım çalışmalarıdır. Bu eserler dışında dönemde İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *eş-Şifâ* ve Kadı Mîr Meybûdî'nin (ö. 909/1503-1504) Şerhu Hidâyeti'l-hikme isimli felsefe eserlerinin tercümelerinin yapılmış olması dikkati çekmektedir.

Şimdi muhtelif disiplinlerde verilen eserlere daha ayrıntılı bir şekilde bakalım.

Muhtelif Disiplinlerde Öne Çıkan Müellifler ve Eserler

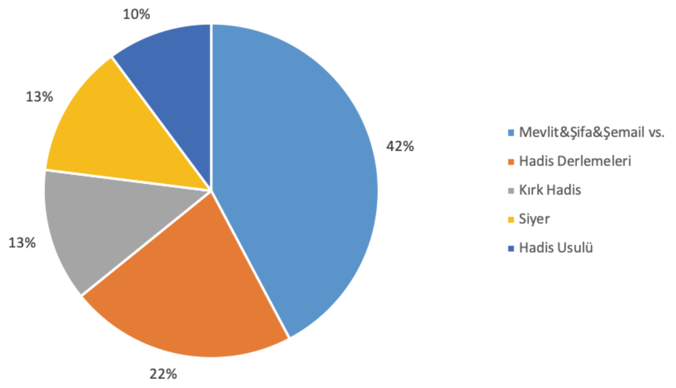
Sayıca en fazla eserin yer aldığı tasavvuf-tarikat başlığı altındaki 484 eserin yarısına yakını (%43) tasavvufun teorik problemlerine ilişkindir. Bunu %29'luk bir oranla ahlâk, tergîb ve terhîb, vaaz gibi konuları ele alan çalışmalar takip etmektedir. Tarikatların usulüne, silsilelerine ve tarikat şeyhlerinin hayatlarına ilişkin eserlerin tasavvuf-tarikat grubu içindeki ağırlığı %18, evrâd ve ezkâr eserlerinin oranı ise %10'dur. Ayrıca bu gruptaki çalışmaların %38'i şerh, hâşiye ve tercüme gibi başka bir eser üzerine yapılan çalışmalardan, %34'ü risâle formunda kaleme alınmış eserlerden oluşmaktadır. Şerh, hâşiye, tercüme vb. formundaki çalışmalarda İbn Arabî'nin eserleriyle Birgivi'nin *et-Tarîkatü'l Muhammediyye*'si öne çıkmaktadır. Bu dönemde Osmanlı müelliflerince İbn Arabî'nin çeşitli eserleri üzerine 18, Birgivî'nin mezkûr eseri üzerine ise 12 şerh kaleme alınmıştır. Bunların dışında Ali el-Kârî'nin (1014/1605) *Hizb-i Azam*'ı üzerine 9, *Mesnevî* üzeri-

Şekil 9: Fıkıh Eserleri İçinde Fıkhın Alt Alanlarının Ağırlığı

ne 7, Mesnevî sözlüğü *Tuhfe-i Şâhidî* üzerine 8, Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin *Delâilü'l-hayrât*'ı üzerine 5 çalışma yapılmıştır. Risâlelerin konularına bakıldığında ise Nakşîlik üzerine yapılan çalışmaların çokluğu dikkati çekmektedir. Nakşîlikle ilgili bu dönemde yazılmış 10 risâle bulunmaktadır. Risâlelerin yoğunlaştığı diğer konular içinde zikir (6 risâle), sema-deverân-raks (7 risâle), salavât (5 risâle) ve Hızır (3 risâle) ile ilgili risâleler göze çarpmaktadır. Bunların yanında yine bu dönemde kaleme alınan, İbn Arabî, Firavun'un imanı, mûsikî, Hz. Peygamber'in ebeveyni, kabir ziyareti, kahve ve tütünle ilgili risâleler göz önünde bulundurulduğunda, kimi fakihlerle bazı mutasavvıflar arasında 16. yüzyılda başlayan ve 17. yüzyılda şiddetlenip toplumsal nitelik kazanan tartışmaların bu yüzyılda da devam ettiği anlaşılmaktadır.

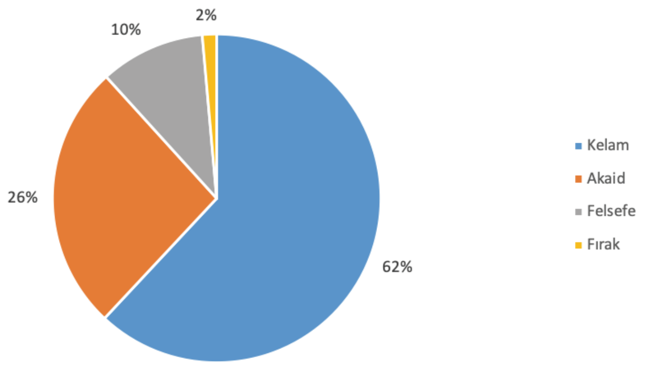
Geride belirtildiği gibi (Tablo 1), fıkıh başlığı altında 318 eser bulunmaktadır. Şekil 9'da görüldüğü üzere bunların büyük bir kısmı (223'ü) furû-ı fıkıh konularıyla ilgilidir. Furû-ı fıkha dair eserlerin yarısından fazlasını ise spesifik problemlerin ele alındığı risâleler oluşturmaktadır. Fürûun bir alt dalı olmasına rağmen ferâiz (miras hukuku) ile ilgili 14 çalışmanın bulunması dikkati çekmektedir. Ferâiz konularının müstakil olarak ele alınmasının sebeplerinden biri bunların belli ölçüde matematik bilgisini gerektirmesi olmalıdır. Nitekim *el-Hidâye* ve *Bedâiu's-sanâi* gibi klasik fıkıh kitaplarında ferâiz bölümü bulunmamaktadır. *Sirâciyye* üzerine yapılan iki çalışma istisna edilirse bu eserler büyük ölçüde meseleleri özetleyen veya kolaylaştıran tarzda kaleme alınmıştır. Bu dönemde kaleme alınan 44 usûl eserinin çoğunluğu şerh ve haşiye çalışmalarından ibaret olup usul risâlelerinin sayısı 10'u geçmemektedir. Yine bu dönemde 24 adet fetva mecmuası ve 11 kavâide dair eser bulunmaktadır. Bu dönemde üzerine en çok çalışma yapılan furû

Şekil 10: Hadis-Siyer Bölümünün Alt Alanları

eseri *Mülteka*'dır (11 çalışma). Müellifler tarafından en çok rağbet gören usul eserleri ise *Mir'ât* ile Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*'sıdır. Kavaide dair 11 eserden 8'i İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) *el-Eşbah ve'n-nezair*'i üzerine yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. Ayrıca Dede Cöngi'nin (ö. 975/1567) *es-Siyâsetü'ş-şeriyye*'si üzerine bir çalışma dikkat çekmektedir. Risâlelere gelince, fıkıh grubunda toplam 168 risâle bulunmaktadır. Bunların yarısına yakını namaz, hazr ve ibâha, fıkıh usulü, taharet, duhân ve hac menasikiyle ilgilidir. Namazla ilgili risâlelerde Cuma namazı, kıble, vakit namazlarının ardından okunan Âyetü'l-kürsi, istihlâf (imâm veya hatip olarak tayin edilen kimselerin bu görevleri başkasına yaptırması) ve özür sahiplerinin durumu gibi konular ele alınmaktadır. Hazr ve ibâha risâlelerinde kırmızı elbise giymek, yiyeceklerden çıkan kurtlar, selamdan sonra söylenmesi yaygın olan "sabahın hayrolsun" sözü, zararlı köpeklerin katli, dövme yaptırmak gibi meseleler tartışılmaktadır. Usul risâlelerinde nâsih-mensûh, mezhep-taklit, mukaddimât-ı erbaa vb. konular ele alınmaktadır. 11 tane duhân risâlesi bulunmaktadır. Bunların iki tanesinde duhân ve kahvenin hükmünün beraber tartışıldığı görülmektedir. Söz konusu iki risâle dışında kahvenin hükmünü müstakil olarak tartışan bir risâle mevcuttur. Ayrıca uluslararası hukuk konularıyla ilgili (cihad ve siyer) 9 risâle göze çarpmaktadır. Fıkıh - tıp ilişkisini yansıtması açısından ilginç bir örnek olan tedavi amaçlı keyy-i hımmasa uygulamasıyla ilgili 4 risâle kaleme alınmıştır. 18. yüzyılda Osmanlı müellifleri tarafından kaleme alınan fıkıh risâleleri içinde muamelat konularına ilişkin olanların azlığı (%15) dikkat çekicidir.

Hadis ve siyer alanında verilen eserlere bakılınca, bunların %42'sinin (79 eser) mevlit, şemâil, *Kâsîde-i bürde* ve *Şifâ* gibi Hz. Peygamber sevgisine

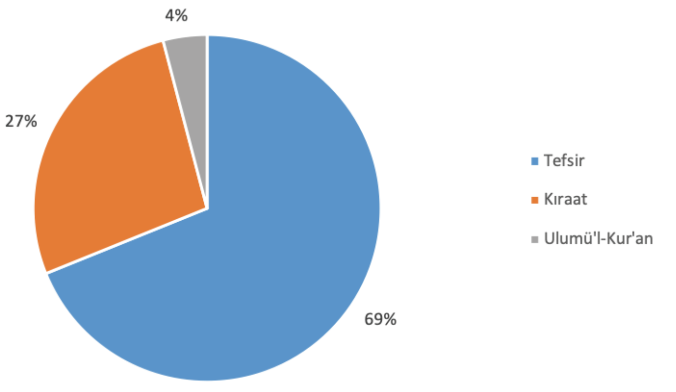

Şekil 11: Akâid-Kelâm-Felsefe Grubundaki Eserlerin Oranı

ilişkin eserler, %22'sinin hadis derlemesi, %13'ünün kırk hadis çalışması, yine %13'ünün siyer eseri ve %10'unun hadis usulü çalışması olduğu görülmektedir. Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) sahihleri üzerine toplam 10 çalışma yapılmıştır. Dönemin hadis çalışmalarının yarısına yakınının Hz. Peygamber sevgisiyle veya ona duyulan sevgiyi artırmak amacıyla kaleme alınıp toplumda yaygın olarak okunan şemâil, kasîde ve mevlit vb. literatürü kapsamındaki eserler veya yine halka dönük olması muhtemel kırk hadis çalışmaları olması dikkat çekmektedir. Şöyle ki Bûsîrî'nin *Kasîde-i bürde*'si üzerine 15, Nevevî'nin (ö. 676/1277) kırk hadisi üzerine 9, eş-Şifâ üzerine 9 ve şemâile ilişkin 7 çalışma bulunmaktadır. Ayrıca Osmanlı toplumunda yaygın olarak okunan mevlitler üzerine 12, Bedir ashabına dair 4 eser tespit edilmiştir.

Akâid-kelâm-felsefe grubundaki 221 eserin büyük çoğunluğu kelâma dairdir. Bu gruptaki çalışmaların %62'si kelam, %26'sı akaid ve %10'u felsefe çalışmalarından oluşmaktadır (Şekil 11). Akaid-kelam-felsefe başlığı altındaki çalışmaların tamamına yakını (%80) şerh/hâşiye (%39) veya risâle (%41) formuna sahiptir (Şekil 5). Şerh ve hâşiye formundaki kelam çalışmaları daha çok Tâftâzânî (ö. 792/1390), Hayâlî (ö. 875/1470 [?]), Seyyid Şerîf Cürcânî, Hızır Bey ve Devvânî'nin (ö. 908/1502) eserleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Şerh veya tercüme şeklindeki akâid eserleri daha çok *el-Fıkhu'l-ekber*, *el-Akâidü'l-'Adudiyye* ve *el-Emâlî* üzerine yapılmış çalışmalardan oluşmaktadır. Bunların dışında 22 felsefe eseri bulunmaktadır. Bu eserler büyük ölçüde şerh ve hâşiye formunda olup genellikle *Hidâyetü'l-hikme* üzerinedir. Kelâmî fırkalara dair yalnızca 3 çalışma tespit edilmiştir.

Akâid-kelâm-felsefe grubundaki risâlelerin yarıya yakını irâde, kader, ispât-ı vâcib, imkân, kıdem, kelime-i tevhîd, kabir, âhiret ve meâda ilişkin

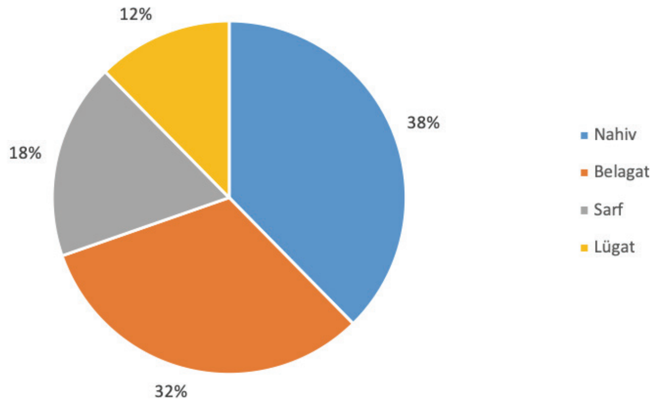

Şekil 12: Tefsir-Kıraat-Ulûmu'l-Kur'ân Eserlerinin Dağılımı

tartışmaları ele almaktadır. İnsanın özgürlüğünün tartışıldığı irade ve kader konularında risâle kaleme alanlar arasında Dâvûd-ı Karsî (ö. 1169/1756), Saçaklızâde Mehmed (ö. 1145/1732), Müstakimzâde Süleyman, Mehmed Akkirmânî (ö. 1174/1760) ve Ebû Sa'îd el-Hâdimî gibi dönemin önemli isimleri bulunmaktadır. Bunların yanında kelime-i tevhîd ve kelime-i şehadeti konu edinen risâlelerin çokluğu göze çarpmaktadır (%13).

Tefsir, kırâat ve ulûmu'l-Kur'ân grubundaki 198 eserin 135'i tefsir (%69), 53'ü kıraat (%27) ve 8'i ulûmu'l-Kur'ân (%4) konularıyla ilgilidir (bkz. Şekil 12). Tefsir alanındaki 135 eserin 47'si şerh ve haşiye çalışmalarıdır. Bu şerh ve hâşiyelerin tamamına yakını (38) Kadı Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) tefsiri üzerinedir. Tefsir alanına ait geride kalan 88 eserin büyük bir kısmının (51) tek ayet veya tek sûre tefsiri olduğu görülmektedir. Tek ayet tefsirlerinde Besmele ve Âyetü'l-kürsî, tek sûre tefsirlerinde ise Fâtiha tefsirleri başı çekmektedir. Fâtiha sûresi dışında İhlâs, Yûsuf, Yâsîn, Bakara, Zilzâl ve Enbiyâ sûreleri üzerine yapılmış müstakil tefsir çalışmaları da mevcuttur. Bu veriler 16. ve 17. yüzyılda Osmanlı uleması arasında yaygın olan tek ayet ve Fâtiha suresi başta olmak üzere tek sûre tefsiri geleneğinin[5] bu yüzyılda da devam ettiğini göstermektedir. Kıraat alanındaki eserlere gelince, bu alandaki 53 eserden 28'i risâle formunda olup bunlar içinde bilhassa dâd harfinin okunuşuyla ilgili olanların çokluğu (6 risâle) dikkati çekmektedir. Bunun yanında İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *Tayyibetü'n-neşr fi'l-kırââti'l-aşr* üzerine altı çalışma göze çarpmaktadır.

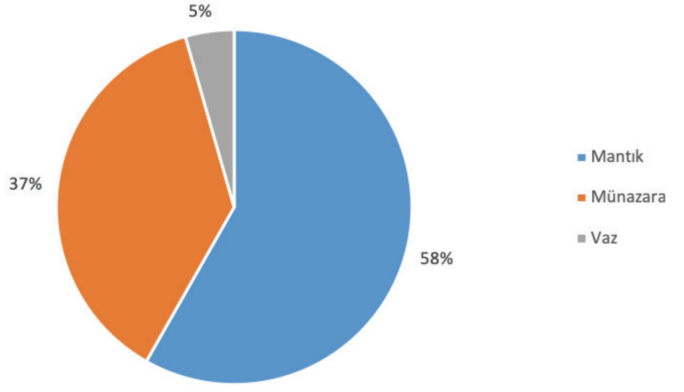
5 Hidayet Aydar, "17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl*, İstanbul: 2017, s. 76; 86-87.

Şekil 13: Arap Diline İlişkin Eserlerin Sınıflandırılması

Dil çalışmaları içinde nahiv ve belâgat eserlerinin ağırlığı göze çarpmaktadır. Arap dili başlığı altındaki 181 eserin 67'si nahiv alanına ilişkindir. Bu oran tüm dil çalışmalarının %38'ine karşılık gelmektedir (Şekil 13). Bu nahiv eserlerinin yaklaşık yarısını (35 eser) şerh ve hâşiye çalışmaları, 13 tanesini ise risâleler oluşturmaktadır. Söz konusu şerh ve haşiyelerin 13 tanesi Birgivî'nin *İzhâr* ve *Avâmil*'i üzerinedir. Bunların yanında *İzhâr* ve *Avâmil* üzerine ikişer ta'rîb, ayrıca *Avâmil* üzerine bir tercüme ve bir nazım çalışması bulunmaktadır. Birgivî'nin adı geçen eserleri üzerine yapılan çalışmaların çokluğu bu eserlerin Osmanlı medrese müfredatında yer almasıyla ilişkili olmalıdır. Belâgat alanında ise toplam 57 eser (dil çalışmalarının %32'si) yer almaktadır. Bunların yarıya yakını şerh ve hâşiye formundadır. Bu alandaki şerh ve hâşiye çalışmalarında İsâmüddin İsferâyînî'nin (ö. 945/1538) *Şerhu Risâleti'l-istiâre*'si üzerine yapılan çalışmaların ağırlığı dikkati çekmektedir. Bu dönemde mezkûr esere ilişkin şerh ve hâşiye formunda 9 eser kaleme alınmıştır. Lügat alanında ise toplam 22 eser yer almaktadır. Bunlar arasında *Sıhâh*, *Muhtâru's-sıhâh* ve *Lisânü'l-'Arab* gibi klasik sözlükler üzerine yapılmış çalışmaların yanı sıra Türkçe, Arapça ve Farsça dillerini içeren üç dilli sözlükler, yakın anlamlı sözcükler arasındaki farkları açıklayan çalışmalar (furûk) ve belirli eserlerdeki anlaşılmayan kelimelere dair eser sözlükleri göze çarpmaktadır. Son olarak, sarf alanında ise toplam 32 eser (%18) yer almakta olup bunların 13'ü *Emsile*, *Binâ*, İzzî üzerine şerhler ve 9'u risâle türü eserlerdir.

Mantık-münâzara-vaz grubundaki 158 eserden 92'si mantık alanına ilişkindir. Bu gruptaki tüm eserlerin %58'ini teşkil eden (Şekil 14) bu 92 eserin yaklaşık üçte ikisi (56 çalışma) şerh ve hâşiye formundaki eserlerden oluşmaktadır. Bunlar arasında Ebherî'nin (ö. 663/1265) *Îsâgôcî* adlı eseri, Molla

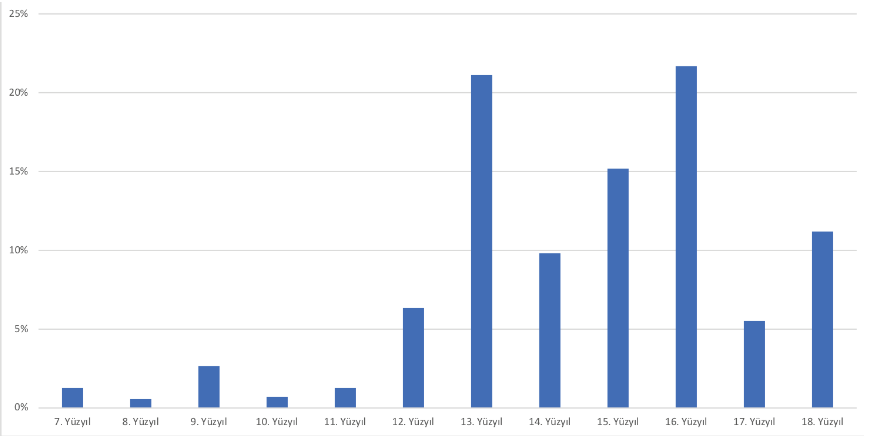

Şekil 14: Mantık-Münazara-Vaz Grubundaki Eserlerin Dağılımı

Fenârî'nin (ö. 834/1431) *el-Fevâidü'l-Fenâriyye*'si, Musa el-Pehlivânî'nin (ö. 1133/1721) *Risâletü'l-Kıyâs*'ı, Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Tasavvurât* ve *Tasdîkât* adlı eserleri ve Tâftâzânî'nin *Tehzîbu'l-mantık ve'l-kelâm*'ı üzerine yapılan çalışmalar öne çıkmaktadır. Bunların yanında risâle formunda 22 eser bulunmaktadır. Bu eserler arasında Yunan mantıkçılarına reddiye amacıyla kaleme alınmış bir risâle ve kaziyye, kıyas, nispet, tarif, cihet-i vahde, taksîm gibi konuları ele alan çalışmalar göze çarpmaktadır. Mantık-münazara-vaz grubundaki eserlerin %37'si (59 eser) münazara alanına ilişkin çalışmalardan oluşmaktadır (bkz. Şekil 14). Mantık çalışmalarında %61 olan şerh ve hâşiye formundaki eserlerin oranı münazara çalışmalarında daha da artarak %85 gibi oldukça yüksek bir orana ulaşmaktadır. Bu dönemde Osmanlı müelliflerinin üzerine şerh veya hâşiye kaleme aldığı münazara çalışmalarının başında medrese müfredatında yer alan Hüseyin b. Abdullah el-Antâkî'nin (ö. 1130/1738) *Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-âdâb* adlı eseri gelmektedir (10 çalışma). Bunun dışında Taşköprîzâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) *Şerh alâ Risâle fî-ilmi âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara*'sı, Saçaklızâde'nin *er-Risâletü'l-Velediyye*'si, Birgivî'nin Âdâbü'l-Birgivî'si, Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin (ö. 702/1303) *er-Risâletü's-Semerkandiyye fî âdâbi'l-bahs*'i üzerine şerhler kaleme alınmıştır. Son olarak vaz alanında toplam 7 eser yer almaktadır. Bunların beşi İsâmüddin İsferâyînî'nin *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye* adlı eseriyle Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *er-Risâletü'l-Vaz'iyye*'si (*Risâle fi'l-vaz*) üzerine hâşiye çalışması olup ikisi risâledir.

18. Yüzyılın Kaynakları

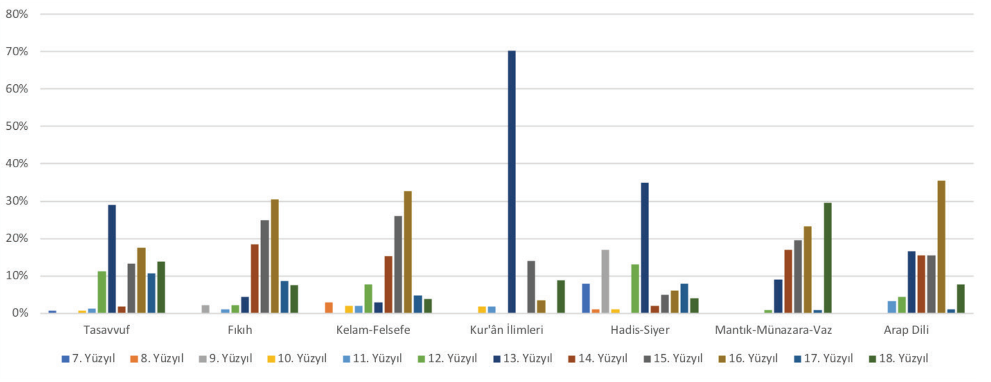
18. yüzyılda Osmanlı merkez topraklarında üretilen İslâmî ilimler literatürünün yarısına yakının (%44) başka bir eser üzerine yapılan çalışmalardan

Şekil 15: Şerh/Hâşiye vb. Formundaki Çalışmaların Esas Aldıkları Eserlerin Yüzyılına Göre Dağılımı

oluştuğu geride belirtilmişti (bkz. Şekil 2). Şerh, hâşiye, ihtisâr ve tercüme gibi çeşitli formlara sahip bu yedi yüzün üstünde çalışma, tespit edebildiğimiz 207 müellifin 358 farklı eseri üzerine kaleme alınmıştır. Şimdi 18. yüzyıl Osmanlı müelliflerinin üzerine çalışma yaptığı bu 358 esere biraz daha yakından bakalım. Bu eserlere ilişkin veriler 18. yüzyıl Osmanlı eserlerinin kaynaklarına, bu yüzyılı ilmî açıdan besleyen zaman dilimi ve coğrafyalara ve başka bir eser üzerine çalışma kaleme alan dönemin müelliflerinin eser seçme eğilimlerine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Şekil 15, 18. yüzyıldaki şerh, hâşiye, tercüme vb. formundaki çalışmaların, bu çalışmalarda esas alınan eserlerin telif edildiği yüzyıllara göre dağılımını göstermektedir. Buna göre, 18. yüzyıl Osmanlı müelliflerinin başka bir eser üzerine kaleme aldıkları çalışmalarda daha çok 13., 15. ve 16. yüzyıl müelliflerinin eserlerini tercih ettikleri görülmektedir. Bu üç yüzyılda telif edilmiş eserler üzerine yapılan şerh, hâşiye, tercüme vb. formundaki çalışmalar, 18. yüzyılda başka eserler üzerine yapılan çalışmaların yarısından fazlasını (%60) oluşturmaktadır. Ayrıca araştırmamızın konusunu teşkil eden dönemde 12. yüzyıldan önceki dönemlerde kaleme alınan eserler üzerine yapılan çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Osmanlı merkez topraklarında 18. yüzyılda kaleme alınan şerh, hâşiye, tercüme vb. formdaki çalışmalar içinde 12. yüzyıldan önce yazılan eserlere ilişkin olanların oranı yalnızca %6'dır. 13., 15. ve 16. yüzyıl eserlerinden sonra en çok 18. yüzyılda Osmanlı merkez topraklarında kaleme alınan eserlerin tercih edilmesi dikkati çekmektedir. Bu durum 18. yüzyılda mezkûr bölgenin etkili müellifler çıkardığını göstermenin yanında bu dönemdeki ilmî etkileşim ve ilim çevrelerinin canlılığı hakkında da fikir vermektedir.

Şekil 16: Şerh/Haşiye vb. Formundaki Çalışmaların, Esas Aldıkları Eserlerin Yüzyılına Göre Dağılımı (Disiplinler Bazında)

Disiplinler bazında şerh, hâşiye, tercüme vb. çalışmaların esas aldıkları eserlerin kaleme alındığı yüzyıllara göre dağılımına bakıldığında (Şekil 16), tasavvuf, hadis-siyer ve Kur'ân ilimleri alanında 13. yüzyıl eserlerinin öne çıktığı görülmektedir. Bu yüzyılda kaleme alınan tasavvuf eserleri üzerine yapılan çalışmalar, tasavvuf alanındaki başka bir eser üzerine yapılan tüm çalışmaların %29'unu teşkil etmektedir. Hadis-siyer grubu açısından bakıldığında bu oran %35'e, Kur'ân ilimleri grubu eserlerinde ise %70'e çıkmaktadır. Fıkıh başlığı altındaki şerh, hâşiye vb. formundaki çalışmalarda 15. ve 16. yüzyıl eserlerinin tercih edildiği görülmektedir. Söz konusu çalışmaların %55'i zikredilen iki yüzyılın eserleri üzerinedir. Ayrıca fıkıh usulü alanında 15. yüzyıl, fürû-ı fıkıhta ise 16. yüzyıl eserleri baskındır. Kelam-felsefe başlığı altındaki şerh, hâşiye vb. çalışmalarında %33'lük bir oranla 16. yüzyıl, mantık-münazara-vaz' grubundaki çalışmalarda ise %30'luk bir oranla 18. yüzyıl eserleri öne çıkmaktadır. Son olarak, Arap dili başlığı altındaki şerh, hâşiye vb. çalışmalarının yaklaşık üçte biri (%36) 16. yüzyıl eserleri üzerinedir. Şimdi söz konusu çalışmalarda tercih edilen eser ve müelliflere biraz daha yakından bakalım.

9. yüzyıl eserleri üzerine yapılan şerh, hâşiye vb. formundaki çalışmalarda daha çok *Kütüb-i sitte* müelliflerinin eserlerinin tercih edildiği görülmektedir. 18. yüzyılda Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine 7, Müslim'in *Sahîh*'i üzerine 5, Tirmizî'nin (ö. 279/892) *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye*'si üzerine 6 çalışma bulunmaktadır.

12. yüzyıl eserleri üzerine yapılan çalışmaların %50'si Gazzâlî ve Kadı İyâz'ın eserleri üzerinedir. Bu dönemde Gazzâlî'nin *Eyyühe'l-veled*, *Minhâcü'l-âbidîn*, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, *el-Kıstâsu'l-müstakîm* ve *Faysalu't-tefrika* gibi eserleri üzerine şerh, ihtisâr ve tercüme formunda 13

çalışma kaleme alınmıştır. Kadı İyâz'ın eserleri yapılmış üzerine 10 çalışma bulunmaktadır. Bunların dokuzu 18. yüzyıl Osmanlı muhitinde çokça rağbet gördüğü anlaşılan *Şifâ* üzerinedir. Söz konusu 9 çalışmanın ikisi ihtisâr, dördü tercüme ve dördü şerh formundadır.

13. yüzyılın en çok öne çıkan ismi kuşkusuz Beyzâvî'dir. Onun *Beyzâvî tefsiri* olarak meşhur olan *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* isimli eseri üzerine yapılmış 41 çalışma bulunmaktadır. Bunlar 13. yüzyılda kaleme alınmış eserler üzerine yapılan çalışmaların %29'unu, Kur'ân ilimleri grubundaki şerh, hâşiye vb. çalışmalarının ise %72'sini teşkil etmektedir. Beyzâvî'den sonra eserleri üzerine en çok çalışma yapılan 13. yüzyıl müellifleri Muhammed b. Saîd Bûsirî, Mevlânâ, İbn Arabî, Nevevî ve Ebherî'dir. Bu dört ismin öne çıkan eserleri sırasıyla *Kasîdetü'l-Bürde, Mesnevî, Füsûsu'l-hikem*, *el-Erba'ûnu'n-Neveviyye* ve *Îsâgûcî*'dir.

18. yüzyılda eserleri üzerine en fazla çalışma yapılan 14. yüzyıl müellifi Tâftâzânî'dir. Bu yüzyılda onun sarf, belâgat, kelam, felsefe ve mantık alanlarındaki muhtelif eserleri üzerine şerh, hâşiye, ihtisâr, ta'lîk ve tekmile formunda 22 çalışma kaleme alınmıştır. Bunların dokuzu *Tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm*, dördü *Şerhu'l-Akâid* ve üçü *Şerhu'l-Makâsıd* isimli eserleri üzerinedir. Bu yüzyılda Tâftâzânî'den sonra en çok tercih edilen iki isim Aduddüddîn el-Îcî ve Sadruşşerîa'dır. Îcî'nin eserleri üzerine 8 çalışma yapılmış olup bunların dördü *el-Akâidü'l-'Adudiyye* şerhidir. Sadrüşşeria'nın eserleri üzerine ise 7 çalışma bulunmaktadır. Bunların dördü onun *Tavdîh* isimli usul eserinin *Mukaddimât-ı Erba'a* adıyla şöhret bulan kısmına ilişkindir.

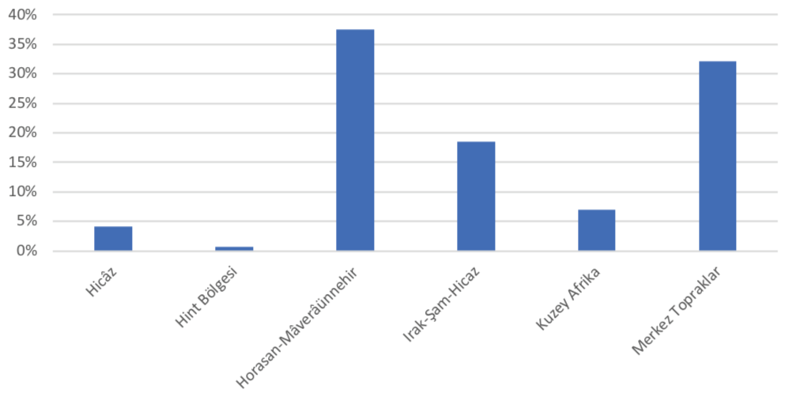
15. yüzyıl eserleri üzerine yapılan çalışmaların altıda biri Seyyid Şerîf Cürcânî'nin başta *Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtasari'l-müntehâ* isimli usul eseri olmak üzere *Şerhu'l-Mevâkıf*, *Hâşiye 'ale't-tasavvurât* ve *Hâşiye 'ale't-tasdîkât* gibi çeşitli eserleri üzerinedir. Bunlardan sonra üzerine en çok çalışma yapılan eserler sırasıyla Hızır Bey'in *el-Kasîdetü'n-nûniyye* (10) isimli akâid kitabı, Hâyâlî'nin *Şerhu'l-Akâid* haşiyesi (9), Molla Hüsrev'in *Mir'âtü'l-usûl*'ü (8), Mir Ebil Feth'in *Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-'Adudiyye li'l-Hanefî*'si (8), Molla Fenârî'nin *el-Fevâidü'l-Fenâriyye* (6) isimli *Îsâgûcî* şerhi, İbnü'l-Cezerî'nin *Tayyibetü'n-neşr*'i (6), Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin *Delâilü'l-hayrât* (5) adlı salavât mecmuası ve Molla Hüsrev'in *Dürer ve Gurer*'idir (4).

16. yüzyılın en çok tercih edilen müellifleri Birgivî ve İsâmüddîn el-İsferâyînî'dir. Bu iki ismin eserleri üzerine yapılan çalışmalar, bu yüzyılda kaleme alınan eserler üzerine yapılan tüm çalışmaların yaklaşık yarısını (%47) oluşturmaktadır. Bahse konu dönemde Birgivî'nin tasavvuf-ahlak, nahiv, münâzara, tecvîd, usûl-i hadîs ve ilmihâl gibi çeşitli alanlardaki eserleri üzerine yapılmış şerh, hâşiye ve tercüme formundaki çalışmaların sayısı 51'i

bulmaktadır. Bunlar içinde öne çıkanlar *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* (14 çalışma), *el-Avâmil* (12 çalışma), *el-İzhâr* (7 çalışma) ve *Âdâbü'l-Birgivî*'dir (6 çalışma). Osmanlı muhitinde 16. yüzyılda başlayıp 17. yüzyılda şiddetlenen kimi fakihlerle bazı mutasavvıflar arasındaki tartışmalarda fakihlerin referans metinlerinden olan *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* üzerine 14 çalışma (16. yüzyıl eserleri üzerine yapılan çalışmaların %9'u) yapılması, söz konusu tartışmanın bu yüzyılda da sürdüğünü göstermektedir. Ayrıca *el-Avâmil* ve onun şerhi mahiyetindeki *el-İzhâr* isimli nahiv kitapları üzerine çok sayıda çalışmanın kaleme alınmasında bu eserlerin medreselerde ders kitabı olarak okutulmasının etkisi olmalıdır. İsâmüddîn el-İsferâyînî'nin eserleri üzerine ise 23 çalışma tespit edilmiştir. Bu çalışmaların 8 tanesi onun istiâreyi konu edinen *Şerhu Risâleti's-Semerkandiyye*'si, dördü vaz' hakkındaki *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'iyye*'si üzerinedir. Bunlar dışında Halebî'nin (ö. 956/1549) eserleri üzerine 14 (11 tanesi *Mülteka'l-Ebhur* şerhi), Devvânî'nin eserleri üzerine 10 (6 tanesi *Şerhu'l-'Akâidi'l-'Adudiyye* hâşiyesi), İbrahim Şâhidî'nin eserleri üzerine 10 (7'si *Mesnevî* sözlüğü *Tuhfe-i Şâhidî*'nin şerhi, biri taştîri) ve Taşköprîzâde'nin *Şerh 'alâ Risâle fî 'ilmi âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara*'sı ve Muslihuddîn Lârî'nin *Hidâyetü'l-hikme* şerhi üzerine altışar çalışma bulunmaktadır.

18. yüzyılda kaleme alınan şerh, hâşiye vb. formundaki eserlerde 17. yüzyıl müelliflerinin eserleri pek tercih edilmemiş olsa da Ali el-Kârî bunun istisnasıdır. Bu dönemde Ali el-Kârî'nin eserleri üzerine 16 çalışma bulunmaktadır. Bu sayı 17. yüzyıl eserleri üzerine yapılan tüm çalışmaların %40'ına karşılık gelmektedir. Sözü edilen 16 çalışmanın 9 tanesi Ali el-Kârî'nin me'sûr duaları derlediği *el-Hizbü'l-a'zam ve'l-virdü'l-efhâm* isimli eserinin şerhi/haşiyesidir.

Araştırmamıza konu olan dönemde üzerine en çok çalışma yapılan 18. yüzyıl müellifleri Hüseyin b. Abdullah el-Antâkî, Ebû Sa'îd el-Hâdimî ve Saçaklızâde'dir. Bu üç ismin eserleri üzerine yapılan çalışmalar 18. yüzyılda telif edilen eserler üzerine yapılan tüm çalışmaların %38'ini oluşturmaktadır. Bu dönemde telif edilen eserler içinde üzerine en çok şerh, hâşiye vb. kaleme alınan eser Hüseyin b. Abdullah el-Antâkî'nin *er-Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-âdâb*'ıdır. Telif edildiği yüzyılda bu eser üzerine 10 şerh ve hâşiye çalışması yapılmıştır. 18. yüzyıl müelliflerinin bu yoğun ilgisinde eserin medreselerde ders kitabı olarak okutulmasının da payı olmalıdır. Hâdimî'nin tefsir, mantık, fıkıh usulü ve tasavvuf gibi çeşitli alanlardaki eserleri üzerine yaşadığı yüzyılda 10 çalışma yapılmıştır. Bunların üçü *Mecâmi'* isimli fıkıh usulü eseri üzerinedir. Ayrıca Hâdimî'nin eserlerine üzerine yapılan 10 çalışmanın üçü oğlu Abdullah el-Hâdimî'ye (ö. 1192/1778) aittir. Bu dönem-

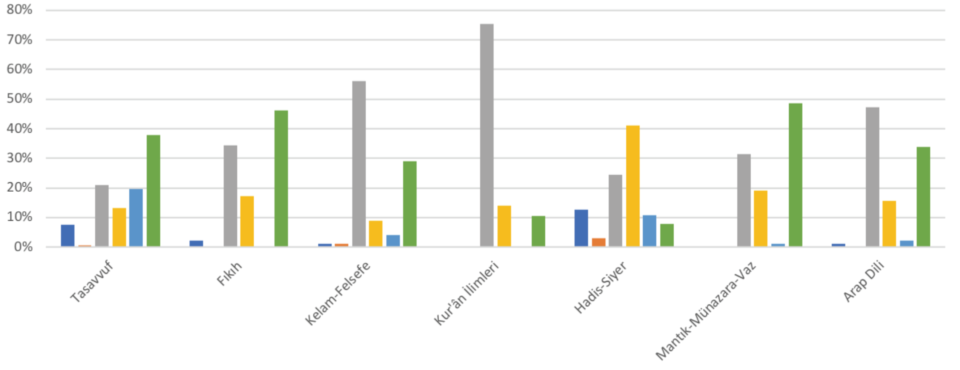

Şekil 17: Başka Bir Eser Üzerine Yapılan Çalışmaların,
Esas Aldıkları Eserlerin Bölgelerine Göre Dağılımı

deki şerh, hâşiye, tercüme vb. çalışmalarında öne çıkan diğer müellif olan Saçaklızâde'nin münazara ilmine dair *Takrîrü'l-kavânîni'l-mütedâvile min 'ilmi'l-münâẓara* isimli eseri üzerine iki, bunun özeti olan *er-Risâletü'l-Velediyye*'si üzerine beş çalışma kaleme alınmıştır.

18. yüzyılda şerh, haşiye, tercüme vb. formundaki çalışmalarda esas alınan eserlerin bölgesel dağılımına bakıldığında (Şekil 17) bilhassa iki havzanın, Horasan-Mâverâünnehir ve Osmanlı merkez toprakları olarak adlandırılan bölgelerin baskın etkisi görülmektedir. Bu yüzyılda başka eserler üzerine yapılan tüm çalışmaların %70'i bu iki bölgede yaşamış müelliflerin eserleri üzerine kaleme alınmıştır. Bunlara adı geçen iki havzanın ardından gelen Irak-Şam-Mısır bölgesinde yaşayan müelliflerin eserleri üzerine yapılan çalışmalar ilave edildiğinde mezkûr oran %88'e çıkmaktadır.

Bölgesel dağılıma disiplinler bazında bakıldığında (Şekil 18) tasavvuf, fıkıh, mantık-münazara-vaz alanlarında Osmanlı merkez topraklarının; Kur'ân ilimleri, kelam-felsefe ve Arap dili grubunda Horasan-Mâverâünnehir bölgesinin; hadis-siyer alanında ise Irak-Mısır-Şam bölgesinin öne çıktığı görülmektedir. Hadis-siyer grubundaki şerh, haşiye vb. formundaki çalışmaların %41'i mezkur bölgede yaşamış müelliflerce kaleme alınan eserler üzerinedir. Fıkıh grubunda Osmanlı merkez toprakları ile Horasan-Mâverâünnehir bölgesi eserleri üzerine yapılan çalışmaların, bu alandaki şerh, hâşiye vb. formundaki eserlerin %81'ini oluşturması dikkati çekmektedir. Ayrıca Kur'ân ilimleri alanındaki şerh, hâşiye vb. formundaki çalışmaların dörtte üçünün (%75) Horasan-Mâverâünnehir bölgesi eserleri üzerine olduğu görülmektedir. Horasan-Mâverâünnehir bölgesi eserlerinin Kur'ân ilimleri alanındaki baskın bu konumu Beyzâvî'nin mezkûr bölgede yaşamış

Şekil 18: Başka Bir Eser Üzerine Yapılan Çalışmaların,
Esas Aldıkları Eserlerin Yüzyıllarına Göre Dağılımı

olmasından kaynaklanmaktadır. Zira geride belirtildiği üzere Kur'ân ilimleri alanındaki şerh, hâşiye vb. çalışmaların %72'si Beyzâvî'nin tefsiri üzerinedir. Öte yandan Kur'ân ilimleri ve hadis-siyer grubunda Osmanlı merkez topraklarında kaleme alınan eserler üzerine yapılan çalışmaların azlığı dikkati çekmektedir. Kur'ân ilimlerinde bu bölgenin eserlerinin oranı %11, hadis-siyer grubunda ise %8'dir. Benzer bir durum fıkıh ve kelam-felsefe açısından Irak-Şam-Mısır bölgesi eserleri için söz konusudur. Bu bölgenin eserleri üzerine yapılan çalışmaların oranı fıkıh grubunda %17, kelam-felsefe grubunda ise %9'dur. Bu veriler şerh, haşiye vb. formundaki çalışmalarda öne çıkan üç havza içerisinde naklî ilimler açısından Osmanlı merkez topraklarının, fıkıh ve kelam-felsefede ise Irak-Şam-Mısır bölgesinin araştırmamızın konusunu teşkil eden coğrafya ve zaman dilimi üzerindeki etkisinin nispeten sınırlı olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 2, 18. yüzyıl Osmanlı muhitinde kaleme alınan şerh, hâşiye, tercüme vb. formundaki eserlerde en fazla öne çıkan müellifleri, Tablo 3, üzerine en çok çalışma yapılan eserleri, Tablo 4 ise eserleri üzerine en fazla şerh, hâşiye vb. yazılan Osmanlı müelliflerini göstermektedir.

Müellif	**Eserleri üzerine yapılan toplam çalışma sayısı**
Birgivî	51
Kâdî Beyzâvî	44
İsâmüddîn İsferâyînî	23
Bûsîrî	24
Sadüddîn et-Tâftâzânî	22
Seyyid Şerîf Cürcânî	21
İbn Arabî	17

Müellif	Eserleri üzerine yapılan toplam çalışma sayısı
İbrahim Halebî	14
Gazzâlî	13
Molla Hüsrev	12
Nevevî	12
Devvânî	10
Ebû Saîd el-Hâdimî	10
Hayâlî	10
Hızır Bey	10
Hüseyin b. Abdullâh el-Antâki	10
İbnü'l-Cezerî	10
İbrahim Şâhidî	10
Kâdî İyâz	10

Tablo 2: 18. Yüzyılda Eserleri Üzerine En Çok Şerh, Hâşiye vb. Yazılan Müellifler

Müellif	Eser	Çalışma
Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl	Kâdî Beyzâvî	41
Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	15
et-Tarîkatü'l-Muhammediyye	Birgivî	14
Mülteka'l-Ebhur	İbrâhîm el-Halebî	11
el-Avâmil	Birgivî	12
Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb	Hüseyin b. Abdullâh el-Antâki	10
Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ	Seyyid Şerîf Cürcânî	9
el-Kasîdetü'n-Nûniyye	Hızır Bey	10
Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm	Sadüddîn et-Tâftâzânî	9
el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham	Ali el-Kârî	9
Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye	Hayâlî	9
eş-Şifâ bi-Tarîfi Hukûki'l-Mustafâ	Kâdî İyâz	9
el-Erbaûn	Nevevî	9
Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-'Adudiyye li'l-Hanefî	Mîr Ebi'l-Feth Muhammed b. Emin Erdebilî	8
Tuhfe-i Şâhidî	İbrâhîm Şâhidî	8
Şerhu'r-Risâleti's-Semerkandiyye (İstiâre)	İsâmüddîn İsferâyînî	8
Mir'âtü'l-Usûl	Molla Hüsrev	8
Îsâgûcî	Esîrüddîn el-Ebherî	8

Tablo 3: 18. Yüzyılda Üzerine En Çok Çalışma Yapılan Eserler

Müellif	Eseri	Çalışma sayısı
et-Tarîkatü'l-Muhammediyye	Birgivî	14
el-Avâmil	Birgivî	12
Mülteka'l-Ebhur	İbrâhîm el-Halebî	11
el-Kasîdetü'n-Nûniyye	Hızır Bey	10
Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye	Hayâlî	9
Mir'âtü'l-Usûl	Molla Hüsrev	8
Tuhfe-i Şâhidî	İbrahim Şâhidî	8
el-İzhâr	Birgivî	7
Mesnevî	Mevlânâ	7
Âdâbü'l-Birgivî	Birgivî	6
el-Fevâidü'l-Fenâriyye	Molla Fenârî	6
Şerh alâ Risâle fî-İlmi Âdâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara	Taşköprüzâde Ahmed Efendi	6

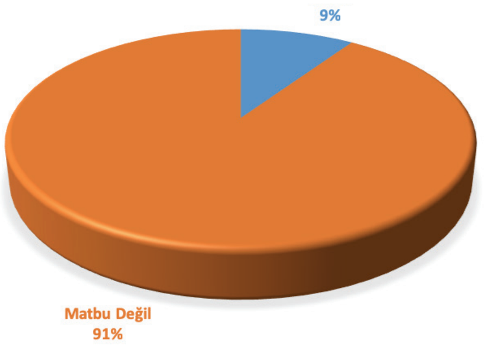
Tablo 4: Osmanlı Merkez Topraklarında Kaleme Alınan ve 18. Yüzyılda Üzerine En Fazla Çalışma Yapılan Eserler

Osmanlı Döneminde Basılan 18. Yüzyıl Eserleri

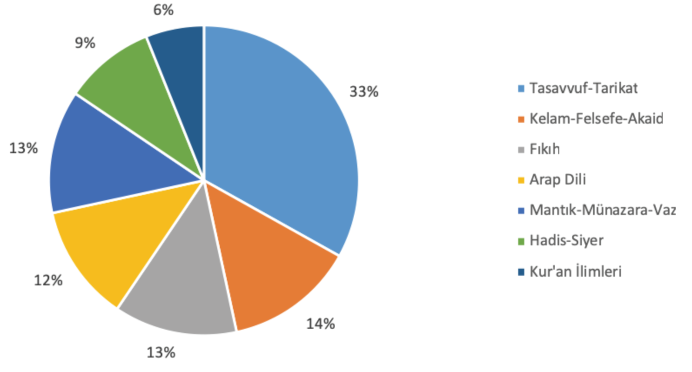
18. yüzyılın Osmanlı ilim ve kültür tarihi açısından önemli olaylarından biri matbaanın kurulmasıdır. 1727'de İbrahim Müteferrika (ö. 1160/1747) tarafından ilk Türk matbaası açılmıştır. Matbaada önceleri dinî eser basımı yasak olsa da 1803'ten itibaren dinî eserlerin basımı yapılmaya başlanmış, 1874'te ise her türlü dinî eserin basımına izin verilmiştir. Şekil 19, veri tabanımızdaki eserlerden Osmanlı devletinin son bulmasına kadar geçen süre zarfında basılanları göstermektedir.[6]

Buna göre 18. yüzyılda Osmanlı merkez topraklarında yaşayan müelliflerce kaleme alınan eserlerin %9'unun (148 eser) basıldığı görülmektedir. Bu eserlerin %44'ü tamamen veya kısmen Türkçedir. Bir eserin basım için tercih edilmesini eserin tedavülünün ve esere verilen önemin göstergesi kabul edip matbu eserlerin yazma olanlara göre daha fazla okunduğunu varsayarsak söz konusu eserlere yakından bakmak bilhassa 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı muhitini nispeten daha fazla etkileyen 18. yüzyıl müellifleri ve eserleri hakkında bir fikir verecektir.

6 Cumhuriyet öncesinde basılan eserlerin tespitinde *DİA*'nın yanı sıra Jale Baysal'ın *Osmanlı Türklerinin Bastığı Kitaplar* adlı eserinden yararlanılmıştır.

Şekil 19: 18. Yüzyıl Eserlerinden Cumhuriyet Öncesinde Basılanlar

Şekil 20: Osmanlı Döneminde Basılan 18. Yüzyıla Ait Eserlerin Alanlara Göre Dağılımı

Şekil 20, cumhuriyetten önce basılan 18. yüzyıl eserlerinin disiplinlere göre dağılımını göstermektedir. Grafikteki oranlar, disiplinlerin tüm eserler içindeki ağırlıklarını yaklaşık olarak yansıtmaktadır. Mezkûr dönemde basılan tasavvuf grubu eserleri içinde Ebû Sa'îd el-Hâdimî'nin *er-Risâletü'n-Nakşibendiyye, el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî-şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye li'l-Birgivî, Şerhu'l-Evrâdi'l-Bahâiyye, Şerhu Eyyuhe'l-Veled* isimli eserleri, İbrâhim Hakkı Erzurûmî'nin *İnsân-ı kâmil* ve *Mârifetnâme*'si, İsmâil Hakkı Bursevî'nin *el-Hitâb fi't-tasavvuf, Makâlât-ı Şeyh İsmail Hakkı, Kitâbü's-sülûk* ve *Şerhu Usûl-i 'aşere* isimli eserleri, Müstakîmzâde'nin *Şerhu Evrâd-ı Kâdiriyye* ve *Terceme-i Mektûbât-ı İmam Rabbânî'si*, Osman b. Davud b. Muhammed Karsî'nin *Şerhu Delâili'l-hayrât*'ı, Sâkıb Mustafa Dede'nin *Sefîne-i Mevleviyye*'si ve Nahîfî Efendi'nin altı ciltlik *Mesnevî* tercümesi göze çarpmaktadır. Basılan fıkıh eserlerinin yarıdan fazlası füru-ı fıkıh kitabıdır. Bunlar içinde dikkati çekenler Şevkî Ahmed Efendi'nin *Necâtü'l-musallî*'si,

Babadağlı İbrahim Efendi'nin *Halebî tercümesi*, Ebû Sa'îd el-Hâdimî'nin *Dürer haşiyesi*, Mekkî Mehmed Efendi'nin miras hukukuna dair *Mürşidü'l-vârisîn fî Ahvâli'l-erbaîn* isimli şerhidir. Basılan üç usul eserinin ikisi İzmirî ve Tarsûsî Mehmed Efendi'nin *Mir'ât* haşiyeleri olup biri Ebû Sa'îd el-Hâdimî'nin *Mecâmi'u'l-hakâik* isimli usulüdür. Ayrıca üç fetva mecmuası basılmıştır. Bunlar Yenişehirli Abdullah Efendi'nin *Behçetü'l-fetâvâ*'sı, Menteşzâde Abdürrahim Efendi'nin *Fetâvâ-yı Abdürrahim Efendi*'si ve Seyyid Mehmed Şerif Efendi'nin *el-Mecmûatü'l-'aliyye fi'l-fıkhi'l-Hanefiyye*'sidir. Kelam-felsefe grubundaki matbu eserlerin bazıları Cârullâh Efendi'nin İsâmüddîn el-İsferâyînî'nin *Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*'sine yazdığı talikat, Davud-ı Karsî'nin *Kasîde-i nûniyye* şerhi, İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin manzum akâidi, Gelenbevî'nin Devvâvî'nin *Akâid-i Adudiyye* şerhine haşiyesi ve çeşitli kelamî-felsefî tartışmalara ilişkin risâleleri, Akkirmânî'nin *Hidâyetü'l-hikme* tercümesi ve Gelenbevî'nin Muslihuddîn Lârî'nin aynı esere şerhi için yaptığı haşiye, Mestçizâde Abdullah Efendi'nin *İhtilâfü ma-beyne Seyyid-i Şerif ve Sadeddin* isimli eseridir. Hadis grubundaki dikkat çeken matbu eserler, Davud-ı Karsî'nin *Şerhun 'alâ Usûli'l-Hadîs li'l-Bîrgivî*'si, Dede Mehmed Efendi'nin e*l-Vesîletü'l-'uzmâ fi-Şemâili'l-Mustafâ hayru'l-verâ*'sı, İsmail Hakkı Bursevî'nin *Nuhbetü'l-fiker* şerhi ve Nevevî'nin kırk hadisi için yazdığı geniş şerh ve Akkirmânî'nin *Şerhu'l-Hadîsi'l-erbaîn li'l-Birgivî*'sidir. Kur'ân ilimleri alanında basılan 18. yüzyıl eserlerinden bazıları, Yusufefendizâde'nin kıraate dair *el-İhtilâf fi-vücûdi rivayeti'l-ihtilaf fi'l-kırâe ve Tuhfetü't-talebe fî beyâni meddâti tarîki't-Tayyibe (Risâle fî beyâni merâtibi'l-med fî ḳırâaâti'l-eimmeti'l-aşere)* isimli iki eseri, İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* isimli işârî tefsiri, çeşitli müellifler tarafından kaleme alınan Besmele, Fâtiha, Yasin ve Yusuf suresi tefsirleridir. Dil çalışmaları içinde Ebu Sa'îd Abdullah el-Hâdimî'nin Adalı'nın İzhar şerhinin (*Netâicü'l-efkâr*) mukaddimesi için yazdığı haşiye, Gelenbevî'nin beyan ve maânî ilimleri hakkındaki risâleleri, İsmail Hakkı Bursevî'nin *Furûk*'ı, Akkirmânî'nin *Emsile* ve *Bina* şerhleri ve Zeynîzâde Hüseyin Efendi'nin *Avâmil, İzhar* ve *Kâfiye* mu'ribleri göze çarpmaktadır. Son olarak mantık-münazara-vaz grubunda Musa el-Pehlivânî'nin *Risâletü'l-kıyâs*'ı için Hayâtî Mehmed Efendi ve Dede Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan şerh ve hâşiye, Ebû Sa'îd el-Hâdimî'nin *'Arâisü'n-nefâis* isimli mantık kitabı, Gelenbevî'nin *el-Burhân, Şerhu Îsâgôcî* ve *Hâşiye 'alâ-Tehzîbi'l-mantık* isimli mantık kitapları ve münazaraya dair *Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara, Şerhu Risâle fi'l-âdâbi'l-münâzara li-Taşköbrîzâde* ve *Talikat alâ haşiyeti Mîr alâ Şerhi'l-Âdâb*'ı, yine münazaraya dair Saçaklızade'nin *er-Risâletü'l-Velediyye*'si ve Müftîzâde'nin *Haşiyetü alâ'r-Risâleti'l-Hüseyniyye fî âdâbi'l-bahs*'i dikkati çekmektedir.

Son olarak Tablo 5, cumhuriyet öncesinde en çok eseri basılan 18. yüzyıl müelliflerini ve onların kaç eserinin basıldığını göstermektedir. Tabloda yer alan isimlerin basılan eserlerinin toplam sayısı 104'tür. Bu sayı cumhuriyet öncesinde 18. yüzyıla ait İslâmî ilimlere dair basılan eserlerin %71'ini teşkil etmektedir. Bu veri, söz konusu 18. yüzyıl müelliflerinin 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı muhitinde nispeten daha etkili olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Müellif	**Basılan Eser Sayısı**
İsmâil Hakkı Bursevî	31
Gelenbevî	26
Ebû Sa'îd el-Hâdimî	10
Akkirmânî	9
Tarikatçı Seyyid Mustafa Efendi (Tarikatçı Emîr)	6
İbrâhim Hakkı Erzurûmî	5
Davûd-ı Karsî	4
Zeynîzâde Hüseyin Efendi (Bursevî)	4
Müftizâde Muhammed Sadık Erzincânî	3
Dede Efendi Bursevî	3
Müstakimzâde Süleyman Sâdeddîn Efendi	3

Tablo 5: Cumhuriyet Öncesinde En Çok Eseri Basılan 18. Yüzyıl Müellifleri

Sonuç

18. asır Osmanlı merkez topraklarında İslâmî ilimler alanında 343 müellif tarafından kaleme alınan 1768 eserin yarıdan fazlasının müstakil çalışma olduğu görülmektedir. Bu müstakil eserlerin yaklaşık %70'i risâle formundaki eserlerden oluşmaktadır. Müstakil eserleri %43 oranıyla şerh, hâşiye formundaki çalışmalar takip etmektedir. Şerh, hâşiye formundaki çalışmalar büyük ölçüde, ders kitabı olarak kullanılan muhtasar metinler üzerine yoğunlaşmaktadır. 18. yüzyıl Osmanlı müelliflerince telif edilen tüm eserler içinde en kalabalık grubu tasavvuf başlığı altındaki eserler oluşturmaktadır. Tasavvuf grubundaki bu dikkat çekici fazlalığın, başka sebepler yanında veri tabanımıza en büyük katkıyı sağlayan iki bibliyografik eser olan *Hediyyetü'l-Ârifîn* ile *Osmanlı Müellifleri*'nde tasavvuf eserlerinin nispeten daha fazla yer bulmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Tasavvuf başlığı altındaki eserlerin büyük çoğunluğu bu alanın teorik problemlerini ele almaktadır. Risâlelerin konularına bakıldığında Nakşîlikle ilgili çalışmaların çokluğu göze çarpmakta, ayrıca önceki iki yüzyılda kimi

fakihlerle bazı mutasavvıflar arasında yaşanan tartışmaların bu yüzyılda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu başlık altındaki şerh ve hâşiye türü çalışmalarda İbn Arabî'nin eserleriyle Birgivî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'si öne çıkmaktadır. Fıkıh başlığı altındaki eserlerin %69'u füru, %14'ü usul, %8'i fetvâ, %4'ü feraiz ve %3'ü kavâid çalışmalarından oluşmaktadır. Üzerine en çok şerh, hâşiye vb. yapılan fıkıh çalışmaları Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur*'u, İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'i, Molla Hüsrev'in *Mir'ât'ı ve* Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtasari'l-müntehâ*'sıdır. Bu başlıktaki risâleler namaz, hazr ve ibaha, duhân-kahve, hac ve yargılama usulüne ilişkin problemlere yoğunlaşmaktadır. Ayrıca muamelâta ilişkin problemleri ele alan risâlelerin azlığı dikkat çekmektedir. Akâid-kelâm-felsefe grubundaki çalışmaların büyük çoğunluğu kelam eseridir. Şerh, hâşiye vb. formundaki akâid çalışmalarında *el-Fıkhu'l-ekber*, *el-Emâlî* ve *Kasîde-i nûniyye*, kelâm çalışmalarında Tâftâzânî, Hayâlî, Seyyid Şerîf Cürcânî ve Devvânî'nin eserleri, felsefede ise *Hidâyetü'l-hikme* öne çıkmaktadır. Bu gruptaki risâlelerin yarıya yakın irâde, kader, ispât-ı vâcib, imkân, kıdem, kelime-i tevhîd, kabir, âhiret ve meâdla ilgilidir. Hadis alanına bakıldığında bu dönemde kaleme alınan hadis-siyer eserlerinin daha çok Hz. Peygamber sevgisini işleyen halka yönelik çalışmalardan oluştuğu dikkat çekmektedir. Bu grupta kırk hadis eserleri ve *eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ*, Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'i, *Kasîde-i bürde* üzerine yapılan çalışmalar öne çıkmaktadır. Kur'ân ilimleri grubunun %69'unu tefsir, %27'sini kıraat ve tecvid, %4'ünü ise Ulûmu'l-Kur'ân konulu eserler oluşturmaktadır. Tefsir ile ilgili eserlerin yaklaşık üçte biri Kadı Beyzâvî'nin tefsiri üzerinedir. Bunun dışında çok sayıda müstakil ayet ve sure tefsirleri bulunmaktadır. Müstakil ayet tefsirlerinde besmele ve Âyetü'l-Kürsî, sure tefsirlerinde ise Fatiha Suresi ağırlıktadır. Kıraat alanındaki eserler ağırlıklı olarak risâlelerden oluşmaktadır. Bu risâlelerde en çok işlenen konu dâd (ض) harfinin okunuşudur. Dil çalışmaları nahiv alanında yoğunlaşmaktadır. Bu dönemde üzerine en fazla çalışma yapılan nahiv eserleri medreselerde ders kitabı olarak okutulan *İzhâr* ve *Avâmil*'dir. Belâgat alanındaki şerh/hâşiye çalışmalarında en çok tercih edilen eser ise İsamüddin İsferâyînî'nin istiâreyi konu edinen *Şerhu Risâleti's-Semerkandiyye*'sidir. Sarf alanındaki eserlerin önemli bir kısmını *Emsile, Bina* ve *İzzî* üzerine yapılan şerhler oluşturmaktadır. Ayrıca klasik sözlükler üzerine yapılan çalışmaların yanında Arapça, Türkçe ve Farsçayı içeren üç dilli sözlükler göze çarpmaktadır. Mantık-münazara-vaz grubundaki eserlerin çoğunluğu mantık disipliniyle ilgilidir. Şerh ve hâşiye çalışmalarında en fazla ilgiye mazhar olan mantık eserleri Îsâgôcî, Molla Fenârî'nin *el-Fevâidü'l-Fenâriyye*'si, Cürcânî'nin *Tasavvurât* ve *Tas-*

dîkât adlı eserleri ile Tâftâzânî'nin *Tehzîbu'l-mantık ve'l-kelâm*'ıdır. Üzerine en çok şerh/hâşiye kaleme alınan münazara eseri Hüseyin b. Abdullah el-Antâkî'nin er-*Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-âdâb* isimli eseridir. Ayrıca bu grupta vaz alanındaki eserlerin azlığı dikkati çekmektedir.

Araştırmamız çerçevesinde tespit ettiğimiz şerh, hâşiye, tercüme, tekmile vb. formundaki çalışmalarda daha çok 13., 15. ve 16. yüzyıllarda kaleme alınan eserler tercih edilmektedir. Bu üç yüzyılı 18. yüzyıl eserleri üzerine yapılan çalışmalar takip etmektedir. Ayrıca 12. yüzyıl öncesi eserleri üzerine yapılan çalışmaların azlığı göze çarpmaktadır. Tasavvuf, Kur'ân ilimleri ve hadis-siyer grubundaki şerh, hâşiye vb. çalışmalarında 13. yüzyıl, fıkıhta 15. ve 16. yüzyıl, mantık-münazara-vaz grubunda 18. yüzyıl ve dil ve kelam-felsefe-akâid grubu çalışmalarında 16. yüzyıl eserleri öne çıkmaktadır. Ayrıca şerh, hâşiye vb. formundaki çalışmalarda Horasan-Mâverâünnehir havzasıyla Osmanlı merkez topraklarının ağırlığı göze çarpmaktadır. Bu çalışmalara disiplinler bazında bakıldığında Kur'ân ilimleri, kelam-felsefe-akâid ve Arap dili grubunda Horasan-Mâverâünnehir bölgesinin, hadis-siyer alanında Irak-Şam-Mısır bölgesinin, tasavvuf ve mantık-münâzara-vaz grubunda Osmanlı merkez toprakları denilen bölgenin eserleri üzerine yapılan çalışmaların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Fıkıh alanındaki şerh, hâşiye vb. formundaki çalışmalarda ise daha çok Osmanlı merkez toprakları ile Horasan-Mâverâünnehir bölgesi eserleri tercih edilmektedir.

18. yüzyılda Osmanlı merkez topraklarında kaleme alınan şerî ilimlere dair eserlerin büyük bir kısmının dili Arapça olsa da bunlarda Türkçenin önemli bir yerinin bulunduğu görülmektedir. Farsçanın bu dönem eserlerindeki kullanımı sözlükler ve tasavvuf grubundaki az sayıda eserle sınırlıdır.

Veri tabanımızdaki eserlerin %9'u dînî eser basımına başlanan 1803'ten cumhuriyete kadar geçen sürede matbaada basılmıştır. Matbaada basılan eserlerin %70'i İsmâil Hakkı Bursevî, Gelenbevî, Ebû Sa'îd el-Hâdimî, Akkirmânî, Tarikatçı Seyyid Mustafa Efendi (Tarikatçı Emîr), İbrâhim Hakkı Erzurûmî, Davûd-ı Karsî, Zeynîzâde Hüseyin Efendi (Bursevî), Müftizâde Muhammed Sâdık Erzincânî, Dede Efendi Bursevî ve Müstakimzâde Süleyman Sâdeddîn Efendi'ye aittir. Basılan eserlerin yarıya yakınının dili Türkçedir.

Kaynakça

Akün, Ömer Faruk, "Bursalı Mehmed Tâhir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VI, 452-461, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

Aydar, Hidayet, "17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve*

Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'Ârifîn' Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn,* Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1955.

Baysal, Jale, *Osmanlı Türklerinin Bastığı Kitaplar*, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010.

Brockelmann, Carl, *Tarihü'l-edebi'l-'Arabî* (Orijinal adı: Geschichte der Arabischen Litteratur-GAL, trc. Abülhalim en-Neccâr), Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1993.

Demirci, Seyda, *Hacı Emirzâde Muhammed b. Hamza Aydınî'nin Hayatı, Eserleri ve Günlük Hayata Dair Bazı Risalelerinin Tanıtımı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü'ş-Şekâik fî-hakki ehli'l-hakâik (hazırlayan: Abdülkadir Özcan),* İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

İlgili Maddeler, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA).

Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (haz. Nuri Akbayar), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (haz. Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen), İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.

Özvar, Erol, "Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği", *Sahn-ı Semandan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası : Alimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVII. Yüzyıl,* İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim li Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Musta'ribîne ve'l-Musteşrikîn,* Beyrût: *Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002.*

TEBLİĞLER

NAKLÎ İLİMLER, DİL İLİMLERİ

Dâvûd el-Karsî'nin Hadisçiliğinde Mantık İlmi ve Külli Kaideler

(Şerhu Usûli'l-Hadîs İsimli Eseri Bağlamında)

Nilüfer Kalkan Yorulmaz

Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Özet

18. yy'da Dâvûd-i Karsî (ö. 1169/1756) tarafından telif edilen *Şerhu Usûli'l-Hadîs* isimli eser, 16. yy'da İmam Birgivinî'nin (ö. 981/1573) kaleme almış olduğu *Risâle fî Usûli'l-Hadis*'ine yapılan bir şerh çalışması özelliği taşımaktadır. Nitekim Osmanlı döneminde telif edilen Hadis çalışmalarının çoğunluğunun şerh, haşiye ve derleme türünde kaleme alındığı, bu hususta yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkmaktadır. Dâvûd-i Karsî'nin zikredilen eseri, her ne kadar bir şerh çalışması olsa da eserde hadis alanına katkı sunabilecek farklı noktaların bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Bu noktadan hareketle çalışmamızda müellifin, eserin şerh tekniğinde kullanmış olduğu metot ve farklı ilimlerden yararlanma usulüne değinilerek hem İmam Birgivî'nin eserine yapmış olduğu şerhin yöntemi ortaya çıkartılmaya hem de alana katkısı belirlenmeye çalışılacaktır. Bu yapılırken; özellikle eserin kaynakları üzerinde kısaca durulacak ve Dâvûd-i Karsî'nin hadisçiliği yanında kelam, mantık, münazara ve Arap dili alanındaki ilmi birikimini şerh tekniğine nasıl yansıttığı belirtilecektir. Bu sebeple eserde gerek kelime açıklamalarına gerekse irab kaidelerine yapılan vurgu, kelam ilmiyle ilgili hususlara kısaca değinilecektir. Özellikle eserde yer verdiği külli kaideler ve mantık kuralları belirli örnekler çerçevesinde incelenecek ve bu kısım çalışmanın ana bölümünü oluşturacaktır. Böylece kaynakları itibariyle klasik usulü takip ettiği görülen Dâvûd el-Karsî'nin hadis şerh yöntemine katkısı tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece hadis ilmi ile alet ilimleri arasında nasıl bir bağlantı kurulabileceği gösterilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Usulü Birgivi, Dâvûd el-Karsî

General Principles And Logic In Dawud Al-Karsi's Hadith Methodology (In the Context of His Book Serh Usul al-Hadith)

Abstract

The work of *Sharh Usul al-Hadith*, which was written by Dawud al-Karsi (d. 1169/1756) in the 18th century is a sharh of Risala fi Usul al-Hadith, which was written by al-Birgivi (d. 981/1573) in 16th century. As a matter of fact, it is claimed that the majority of the Hadith studies that were written in the Ottoman period was in the form of sharh, hashiyah and compilations. Although the book of Dawud al-Karsi is a work of sharh, it has different points and explanations that can contribute to the field of hadith. From this point of view, we will try to find out method of Dawud al-Karsi in his Sharh and the effects of different Islamic sciences as kalam, general principles, logic, and Arabic except hadith used in the book. Especially, general principles and logic rules which are given in this book will be investigated via examples. Thus, in this study, it will be tried to determine contribution of Dawud al-Karsi to the method of sharh in the light of informations given in the book. By this way, we aim to show the readers what is the connection between the science of hadith and other sciences. In additon to this point, how they can demonstrate multidisciplinary approach in hadith studies.

Keywords: Hadith, Methodology of Hadith, Birgivî, Dawud al-Karsi

Giriş

Osmanlı dönemi hadis çalışmalarının genellikle şerh ve haşiye türünde olup bu dönemde müstakil çalışmalara yer verilmediği yönünde genel bir kabul bulunmaktadır.[1] Bu kabulün ne kadar gerçeği yansıttığının belirlenmesi ise bu dönemle ilgili yapılacak olan hadis çalışmalarının artması ile olacaktır. Zira ilk asırlardan itibaren İslam düşüncesinde önemli bir yeri olan hadis ilminin Osmanlı döneminde yeteri kadar önemsenmediği düşünülse dahi bunun sebebi ortaya konulması ve ilmi bir açıklamasının yapılması gerekmektedir. Dönemin ilmi çalışmalarında hadisin yerinin ne olduğu ve nasıl anlaşıldığının belirlenmesi ise ancak bu dönemde telif edilen eserlerin incelenmesi ile meydana çıkarılabilecek bir husustur. Bu noktadan hareket ettiğimiz çalışmamızda öncelikle Osmanlı dönemi hadis usulü eserlerinin

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Zişan Türcan, "Osmanlı Dönemi Hadis Şerhlerinin Şerh Literatürü İçindeki Yeri", c. 11, s.21, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, TALİD,* 2013, ss. 143-164.

neler olduğu hususuna kısaca değinmek gerekmektedir. Buna göre 16. Yy'da İbn Kemal'in (ö. 942/1536) ve Birgivi'nin (ö. 929/1552) *Risâle fî Usûli'l-hadis;* 17. Yy'da Muhammed b. Mustafa Kadızâde Balıkesirî'nin (1049/1640) *Mustalahu'l-Hadis*; 18. Yy'da, Hamid b. Emrullah b. Abdülmü'min b. Muhammed b. Bandırmavî er-Rûmî'nin (ö. 1172/1758) *Ukûdu'd-Durer fi Hudûd ilmi'l-Eser,* Himmâtzâde Muhammed b. Hasan'ın (ö. 1175/1761) *Istılâhâtü'l-Muhaddisîn,* 19. Yy.'da İbrahim Sıdkı b. İbrahim er-Rûmî'nin (ö. (yak.) 1247 /1831) *Risale fi Usuli'l-Hadis*, Muhammed Şükrü (ö. (yak.) 1316/1898) ve Seydişehirli Mahmud Esad b. Mahmud Emin'in (ö. 1917) *Usûlu'l-Hadi*s isimli eserleri bu alanda verilen önemli eserler arasındadır.[2]

Bununla birlikte özellikle İbn Hacer'in *Nuhbetu'l-fiker* isimli eseri esas alınarak telif edilen pek çok şerh ve haşiye türündeki eser de Osmanlı döneminin hadis çalışmalarına büyük katkı sunmaktadır. Nitekim Muhammed Efendi et-Trabzonî'nin (ö, 1123/1711) *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-fiker*, İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Şerhu Nuhbeti'l-fiker,* Rasim Malatî Muhammed b. Seyyid Rıza b. Süleyman er-Rûmî'nin (ö. 1314/1898) *Nuhbetü'l-belâga fî Şerhi Nuhbeti'l-fiker* isimli eserleri bunlar arasında en önemlileri arasındadır.[3] Dolayısıyla Osmanlı dönemine kabaca bakıldığında dahi hem müstakil türde hem de şerh/haşiye dahilinde hadis ilmine dair pek çok eser verildiği görülmektedir. Nitekim ister müstakil olsun isterse şerh ve haşiye türünde yapılan çalışmalar olsun her birinin dönemin tartışmalarını yansıtan tarafları bulunmaktadır. Bu durum da hadis ilmiyle ilgili çalışmaların dönem ve bölgelere göre nasıl farklılaştığının izlenmesi açısından oldukça önemlidir. O halde Osmanlı dönemi hadis çalışmalarının mahiyetini anlamak yukarıda belirtildiği üzere ancak o dönemin literatürünün incelenmesiyle mümkündür.

Ayrıca yine Osmanlı döneminin üzerine en çok şerh ve haşiye yapılan çalışmalarından biri de yukarıda müstakil çalışmalar arasında zikredilen Birgivi'nin *Risâle fî Usûli'l-hadis* isimli eseridir. Bu çalışmalar arasında en önemlisi ise Dâvûd-i Karsî'nin (ö. 1169/1756) *Şerhu Usûli'l-hadis* isimli ese-

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadık Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulu Hadis Eserleri, Risaleleri ve Nuhbetu'l-fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler", *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakütlesi Dergisi*, AÜİİFD, s.1, 1975, ss. 127-136; Selahattin Yıldırım, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi,* 2004, s. 14, s. 151-182; Selahattin Yıldırım, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2004, sayı: 13, s. 263-315.

3 Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadık Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulu Hadis Eserleri, Risaleleri ve Nuhbetu'l-fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler", AÜİİFD, s.1, 1975, ss. 127-136.

ridir. Zira Osmanlı geleneği hadis usul çalışmaları alanında önemli bir yerde duran Birgivî'nin mezkur eseri üzerine yapılan ve en çok şöhret bulan şerh çalışması dahi hem dönemi yansıtması hem de orijinal pek çok tarafı bulunması hasebiyle önem arz etmektedir.

Öyle ki Dâvûd-i Karsî'nin eseri arap dili, kelam, mantık, münazara gibi alanlardaki ilmi birikimi yansıtması açısından zikredilmeye değerdir. Ayrıca eser, diğer ilimlerle hadis ilminin interdisipliner veya multidisipliner olarak nasıl mezcedileceğine örneklik sunması açısından kendini diğerlerinden ayırıcı özellikler ihtiva etmektedir. Dolasıyla eser, hem üzerine en çok çalışma yapılan eserlerden biri olan Birgivî'nin şerhi olması hem de muhtevası itibariyle zikredilen açılardan önemli görülmesi hasebiyle bu çalışmanın konusu olarak seçilmiştir.

Eser üzerine daha sonraki dönemlerde pek çok çalışma da yapılmıştır. Nitekim Mustafa Şevket Efendi'nin (ö. 1251/1835) *eş-Şerh li Dâvûdi'l-Karsî alâ Metni Usûli'l-hadis li'l-Birgivî*, Mustafa b. Salih Rıfkı el-İstanbûlî er-Rûmî'nin (ö. 1291/1874) ve Yusuf Şükrü Harpûtî'nin (ö. 1292/1875) *Hâşiye alâ Şerhi Dâvûd Karsî li Usûli'l-hadis*, Babakaleli Abdulaziz Ahmed'in (ö. 1277/1860) *Mukarribu't-tâlibîn* isimli tercüme eseri bunlar arasında en önemlileri olarak sayılabilir.[4]

Günümüz araştırmacılarının da çalışma sahasına girmiş olan Dâvûd-i Karsî'nin eseri hakkında 1998 yılında Lokman Şen tarafından *Dâvûd-i Karsî ve Hadisçiliği* isminde bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.[5] Ardından Osman Bilgen 2016 yılında "Dâvûd-i Karsî'nin 'Şerh Alâ Usûli'l-hadis' İsimli Eserinin Metodu ve Kaynakları Üzerine" isimli bir makale kaleme almıştır.[6] 2017 yılında ise Kars'ta Kars Valililiği, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Serhat Kalkınma Ajansı işbirliğiyle yapılan Uluslararası Dâvûd-i Karsi Sempozyumu'nda Dâvûd-i Karsi tüm yönleriyle ele alınmış ve konuyla ilgili önemli tebliğler sunulmuştur. Bu çalışmada ele alınacak olan *Şerhu Usuli'l-hadis* isimli eseri hakkında bu sempozyumda Abdullah Taha İmamoğlu[7],

4 Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadık Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulu Hadis Eserleri, Risaleleri ve Nuhbetu'l-fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler", AÜİİFD, s.1, 1975, ss. 127-136.

5 Lokman Şen, *Dâvûd-i Karsî ve Hadisçiliği,* (Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1998.

6 Osman Bilgen, "Dâvûd-i Karsî'nin 'Şerh Alâ Usûli'l-hadis' İsimli Eserinin Metodu ve Kaynakları Üzerine", *Turkish Studies*, c.11/5, 2016, ss. 99-116.

7 Abdullah Taha İmamoğlu, "Bir Asır Sonra Dâvûd-i Karsî'nin Hadis Usulü Şerhini Okutmak: Babakaleli Ahmed Abdülaziz Efendi ve Mukarribu't-Talibin Adlı Tercümesi", *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017*, Kars Tebliğler, 2017, s. 261-267.

Ahmet Emin Seyhan[8], Ahmet Yıldırım[9], Alparslan Kartal[10], Halil İbrahim Kutlay[11], İlyas Canikli[12], Veli Aba[13] gibi isimler önemli tebliğler sunmuşlar ve bu tebliğlerin bir kısmı da makale ya da tam metin formatında yayınlanmıştır.

Bu çalışmada ise yukarıda zikredilenler farklı olarak müellifin hadis usulü eserindeki külli kaidelere ve mantık ilimlerini kullanışına yer verilecektir. Daha önce yapılan çalışmalarda bir veya bir kaç cümleyle ifade edilen bu durumun ayrıntılı bir şekilde işlenmediği görülmüştür. Bu sebeple çalışmanın hem bu alana hem de hadis şerh yöntemine önemli katkılar sunması umulmaktadır. Bu yapılırken ise Dâvûd-i Karsî'nin hayatı, eserleri hadis usulü eserindeki yöntemi ve kaynakları üzerinde kısaca durulacak ardından onun eserde yer verdiği külli kaide ve mantık ilkelerine örnekleriyle birlikte değinilecektir. Böylece müellifin Hadis ilmine sunmuş olduğu katkılar ele alınacaktır. Zira müellifin eseri özellikle öğrencilerinin ihtiyaçlarına cevap vermek adına yazdığı düşünüldüğünde eser okunduğunda akla gelebilecek olan soruları yanıtlaması, hadis usulünde kullanılan terimlerin kapsamı ve muhtevasına dair bilgiler vermesi, terimleri taksim ederek birbirlerinden farklarını külli kaide ve mantık ilkeleri çerçevesinde açıklıyor oluşu bu kapsamda değerlendirilecektir.

1. Dâvûd el-Karsî'nin Hayatı ve Eserleri

Dâvûd b. Muhamed el-Hanefî el-Karsî (ö. 1169/1756) pek çok alanda eserler vermiş ve Osmanlı döneminin 18. yy. ilmi mirasında önemli bir yere sahip

8 Ahmet Emin Seyhan, "Dâvûd B. Muhammed El-Karsî'nin Şerhu Usûli'l-Hadis Li'l-Birgivî Adlı Eseri Özelinde Hadis/Sünnet Anlayışı", *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017,* Kars Tebliğler, 2017, s. 255-260.

9 Ahmet Yıldırım, "Dâvûd-i Karsî'nin Hadis Kültürü", *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017*, Kars Tebliğler, 2017, s. 188-203

10 Alparslan Kartal, "Dâvûd-i Karsî'nin (Ö. 1169/1756) Şerhu Alâ Usûli'l-Hadîs'i Üzerine Yazılan Haşiyeler (1169/1756)", *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017,* Kars Tebliğler, 2017, s. 167-174.

11 Halil İbrahim Kutlay, "Şerhu Risale fî Usuli'l-Hadis Adlı Eseri Bağlamında Davud el-Karsî'nin Hadis Usûlü Anlayışı", *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu*, *11-14 Mayıs 2017,* Kars Tebliğler, 2017, s. 225-235.

12 İlyas Canikli, "Davudî Karsî'nin "Şerhu Risâle fî Usûli'l-Hadis" İsimli Eserinde Yer Alan Rivayetlerin Kaynak Değeri ve Metin Kritiği", *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017,* Kars Tebliğler, 2017, s. 152-166.

13 Veli Aba, "Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu Usûli'l-Hadîs Adlı Eseri ve Önceki Hadis Usûlü Şerhleriyle Mukayesesi (Muhteva ve Metot Tahlili)", *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017*, Kars Tebliğler, 2017, s. 236-254.

olmuştur Kendisinin Kars'ta başlayan ilim yolculuğu İstanbul, Mısır, Kıbrıs, Karaman ve Birgi'de devam etmiş buralarda dersler almış ve müderrislik yapmıştır.[14] 1756 yılında ise yine Birgi'de vefat etmiş ve burada İmam Birgivî'nin yanında defnedilmiştir.[15]

Kendisi ilk eğitimini Kars'da Çolak Abdullah Efendi'den almıştır. Ardından Ruûs sınavında başarılı olmuş ve pek çok yerde dersler vermiş ve büyük oranda öğrencilerinin ihtiyaçlarını karşılaşmak için eserler kaleme almıştır.[16] Özellikle ders kitabı mahiyetindeki eserlere biraz da dönemin özelliği olması bakımından şerh ve haşiyeler yazan Dâvûd-i Karsî özellikle Arap Dili, tefsir, hadis, kelam, mantık, münazara, adâbu'l-bahs, ilm-i mikât alanlarında eserler vermiştir[17].

Nitekim Arap Dili alanında *Şerhu›l-Emsileti›l-muhtelife fi›s-sarf*; tefsir alanında *er-Risâletü'n-Nuriyye ve ʻl-mişkâtü'l-kudsiyye, el-Fethiyye fi beyâni'd-dâdi'l- kat'iyye, Tahrîrât ve takrîrât ale'l- besmele ve'l-hamdele ve's-salâti ve's-selâmi'l-lafziyye;* hadiste, *Şerhu Usûli›l-Hadis li›l-Birgivî;* kelamda *Şerh-i Kasîdeti'n-nûniyye*[18]*, Şerh-i Amentü billah, Şerh-i Kasîdeti Bed›i›l-Emâli, Risâle fî beyâni meseleti'l-i'l-ihtiyârâti'l-cüziyye ve'l-idrakati'l-kalbiyye;* Mantık, münazara ve adâbu'l-bahs'da el-*Mu'cez fi şerhi Tehzîbu'l-mantık, Tekmîle lî Tehzîbi'l- mantık, el-İsâguci›l-cedîd ve'd-dürrü'l-ferîd, Tezkire li- vezâifi'l- bahhâsîn*; ilm-i mîkât alanında *Şerhu›r-Risâleti'l-fethiyye fi'l-a'mâli'l-ceybiyye* isimli eserleri matbû' veya mahtût halde bulunmaktadır.[19]

Dolayısıyla Arap Dili, tefsir, kelam, mantık, münazara, adabu'l-bahs, hadis gibi pek çok alanda eserler telif ettiği görülen Dâvûd-i Karsî ile ilgili yapılacak bu çalışmanın aslı itibariyle onun hadis eseri olarak zikredilen *Şerh-i Usûli'l-hadis* isimli kitabında özellikle mantık ilmini nasıl yansıttığı

14 Ziriklî, *el-Â'lâm,* II, 334; Ömer b. Rıza el-Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifîn,* IV, 142; Cemil Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", *DİA*, c.9, 1994, s. 29-32.

15 Cemil Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", *DİA*, c.9, 1994, s. 29-32.

16 Cemil Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", *DİA*, c.9, 1994, s. 29-32.

17 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifîn,* I, 363; Ziriklî, *el-Â'lâm,* II, 334; Ömer Rıza el-Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifîn,* IV, 142; Cemil Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", *DİA,* c.9, 1994, s. 29-32.

18 Dönemin şeriat-hakikat tartışmaları bağlamında Dâvûd-i Karsî bu eserin bir kısmında aşırı tasavvuf görüşlerini eleştirmektedir ve bu sebeple tasavvuf düşmanı olarak anılmaktadır. (bkz. Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf,* s. 335-396; Resul Öztürk, "Dâvûd el-Karsî, Kelami Görüşleri ve Kaynakları", 2014, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, AÜİFD,* s. 42, ss. 78-98.)

19 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifîn,* I, 363; Ziriklî, *el-Â'lâm,* II, 334; Ömer Rıza el-Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifîn*, IV, 142; Cemil Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", *DİA*, c.9, 1994, s. 29-32.

üzerinde durulacaktır. Bunun yapılabilmesi için ise önelikle mezkur eserin muhtevası ve yöntemi üzerinde kısaca durulması gerekmektedir.

2. Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu Usûli'l-Hadîs İsimli Eseri ve Kaynakları

Dâvûd-i Karsî eserine bir mukaddime ile başlamakta ve burada neden Birgivî'yi seçtiği ve kendi eserini yazış sebebi hakkında bilgi vermektedir. Nitekim buna göre müellif, öğrencilere Buhârî okutmadan önce hadis usulüne dair bilgiler içeren bir esere ihtiyaç duymuş ve bu konuda tertib ve tahrir bakımından en iyi eser olarak Birgivî'nin eserini bulmuş ve kendisinden bunu şerh etmesi istenmiştir.[20] Bunun üzerine ise eseri muhtasar olan konuları diğer usul eserlerinden destekle şerhetmiştir.[21]

Dâvûd-i Karsî eseri şerh ederken konuları kırk üç ana başlıkta toplamıştır. Kendisinin takip etmiş olduğu en önemli metotlardan biri Arap Dili, hadis ve mantık hususundaki birikimini esere yansıtmasıdır. Nitekim arap dili alanında terimlerin ıstılah ve lugat anlamlarına sıklıkla değinmiştir. Bununla birlikte kelimenin doğru harekesi ile ilgili zikretmiş olduğu izahlar, cemisine, müfredine değinmesi, kane'nin haberine, lemma'nın, lev'in cevabına, vav harfinin delalet ettiği şeye, zamirin nereye raci olduğuna işaret etmesi de onun hem Arapça hususundaki ilmini hem de hadis şerh geleneğini takip eden bir metot izlediğini göstermektedir.[22] Ayrıca yer yer belagat konularına da değindiği görülmektedir. Nitekim yalancı bir ravi yalandan tevbe edip, dış halinde düzelme izleri görülecek kadar haline çeki düzen verirse artık hadislerinin dinlenmesi caizdir ifadesinde istiare-i mekniyye olduğunu belirtmektedir. İstiare-i mekniyye'de müşebbeh bih yani kendisine benzetilen zikredilmez. Burada da hastalıklı bir hal sağlıklı bir hale benzetilmiş ve müşebbeh bih olan sağlıklı bir kişinin hali zikredilmemiştir.[23]

Eserin kaynakları hususuna gelindiğinde ise Osman Bilgen konuyla ilgili yaptığı araştırmada müellifin eserde hadis, arapça, mantık, fıkıh ve kıraat alanlarından olmak üzere yüz altmış dokuz referans verdiğini ve otuz sekiz farklı kaynaktan yararlandığını belirtir.[24] Eserin konumuzla ilgili olması bakımından Hadis metinleri Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta*, Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh-i Buhârî,* Müslim'in (ö. 261/875)

20 Dâvûd-i Karsî, *Şerhu Usûli'l-hadis*, Şifa Yayınları, İstanbul, 2013, s. 14.

21 Dâvûd-i Karsî, a.g.e, ss.14-15.

22 Konuyla ilgili örnekler için bkz. Dâvûd-i Karsî, a.g.e, s. 60-63-140-148-154 vb.

23 Dâvûd-i Karsî, a.g.e, ss.139-140.

24 Osman Bilgen, "Dâvûd-i Karsî'nin 'Şerh Alâ Usûli'l-hadis' İsimli Eserinin Metodu ve Kaynakları Üzerine", s. 106-107.

Sahîh-i Müslim, Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen*, Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdu's-Sârî* ve çağdaşı olan Akkirmânî'nin (ö. 1174/1760) *Şerhu'l-ehâdîsi'l-erbaîn'*den yararlandığı görülmektedir.[25] Özellikle hadis usulü kaynakları hususunda bir şeyler söylemek gerekirse kitabın Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Takrîb ve't-teysîr*, İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *Nuhbetu'l-fiker,* Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedrîbu'r-râvî*, Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1606) *Şerhu Nuhbe* isimli eserine dayandığı görülmektedir. Bununla birlikte Hakim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetu Ulûmi'l-hadis*, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye*, İbn Salah'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime,* Kadi İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-rivâye* ve İbn Abdilberi'in (ö. 463/1071) *Câmiu'l-beyâni'l-ilm*, Irâkî'nin *Elfiyetu'l-hadis* ve Sehavî'nin *Fethu'l-mugîs* isimli eserlerine de atıflar yapıldığı söylenebilir.

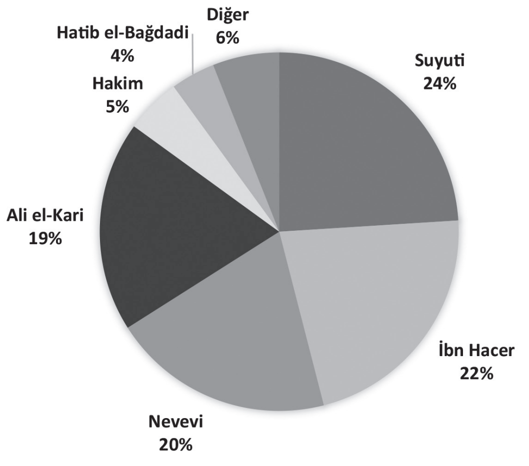
Yapılan bu atıfları kendi içerisinde oranlandığında ise rivayetlerin %24'ünün Suyûtî, %22'sinin İbn Hacer, %20'sinin Nevevî, %19'unun Ali el-Kârî, %5'inin Hâkim ve %4'ünün Hatîb el-Bağdâdî'den yapıldığı görülmektedir. Geriye kalan %6'lık dilim ise Kâdî İyâz, İbn Abdilber, İbn Salah, Sehavî, Irâkî'den yapılan nakillerden müşetekkildir. Nitekim kendisi de eserinin sonunda muteber hadis eserlerinin *Takrîb, Tedrîbu'r-râvî, Elfiye* ve *Nuhbetu'l-fike*r gibi eserler olduğunu ifade etmektedir.[26] Buna göre rivayetlerin oranı tablo 1.'de gösterilebilir:

Yapılan bu tespitler Dâvûd-i Kârsî'nin eserde geleneksel çizgiyi takip ettiğini ve klasik kaynaklara bağlı kaldığını göstermektedir. Ayrıca özellikle Arap diline dair açıklamaları Ebû Berk b. Abdilkadir er-Râzî'nin (ö. 666/1268) *Muhtâru's-Sıhah* isimli eserinden aktardığı da belirtilmektedir.[27] Ayrıca kendisinin Arap Dili konusunda verdiği eserler düşünüldüğünde bir diğer kaynak olarak oralardaki birikimini esere yansıttığı da söylenebilir. Konumuzun ana kısmını oluşturan mantık ve külli kaidelerle ilgili ise Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm* isimli eserinden ve kendisinin bu esere yazmış olduğu *el-Mu'cezu Şerhu Tehzîbi'l-Mantık* isimli şerhten istifade ettiği söylenebilir. Zira bu konuyla ilgili eserde kendisinin herhangi bir isme veya esere atıf yaptığı söylenemez. Ancak yukarıda zikre-

25 İlyas Canikli eserde geçen hadis metinlerinin sıhhati üzerine yaptığı bir araştırma neticesinde bu metinlerin çoğunun zayıf ve uydurma oldugunu belirtir. (bkz. İlyas Canikli, "Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu Risâle fî Usûli'l-hadis İsimli Eserinde Yer Alan Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c.6, s.3, 2017, ss. 13). Ayrıca eserin kaynakları için bkz. Osman Bilgen, a.g.m, s. 106-107.

26 Dâvud-i Karsî, *a.g.e*, s. 174.

27 Osman Bilgen, "Dâvûd-i Karsî'nin 'Şerh Alâ Usûli'l-hadis' İsimli Eserinin Metodu ve Kaynakları Üzerine", s. 108.

Tablo 1: Dâvûd-i Kârsî'nin Eserinde Kullandığı Hadis Usulü Kaynaklarının Oranı

dilen eser şerhinin kendisine ait olması ve özellikle kendisinin de ele aldığı amm, hass, tasavvur, tasdik vb. konuları bu eserin içeriyor olması konuyla ilgili temel kaynağının *el-Mu'cezu Şerhu Tehzîbi'l-Mantık* isimli eser olduğunu düşünmemize sebep olmaktadır.

Böylece yukarıda verilen bilgiler ışığında müellifin hayatı, eserleri, hadis, Arap Dili ve mantık ilmindeki kaynaklarından bahsedilmiş ve konuyla ilgili bir temel zemin oluşturulmuştur. Bundan sonraki aşamada onun mantık ve külli kaidelerinden hareketle eserinde kullanmış olduğu şerh yöntemi açıklanmaya çalışılacaktır.

3. Bir İlim Olarak Hadis'in Tanımı, Mevzusu ve Garazı

Dâvûd-i Karsî eserinde hem mantık ilimlerinin bir metodu olarak[28] hem kendisinin şerh etmiş olduğu Teftâzânî'nin mantık eserinin başında da uygulandığı üzere[29] bir ilmin tarifi, mevzusu ve garazının ne olduğunun belirlenmesini ve böylece ilimler tasnifi içerisinde nerede durduğunun ve kendisinin diğer ilimlerden farkının ortaya çıkarılmasını hedeflemektedir. Nitekim ona göre bir şeyin ilim olabilmesi için üç şey gerekmektedir. Bunlardan birincisi ilmin tarifi ki bu icmali ve malum olmalıdır. İkincisi İlmin

28 Bkz. Fenârî, *Mukayyedu Fenârî alâ Kavli Ahmed*, İstanbul, Salah Bilici Kitabevi, ty, s. 2-4.

29 Bkz. Teftâzânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, Mısır, Matbaatu Saade, 1912, s. 4-7. Ayrıca ilimlerin tanımlanması ile ilgili olarak bkz. İlhan Kutluer, "Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-Zunûn'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı," Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2000, sayı: 18, s. 86.

mevzusu ki bu da diğer ilimlerden onu ayıran özelliktir. Üçüncüsü ise çabasının ve isteğin boşa gitmemesi için ciddiyeti ve dinçliği artırmak üzere garaz yani amaçtır.[30]

Hadis ilmini usul ve füru olarak ikiye ayıran Dâvûd-i Karsî ise Hadis usulü ilminin tanımını kabul ve red açısından ravilerin hadisin ahvalini bildiren ilim olarak tanımlar. Mevzusu ise hadis ve ravidir. Nitekim tüm ilimlerdeki araştırmalar bu zati arazlara göre yapılmakatadır. Garazı ise ravi ve hadislerde makbul ile merdud olanı belirlemektedir.[31]

Furû' hadis ilminin tanımını ise müellif hadis naklinin kendisiyle bilindiği bir ilim olarak tanımlar. Konusu, Nebi olması haysiyetiyle Nebi'nin zatıdır. Garazı ise İki cihan saadeti kazanmaktır.[32]

Usul ve füru diye ayırdığı hadis ilminin usul kısmını dirâyetu'l-hadis, furû' kısmını ise rivâyetu'l-hadis olarak nitelemektedir.[33] Böylece ilim anlayışının içinde hadis ilmini usul ve füru olarak tanımı, konusu ve amacı bakımından tanımlayarak mantık çerçevesine oturtmaktadır. Böylece hadis ilminin durduğu yeri ve kendisini diğer ilimlerden ayıran özellikleri zikretmiş olmaktadır.

4. Eserde Kullanılan Külli Kaideler ve Mantık İlimleri

Dâvûd-i Karsî hadis ilminin diğer ilimlerden ayırt edici özelliklerini yukarıdaki gibi zikrettikten sonra eserini şerh etmeye başlamıştır. Bu başlık altında özellikle bu çalışmanın da konusunu teşkil eden külli ve mantık kaidelerine dair yaptığı şerhlere örnekler verilerek genel kaideler çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken ise konu iki ana başlıkta incelencektir. Bunlardan birincisi müellifin ele almış olduğu külli kaidelerden hareketle hadis usulü terimlerini açıklayışı diğeri ise bu terimler arasında kurduğu amm-hass tanımlamalarıyla ilgilidir.

a. Külli Kaideler

Dâvûd-i Karsî eserinde levh-i mahfuz'dan alındığı iddia edilen bilgilerin adem ifade ettiği ve adem üzerine hüküm bina edilemeyeceği, beyan makamındaki sukût hasr ifade eder, azlık çokluğa hükmolunur gibi önemli külli kaidelerden hareketle hadis usul terimlerini açıklamaktadır.

30 Dâvûd-i Karsî, *a.g.e*, s. 31.

31 Dâvûd-i Karsî, *a.g.e,* s. 31-32.

32 Dâvûd-i Karsî, *a.g.e*, s. 33-34.

33 Dâvûd-i Karsî, *a.g.e,* s. 34.

Nitekim bu konudaki en önemli örneklerden biri Sahabe'den ve tabiundan yapılan hadislerin hangi durumlarda merfû sayılacağı hususunda dönemin güncel tartışmalarına ve kelami konulara değinerek yaptığı açıklamadır. Sahabe ve tabiundan aktarılan ahiret ahvali, geçmiş ve gelecekle ilgili ilahiyat ve nübüvvet konularını sadece Hz. Peygamber'in bileceği ve sahabe ile tabiundan bu hususta yapılan nakillerin de Hz. Peygamber'e dayanması durumunda merfû olma ihtimalinin bulunduğunu belirtir. Konuyla ilgili asıl ve özgün olan taraf ise sahabe ve tâbiûnun bunları levh-i mahfuzdan aldıkları bilgi ile aktarmış olma ihtimalleri bulunmadığını belirtmesidir. Nitekim kendi zamanında bazı mutasavvıf ve mübtedilerin kendi şeyhleri hakkında levh-i mahfuzdan almış olduklarını iddia ettikleri bilgilere bu durum benzetilmektedir. Ancak bu bilgilerde asıl olan adem yani üzerine şeri hükmün bina edilmemesidir ve adem de delil olarak sayılmaz. Bunlar onların itikadi icatları olup bunu hz. Peygamber'den aktarıldığını vehm ettirmelerinden ibarettir. Bize gerken şey ise kitaba ve sünnete uymak olup müfrit şeyhlerin görüşlerine uymak değildir demektedir.[34] Dolayısıyla konuyla ilgili açıklamasında bir insanın levh-i mahfuz'dan bilgi almasının ancak adem ifade edeceği bunun da üzerine delil bina edilemeyecek bir şey olduğunu ifade eder.

Konuyla ilgili benzer bir örnek ise mevkûf ve maktu' hadislerin birbirleri yerine kullanılıp kullanılamayacağı hususuyla ilgilidir. Nitekim Birgivî'nin metninde geçen maktû' hadislere de mevkûf denilebileceği yönündeki ifadeyi açıklayan Dâvûd-i Karsî bu ifadeden hareketle aksinin yani (mevkûf rivayetlerin maktû' olarak isimlendirmesi'nin) mümkün olmadığını belirtmektedir. Bu husustaki delili ise "bir konuda sukut etmek beyan makamındaysa bu hasr ifade eder" kaidesidir. [35] Burada sukut edilen şey ise mevkûf rivayetlerin maktû' olarak isimlendirilmesi iken hasr ifadesi ise maktû' rivayetlerin mevkûf olarak isimlendirilmesi hususundadır. Dolayısıyla konuyla ilgili mantık ilmi çerçevesinde bir açıklama yaparak ifade edilenin aksinin neden mümkün olmadığını belirtmektedir.

Konuyla ilgili bir başka örnek ise meşhur, aziz ve garib hadis arasındaki bağlantıyla ilgilidir. Meşhur hadiste rivayetin her bir zincirinde en az üç, aziz hadiste en az iki ravinin, garib hadiste ise bir ravinin olması şart koşulmaktadır. Şayet meşhur hadisin senedinin bir yerinde iki ravi varsa bu hadise aziz, bir ravi varsa ise garib diye hükmedilir. Bunun sebebini

34 Dâvûd-i Karsî, *a.g.e*, s. 53-54. Ayrıca dönemin şeriat-hakikat tartışmaları ile ilgil ayrıntılı bilgi için bkz. Reşat Öngören, *Osmanlıda Tasavvuf*, s. 335-396.

35 Dâvûd-i Karsî, *a.g.e*, s. 55-56.

ise hem Birgivî hem de müellif azlık çokluğa hükmedilir kaidesi uyarınca açıklamaktadır.[36]

Dolayısıyla yukarıda zikredilen örnekler ekseninde Dâvûd-i Karsî hadis usul kaidelerinin anlaşılması hususunda kendine birtakım sorular sormakta ve bu sorulara külli kaideler çerçevesinde verdiği cevaplarla okuyucunun ve muhtemelen öğrencilerinin konuyla ilgili daha derin bir şekilde düşünmesini hedeflemektedir. O halde yukarıda zikredilen örnekler çerçevesinde Dâvûd-i Karsî'nin "adem üzerine delil bina edilmez, "bir konuda sukut etmek beyan makamındaysa bu hasr ifade eder", "Azlık çokluğa hükmedilir"gibi külli kaidelere eserde yer verdiği bunları hadis usulündeki terim ve diğer meselelerin çözümünde kullandığı söylenebilir.

b. Amm-Has Meselesi

Mantık kaideleriyle de bağlantılı bir şekilde müellif eserinde pek çok birbiri yerine kullanılan, tanımlanmasında ihtilaf bulunan veya dönemlere göre kendisine farklı anlamlar yüklenen terimlerle ilgili bir karşılaştırma yapmakta ve bunları amm ve has olmaları hasebiyle sınıflandırmakta ve birbirlerinden farklı olan yönlerini ifade etmektedir.

Konuyla ilgili verilebilecek en önemli örneklerden biri rivayetteki adalet kavramı ile islam hukukundaki şahitlik meselesi ile ilgilidir. Fıkıh ilminde bir kişinin şahit olabilmesi için mecnun, köle, sabi, büyük günah işleyen ve mürüvvet yoksunu olmaması gerekmektedir.[37] Benzer şekilde hadisçilere göre bir ravinin adil olması için bu şartlar gereklidir ancak ravi köle dahi olsa adalet sahibi olabilir. Bunun dışında ise hadisçilere göre mübtedi olanların rivayetleri kabul edilmez durumdadır. Dâvûd-i Karsi konuyla ilgili bu açıklamayı yapmakta ve ikisi arasında umum-husus min vech ilişkisi olduğunu belirtmektedir.[38] "İki kavramdan biri diğerinin bazı fertlerini kapsamına alıyorsa ve Türkçe de eksik girişimcilik olan ifade edilen" bu mantık terimi Dâvûd-i Karsî tarafından hadis usul eserinde kullanılmaktadır.[39]

Munkatı hadisin hadis terimleri tasnifindeki yerini de benzer bir metotla amm ve has diye ikiye ayırmaktadır. Nitekim munkatı hadis, mürsel, mu'dal, müdelles vb. terimleri içinde barındırması hasebiyle çatı kavramdır

36 Dâvûd-i Karsî, *a.g.e*, s.171.

37 Dâvûd-i Karsî, *a.g.e*, s. 126.

38 Dâvûd-i Karsî, *a.g.e*, s. 128.

39 el-Ankaravi, Muhammet Şükrettin, *Tarifatu'ş-Şemsiye ale Mesleki'l-İmtihan*, s.7; Ayrıca bkz. Mahmut Kaya, "Nisbet", *DİA*, c. 33, 2007, s. 144.

ve bu onun amm olan manasıdır. Ancak mesela mu'dal hadis peşpeşe iki ravinin düşmesi durumunda oluşmaktadır. Ancak bu raviler peşpeşe değil de farklı yerlerde düştüğünde de hadis munkatı ismini almaktadır. Bu da munkatı hadisin has olan manasına tekabül etmektedir. Ayrıca muknatı amm manasıyla mukassem olmasıı hasebiyle tasavvura benzetilmekte ve bu sınıflandırmanın ilmin parçaları olan tasdik ve tasvvurla ilgisi kurulmaktadır.[40]

Müellif amm ve has arasında yukarıda kurduğu ilişkinin bir benzerine müsned ve merfû hadis ilişkisinde de kurmaktadır. Müsned hadis muttasıl olmayı ifade ettiği için merfû ile müsavi değil ondan daha has bir kavramdır. Merfû ise burada amm olan kavramı ifade etmektedir.[41]

Konuyla ilgili bir başka mesele ise münker hadisin amm ve has manalarıyla ilgilidir. Nitekim münkerin zayıf raviden nakledilen bir rivayetten ibaret olduğu fikrine Dâvûd-i Karsî karşı çıkmakta ve bunun zikredilen bu has manadan ibaret olmadığını daha amm bir manasının olduğunu ifade etmektedir. Buna göre şayet ravi fısk, gaflet veya kesratu'l-galat gibi ifadelerle ta'n edilmişse de bu ravilerin yapmış oldukları rivayetlerin de münker kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini ve bu da münkerin amm anlamına karşılık geldiğini belirtmektedir.[42]

Benzer bir örnek ise kizb ile itham edilmiş ravinin rivayetinin durumuyla ilgilidir. Buna göre böyle bir raviden nakledilen bilgi metrûktur ve ahkam ile akaidde delil olarak kullanılmaz. Bunun sebebi ise bu hadiste uydurma ihtimalinin bulunmasıdır. Dolayısıyla bu türdeki rivayetler de mevzû kapsamına girmekte ve mevzû hadis bu bağlamda amm bir anlam ifade etmektedir.[43] Dolayısıyla müellif mevzû hadisi mukassem kılmakta ve amm ifade ettiğini belirtmekte, metrûk hadisin ise bunun bir kısmı olarak has bir anlama karşılık geldiğini söylemektedir.

Dolayısıyla müellif eserde terimler arasında önemli ilişkiler kurmaktadır. Bunu yaparken konuyla ilgili farklı görüşlere değinmekle birlikte kendi görüşünü de sunmaktadır. Bunu yaparken ise özellikle terimlerin amm-hass ifadelerinden hareket etmektedir. Böylece terimlerin farklarına ve ayırt edici özelliklerine değinerek usul kaidelerinin zihne daha kolay yerleşmesine imkan tanımaktadır.

40 Dâvûd-i Karsî, a.g.e, s. 74-75-76.

41 Dâvûd-i Karsî, a.g.e, 82-84.

42 Dâvûd-i Karsî, *a.g.e,* s. 97-99.

43 Dâvûd-i Karsî, *a.g.e,* s. 138-139.

Sonuç

Osmanlı dönemi 18. yy kelam, Arapça, mantık, kelam ve hadis gibi alanlarda önemli bir yere sahip olan Dâvûd-i Karsî özellikle hadis sahasında çalışmada zikredilen hususlar çerçevesinde hadis usulüne önemli katkılarda bulunmuştur. 16. yy alimlerinden olan İmam Birgivî'nin mezkur hadis usulü eserine dair yapılan pek çok şerh ve haşiye çalışmalarından birinin ve hadis sahasında olanın esas alındığı bu çalışmada Dâvûd-i Karsî'nin bu geleneğin üzerine bina ettiği farklılıklar ve özgünlükler üzerinde durulmuştur.

Kendisinin en önemli özelliği özellikle klasik hadis usulü kaynaklarından bağımsız kalmadan İbn Salah, Nevevî, İbn Hacer, Suyûtî, Ali el-Kârî ve Irâkî gibi hadis usulünün temel eserlerini veren kişilere atıfta bulunmasıdır. Bununla birlikte eserinde kullanmış olduğu hadislerle ilgili zayıf veya uydurma oldukları yönünde değerlendirmeler bulunsa da İmam Mâlik, Buhârî, Müslim, Tirmizî gibi önemli hadis alimlerinin eserlerinden yararlanması onun hadis usul bilgisine ve literatürüne hakim olduğunu göstermektedir. Nitekim özellikle usul kaidelerini açıklarken usulcülerin konuyla ilgili görüşlerini aktarması ve kendi görüşünü bunun üzerine bina ediyor olması da Dâvûd-i Karsî'nin eserini bir temel üzerine bina ettiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Zira kendisinin özellikle hadis şerh geleneğinde kullanılan ve yer yer hadis usulü eserlerinde de görülen kelimelerin lügat ve ıstılah manasının verilmesinin yanı sıra ism-i fâil, ism-i mef'ûl olmaları gibi sarf; lemma'nın, lev'in cevabına işaret etmesi gibi nahiv; mecaz ve istiareleri belirtmesi gibi belagat konularına da işaret ettiği görülmektedir. Nitekim kendisinin Arapça hususundaki eserleri de göz önüne alındığında bu ilimleri hadis usulüne de aktardığı ve bu anlamda multidisipliner bir yaklaşım sergilediği görülmektedir.

Ayrıca eserde yer yer kelamla ilgili bilgiler aktarması da kendisinin ilmi birikimini yansıtması açısından önemlidir. Bununla birlikte özellikle kelama dair eserinde tasavvufçuları eleştirmesi hasebiyle tasavvuf düşmanı olarak nitelenen müellif, aynı zamanda incelediğimiz bu eserinde de tasavvufçuların levh-i mahfuz'dan aldıklarını iddia ettikleri bilgilerin adem ifade ettiğini söylemektedir. Nitekim bu örnek de onun tasavvufa karşı duruşunu göstermektedir.

Dâvûd-i Karsi'nin bir diğer önemli özelliği ise mantık ve külli kaidelerle ilgili konulardaki ilmi birikimini de eserine yansıtmasıdır. Nitekim bir di-

siplinin ilim olarak belirlenmesinde ihtiyaç duyulan hususiyetlere işaret ederek hadis ilminin diğerlerinden ayrılan noktalarını belirlemiştir. Burada kastedilen daha önceki kaynaklarda hadis ilminin tarifinin, mevzunun ve amacının belirtilmiyor olması değildir. Ancak burada söylenmek istenen ilim kavramını temel alıp burada ammdan hasa doğru takip ettiği yöntemdir. Nitekim kendisi böylece hadis ilminin diğer ilimlerden farkını ortaya koymaktadır. Ancak bununla da kalmamakta hadis ilmini de kendi içerisinde usul ve furu olarak ikiye ayırmakta ve bir anlamda kendisinin bu eserle usul ilmiyle ilgili bilgiler vereceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla eserinin ilim anlayışı içerisinde nerede durduğunu böylece tespit etmektedir.

Bununla birlikte adalet ve şahitlik arasındaki farkları umum-husus min vech kavramıyla ilişkilendirme ve mevkûf ve maktû hadis terimlerinin birbirinin yerine kullanılıp kullanılamayacağı hususundaki beyan makamındaki sukut hasr ifade eder açıklaması, meşhur hadisin bir tabakasında ravi sayısının ikiye düşmesi durumunda hadisin aziz, bire düşmesi durumunda ise garip olarak isimlenidirilmesini az çoğa tahakküm eder kaidesine bina etmesi ve levh-i mahfuzdan alındığı iddia edilen bilgilerin adem ifade etmesi gibi temel mantık kuralları da özellikle onun hadis usulü eserini diğerlerinden ayıran ve özgün kılan taraflar olarak zikredilebilir.

Ayrıca terimlerin taksimatındaki mantığı şerh etmesi ve tariflerindeki amm-has açıklamaları kavramların okuyucunun zihninde daha iyi bir şekilde oturmasını sağlamaktadır. Zira böylece kavramların birbirleriyle olan farklarına ve benzerliklerine değinerek ayırt edici özelliklerini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada konu, bir hadis usulü eseri bağlamında ve burada zikredilebilecek oranda örnekler çerçevesinde ele alınmıştır. Ancak onun kelam, Arap dili, mantık, münazara ve diğer eserlerinde de istişhad olarak kullandığı hadisler ve bu hadisler hakkındaki değerlendirmeleri incelendiğinde de kendisine has yorumları muhakkak ortaya çıkacaktır. Bu sebeple İslami ilimler arasındaki bağlantının Dâvûd-i Karsî örneği ile nasıl kurulduğunu görmek adına bu eserin önemli bir yerde durduğu düşünülmektedir. Nitekim nasıl ki bir fıkıh usulü metni okunduğunda dil, mantık ve kelam meselelerine vukufiyet bulunmuyorsa, o metni anlamak pek mümkün görünmemektedir. Hadis usulü eserinde de benzer durumların oluşu temel alet ilimleri ile hadis usulü arasında kurulan bağlantının görülmesi açısından oldukça önemlidir. Aynı zamanda bu eserin hadis ilminde daha sonraki dönemlerde de yapılacak olan gerek interdisipliner gerekse de multidisipliner çalışmalara önemli bir örnek olarak kapı aralaması umulmaktadır.

Kaynakça

Abdullah Taha İmamoğlu, "Bir Asır Sonra Dâvûd-i Karsî'nin Hadis Usulü Şerhini Okutmak: Babakaleli Ahmed Abdülaziz Efendi ve Mukarribu't-Talibin Adlı Tercümesi", *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017*, Kars, 2017, s. 261-267.

Ahmet Emin Seyhan, "Dâvûd b. Muhammed el-Karsî'nin Şerhu Usûli'l-Hadis li'l-Birgivî Adlı Eseri Özelinde Hadis/Sünnet Anlayışı", *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu,* 11-14 Mayıs 2017, Kars, 2017, s. 255-260.

Ahmet Yıldırım, *Dâvûd-i Karsî'nin Hadis Kültürü, Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu*, 11-14 Mayıs 2017, Kars, 2017, s. 188-203

Alparslan Kartal, "Dâvûd-i Karsî'nin (Ö. 1169/1756) Şerhu Alâ Usûli'l-Hadîs'i Üzerine Yazılan Haşiyeler", *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu*, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler, 2017, s. 167-174.

el-Ankaravi, Muhammet Şükrettin, *Tarifatu'ş-Şemsiye ale Mesleki'l-İmtihan*, İstanbul, 1305.

Cemil Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", *DİA,* 1994, IX, 29-32.

Dâvûd-i Karsî, *Şerhu Usûli'l-hadis*, Şifa Yayınları, İstanbul, 2013.

Emrullah Yüksel, "Birgivî", *DİA*, 1992, VI, 191-194.

Halil İbrahim Kutlay, "Şerhu Risale fî Usuli'l-Hadis Adlı Eseri Bağlamında Davud el-Karsî'nin Hadis Usûlü Anlayışı", *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu,* 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler, 2017, s. 225-235.

Hayreddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-Â'lâm*, Beyrut, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002.

İlhan Kutluer, "Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-Zunûn'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı," Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2000, sayı: 18, s. 86.

İlyas Canikli, "Davudî Karsî'nin "Şerhu Risâle fî Usûli'l-Hadis" İsimli Eserinde Yer Alan Rivayetlerin Kaynak Değeri ve Metin Kritiği", *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu*, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler, 2017, s. 152-166.

İlyas Canikli, "Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu Risâle fî Usûli'l-hadis İsimli Eserinde Yer Alan Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c.6, s.3, 2017, ss. 13

İsmail b. Muhammed el-Bağdadi, Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetu'l-ârifîn Esmâu'l-müellifin ve Asâru'l-musannefîn, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâs, ty.

Lokman Şen, *Dâvûd-i Karsî ve Hadisçiliği,* (Yüksek Lisans Tezi), *Yüzüncü Yıl* Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1998.

Mahmut Kaya, "Nisbet", *DİA,* c. 33, 2007, s. 144.

Molla Fenârî, *Mukayyedu Fenârî alâ Kavli Ahmed,* İstanbul, Salah Bilici Kitabevi, ty, s. 2-4.

Muhammed b.Pir Ali el-Birgivî, *Usûlu Hadis*, trc. Talha Hakan Alp, İstanbul, Yasin Yayınevi, 1998.

Osman Bilgen, “Dâvûd-i Karsî’nin ‘Şerh Alâ Usûli’l-hadis’ İsimli Eserinin Metodu ve Kaynakları Üzerine”, *Turkish Studies*, c.11/5, 2016, ss. 99-116.

Ömer b. Rıza b. Muhammed el-Kehhale, *Mu‘cemu’l-müellifîn,* Beyrut, Dâru İhyâi’t-Turâs, ty.

Resul Öztürk, “Dâvûd el-Karsî, Kelami Görüşleri ve Kaynakları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi AÜİFD*, Erzurum, 2014, s. 42.

Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf: Anadoluda Sufiler, Devlet ve Ulema,* İstanbul, İz Yayıncılık, 200.

Sa‘dettin Teftâzânî, *Tehzîbu’l-Mantık,* Mısır, Matbaatu Saade, 1912, s. 4-7.

Sadık Cihan, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulu Hadis Eserleri, Risaleleri ve Nuhbetu’l-fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, AÜİİFD,* s.1, 1975, ss. 127-136.

Veli Aba, “Dâvûd-i Karsî’nin Şerhu Usûli’l-Hadîs Adlı Eseri ve Önceki Hadis Usûlü Şerhleriyle Mukayesesi (Muhteva ve Metot Tahlili)”, *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu*, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler, 2017, s. 236-254.

Selahattin Yıldırım, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2004, sayı: 13, s. 263-315.

Selahattin Yıldırım, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2004, sayı: 14, s. 151-182.

Zişan Türcan, “Osmanlı Dönemi Hadis Şerhlerinin Şerh Literatürü İçindeki Yeri”, c. 11, s.21, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, *TALİD*, 2013, ss. 143-164.

18. Yüzyıl Osmanlı Muhaddislerinden Edirneli İbrahim Fıtrî Efendi ve Sahîh-i Buhârî Şerhi

Seyit Ali Güşen
Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Abdullah Taha İmamoğlu
Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Özet

Edirne tarihini konu alan eserlerde Sahîh-i Buhârî şârihi olarak anılan Fıtrî İbrahim Edirnevî (ö. 1135/1722) 18. yüzyıl Osmanlı alimleri arasında hadis ilmine dair yazdığı eserlerle temayüz etmiştir. Onun yaşadığı dönem 17. yüzyılın ikinci yarısına ve 18. yüzyılın ilk çeyreğine tesadüf etmiştir ki bu dönemde beş Osmanlı padişahı hüküm sürmüştür. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde "yazmaya muvaffak olduğu Buhârî-yi Şerif şerhi onun ne kadar büyük bir muhaddis olduğuna delildir" diyerek ifade etmektedir. İbrahim Fıtri'nin kaleme aldığı Buhâri şerhi Edirne Selimiye Kütüphanesi'nde tek nüsha olarak bulunmaktadır ve 172 varaktan müteşekkildir.

Şârih, Buhâri'ye ait şerhinin dışında muhtelif hadis eserleri de yazmıştır. Bu eserler arasında müellifin *Tuhfetü'n-Nebi* isimli 6 varaktan müteşekkil bir eseri ve *Terceme-i Ehadis-i Erba'in* adlı tıbb-ı nebevîye ait 10 varaktan oluşan bir diğer risalesi daha bulunmaktadır. Muhtemelen bu eserin yazılma gerekçesi ise Osmanlı'nın önemli külliyelerinden birisi olan ve Sultan II. Bayezid tarafından 1488 yılında Edirne'de yaptırılan darüşşifanın ve hemen bitişiğindeki tıp medresesinin hastaların tedavisinde kullanılan merkezi öneminden kaynaklanmasıdır. Çalışmamızda bu durum tespitinin ortaya konulmasıyla ayrıca darüşşifa merkezli şehirlerde yapılan tıpla ilgili bilim tarihi çalışmalarının da etkili olduğu hatıra getirilecektir.

Hayatı hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmayan İbrahim Fıtrî'nin nakil döneminde ve Osmanlı devrinde kaleme alınan Buhârî şerhlerinden usül ve yöntem açısından nasıl bir farklılık izlediği tespit edilecektir. Ayrıca 18. yüzyıl Edirne'sindeki ilmî hayatın genel bir panoramasını da sunmayı amaçlayan bu çalışmada müellifin hâlen yazma olan diğer hadis eserleri de tanıtılacaktır. Neticede İbrahim Fıtri'nin Buhâri şerhinin kaynakları tespit edilerek şerh yöntemi tahlil edilecek ve eldeki tek mevcut nüshaya istinaden yazma eserin tanıtımı ve muhteva değerlendirmesi yapılacaktır. Böylece Osmanlı ulemasının İslamî ilimlerin en önemli kaynak eserlerinden birisi olan *el-Câmiu's-Sahîh* üzerine yaptığı şerhe bu vesileyle dikkat çekilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Osmanlı Muhaddisleri, Edirneli İbrahim Fıtri, Şerh, *Sahîh-i Buhâr*î

An 18th Century Ottoman Muhaddith Edirneli İbrahim Fıtrî Efendi and His Commentary of *Sahīh Al-Bukharī*

Abstract

In the books about the history of Edirne, Fıtrî İbrahim of Edirne (d. 1135/1722) is mentioned as a commentator of Sahīh Al-Bukharī and is famous for his treatises about hadith science among the 18th century Ottoman scholars. He lived in the second half of the 17th century and the first quarter of the 18th century during which five Ottoman sultans reigned. Bursalı Mehmed Tahir wrote in his book entitled Osmanlı Müellifleri (the Ottoman Writers) that "He succeeded in writing The Commentary of Sahīh Al-Bukharī which is a clear evidence of being a great muhaddith". Ibrahim Fıtrî's Commentary of Sahīh Al-Bukharī in Edirne Selimiye Library exists as unique manuscript and consists of 172 leaves.

He authored various treatises on the sayings of the Prophet (hadith) apart from his commentary on Bukharī. These works include Tukhfah al-Nabi (the Gift of the Prophet) which has 6 leaves and Tarjama-i Ahadis-i Arba'in (Translation of the Forty Hadith) which is about prophetic medicine and has 10 leaves. Probably the reason for writing this last treatise emerged from the central importance of the dar al-shifa and the medicine madrasa nearby in which the sick people were treated. This dar al-shifa was one of the most important Ottoman Kulliyas and built by Sultan Bayezid II in Edirne in 1488. In this paper, we will focus on determination of this situation. Many medicine books were written in these cities. As a matter of fact, we will try to put forth the importance of the works on the history of science related to the field of medicine within the dar al-shifa centered cities.

It is fact that we have limited information about the life of İbrahim Fıtrī in the chronicles. We will try to determine the difference show Ibrahim Fıtrī's commentary on Bukhari's al-Sahih differs from the other commentaries in terms methods and the techniques. In this paper, our main aim is to introduce an outline of the intellectual life of Edirne in the 18th century. We will also introduce other hadith manuscripts belonging to Fıtrī. Finally, we will determine the sources for the Fıtrī's commentary on Bukharī's al-Sahih and analyze his commentary method. In addition to this, we will introduce this work depending on the only existing copy and evaluate its content. Thus, it would be possible to call attention to Fıtrī's commentary on Bukharī's al-Sahih as one of the most important sources for the Islamic sciences especially on hadith science among the Ottoman scholars.

Keywords: Ottoman Muhaddith, Edirneli İbrahim Fıtrî, Commentary, *Sahih Al- Bukharī*

A. Giriş

Edirne tarihini konu alan eserlerde *Sahîh-i Buhârî* şârihi olarak anılan Fıtrî İbrahim Edirnevî (ö.1152/1739) 18. yüzyıl Osmanlı alimleri arasında hadis ilmine dair yazdığı eserlerle temayüz etmiştir. Onun yaşadığı dönem 17. yüzyılın ikinci yarısına ve 18. yüzyılın ilk yarısına tesadüf etmiştir ki bu dönemde altı Osmanlı padişahı hüküm sürmüştür. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde İbrahim Fıtrî'yi "muhaddis-i ızâmdan bir fazıl ve telifine muvaffak olduğu *Buhârî-yi Şerif* şerhi bu müddeaya dâldir" diyerek methetmektedir.[1]

İbrahim Fıtri'nin kaleme aldığı Buhâri şerhi bugüne kadar yapılan bilimsel çalışmalarda bibliyografik kaynaklara atıflar yapılmak suretiyle bilinmekteydi ancak Edirne Selimiye Kütüphanesi'ndeki tek nüshanın varlığından araştırmacılar haberdar değildi. Yazıda, İbrahim Fıtrî'nin nakil döneminde ve Osmanlı devrinde kaleme alınan Buhârî şerhlerinden usül ve yöntem açısından nasıl bir farklılık izlediği tespit edilecek, şerhin kaynakları belirlenerek yöntemi hakkında bilgi verilecek ve eldeki yegane nüshaya istinaden yazma eserin tanıtımı ve muhteva değerlendirmesi yapılacaktır. Böylece Osmanlı ulemasının hadis ilminin en önemli kaynak eserlerinden birisi olan *el-Câmiu's-Sahîh* üzerine yaptığı şerhe bu vesileyle dikkat çekilmiş olacaktır.

1 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/394.

I. Hayatı ve Eserleri

Edirne şehir tarihini yazan Ahmed Bâdî Efendi (ö.1910), müellifin adını eş-Şeyh İbrahim el-Fıtrıyyü'l-Buhârî olarak kaydetmekte ve onun hayatını I. Mahmud döneminin uleması arasında değil meşayihînin arasında ele almaktadır. Hayatı ve ilmî şahsiyeti hakkında verdiği malumatta ise Buhârâ'dan seyahat tarikiyle Edirne'ye teşrif buyurduğunu, a'lem'i ulemadan ve muhaddisinden bir zât-ı âlî-derecât olup kırk bin hadis-i şerif ezber ettiğini belirtmektedir. İbrahim Fıtrî Efendi'nin 1152/1739 tarihinde vefat ettiğini, Buçuktepe Kabristanı'nda Kavak Kapı cihetinde defnolunduğunu ve kabirlerinin ziyaretgâh olduğunu da ayrıca söylemektedir. İlmi eserlerini zikrederken *Tuhfetü'n-nebi* unvanlı bir hadis-i erbaininden ve *Buharî-i şerife* dair bir de şerhinden bahsetmektedir.[2]

Bağdatlı İsmail Paşa (ö.1920) ise ismini Şeyh İbrahim Fıtrî olarak kaydetmekte ve aslen Edirneli olduğunu ifade etmektedir. Ahmed Bâdî Efendi'ye ilaveten Hanefî bir muhaddis olduğunu ve Edirne'de yetişerek bu şehirde ikamet ettiğini, *Tuhfetü'n-nebi* adlı kırk hadis adlı eserini ayrıca Türkçe'ye de tercüme ve şerhettiğini bildirmiştir. Bağdatlı, yazıya mevzu olan eserin ise *Şerhu Sahihi'l-Buhârî* şeklinde isimlendirmektedir.[3]

Bibliyografik eserlerde İbrahim Fıtrî'nin vefat tarihine dair iki farklı tespit söz konusudur. Bunlardan birincisi Bağdatlı İsmail Paşa ve Bursalı Mehmed Tahir'in tespiti (ö.1135/1723) ki Osmanlı muhaddislerine dair müstakil araştırmaları bulunan Selahaddin Yıldırım'ın da bu tarihi esas aldığını görüyoruz. Edirne tarihi hakkında eser kaleme alan Ahmed Bâdî Efendi ve Osman Nuri Peremeci isimli müellifler ise vefat tarihini (ö.1152/1739) olarak belirlemişlerdir. Son iki tarihçinin de Edirne şehir tarihi noktasında uzman olması onların tercihinin daha doğru olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Ahmed Bâdî Efendi, padişahların hüküm sürdüğü yılları esas alarak hal tercümelerini kaleme aldığı için İbrahim Fıtrî Efendi'yi I. Mahmud (1730-1754) döneminde ele almıştır. Halbuki Bağdatlı ve Bursalı'nın tespiti esas alınmış olsa vefat tarihi 1723 olacak ve III. Ahmed (1703-1730) dönemini âlimleri arasında zikredilecekti.

İbrahim Fıtrî Efendi Buhârî şerhinin dışında muhtelif hadis eserleri de kaleme almıştır. Bu eserler arasında

1. Hadis ilmine dair *Tuhfetü'n-Nebi* isimli altı varaktan müteşekkil bir eseri

2 Ahmed Bâdî Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne*, II/1484.

3 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzahu'l-meknun*, I/261, Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, I/37.

mevcuttur.[4] Müellif bu eserini Türkçe'ye de tercüme etmiştir.[5] Eserin ulaşabildiğimiz iki nüshası bulunmaktadır. Birincisi Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi'nde,[6] diğeri ise Suudi Arabistan'ın Riyad şehrindeki Melik Faysal Kütüphanesi'ndedir.[7] Kayseri'deki yazmanın ismi *Tuhfetü'n-nebi* iken Suudi Arabistan'daki nüshanın ismi ise *Tuhfetü'n-nebi sallallahu aleyhi ve âlihi ve sellem fi'l-ediyeti'l-mesureti'l-makbuleti's-sahiha* şeklindedir. Aynı kütüphanede farklı demirbaş numarasıyla kayıtlı *Erbaune hadisen fi'l-ediye ve'l-edviye* isimli risalenin bu eserin aynısının olup olmadığı da tetkike muhtaçtır.[8]

2. Müellifin *Terceme-i Ehadis-i Erba'in* adlı tıbb-ı nebevîye ait eserinin birisi on, diğeri altı varaktan oluşan iki farklı nüshası bulunmaktadır. Bu nüshaların her ikisi de Süleymaniye Kütüphanesi'nin Fatih koleksiyonunda aynı demirbaş numarasıyla kayıtlıdır.[9] Muhtemelen bu eserin yazılma gerekçesi Osmanlı'nın önemli külliyelerinden birisi olan ve Sultan II. Bayezid tarafından 1488 yılında Edirne'de yaptırılan darüşşifanın ve hemen bitişiğindeki tıp medresesinin hastaların tedavisinde kullanılan merkezi öneminden kaynaklanmasıdır. Bu durum darüşşifa merkezli şehirlerde yapılan tıpla ilgili bilim tarihi çalışmalarının hadis ilminin bir şubesi olan tıbb-ı nebevi ilmine yansımasını göstermek bakımından da mühimdir.

3. *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*. Edirne Selimiye Kütüphanesi'nde mahfuz olan bu eserin vakıf defteri kaydındaki ismi *Şerhu Buhârî*'dir ve müellifin ismi Şeyh İbrahim olarak kaydedilmiştir.[10] Eserin şekil ve muhtevasına dair verilen bilgide ise 16×25 cm ve 171 varak (342 sahife) olduğu ifade edilmektedir. 487 demirbaş numarasıyla kayıtlı bu eserin başlangıcının Bedu'l-vahy bölümü nihayetinin ise Allahummağfir hadisi olduğu tespit edilmiştir.[11] Ancak eser tetkik edildiğinde ilk 58 varağın İbrahim Fıtrî Efendi'ye ait olduğu devamının ise İsmail Efendi tarafından ikmal edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca esere düşülen tarihin 1147/1734 yılını göstermesi şerhin İbrahim Fıtrî'nin vefatından beş sene önce kaleme alındığını ortaya koymaktadır. Şerh, Seyyid Hafız Mehmed Sadık Efendi tarafından Edirne Daru'l-hadis'ine 1206/1791 tarihinde vakfedilmiştir.[12]

4 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzahu'l-meknun*, I/261.
5 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, I/37.
6 Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, nr. 000189, 54b-60a.
7 Hızanetü't-türas, Melik Faysal Kütüphanesi, nr. 30659.
8 Hızanetü'-türas, Melik Faysal Kütüphanesi, nr. 30658.
9 Süleymaniye, Fatih, nr. 00709.
10 Selimiye Kütüphanesi Kataloğu, nr. 00392.
11 Selimiye Kütüphanesi Vakıf Eserleri Kataloğu.
12 İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 58a.

4. *Şerhu hadisi Erbaîn*. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar bölümü 3889 numarada kayıtlıdır. 9b-22a varak numaraları arasında yer alan risale 13 sahifedir. Hasta olanların tedavi amacıyla Yahudi doktorlara gittikleri ve onların yazdığı ilaçların faydadan çok Müslümanlara zarar verdiğini gözlemleyen İbrahim Fıtrî, ruhi ve bedeni hastalıklara şifa olacak hadisleri bir araya getirmiştir.[13]

II. Dönemi

Şârih İbrahim Fıtrî Efendi'nin hayatı hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak dönemin padişahı sultan I. Mahmud'un 1108/1696'da Edirne'de doğup çocukluk yıllarını da aynı şehirde geçirerek ilk eğitimini burada alması ve İbrahim Fıtrî'nin de Edirne şeyhleri arasında maruf olması padişahla bir irtibatının olduğunu akla getirmektedir. I. Mahmud'un hocası ise Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi'nin oğlu İbrâhim Efendi'dir.

Patrona Halil İsyanı'nın neticesinde III. Ahmed'in tahttan feragat etmesi üzerine 19 Rebîülevvel 1143/2 Ekim 1730 tarihinde tahta çıkan I. Mahmud, Osmanlı Devleti'ne son parlak dönemlerini yaşatmış ve haleflerine uzun bir barış devri bırakmıştır. Sultan I. Mahmud'un ilmi faaliyetlere son derece önem verdiği Ayasofya, Fatih ve Süleymaniye Camii'lerine kütüphaneler yaptırmasından ve taşradan toplattığı değerli yazmaları ve sarayda âtıl vaziyette duran eserleri buralara koydurmasından anlaşılmaktadır. Ayrıca kendisi İstanbul dışında Belgrad ve Vidin'de de kütüphaneler yaptırmış ve buralara değerli kitaplar göndermiştir.

Sultan I. Mahmud'un (1730-1754) hadis ilmine hassaten önem verdiği ve Fâtih Camii yanında açtığı dershanede *Sahîh-i Buhârî* okutulmasına özen gösterdiği ifade edilmektedir.[14]

İbrahim Fıtrî Efendi'nin döneminde yaşayan alim ve mutasavvıfları Ahmed Badî Efendi'nin *Riyaz-ı Belde-i Edirne* isimli kaynak eserinden tespit etmek istediğimizde 18. yüzyıl Edirne'sindeki ilmî hayatı da genel olarak resmetmiş olacağız. Bunun için öncelikle bu dönemin âlimlerini sonra da mutasavvıflarını kısaca zikredeceğiz.

Recepzade Mustafa Efendi (ö.1149/1736) kırklı medreseden mazuldür. Seyyid Abdullah Efendi (ö.1152/1739) de kırklı medreseden mazuldür ve bazı

13 Ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Yıldırım, *Osmanlı'da Kırk Hadis Çalışmaları*, s. 152-153. Diğer nüshası için bkz. Süleymaniye, Fatih, nr. 00709, 28b-38b.

14 Abdülkadir Özcan, *DİA*, XXVII/348-352.

medreselerde müderrislik yapmıştır. Halil Efendi (ö.1152/1739) ve Abdülbaki Efendi (ö.1153/1740) de kırklı medreseden mazuldürler ve her ikisi de Edirne'deki Sultan II. Selim medresesinde müderrislik yapmışlardır. Lütfizade Mustafa Efendi (ö.1155/1742) kırklı medreseden mazuldür ve Edirne Darülhadis'inde müderrislik yapmıştır. Lütfizade Mehmed Efendi (ö.1156/1743) kırklı medreseden mazuldür ve bazı medreselerde müderrislik yapmıştır. Hamzazade Mehmed Said Efendi (ö.1158/1745) kırklı medreseden mazuldür. Bazı medreselerde müderrislik yapmış ve Rumeli'deki birkaç kazada kadılık yapmıştır. Lütfizade Ahmed Efendi (ö.1158/1745) kırklı medreseden mazuldür ve bazı medreselerde müderrislik yapmıştır. Süleyman Efendi (ö.1164/1751) Edirne'de Sultan Selim Camii-i şerifi hatibidir. Mehmed Efendi se (ö.1167/1754) Edirne'de Defterdar Cami-i şerifinde imam ve hatiplik yapmıştır.[15] Bu dönemin ilmî şahsiyetlerinin umumiyetle kırklı medresede görev yapan müderrisler olduğu dikkati çekmektedir.

Bu dönemdeki tasavvufi şahsiyetler arasında ise Edirne Mevlevihanesi meşayihinden Şeyh Enîs Dede (ö.1147/1734) vardır. Tahsilini İstanbul'da ikmal eden Enîs Dede, önce Neşâtî Dede'ye sonra da Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhi Ahmed Dede'ye intisab etmiş ve mesnevihanlık yapmıştır. İlk önce Kasımpaşa'ya şeyh olmuş sonra da Edirne Muradiye Mevlevihanesi'nde şeyhlik görevini altmış sene ifa etmiştir.[16] Bir diğer zât ise Edirneli Şeyh Enîs Dede'dir. İsmi Mustafa olan Şeyh Enîs (ö.1171/1778) Mısır'a gitmiş ve Nûrî-i Mısrî'den icazet alıp hacca gittikten sonra Kahire Mevlevihanesi'nde şeyhlik yapmıştır.[17]

Halvetî Gülşeni kolunun piri Şeyh Hasan Sezayi (ö.1151/1738) de bu dönemin mühim mutasavvıfları arasında yer almaktadır. Gülşeni Dergahı'nın da şeyhi olan Hasan Sezayi'nin oğlu Şeyh Mehmed Sadık Efendi (ö.1172/1758) de bu dönemin mutasavvıflarındandır. Recep Enîs Dede'nin müridanından olan Şeyh Abdullah Enîs Efendi de Mevleviye tarikinden meşhur bir hattattır. Sülüs ve nesih icazetini Muhammed Nuriyyü'l-Mısrî'den almıştır. Ayrıca Kahire Mevlevihanesi'nde de şeyhlik yapmıştır.[18] Şeyh Cemali Edirnevî Uşşâkî tarikatinden, Şeyh Ali el-Kadiri (ö.1165/1751) de Kadiri meşayihindendir.[19]

15 Bu devrin alimlerinin hayatına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Bâdî Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne*, II/1390-1394.

16 Ayrıntılı bilgi için bkz. Uğurtan Yapıcı, *Edirneli Mevlevi ve Gülşeni Şairler*, s. 79-89.

17 Uğurtan Yapıcı, *Edirneli Mevlevi ve Gülşeni Şairler*, s. 75-76.

18 Müstakimzade, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 267-268.

19 I. Mahmud döneminin mutasavvıflarını birarada görmek için bkz. Ahmed Bâdî Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne*, II/1483-1485.

III. Buhârî Şerhi

On sekizinci yüzyılda vefat etmiş bir Osmanlı âlimi olan İbrahim Fıtrî Efendi muhaddis kimliği ile öne çıkmakta ve birkaç eseri yanında ilmi derinliğine işaret eden Buhârî şerhi ile anılmaktadır. Eserin tam olup olmadığı bilinmemekle birlikte elimizdeki nüshadan hareketle bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır. Eser hakkındaki yorumlarımız fiziki özellikleri, muhtevası, yöntemi, kısaltmalar ve kaynakları başlıkları altında yapılacaktır.

1. Fiziki Özellikleri

Edirne Selimiye Kütüphanesi, 392 demirbaş numarasında, İbrahim Şeyh yazarına "Şerh-i Buhârî" başlığı ile kayıtlı olan Buharî Şerhi 171 varaktan oluşmaktadır. Şerhin ilk sayfası Besmele ile başlamakta olup yazma eserler hakkında bilgi edinebildiğimiz sened veya sema kaydı bulunmamaktadır. Ancak, ilk iki sayfada vakfedenin adı yazmaktadır.[20]

Ayrıca ilk sayfada alıp satan kimsenin Allah ve meleklerin lanetine uğraması duası ve vakıf tarihi bulunmaktadır.[21] Bu vakıf kaydı ile metindeki yazıların karakter farklılığından, müstensih veya müellif ile vakfeden kimsenin aynı kişi olmadığı anlaşılmaktadır.

Sayfalar 16×25 cm ebatındadır. Metin açısından bakıldığında yazı, gayet okunaklı ve anlaşılır olup metin boyunca her bir sayfadaki satır sayısı aynı değildir. Yazıda kullanılan kalemin kalınlık ve inceliği ile satır aralarında bırakılan boşlukların durumuna göre bazı sayfalarda 27 satır bulunmakta iken bu sayı bazılarında 29 olabilmektedir.

Eser, göze hitap edecek tarzda kaleme alınmış, sayfanın dış kenarlarında yaklaşık 4; iç, alt ve üst kenarlarında yaklaşık 3'er cm boşluk bırakılmıştır. Bu boşlukların bitiminde metin, kırmızı çerçeve içerisine yer almakta ise de bazı yerlerde kelimeyi bölmemek için çerçeve dışına taştığı olmuştur. Öte yandan az sayıda da olsa sayfa kenarında –çeşitli yönlerde yazılmış- hâşiye mahiyetinde bazı açıklamalar görülmektedir.

Metnin yazım tarihi kesin olarak belli olmamakla birlikte kitabın devamı olarak kaleme alınan şerhin başındaki 1147/1735 yılı, müellifin vefatı ile yaklaşık aynı senelere tekabül etmektedir. Bu da ilgili metnin müellif hayatta ilen kaleme alındığını göstermektedir.

20 Sayfa kenarlarında (وقف سيدنا حافظ محد صادق فى دار الحديث) yazmaktadır.

21 Vakıf tarihi olarak 1206 gözükmektedir.

Eserde, ilk 8 hadiste hadis numaraları kırmızı renkte başlıklandırılarak dikkat çekilmektedir. Ayrıca fasl, bahs gibi dikkat çekilen hususlar ile metnin sonlarına doğru şatbe, metne ve şerhe işaret eden rumuzlar da kırmızı mürekkep ile yazılmıştır.

Bazı yerlerde yazım yanlışlıkları olmasına rağmen (18b, 20a) eser, geneli itibariyle hatasızdır. Bu da müstensihin Arapça açısından yeterli olduğunu göstermektedir.

2. Muhtevası

Elimizdeki nüshanın son sayfasında –hatime, icazet veya mukabele kaydı gibi- eserin bittiğine dair bir işaret bulunmamasından hareketle metnin eksik olarak günümüze ulaştığı ya da nihayete erdirelemediği söylenebilir. Nitekim 171 varaktan oluşan mevcut nüshada şerh edilen son hadis, toplamda 7124 hadisten oluşan Sahîh-i Buharî neşrinde 213 numaraya tekabül etmektedir. Buradan hareketle elimizdeki nüshada şerh edilen hadisler, toplam hadislerin % 2,98 gibi bir orana denk gelmektedir. Bu da kitabın geneli hakkında varacağımız değerlendirmeler hakkında ihtiyat payına sahip olmamız gerektiğini açıkça göstermektedir.

Buhârî Şerhi incelendiği zaman eserde İbrahim Fıtrî Efendi'nin 67 hadisi ele aldığı görülmektedir. Zira 57. Varakta, "Yazarı Muhaddis İbrahim Fıtrî olan evrak burada sona erdi" yazmaktadır. Daha sonra ise bir sonraki hadisten itibaren besmele ile yeni bir şerh metni başlamakta ve müellifinin İsmail Efendi olduğu ifade edilmektedir. Bu sayfada da metnin ilk başında olduğu gibi vakıf kaydı ve duası yer almaktadır. Dolayısıyla günümüze ulaşan metnin 57 varaklık kısmının İbrahim Fıtrî Efendi'ye, kalan 114 varaktaki bilgilerin İsmail Efendi'ye ait olduğu görülmektedir. Bu çalışmada ise İbrahim Fıtrî Efendi'ye ait olan kısım incelenecektir.

Eserin içeriği açısından önem arzeden bir durum daha bulunmaktadır. Zira 28. varakta 8. hadisin şerhi devam ederken hiçbir açıklama olmaksızın -sayfa ortasında- 15. hadisin şerhine geçilmiştir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla metin, müstensih tarafından aktarılırken –muhtemelen- sayfa düşmesi gibi bir sorunla karşılaşılmış ve metnin devamı zannıyla şerh devam ettirilmiştir. İlk 28 varakta 8 hadisin şerhinin yer aldığı göz önüne alınırsa eksik sayfaların hiç de az olmadığı düşünülmektedir.

Eserin muhtevası incelendiği zaman en başta müellifin esere giriş mahiyetinde yazdığı bir kısım yer almakta, peşinden hadislerin açıklanmasına geçilmektedir. Burada da öncelikle Giriş kısmının içeriğine temas edilecek sonra da Şerh kısmına değinilecektir.

a. Giriş

Müellif eserin başında hemen hadislerin şerhine geçmemiş, Besmele hamdele ve salvelenin peşinde, "giriş" mahiyetinde bir bölüm kaleme almıştır. Fıtrî Efendi bu kısımda en şerefli ilmin Kuran'dan sonra hadis olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ona göre iki cihan saadeti ancak bu ilimle elde edilebilmekte, akaid ve ahkâm konularındaki delillere ise ancak hadisle ulaşılabilmektedir.

İbrahim Fıtrî Efendi, hadis ilmini överken, Suyutî, Taberâni, Hatîb ve Münzirî'den çeşitli hadisler ve diğer övücü ifadeler nakletmektedir.[22]

Müellif, Beyhakî'de yer alan[23] bir hadisi delil göstererek Alah'ın insanlara azap indirecekken oradaki "evleri imar edenler" bulunmasını görerek azap etmediğini naklettikten sonra bu kimselerin sünnete sımsıkı sarılan ve insanları yönlendiren alimler olması gerektiğini söylemektedir.[24] Aynı konuda naklettiği bir hadisi Ebu Nuaym'a atfetmekte ise de hadisin lafzına bakıldığında Suyutî'nin *el-Camiu's-sağîr*'indeki metinle aynı olduğu,[25] Hılye'deki lafızdan farklı olduğu görülmektedir.[26]

40 hadis ezberleyenlere yönelik Hz. Peygamber'den nakledilen şefaat müjdesi ile ilgili hadise de yer vererek Rasulullah'ın şefaat ve şehadetinin hadis ilmi ile meşgul olanlara ait olacağını vurgulamaktadır.[27]

Hz. Peygamber'in hadisleri ezberleyenlere yönelik duasını içeren hadiste de görüldüğü üzere muhaddislerin Allah tarafından mutlulukla (Behçet ve sürûrla) mükâfatlandırılacağına işaret etmektedir.[28]

Hadisçilerin Hz. Peygamber'in halifeleri olarak görüldüğü rivayeti nakle-

22 Zikrettiği hadislere örnek olarak şunlar zikredilebilir: "Benim sünnetimi ihya eden beni sevmiştir, beni seven cennette benimle beraberdir" bkz. Tirmizî, İlim, 16, "Ümmetimin fesada uğradığı bir zamanda benim sünnetime yapışana yüz şehit sevabı vardır" bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, V/315; "Allah Teala şöyle buyurdu: Yeryüzündeki insanlara azap etmeye niyetlenirim, sonra oradaki evleri imar edenleri görünce vazgeçerim" (Bkz. Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, IV/379) Müellif, bu rivayette yer alan "evleri imar edenler"in ancak sünnete sarılarak onu insanlara anlatan kimseler olabileceği şeklinde yorumlamaktadır.

23 Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, IV/379. Müellif, ilgili hadis için Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-evsat*'ına atıf yapmakta ise de hadis ilgili eserde yer tespit edilememiştir.

24 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 1b.

25 Abdürrûf el-Münâvî, *Feydu'l-kadîr şerhu'l-Cami'i's-sağîr*, VI/44.

26 Ebu Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, X/44.

27 Hatib Tebrîzî, *Mişkâtü'l-mesâbîh*, I/55.

28 Ahmed b. Hanbel, I/436; Dârimî, Mukaddime, 24; Ebu Davud, İlim, 10.

den müellif,[29] metindeki övgü ifadelerini hadis âlimlerinin faziletine işaret olarak kabul etmektedir.[30]

Daha sonra hadisin mahiyeti konusuna değinerek Hz. Peygamber, sahabe ve tabiînden gelen haberlerin tamamını hadis tanımına dâhil etmektedir. Bu konudaki tafsilatlı şartlar için ise konuyu usul kitaplarına havale etmektedir. (2a)

Hadisin konusunun ise Hz. Peygamber'in zatı, fiilleri, takrirleri ile –Rasulullah'a uymalarının bir gereği olarak- sahabe ve tabiînin de hadisin konusuna dâhil edildiğini belirtmektedir. Bu başlıkta da ayrıntıları usul eserlerine yönlendirmektedir.

Peşinden hadisin mahiyetine de bir cümle ile değinen müellif –ayrıntıları usul eserlerine havale etmekle birlikte- Hz. Peygamber, sahabe ve tabiînden nakledilen her şeyi bu başlıkta görmektdir.

Hadis ilmi hakkındaki bu övücü ifadelerin peşinde "Fasl" başlığı altında Buhârî hakkında bilgi vermeye başlayan müellif, doğum yeri, zamanını (hatta saatine kadar) belirtir.[31] Küçük yaşta 70.000 hadis ezberlediğini ve bir kitaba/sayfaya bir kere bakarak ezberleyebilecek zeka kapasitesine sahip olduğunu kaydeder.[32] Daha sonra ilim hayatından kesitler sunarak, 16 yaşında Ebu Hanife, İbn Mübarek ve Vekî' b. Cerrah gibi alimlerin görüşlerini öğrendiğine, annesi ve kardeşi ile çıktığı hac yolculuğuna işaret edilmiştir. Sonraki aşamada ilim için yaptığı seyahatlerden bahasedilerek Mısır, Şam, Basra, Kufe ve Bağdat yolculuğu anlatılır.[33]

Buhârî'nin ilmi hayatı söz konusu edildiğinde ilim aldığı hocalarının 1800 kadar, talebelerinin, 100.000'e ulaştığını, *Sahih*'ini ise kendisinden 90.000 kişinin dinlediği kaydedilir. Sahih'in yazıldığı ortamla alakalı bilgiler de veren müellif Mescid-i haram'da 600.000 hadis arasından seçerek, her bir hadis için Makam-ı İbrahim'in arkasında iki rekat namaz kıldığını ve istihare sonucu eserinde hadislere yer verdiğine işaret edilmektedir.

Buhârî'de yer alan hadislerin sayısına da değinen yazar, İbn Hacer'den naklen,[34] tekrarlar, muallak, şahit ve mütabi'ler ile birlikte toplam 9082, tekrar-

29 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, VI/77.

30 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 1b.

31 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 2a.

32 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 2a.

33 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 2a.

34 Müellifin verdiği bu bilgi, İbn Hacer'in Fethu'l-Bârî isimli Buharî şerhinde aynen yer almaktadır. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, XIII/543.

sız olarak 2623 rivayetin bulunduğunu belirtmektedir.[35] Diğer bir fasıl açarak Sahîh-i Buharî'nin pek çok fazileti olduğuna da işaret eden Fıtrî Efendi *Fethu'l-kadîr ala câmi'is-sagîr* (eserin bilinen ismi *Feydu'l-kadîr*'dir) ve *Şerhi Mişkât* (Ali el-Karî)'den nakillerde bulunmaktadır.[36]

Bu nakillerde *Sahih*'in sıkıntı anında okunması ile sıkıntıların gideceği, *Sahîh-i Buhârî* ile deniz yolculuğuna çıkılması halinde gidilecek olan yere salimen varılacağı, yağmur duası için okunursa yağmur yağacağı belirtilmiş, hatta bazılarının esere "**الترياق المجرب**/tecrübeyle sabit panzehir" ismini verdiği nakledilmiştir.[37]

Buhârî'nin vefatına da yer veren müellif, vefat ettiği gün kendisinin Hz. Peygamber'i rüyasında gördüğünü nakletmektedir. Ardından Buhârâ emiri ile yaşadığı sıkıntıya yer vermekte ve onun sıkıntı çekmesine vesile olan hiçbir kimsenin felah bulamadığını zikretmektedir.[38] Buharî'nin daha sonra Hartenk'e giderek orada vefat ettiğini aktaran müellif, vefatından sonra da kabrinin ziyaretgâh olduğunu, hatta defalarca yağmur duasına çıkılmasına rağmen Buharî'nin kabrinde dua yapıldıktan sonra yağmur yağdığını, teberrük maksadıyla zikrettiğini beyan etmektedir.

Müellif, Ali el-Kârî'den naklen Buharî'nin dört mezhep imamının birbiri ile hoca-talebe ilişkisi olduğuna dikkat çekerek onların ilmî birikime sahip olduğuna işaret etmektedir.[39] Bu bilginin akabinde dört mezhep imamı hakkında birer fasıl açılarak yaşadıkları yıllar ve faziletlerine dair haberler nakledilmektedir. [40]

b. Şerh

Yaklaşık 4 sayfalık bir giriş bölümünden sonra Besmele ile *Sahih*'in ilk babına yer verilmektedir. Fıtrî Efendi, Buharî'nin hamdele veya salvele kullanmamış olmasını bir kısmını *Fethu'l-Bârî*'ye atfederek, bir kısmını da kendine göre bazı gerekçelerle izah etmiştir.[41] Aşağıdaki müellifin ilk hadislerde verdiği bilgiler zikredilerek eser hakkında fikir vermesi amaçlanmaktadır.

Bab başlığını yaklaşık ¾ sayfa nahiv kuralları ile açıklamış, daha sonra da ilgili ayetle ilişkisini *Fethu'l-Bârî*'ye atfederek ortaya koymuştur.[42]

35 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 2a.
36 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 2b.
37 Ali el-Kari, *Mirkâtü'l-mefâtîh*, I/15; Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 2b.
38 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 2b.
39 İlgili bilgi, müellifin işaret ettiği *Mirkâtü'l-mefâtîh*'te tespit edilememiştir.
40 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 2b-3a.
41 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 3b.
42 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 3b.

İlk hadisin şerhine yaklaşık 10 sayfa yer veren müellif, hadisle ilgili pek çok yoruma yer vermiş, birçok fıkıh ve fetvâ eserlerine atıfta bulunarak fıkhî çıkarımlara işaret etmiştir.[43] Aynı zamanda ilk hadisin ravilerini de tek tek açıklamış, tabakalarına işaret etmiştir.[44] Mesela raviler arasında ilk sırada Hz. Ömer'e yer veren Fıtrî Efendi, yaşı ve Müslüman olması, lakabı gibi konuları ayrıntısı ile işlemiştir.

Ravilerden sonra metne geçerek إنما kelimesinin anlamından başlayarak, niyetin çeşitleri, sonuçları ve hükümlerine geçmekte, daha sonra da başlıklarla örneklendirmektedir. Daha sonra hicretin tarifini vererek çeşitlerine işaret etmektedir.[45]

Fasl başlığında hadisin ifade ettiği cümlelerin teker teker anlamlarına işaret eden müellif Ku'ân okumanın niyet edildiği takdirde sevabının ölüye ulaşacağında icma bulunduğuna dikkat çekmektedir.

Müellif, ilk vahyin gelişi ile ilgili rivayette hadisle bağlantılı konulara değinir. Mesela ölümün zorluğu, azık edinmenin caiz olması, "Kur'ân" isminin Kur'ân'ın lafzına/manasına delalet etmesi[46], Kur'ân'ın tek seferde inip inmemesi, Varaka b. Nevfel, Hz. Hatice'nin, Cebrail (a.s) Hz. Peygamber'in yanına gelince başını açması meselesi gibi konular incelenir. Kabe'de cemaatle kılınan ik namaz veya Varaka b. Nevfel hakkında tefsir ve tarih kitaplarından alıntılar yaptığı görülmektedir.[47]

Hz. Peygamber'in, Ramazan'da Cebrail'e (a.s) Kur'ân'ı okuması hakkındaki rivayette de hocaya okumanın tabi olmak manasına geldiği, sahabenin Hz. Peygamber'e Kuran okumasının örnekleri, Kuran dinlemenin fazileti, Kuran'ın en faydalı zikir olduğu, en şerefli vakitte Kur'ân okuma, arkadaş ziyaretinin sevabı, zikir amacıyla arkadaş ziyaretinin sevabı, iyiliğe teşvik gibi ayrıntılı maddeler yer almaktadır.[48]

Fıtrî Efendi'in en uzun açıkladığı hadis ise Ebu Süfyan'ın Herakliyus ile görüşmesi hakkındaki hadistir. Bu hadisin şerhinde mektup gönderme, Herakliyus'un imanı, Hz. Peygamber'in diğer mektupları, Peygamber'lerin resimleri, görüştüğü şehir gibi her türlü ayrıntı tarih kaynaklarından

43 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 6a, 6b, 7b, 8a, 17a.

44 Ancak bu bilgilerde bazı hatalar da gözükebilmektedir. Mesela, Süfyan ve İmam Malik, tabiîn tabakası alimlerinden olarak zikredilmiştir ki bu bilginin doğru olmadığı açıktır.

45 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 6a-6b.

46 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 12a.

47 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 10b-16b.

48 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 17b-18b.

uzun ayrıntılarla aktarılmaktadır. Bu hadisin şerhi yaklaşık 20 sayfa devam etmiştir.[49] Hatta bu hadisin şerhi bitmeden arada 7 hadis atlanılarak 15. hadise geçilmiştir. 15. Hadisten itibaren ise daha önceki hadislerde olduğu gibi uzun açıklamalar pek görülmemektedir.

Fıtrî Efendi, şerh esnasında Arapça'ya olan vukufiyetini de ortaya koymakta, gerek edatların anlamları ve kelimelerin kökenleri gerekse nahvî kurallara dikkat çekmektedir.

Müellifin, hadisleri şerh ederken genel olarak ravilerin/hadislerin doğru okunmasına özel önem atfettiği görülmektedir. Öte yandan hadisler ve bablar arası ilişkilere dikkat çekilmekte ve hadislerden çıkarılan hükümler, hadisten anlaşılabilecek manalar veya faideli bilgiler başlıklar halinde verilmektedir.

Şerhte yeri geldikçe kelamî meselelere atıfların bulunduğu görülmektedir. Mesela Allah'ın ecir vereceği kimselerden bahsederken bunun Allah için vacip olmadığını ve bunun Ehl-i Sünnet'in görüşü olduğunu vurgulamış;[50] imanın ilim mi, hem ilim hem de amel mi olduğu,[51] İman ile İslam'ın farklı olup olmaması,[52] büyük günah-küfür ilişkisi gibi görüşlere işaret etmiştir.[53]

Fıtrî Efendi'nin şerh ettiği hadislere bakıldığında -aradaki eksik hadisler dikkate alınmayacak olursa- *Sahih*'in ilk iki kitabı olan "Bed'ü'l-vahy ve İmân" kitaplarındaki hadislerin tamamı ile Kitabü'l-İlim'den dokuz hadisi şerh ettiği görülmektedir.

3. Yöntemi

Buharî Şerhi, hadis şerhlerinde yaygın olarak kullanılan "kavluhû" yöntemiyle kaleme alınan bir eserdir. Dolayısıyla elimizdeki nüshada hadis metinlerinin tamamı yer almamakta, bilakis müellifin şerh edeceği kelime ya da kelimelere "**قوله**" lafzıyla işaret edilmekte daha sonra şarihin açıklamalarına yer verilmektedir. Kitabı verimli bir şekilde kullanmak için Buharî metnini ayrıca elde bulundurmak ve şerhte atıf yapıldıkça *Sahih*'ten, okunan yerin takip edilmesi gerekmekedir. Bu da yöntem gereği hem hadisi hem de şerhini okumak isteyenler açısından okuma zorluğu oluşturmaktadır.

49 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 18b-28a.
50 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 29b.
51 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 32b.
52 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 33a.
53 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 34b, 42a.

Müellif, şerh esnasında peşpeşe metinleri aktarmak yerine metnin anlaşılabilir olmasına gayret etmektedir. Bu amaçla ayrıntı verdiği hususlarda başlıklandırmaya dikkat etmekte, fasl, mebhas, nev', vech gibi üst başlıklar yanında bazen sadece sayı vererek sıralama yaptığı da görülmektedir.[54] Bu başlıklandırma bazen ayrıntılı olabilmekte mesela alt başlıklar bulunmaktadır. Başlıklar bazen de çok sayıda maddeden oluşabilmektedir.[55]

Buhârî şerhini incelemeye değer kılan hususlardan biri şerhin sadece nakilci bir anlayışla yazılmamış olması, özgün yanlarının bulunmasıdır. Mesela yazar, gerek farklı âlimlerden yaptığı nakillerde gerekse muhtemel soruların peşinde **قلت/أقول** diyerek şahsi görüşünü belirtmektedir.[56] Müellif şahsî kanaatlerini bazen doğrudan aktarmakta iken bazen de **فإن قيل** gibi lafızlarla muhtemel soru ve itirazları vererek cevaben görüşünü zikretmektedir. Fıtrî Efendi'nin bazı durumlarda ise bir konuda çeşitli alimlerden gelen görüşleri zikrettiği, bunlar arasında tercih yaptığı, bazen de cumhurun görüşüne işaret ettiği görülmektedir.[57] Özellikle ilk hadislerde naklettiği bazı bilgileri muhteva açısından tenkid etmiştir. Mesela Peygamber'lerin aralarındaki süreleri vererek bu konudaki zayıflığa dikkat çekmiştir.[58] Bazı iddiaları ise "delilsiz iddia" diyerek reddetmiştir.[59]

Yine eseri değerli kılan ve müellifin şahsî görüşlerini yansıtan bir özellik de hadislerin peşinden "hadisten çıkan hükümler" veya "hadisin delalet ettiği manalar" diyerek "fasl" başlığı altında verdiği bilgilerdir. Burada hadisten çıkan fıkhî, itikâdî, ahlâkî, amelî ve ihtliafü'l-hadis gibi pek çok konuya işaret edilmektedir.[60] Bu başlıklarda bazen bir ya da iki konu yer alırken bazılarında on konu zikredilmektedir.

Buharî'yi diğer eserlerden ayıran özelliklerden biri olan bab başlıkları, daha önceki pek çok şarih gibi Fıtrî Efendi'nin de açıklamalarına konu olmuş-

54 Örnekler için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 4a, 7b, 8a, 9a, 9b, 10a, 14a, 17a, 18a, 30b, 31a.

55 Mesela 7. Hadisin şerhinde "hadiste latif manalar vardır" denilerek yaklaşık iki sayfada 16 madde sıralanmaktadır. Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 17b-18b.

56 Örnekler için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 7b, 8a, 8b, 9a, 14a, 20b, 28b, 29a, 30a, 30b, 31a, 31b, 32a, 32b, 33b, 35b, 36a, 37b, 40a, 42b, 45a, 48a, 48b, 49b, 50b, 51b, 54a.

57 Örnekler için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 11b, 29b, 35b, 37b, 47b.

58 Bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 4a.

59 Örnek için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 12b.

60 Örnekler için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 6b, 7b, 11a, 16b, 17b, 18b, 30a, 31a, 31b, 32a, 32b, 33b, 35b, 36b, 37a, 38a, 39b, 40b, 41b, 43b, 45b, 46a, 50b, 52b, 53a, 54a, 55b, 56b, 57a.

tur. Nitekim “Buharî’nin fıkhı bab başlıklarındadır” sözü meşhur olmuş, bu amaçla bazı şerhlerde bab başlığı ile başlık altındaki hadislerin ilişkisine dikkat çekilmiş bazı şerhlerde ise bu bilgi özel başlık altında verilmiştir. Fıtrî Efendi de şerhinde benzeri bir uygulama gözetmiş ve hadislerden sonra başlık ile ilgili hadis arasında; çoğu bab başında ise babın önceki bab ile ilişkisine temas etmiştir.[61] Şerhin ilk kısımlarında hadislerin uzun açıklamaları yapıldığı için az sayıda hadis şerh edilmektedir.

Klasik şerhlerin büyük çoğunluğunda bir metni anlamanın onu doğru okumaktan geçtiği dikkate alınarak kelimelerin okunuşu konusuna özel önem verilmektedir. Fıtrî Efendi’nin Buhârî Şerhi’nde de bu anlayışın devam ettiği görülmekte, eserin geneli açısından bakıldığı zaman kelimelerin hareke ve okunuşları açısından pek çok açıklamanın yer aldığı dikkat çekmektedir.[62] Bu açıklamalar bazen bir harfin ismi ve noktalarının belirtilmesi şeklinde olmakta bazen de harekelerin doğru tespit edilmesini amaçlamaktadır. Bu meyanda metin açısından karıştırılması muhtemel yerlerde kelime üzerine şedde konulduğu yerler de bulunmaktadır.[63] Müellif bazen de ravi isimlerine dair açıklamalarda bulunmaktadır.[64]

Arapça metinleri doğru anlamak için ihtiyaç duyulan bilgilerden biri de sarf ve nahiv bilgisidir. Bu sebeple pek çok şerh, hadislerin açıklamasında bu bilgilere yer vermiştir. İncelediğimiz şerhte de kelimelerin sarf ve nahiv açısından tahlilleri yoğun bir şekilde yer almaktadır.[65]

Yine hadislerin doğru anlaşılması adına Arapça’da yaygın olarak kullanılan edebî sanatların da bilinmesi gerekmektedir. İbrahim Fıtrî Efendi de bazı yerlerde hadislerde geçen edebî sanatlara yer vermiştir.[66]

Hz. Peygamber’in hadislerini anlamak için ayet ve hadis münasebeti/uyumu özel bir öneme sahiptir. Bu sebeple muhaddisler bulabildikleri takdirde hadisleri öncelikle ayet ve diğer hadislerle açıklamaya özen göstermişlerdir.

61 Örnekler için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi’l-Buhârî*, 5b, 9a, 28a, 29a, 29b, 30a, 33a, 34a, 34b, 35b, 36a,41b, 43b, 46b, 47a, 48b, 56b.

62 Örnekler için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi’l-Buhârî*, 8b, 10b, 11a, 11b, 12b, 13a, 14a, 16a, 16b, 17b, 19a, 20a, 21a, 22a, 23a, 28a, 29b, 30a, 32a, 33a, 35a, 35b, 36b, 37b, 38a, 39a, 40a, 42a, 42b, 44a, 47a, 48a, 49a, 50a, 51a, 52b, 53b, 56b.

63 Örnekler için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi’l-Buhârî*, 32b, 33a.

64 Örnekler için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi’l-Buhârî*, 16b, 30a, 33a.

65 Örnekler için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi’l-Buhârî*, 5b, 8b, 10b, 11a, 11b, 12b, 16b, 17b, 19a, 19b, 20b, 21a, 22a, 22b, 28a, 29b, 30a, 31a, 32b, 33a, 34a, 36a,36b, 37a, 38a, 39a, 39b, 40a, 41b, 42b, 44a, 44b, 48b, 49a, 49b, 52a, 52b, 54b, 57a.

66 Örnekler için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi’l-Buhârî*, 23a, 28a,33a, 53b, 56b.

İbrahim Fıtrî Efendi de, hadislerin şerhinde yeri gelikçe ayetlere atıf yapmıştır.[67] Müellif bazen de "bu konuya delalet eden hadisler şunlardır" başlığı ile peşpeşe birkaç hadis zikrettiği[68] ya da sadece istişhad amacıyla tek hadis naklettiği yerler görülmektedir.[69] Şerhte –yaygın olmasa da- raviden kaynaklı şüpheli olarak nakledilen kelimeleri (ravi şekki) tespit edildiği yerler bulunmaktadır.[70]

Eserin bize ulaşan 58 sayfası açısından bakıldığı zaman hadislerin şerhinde 2 yöntem dikkat çekmektedir. İlk kısımda hadisler çok sayıda kaynak kullanılarak pek çok açıdan derinlemesine ele alınmış, muhtemel pek çok konu incelenmiştir. 8. Hadisin şerhinde ise az sayıda kaynaktan daha uzun alıntılar da dikkat çekmektedir.[71] 28. sayfadan itibaren ise aradaki 7 hadis atlanarak 15. hadis şerh edilmeye başlanmış ve buradan itibaren daha çok Nevevî, İbn Hacer ve Aynî'nin şerhleri merkezde olmak üzere daha kısa açıklamalar, kelime tahlilleri, sarf nahiv açısından değerlendirmeler, gibi hususlara yer verilmiş, ihtiyaç halinde nadiren uzun yorumlar yapılmıştır. Şerhte çok yaygın olmasa da bazı kısaltmalar kullanılmaktadır. Aşağıda bu kullanımlar ve hangi kelimenin kısaltması olduğuna işaret edilecektir.

رض[72]: رضي الله عنه

ع م[73]: عليه السلام

فح [74]: فحينئذ

ح[75]: حينئذ

ش: [76]شرح

صلعم: [77]صلى الله عليه وسلم

67 Örnekler için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 20a, 29a, 29b, 33a.

68 Örnek için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 23a.

69 Örnekler için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 9b, 29b, 30a, 31a, 31b, 34b, 41a, 43a.

70 Örnekler için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 31a, 49a.

71 Nitekim bu hadis yaklaşık yirmi sayfa şerh edilmiştir.

72 Sahabe isimlerinden sonra genellikle bu kısaltma kullanılmaktadır. Örnek için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 4b, 5a, 10a.

73 Bu kullanımda ayn harfinin sadece üst kısmı yer almaktadır. Örnek için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 15a.

74 Örnek için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 13b, 36a.

75 Örnek için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 30b.

76 28. Sayfadan itibaren sürekli bu kısaltma kullanılmaktadır.

77 Örnek için bkz. İbrahim Fıtrî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 43a, 44a.

4. Kaynakları

Müellifin kaynak kullanımına bakıldığı zaman geniş bir literatürden istifade ettiği görülmektedir. Bunların bir kısmı derleme mahiyetindeki eserler olsa da hatırı sayılır miktarda ana kaynağa müracat etmiştir.

Kaynak kullanımında genel olarak iki usul dikkat çekmektedir. Birincisi, önce kitap/müellif adının zikredilerek sonra bilginin verilmesi, ikincisi ise bilgiyi naklettikten sonra رواه ya da قاله diyerek kaynağına işaret etme yöntemidir. Kaynaklarda yapılan incelemelerin az bir kısmında metin bulunamamış, yine müellifin başka vesilelerle zikrettiği kaynaklarda bu metinlerin yer aldığı görülmüştür. Yine alıntılara genel olarak bakıldığında tam metin uyumu gözükmemekte, muhteva naklinin ön plana çıktığı dikkat çekmektedir.

Şerhin kaynakları açısından dikkat çeken bir husus daha bulunmaktadır. Müellif, hadisin konusu gereği kullandığı kaynakları da çeşitlendirmektedir. Mesela Kur'ân inerken Hz. Peygamber'in ezberlemeye çalışması hakkındaki hadiste, kaynaklar çoğunlukla tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân kitapları iken, Ebu Süfyan'ın Herakliyus ile görüşmesinim ayrıntılarını tarih kaynaklarından aktarmaktadır. Aşağıda eserde kullanılan eserlerin isimleri belirtilecek, geçtiği yerlere örnek verilecektir.

a. Hadis Metinleri

Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), *Müsned* (10b, 43a)

Abdullah b. Abdurrahman ed-Darimî (ö.255/868), *Sünen(*17b…)

Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö.256/870), *el-Camiu's-Sahih* (7b); Sahîhayn (7a, 17b…),

Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî (ö.261/875), *Sahih-i Müslim (*31a…*)*;

Ebu Davud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö.275/889), *Sünen-i Ebî Davûd* (18b…);

Muhammed b. İsa et-Tirmizî (ö.279/892), *Cami'u'l-Kebîr*, (45a…);

Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (ö.303/915), *Sünenü'n-Nesâî* (10b…),

Ebu Avane el-İsferayini, 316/928), *Müsned* (36a)

Süleyman b. Ahmed et-Taberânî (ö.360/971), *el-Mu'cem, Müsned,* (18a, 20b, 21a, 52a…)

Hakim en-Nisabûrî (ö.405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, (18a, 50b), *İklîl* (18b);

Ebu Nuaym el-İsbehânî (ö.430/1038), *Hılye, Delâil* (3b),

Ahmed b. el-Hüseyin Beyhakî (ö.458/1066), *Delailü'n-nübüvve* (15a...); *Şu'abü'l-îmân* (1b, 10a, 50b...)

Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavi el-Münzirî (ö.656/1258), *et-Tergîb ve't-Terhîb*, (8a, 41b, 43a...)

Hatîb et-Tebrîzî (ö.741/1340), *Mişkâtü'l-mesâbîh*, (18a, 21a, 48b...)

Ebu'l-Fadl Celaleddin es-Suyûtî (ö.911/1505), *el-Câmiu's-sağîr*, (7a, 8a, 9a, 31a, 31b, 32b, 38b....) *Cem'ul-cevâmi'*, (18b...)

b. Hadis Şerhleri

İbn Battal (ö.449/1057, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, (5b...)

Kadı İyad el-Yahsubî (ö.544/1149), *İkmalü'l-Mu'lim bi-fevaidi Müslim*, (32b, 33a, 47b...)

Yahya b. Şeref en-Nevevî (ö.676/1277), *Müslim Şerhi*, (5b, 10b, 11b, 12b, 13a...)

Şerefeddin Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah et-Tîbî (ö.743/1342), *Şerhu›t-Tîbî ala Mişkati'l-Mesabih*, (14a, 16a, 36b...)

Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Ali Kirmani, (ö.786/1384), *el-Kevakibü'd-derari fi şerhi Sahihi'l-Buhârî,* (42a, 50a),

İbn Hacer Askalânî (ö.852/1449), *Fethu'l-Bârî* (2b, 8a, 9a, 11b, 13b, 14a, 19a, 19b, 22b, 24b,34a,45b,...)

Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman el-Kevkebî (ö.963/1556), *el-Kevkebü'l-münîr şerhu Câmi'is-sağîr*, (13a...)

Şehabeddin Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî (ö.923/1517), *el-Mevâhibü'l-ledünniyye*, (30b, 9b, 10a, 24b...)

Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî (ö.1014/1606), *Mirkâtü'l-mefâtîh*, (5a, 10b, 11b, 5b, 6b, 7a, 24b...)

Muhammed Abdürrauf el-Münâvî (ö.1031/1622), *Feydu'l-kadîr,* (5b, 6ab, 7a, 7b, 9a, 10b, 16b, 18a...)

el-Evzucendî (ö.???), *Şerhu'l-Cami'i's-sagîr,* (17b...)

c. Tarih

Hüccetüddin Muhammed İbn Zafer (ö.565/1170), *Hayru'l-bişer bihayri'l-beşer,* (24a...)

Sikatüddin İbn Asakir (ö.571/1176), *Tarîhu Medîneti Dımaşk*, (19b 24b...)

Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye,* (13a, 14b, 15a, 15b, 19a, 23a, 24b, 25b...).

d. Tefsîr ve Ulûmu'l-Kuran

Ebu'l-Leys es-Semerkandî (ö.373/983), *Tefsîr-i Semerkandî, (*7a).

Muhyissünne Ebû Muhammed el-Begavî (ö.516/1122), *Tefsîru'l-Begavî,* (18b, 20a,b, 21a...)

Ebü'l-Kasım Carullah ez-Zemahşerî (ö.538/1144), *Tefsirü'l-Keşşaf,* (4a...)

İbnü'l-Münîr (ö.683/1284), *Menâkıbu'l-Kubbârî,* (47b...)

Kadı Beydâvî (ö.685/1286), *Envarü't-tenzil ve esrarü't-te'vil* (10a, 11b, 17a, 30a, 49a...)

İbn Adîl el-Hanbelî (ö.714/1314), *Tefsirü'l-lübab min ulumi'l-kitâb,* (10a...)

Celaleddin Abdurrahmanes-Suyûtî (ö.911/1505), *el-İtkan fî ulûmi'l-Kur'ân,* (12a...)

e. Dil

Ebu Nasr el-Cevherî (ö.400/1009), *Sıhâh,* (8b, 11a, 22b, 23a...)

Ebû Amr Cemaleddin İbnü'l-Hâcib (ö.646/1249), *el-Emalü'n-nahviyye,* (13b)

Şerh-i Kâfiye (14a)

f. Usulü'l-Fıkh ve Fıkıh

Sa'deddin et-Taftazânî (ö.792/1390), *Şerhü›t-Telvih ale't-Tavzih* , (12b).

Kemâleddin İbnü'l-hümâm (ö.861/1457, *Tahrîrfî usûlü'l-fikh,* (11a, 48b...)

Muhammed b. Yusuf es-Semerkandî (ö.556/1161), *Camiu'l-Fetâvâ,* (32a)

Fahreddin Hasan b. Mansur b. Mahmûd Kâdîhân, (ö.592/1196), *Fetâvâ-i Kadîhân,* (6a, 7b...)

Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr Merğînânî, (ö.593/1197) *Hidâye* (6b, 8a...)

Ferîdüddin Âlim b. Alâ Hindî, (ö.786/1384), *Tatarhaniyye,* (17a...)

Molla Hüsrev (ö.885/1480), *Dürer,* (7b, 11b...)

Şemseddin Muhammed b. Hüsameddin el-Horasani Kuhistani, (ö.962/1555), *Kuhistani fi'l-fikh,* (11b...)

g. Akaid

Ebû Abdullah Muhammed el-Kurtubî (ö.671/1273), *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevta ve umuri'l-Âhire,* (9b, 11a, 30b, 31a...)

h. Müellifi ya da kitap tespit edilemeyen: Sahibü't-Tecrîd, (12b), Sahibü't-Teysîr, (17a); *Fethu'l-Mennân,* (9b, 10b).

Sonuç

Kütüphane kayıtlarına İbrahim Şeyh ismiyle kaydedildiği için kataloglarda İbrahim Fıtrî Efendi adına gözükmeyen bu şerh 18. yüzyıl Osmanlı'sındaki ilim geleneğini ve ilmî birikimi yansıtması açısından araştırmaya değerdir. Eser, 171 varak olarak kayıtlı olsa da yaklaşık 1/3'lük kısmının İbrahim Fıtrî Efendi'ye ait olduğu tespit edilmiştir. Elimizdeki nüshanın istinsah tarihinden, müellif hayatta iken yazıldığı anlaşılmaktadır ki bu da eseri daha güvenilir kılmaktadır. Eserin, çerçeve içine yazılması, başlıkların ve dikkat çekilmesi gereken işaretlerin kırmızı mürekkep ile yazılması gibi hususların şerhin okunuşunu kolaylaştırdığı görülmektedir. İbrahim Fıtrî Efendi'ye ait olan şerhin 57 varaktan oluştuğu son hadisin ise Buharî'nin 67. Hadisi olduğu dikkate alınınca *Sahîh*'in çok küçük bir kısmını bitirebildiği anlaşılmakta olup arada 7 hadisin şerhinin ise istinsah esnasında düştüğü düşünülmektedir.

Şerhin muhtevası açısından bakıldığında hadis ilminin ve Buharî'nin hayatının anlatıldığı bir giriş bölümü yazıldığı, devamında hadislerin şerh edildiği gözükmektedir. Şerhte genel olarak, hadisten çıkarılan fıkhî hükümler ve anlaşılabilecek manalar, gerektiği durumda kelâmî tartışmalara atıf yapılmaktadır. Hadis şerh kitaplarında yaygın olarak kullanılan "kavluhû" üslubu ile yazılan şerhte, metnin anlaşılabilir olmasına dikkat edilmiş, imkan dahilinde bilgiler ilgili başlıklar altında verilmiştir. Öte yandan müellifin hadislerle ilgili pek çok konuda muhtemel sorulara verdiği cevaplar şerhin değerini artırmaktadır. Hadislerin şerhinde ayet ve hadislere de işarette bulunan İbrahim Fıtrî Efendi'nin bab başlığı ve hadis ilişkisine özel önem verdiği, hadislerin okunuşlarını tespit etmek için açıklamalar yaptığı ve sarf-nahiv incelemelerine sıklıkla yer verdiği görülmektedir.

Şerhin genel olarak –her ne kadar bir kısmı derleme özelliği taşıyan eserler olsa da- geniş bir literatürden istifade ettiğini belirtmek gerekir. Müellif, hadis ilminin konusu gereği kaynak çeşitliliğini de artırmış, tarih ile alakalı hadislerde tarih kaynaklarına, fıkhî konularda fıkıh veya usul kitaplarına müracaat etmişse de metnin yarısından itibaren kaynak çeşitliliğinin azaldığını söylemek mümkündür. Özellikle şerhin son kısımlarında Nevevî, İbn Hacer ve Aynî gibi şarihlerin eserlerine atıfların yoğunluğu artmaktadır. Sonuçta her ne kadar az sayıda hadisin şerhini tamamlayabilmiş olsa da geniş bir kaynak kullanımına sahip olması ve müellifin kendine has pek çok yorumunu içermesi eserin Osmanlı döneminde yapılan Buhârî şerhleri arasında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, *el-Kütübü's-sitte ve şüruhuha Müsnedu Ahmed b. Hanbel,* fihrist. Bedreddin Çetiner, TIP, 2. bs., İstanbul: Çağrı Yayınları; Tunis: Dâru Sahnûn, 1992/1413.

Ahmed Bâdî, *Riyaz-ı Belde-i Edirne*: *20. yüzyıla kadar Osmanlı Edirne'si*, haz. Niyazi Adıgüzel; Raşit Gündoğdu, Edirne: Trakya Üniversitesi, 2014.

Ali el-Kari, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, *Mirkatü'l-mefatih şerhu Mişkati'l-mesabih*, thr. Sıdki Muhammed Cemil el-Attar, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1992/1412.

Bağdatlı İsmail Paşa, *İzahü'l-meknun fî zeyl-i ala Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1945.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin*, haz. İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktuç, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1955.

Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, nşr. Abdülalî Abdülhamid, Riyad, 2003.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.

Darimî, *el-Kütübü's-sitte ve şüruhuha Sünenü'd-Dârimi,* fihrist. Bedreddin Çetiner, TIP, 2. bs., İstanbul: Çağrı Yayınları; Tunis: Dâru Sahnûn, 1992/1413.

Ebu Davud es-Sicistani, *el-Kütübü's-sitte ve şüruhuha: Sünenu Ebi Davud*, fihrist. Bedreddin Çetiner, TIP 2. Bs., İstanbul: Çağrı Yayınları; Tunis : Dâru Sahnûn, 1992/1413.

Ebu Nuaym, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillah b. İshak İsfahani*, Hilyetü'l-evliya ve tabakatü'l-asfiya*, Beyrut, 1405.

İbrahim Fıtrî, *Tuhfetü'n-Nebi*, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, nr. 000189, 54b-60a.

__________, Hızanetü'-türas, Melik Faysal Kütüphanesi, nr. 30658-30659.

__________, *Terceme-i Ehadis-i Erba'in,* Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 00709, 28b-38b.

__________, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, Selimiye Kütüphanesi, nr. 00392, 1a-58a.

İbn Hacer Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed*, Fethü'l-bari bi-şerhi Sahihi'l-Buhârî*, thk. Abdülaziz b. Abdullah b. Abdurrahman b. Baz, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.

el-Münâvî, Abdürrûf, Zeynüddin Muhammed Abdürrauf b. Tacilarifin b. Ali Münavi, *Feydu'l-kadîr şerhu'l-Cami'i's-sağîr*, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1972/1391.

Müstakimzade, *Tuhfe-i hattatin*, haz. Mustafa Koç, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

Özcan, Abdülkadir, *DİA*, XXVII/348-352.

Selimiye Kütüphanesi Vakıf Eserleri Kataloğu.

Tebrîzî, Hatib, *Mişkâtü'l-mesâbîh*, nşr. Nasıruddin Elbânî, Beyrut, 1985.

Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi, *Sünenü't-Tirmizi*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

Yapıcı, Uğurtan, *Edirneli Mevlevi ve Gülşeni Şairler*, Trakya Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2009, Edirne.

Yıldırım, Selahattin, *Osmanlı'da Kırk Hadis Çalışmaları*, İstanbul, 2000.

Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, nşr. Tarık Ivazullah, Kahire, 1415.

Haherzâde'nin *Minhâcü'l-Beyân*'ı Çerçevesinde Osmanlı'da Kur'an Sözlükçülüğü[1]

Muhammet Abay

Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Özet

Kur'an sözlüklerinin ilk numunelerini, sözlü dönemde ashabın ileri gelenlerine Kur'an'da geçen bir kelimenin anlamıyla ilgili yöneltilen sorular ve bu sorulara verilen cevaplar oluşturur. Yazılı dönemde bunlar "garibu'l-Kur'an" olarak adlandırılan ilk Kur'an sözlüklerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu tür çalışmalar önceleri kelimelerin mushaftaki sırasına göre tertip edilmekte iken ilk kez Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî (ö. 330/941) *Nüzhetü'l-Kulûb fi Tefsiri Garîbi'l-Kur'âni'l-Aziz* isimli eserinde bu yöntemi değiştirerek kelimeleri alfabe sırasına göre dizmiştir. Onun geliştirdiği bu yaklaşım Osmanlı döneminde telif edilen Kur'an sözlüklerinde de takip edilmiştir. Osmanlı'daki ilk Kur'an sözlükleri olan İbn Melek'in (ö. 821/1418), *Lügat-i Ferişteoğlu* isimli çalışması İbn Ferişte'nin (ö. 864/1460), *Lügat-i Kānûn-i İlâhî* isimli çalışmasında bu yaklaşım görülmektedir. Bu yaklaşımın Arapçada kelimelerin köken bilgisine aşina olmayanlar açısından kolaylık sağladığı aşikardır.

18'inci yüzyılda yaşayan Haherzade İsmail Efendi'nin (ö. 1160/1747'den sonra) *Minhâcü'l-Beyân fî Tefsîri Lügâti'l-Kur'ân* ismini verdiği Kur'an sözlüğü de tertip benzerliği açısından bu yaklaşımı benimseyen en hacimli Kur'an sözlüğüdür.

İsmail Efendi, 1126-1127/1714-1715 yıllarında altı ay şeyhülislâmlık yapan Mirza Mustafa Efendi'nin (ö. 1135/1722) kayınbiraderidir. Bu nedenle o dönemin kaynaklarında Mirza Mustafa Hemşirezadesi İsmail Efendi ismiyle zikredilmektedir. İsmail Efendi tahsil hayatını ikmalden sonra müderrislik yapmış, ardından kadılık yaparak Bursa kadılığına kadar yükselmiştir.

Minhâcü'l-Beyân, Şaban 1152 (Kasım 1739) tarihinde Üsküdar'da tamamlanmış, ilerleyen yıllarda esere bazı ilaveler yapılmıştır. Böylece eserde açıklanan kelime

1 Bu çalışma yazarın 2003 yılında tamamladığı doktora tezinden üretilmiştir.

adedi, madde başı olarak 3265'e ulaşmıştır. Bu maddelerin altında da kelime türevinlerine yer verilerek çok daha fazla sayıda Kur'an kelimesinin Türkçe karşılıkları zikredilmiştir.

Eserde kelimeler harf sırasına göre tertip edilmiş; ancak tertipte sadece ilk harfe itibar edilmiştir. Kelimelerin anlamlarına dair açıklamaların ardından kelimenin geçtiği herhangi bir âyet Arapça olarak tefsir edilmiştir. Kelimelerin Türkçe anlamları büyük oranda Vankulu lügatine, yapılan Arapça tefsirler de Beyzavi tefsirine dayanmaktadır.

Çalışmada Haherzade'nin *Minhacü'l-Beyan* ismini verdiği bu Kur'an sözlüğünün özellikleri verilecek ve bu özelliklerden hareketle Osmanlı Kur'an sözlükçülüğü değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kuran Sözlükçülüğü, Hâherzade, Minhâcu'l-Beyân.

Quranic Lexicography In Ottoman Era Within The Framework Of Haherzade's Minhacul Beyan

Abstract

The first Quranic dictionaries constituted the responses of the Companions of the Prophet to questions posed to them regarding the meaning of certain words used in the Qur'an. During the early documentary period, these early compilations paved the way for the first Quranic dictionaries named "garibu'l-Kur'an". In the beginning, these type of studies followed the Quranic order. Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî changed it to an alphabetical order in his work Nüzhetü'l-Kulûb fi Tefsiri Garîbi'l-Kur'âni'l-Aziz. His approach was adopted by Quranic dictionaries, which were written during the Ottoman era. This method is seen in preliminary Ottoman Quranic dictionaries such as İbn Melek's (821/1418), Lügat-i Ferişteoğlu and İbn Ferişte's (864/1460), Lügat-i Kānûn-i İlâhî. It is obvious that this approach is convenient for those not familiar with the origins of the Arabic words. Haherzade İsmail Efendi who lived in the 18th century (after 1160/1747) wrote a book titled Minhâcü'l-Beyân fî Tefsîri Lügâti'l-Kur'ân which is the most voluminous Quranic dictionary adopting the alphabetic method. İsmail Efendi was the brother in law of Mirza Mustafa Efendi (1135/1722) who had been Shaikh al-Islam between 1126-1127/1714-1715 for six months. For this reason sources about that period named him İsmail Efendi the fellow countryman of Mirza Mustafa. İsmail Efendi after accomplished his education formerly became a professor, and afterward, he became Qadi and was later promoted to Qadi of Bursa. Minhâcü'l-Beyân was completed in Sha'ban 1152 (November 1739) in Uskudar, in the following years, some additions were

added. Thus, the number of words that were explained reached 3265 entries. Under these entries, it was mentioned that derivations of words in this wise much more Quranic words translated in Turkish. In this work, words ordered according to the order of the alphabet however only the first letters were considered. After the explanation of a word's meaning, a certain verse that includes this word was interpreted. Turkish meanings of words largely based on Vankulu dictionary, besides Arabic interpretations relied on Tafsir al-Baydavi. In this research, the main characteristics of Haherzade's Minhacü'l-Beyan will be examined and his lexicographic approach will be evaluated.

Keywords: Tafsir, Quranic Lexicography, Hâherzade, Minhâc al-Bayân.

1. Giriş

Kur'an'da hangi kelimenin ne anlam ifade ettiği sahabe döneminden bugüne merak uyandıran bir konudur ve bu merak saikiyle Kur'an ile ilgili ilk telif edilen eser türlerinden birisi, yaygın kullanıma sahip olmayan kelimelerin anlamlarının ne olduğu ve bu anlamın Araplarca bilindiğinin şiirlerle gösterilmesidir. Zamanla bu alandaki telifat gelişerek garîbu'l-Kur'an ismiyle bir ilim alanı dahi doğmuş, yine ilerleyen süreçte bütün Kur'an lafızlarını ihtiva eden zengin sözlükler yazılmıştır. Osmanlı dönemi Türkçesinde de bu alanda yazılmış sınırlı sayıda çalışma dikkat çekmektedir. Bu eserler yazıldıkları dönemin Türkçesi açısından önem taşıdıkları gibi Kur'an lafızlarının Türkçe karşılıklarının tespitinde de ışık tutabileceklerdir.

Bu tür sözlükler arasında 18'inci yüzyılda yaşamış olan Haherzâde İsmail Efendi'nin *Minhâcü'l-Beyân* adını verdiği Kur'an sözlüğü ilk başta geniş hacmi ile dikkati çekmekte, bu da eserin zengin bir muhtevaya sahip olduğunu düşündürmektedir. Eserin muhtevası üzerinde yapılan inceleme onun Türk okuyucusunu göz önüne almak suretiyle yazıldığını göstermektedir. Bu açıdan Türkçedeki bir Kur'an sözlüğünün sahip olduğu özelliklerin ne olduğu, bugün için bu eserden hangi yönlerden istifade edilebileceği üzerinde durulması, hem geçmişe bir vefa, hem de bu alandaki çalışmaların kökleriyle bağlantısını kurma ve geleceğini planlama açısından bir gereklilik olarak görülmektedir. Bu çalışmada önce Kur'an sözlüklerinin tarihsel süreci ana hatlarıyla ele alındıktan sonra Osmanlı dönemindeki çalışmaların kısa tanıtımı yapılacak, ardından Haherzâde'nin *Minhâcü'l-Beyân*'ı örnek alınmak suretiyle bir Kur'an sözlüğünün özellikleri üzerinde durularak değerlendirmesi yapılacaktır. Şüphesiz bu değerlendirmeler, bugü-

nün bakış açısı ve değer yargılarıyla geçmişi muhakeme etme anlamına da gelmektedir. Ancak bu yaklaşımı benimsemedeki maksadımız sözlüğü yargılamak olmayıp bugünün insanına hangi açılardan faydalı olabileceğini ortaya koymaktır.

2. Osmanlı Dönemine Kadar Kur'an Sözlükleri

Kur'an sözlüklerinin ilk numunelerini, sözlü dönemde ashabın ileri gelenlerine Kur'an'da geçen bir kelimenin anlamıyla ilgili yöneltilen sorular ve bu sorulara verilen cevaplar oluşturur. Yazılı dönemde bunlar "garibu'l-Kur'an" olarak adlandırılan ilk Kur'an sözlüklerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu tür çalışmalar önceleri kelimelerin mushaftaki sırasına göre tertip edilmekte iken ilk kez Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî (ö. 330/941) *Nüzhetü'l-Kulûb fî Tefsiri Garîbi'l-Kur'âni'l-Aziz* isimli eserinde bu yöntemi değiştirerek kelimeleri alfabe sırasına göre dizmiştir. Onun geliştirdiği bu yaklaşım Osmanlı döneminde telif edilen Kur'an sözlüklerinde de takip edilmesi bakımından dikkat çekmektedir. Osmanlı'daki ilk Kur'an sözlükleri olan İbn Melek'in (ö. 821/1418), *Lügat-i Ferişteoğlu* isimli çalışması ile İbn Ferişte'nin (ö. 864/1460) *Lügat-i Kānûn-i İlâhî* isimli çalışmasında bu yaklaşım görülmektedir. Bu yaklaşımın Arapçada kelimelerin köken bilgisine aşina olmayanlar açısından kolaylık sağladığı aşikardır. Köprülüzade Mehmed Asım'ın (v. 1231/1816)[2] isteği üzerine, Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî'nin *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eseri, Muhammed Said b. Pir Osman tarafından *Takdimetü Ragâibi'l-Furkân fi Tercemeti Garîbi'l-Kur'ân* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

Gerçek anlamıyla Kur'ân sözlüğü olarak nitelendirilebilecek ilk eser er-Râgıb el-İsfahânî'nin (v. 503/1109) *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân* adındaki çalışmasıdır. Râgıb hem tertip hem de içerik olarak mükemmeli yakalamak için eserine Kur'ân'da geçen bütün kelimeleri almayı ve bunları kök harflerine göre alfabe sırasına dizmeyi hedeflemiştir.[3] Râgıb'ın kullandığı tertip Araplarca beğenilen ve kullanılan en kolay tertipti. Ancak müellif bazı kelimelerin yerlerini birbirine karıştırmıştır.[4]

Yaklaşık 250 yıl sonra es-Semîn el-Halebî (v. 756/1303) *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz* adındaki çalışmasıyla Râgıb'ın eksik bıraktığı noktaları

2 Biyografisi için bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye*, İstanbul 1308-1315/1890-1897, III, 282.

3 Bk. er-Râgıb el-Isfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân* (thk. Muhammed Ahmed Halefullah), İstanbul 1986, s. ح.

4 Bk. en-Nassâr, *el-Mu'cemü'l-Arabî*, I, 37.

tamamlamaya çalışmıştır.[5] Bu nedenle tertip ve metot bakımından *Müfredât*'ı takip etmiştir.

Semîn'in eseri de garîbü'l-Kur'ân olmaktan ziyade tam anlamıyla bir Kur'ân sözlüğüdür. Bu nedenle her iki müellif eserlerini isimlendirirken "garîbü'l-Kur'ân" yerine "elfâzu'l-Kur'ân" tabirini kullanmayı tercih etmişlerdir. *Umdetü'l-Huffâz* bu alandaki en mükemmel çalışma olarak nitelendirilebilir. Ancak buna rağmen *Müfredât*'ın eriştiği şöhreti yakalayamamıştır.

Sonraki dönemlerde gerek "garîbü'l-Kur'ân" ve gerekse "elfâzu'l-Kur'ân" mahiyetinde pek çok eser yazılmıştır. Ancak bu tarz çalışmalar V/XI. yüzyılda kemâle erdiğinden yeni çalışmalar onların değişik biçimlerdeki tekrarlarından ibaret kalmıştır.[6]

3. Osmanlı Döneminde Kur'an Sözlükleri

Arapça'da zengin bir Kur'ân sözlüğü literatürü vardır ve bununla ilgili muhtelif bibliyografyalar meydana getirilmiştir. Ancak Türkçe'deki çalışmalar için herhangi bir envanter bulunmamaktadır. 600 yıllık Osmanlı döneminde de bu alanda az da olsa bazı telifatın bulunduğu görülmektedir. Tespit edebildiğimiz Kur'an sözlükleri şunlardır:

Müellif	H.	M.	Eser
Abdüllatif İbn Melek (İbn Ferişte)	821	1418	Lügat-i Ferişteoğlu
Abdülmecid İbn Ferişte	864	1460	Lügat-i Kānûn-i İlâhî
Çekmece Vaizi Mustafa Efendi	1050	1640	Tefsîru Müfredâti'l-Kur'ân
Murâd Buhârî	1131	1719	Câmi`u'l-Müfredâti'l-Kur'âniyye
Hâherzâde İsmâil Efendi	1152	1739	Minhâcü'l-Beyân fî Tefsîri Lügāti'l-Kur'ân
Muhammed Said Efendi	1230	1815	Takdimetü Ragāibi'l-Furkān fî Tercemeti Garîbi'l-Kur'ân
Hüseyin Rıza Paşa	1322	1904	Şezerâtü'l-Beyân fî Tercemeti Müfredâti'l-Kur'ân
Hasîrîzâde Elif Efendi	1345	1927	en-Nûru'l-Furkān fî Şerhi Lügati'l-Kur'ân

5 Bk. es-Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz* (thk. Mahmud Muhammed es-Seyyid ed-Dugaym), İstanbul 1987, s. 2-3.

6 Garîbü'l-Kur'ân bibliyografyası için bk. Yûsuf el-Mar'aşlî'nin, Mekkî b. Ebî Talib'e ait *el-Umde fî Garîbi'l-Kur'ân* (Beyrut 1404/1984)'a yazdığı mukaddime, s. 19-37.

Bunlardan ilk telif edilen Abdüllatif İbn Melek'e (v. 821/1418)[7] ait *Lügat-i Ferişteoğlu* adındaki eser, aslında umumi bir sözlüktür. Nitekim müellif mukaddimede şöyle söylemektedir:

> "Bundan sonra Ferişte oğlı Abdüllatîf –hak arzularını rûzî kılsun– aydür: Çün oğlum oğli Abdurrahman –enbetehü'llâhü nebâten hasenen– lügat okumağa yaklaşdi; ben de ana yadigar bir risale nazm itdüm; müsta`mel lügati cem` idüb Kur'ân lügatini anda derc kıldım..."[8]

Ancak müellifin "... müstamel lügati cem' edip Kur'ân lügatini onda derc kıldım" sözüyle ifade etmeğe çalıştığı üzere, içindeki kelimelerin çoğu Kur'ân'da geçen kelimeler olması hasebiyle Türkçedeki ilk Kur'an sözlüğü olarak kabul edilebilir. Eserde 1528 kelimenin Türkçe karşılığı manzum bir şekilde verilmiştir. Kelimelerin tertibinde herhangi bir sıranın gözetilmemiş olduğu dikkati çekmektedir.[9] Eserin çocuklara Kur'an lafızlarının anlamlarını ezberletme gâyesiyle yazıldığı göz önüne alındığında bunun tabiî olduğu anlaşılmaktadır. Sonraki dönemlerde bu esere dayalı muhtelif çalışmalar yapılmıştır.[10]

> "hubz etmek, kuble öpmek, zer` ekmek, kul gulâm
> halk yaratmak, hark yırtmak, ulu kişidür hümâm
>
> nebt bitmek, fakd yitmek, ra`y gütmek, hâl ben
> nehr ırmak, ayy armak, nakl ayırmak, yıl âmm
>
> habbe dâne, cünne kalkan, cennet uçmak, cüsse ten
> gazl eğirmek, azl ayırmak, süpürendürür kumâm
>
> kayy kusmak, salb asmak, cery akmak, cüll çul
> mass sormak, nehb kapmak, canavarcuklar hevâm
>
> necm ılduz, yevm gündüz, leyl gice, ayn göz
> îr kervan, sicn zindan, zab` sırtlan, ön emâm"

Kur'ân sözlüğü oluşturmak amacıyla yapılmış ilk çalışma ise İbn Melek'in kardeşi (veya oğlu) olan ve daha ziyade Ferişteoğlu (v. 864/1460)[11] namıyla

7 Biyografisi için bk. Mustafa Baktır, "İbn Melek", *DİA*, XX, 175-176.

8 Cemal Muhtar, *İki Kur'ân Sözlüğü Luğat-ı Ferişteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, İstanbul 1993, s. 30

9 Eserin Latin harfleriyle neşrini yapan Cemal Muhtar'ın *İki Kur'ân Sözlüğü* çalışmasında kelimeler her ne kadar alfabe sırasına dizilmişse de (bk. s. 59-93) bu tertipte sadece ilk harflerin dikkate alınmış olması söz konusu güçlüğü ortadan kaldırmamıştır.

10 Geniş bilgi için bk. Muhtar, *İki Kur'ân Sözlüğü*, s. 21-26.

11 Biyografisi için bk. Hüsamettin Aksu, "Firişteoğlu, Abdülmecid", *DİA*, XIII, 134-135.

tanınan Abdülmecid İbn Ferişte'ye aittir. 854/1450 yılında telif edilen *Lügat-i Kânûn-i İlâhî* adındaki eserdir. Müellif kendi eserini şöyle tanıtmaktadır:

> "malûm ve mefhûm ola ki fakīr Abdülmecîd bin Abdillatîf bin Ferişte İzzüddîn es-Sîrevî beleden el-Hakkānî mezheben aydür: Kelâm-ı kadîm-i ilâhînin içinde gelen müşkil ve gayr-i müşkil lügatlerden iki bin üç yüz lügati cem idüb yazdım ve her lügatin Türkî manasını ve âyetini bile yazdım. Pârisî yazmadım, taki nef`i âmm ola...
>
> ... Yigirmi sekiz bab eyledim, yigirmi sekiz kelime mukābilinde ki her kelime-i muhammediyye mukābilinde vaki oldu, feyyâz-ı ezelîden feyz oldığı mikdarca ve dahi her lügat ki Kur'ân-ı Azîm içinde gele, anı yazdım ve Kur'ân-ı Azîm'de gelmeyen lügati yazmadım, taki mahsus Kur'an lügati ola. İsmini Kānûn-i İlâhî koydım. Asıl kelâm-ı ilâhînin kānûnı üzerine mukannâ eyledim, takı her lügati bâbında bulmak tâlibe âsan ola. İmdi bu Kānûn-i İlâhî'nin itmamı Hazreti Resûl hicretinin sekiz yüz elli dört Şaban ayında ola..."

Müellifin beyanına göre sözlükte 2300 (matbu nüshada 2249) kelimenin Türkçe anlamı ve geçtiği âyetlerden bir tanesi verilmiştir.[12] Kelimeler köklerine göre değil de Kur'ân'da geçtiği sîgayla verilmiştir. Kelimeler alfabe sırasına dizilmiş olmakla birlikte sadece ilk harfleri dikkate alındığından aranan kelimeyi bulmak için sırayla çok sayıda kelimeye bakmak gerekmektedir. Ayrıca bazen fiillerin masdarları, cem`lerin müfredleri verilmiştir. Bu açıdan eserdeki bazı kelimeler Kur'an'da geçtiği siga ile yer almamıştır.

> "İsti`âne yardım dilemek. Kavlühû Teâlâ: iyyâke na`büdü ve iyyâke neste`înü.
>
> İn`âm eylik eylemek. Kavlühû Teâlâ: sırâta'llezîne en`amte aleyhim.
>
> İstikāme toğri olmak. Kavlühû Teâlâ: velevi'stekāmû.
>
> İmâm kitâb. Kavlühû Teâlâ: yevme ned`û külle ünâsin bi-imâmihim.
>
> İmâm uyulan kişi. Kavlühû Teâlâ: kāle innî câ`ilüke li'n-nâsi imâmen.
>
> İmâm yol. Kavlühû Teâlâ: ve-innehümâ le-bi-imâmin mübînin.
>
> İmâm levh-i mahfûz. Kavlühû Teâlâ: ve-külle şey'in ahsaynâhü fî imâmin mübînin.
>
> Erîke taht-ı müzeyyen. Kavlühû Teâlâ: ale'l-erâiki yenzurûne.
>
> Eyke mişe. Kavlühû Teâlâ: kezzebe ashâbü'l-eyketi'l-mürselîne.
>
> İntikâm kin tutmak. Kavlühû Teâlâ: ve'llâhü azîzün zü'ntikāmin"

12 Eser hakkında bk. Muhtar, *İki Kur'ân Sözlüğü*, s. 97-98.

isti`âne	yardım dilemek	إياك نعبد وإياك نستعين	1/Fatiha 5
in`âm	eylik eylemek	صراط الذين أنعمت عليهم	1/Fatiha 7
istikāme	toğri olmak	ولو استقاموا	72/Cin 16
imâm	kitâb	يوم ندعو كل أناس بإمامهم	17/İsra 71
imâm	uyulan kişi	قال إني جاعلك للناس إماما	2/Bakara 124
imâm	yol	وإنهما لبإمام مبين	15/Hicr 79
imâm	levh-i mahfûz	وكل شيء أحصيناه في إمام مبين	36/Yasin 12
erîke	taht-ı müzeyyen	على الأرائك ينظرون	83/Mutaffifin 23, 35
eyke	mişe	كذب أصحاب الأيكة المرسلين	26/Şuara 176
intikâm	kin tutmak	والله عزيز ذو انتقام	3/Al-i İmran 4, ...

Brockelmann, *Lügat-i Kânûn-i İlâhî*'den yaklaşık iki asır sonra 11/17. yüzyılda Çekmece Vaizi Mustafa b. Muhammed (v. 1050/1640'tan sonra) tarafından telif edilen *Tefsîru Müfredâti'l-Kur'ân* adlı bir çalışmaya işaret etmektedir.[13] Ancak, St. Petersburg Asya Müzesi'nde olduğu anlaşılan bu nüshaya henüz erişebilmiş değiliz.

Çekmece Vaizi'nden yaklaşık 80 yıl sonra bu alanda kapsamlı ilk çalışma Murâd Buhârî tarafından yazılmıştır. Aslen Semerkantlı olan Murâd b. Ali b. Davud (1050-1132/1640-1720) muhtelif şehirlerde belirli sürelerle ikamet ettikten sonra İstanbul'da karar kılmış ve burada vefat etmiştir.[14] *Câmi'u'l-Müfredâti'l-Kur'âniyye* adını verdiği eserini 1131/1719 yılı Safer ayı ortalarında tamamlamıştır.[15] Mukaddimesinde belirttiğine göre, bu eserin meydana getirilmesinde İbrahim el-Bursevi adındaki şahsın büyük katkıları olmuştur.[16]

Eser, mahiyeti bakımından hem bir âyet bulma rehberi, hem de Arapça, Farsça ve Türkçe Kur'ân sözlüğüdür. Önce her sûrenin âyetleri beşerli gruplara bölünmüş; her grup bir veya iki harfle temsil edilmiştir. Ardından "*Kitâbu'l-Elif mine't-Tertîb*" başlığı altında Kur'ân'da geçen ve kök harfi elif ile başlayan kelimelerin geçtiği sûre ve âyet ile bu âyetin bulunduğu grubu temsil eden harf verilmiştir. Kelime köklerinin sıralanmasında Râgıb el-İsfahanî'nin *Müfredât*'ı esas alınmıştır. Ayrıca her fiil mâzî, muzâri, emir, ism-i fâil vb. alt fasıllara ayrılmıştır.

13 Bk. Brockelmann, *Suppl.*, II, 652

14 Biyografisi için bk. Murâdî, *Silkü'd-Dürer*, IV, 129-131.

15 Bk. Murâd Buhârî, *Câmi'u'l-Müfredât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, nr. 653, vr. 378b.

16 Bk. Murâd Buhârî, *a.g.e.*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, nr. 652, vr. 2a.

"*Tertîb*" kısmından sonra "*Kitâbu'l-Elif mine'l-Arabî*" başlığı altında kök harfi elif ile başlayan kelimelerin Arapça olarak anlamları verilmiştir. Arapça kısım bittikten sonra "*Kitâbu'l-Elif mine'l-Fârisî*" başlığıyla kelimelerin Farsça açıklamaları, daha sonra da "*Kitâbu'l-Elif mine't-Türkî*" başlığıyla Türkçe açıklamaları verilmiştir. Eser bu yapısıyla dört farklı kitabın birleşiminden oluşmuş yeni bir çalışma özelliği taşımaktadır ki esere verilen isim de bunu göstermektedir.

Kelimelerin önce okunuşu belirtilmiş, ardından Türkçe anlamı verilmiş, sonra da bu anlamdaki kullanıma örnek gösterilmiştir. Arkasından varsa kelimenin diğer anlamları üzerinde durulmuştur.

Eserin kütüphanelerde birçok yazma nüshası vardır. Bu da aranan bir çalışma olduğunu göstermektedir.

Câmi'u'l-Müfredâti'l-Kur'âniyye'nin tamamlanmasından yaklaşık yirmi yıl kadar sonra benzer bir çalışma Hâherzâde İsmail Efendi tarafından *Minhâcü'l-Beyân* ismiyle telif edilmiştir. Bu eser İbn Ferişte tarafından ortaya konulan, Murad Buhari tarafından da tekrar edilen Türkçedeki Kur'an lügatlerindeki tertib ve terkibi bir adım öne taşıması bakımından dikkat arz etmektedir. Bu nedenle İbn Ferişte'nin ortaya koyup Haherzade'nin geliştirdiği usul ve muhtevayı Osmanlı Kur'an lügatçiliğinin esası olarak kabul etmek mümkündür.

4. Haherzâde İsmail Efendi ve Minhâcü'l-Beyân Adlı Kur'an Sözlüğü

18'inci yüzyılda yaşayan Haherzâde İsmail Efendi'nin (ö. 1160/1747'den sonra) *Minhâcü'l-Beyân fî Tefsîri Lügâti'l-Kur'ân* ismini verdiği Kur'an sözlüğü de tertip benzerliği açısından bu yaklaşımı benimseyen en hacimli Kur'an sözlüğüdür.

İsmail Efendi, 1126-1127/1714-1715 yıllarında altı ay şeyhülislâmlık yapan Mirza Mustafa Efendi'nin (ö. 1135/1722) kayınbiraderidir. Bu nedenle o dönemin kaynaklarında Mirza Mustafa Hemşirezadesi İsmail Efendi ismiyle zikredilmektedir. İsmail Efendi tahsil hayatını ikmalden sonra müderrislik yapmış, ardından kadılık yaparak Bursa kadılığına kadar yükselmiştir.[17]

İsmail Efendi *Minhâcü'l-Beyân fî Tefsîri Lügati'l-Kur'ân* adını verdiği çalışmasını Şaban 1152 (Kasım 1739) tarihinde Üsküdar'da tamamladığını ifa-

17 Hayatı hakkında bk. Muhammet Abay, *Haherzade İsmail Efendi ve Minhacü'l-Beyan Adlı Kur'an Sözlüğünün Tahkiki: Dad Harfine Kadar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 19-29.

de etmektedir. Ancak eserin nüshaları üzerinde yapılan incelemeler, daha sonraki yıllarda müellifin eserine bazı ilavelerde bulunduğunu göstermektedir.[18]

Eserde açıklanan kelime adedi, madde başı olarak 3265 adede ulaşmaktadır. Bir de bu madde başlıkları altında, ilgili kelimenin türevleri olarak zikredilen ancak Kur'an'da geçmeyen kelime açıklamaları da bulunmaktadır ki bunlar hesaba katılacak olursa anlamı verilen kelime sayısı çok daha fazladır.

Kelimeler harf sırasına göre tertip edilmiş; ancak tertipte sadece ilk harfe itibar edilmiştir. Bu açıdan eserdeki tertip, aranan kelimenin kolayca bulunması için yeterli değildir.

Kelimelerin harekesini göstermek üzere hangi harflerle okunacağı ifade edildikten sonra Türkçe anlamı verilmiştir. Ancak *Câmi'u'l-Müfredât*'ta olduğu gibi, *Minhac*'da da kelimelere verilen anlamlar Vankulu lügatinden aynen aktarılmıştır.

Kelimenin anlamı verildikten sonra bu kelimenin geçtiği âyetlerden bir tanesi Arapça olarak tefsir edilmiş olup bu tefsirler ekseriya Beyzâvî tefsirinden alınmıştır.

5. Sözlüklerin Genel Özellikleri

Osmanlı'daki Kur'an sözlüklerinin tertip ve terkiplerini dikkate aldığımızda İbn Melek'ten İbn Ferişte'ye, oradan Murad Buhari ve Haherzade'ye doğru kısmen muhafaza edilen, kısmen de içerik bakımından zenginleştirilen bir yaklaşım ortaya konulduğu görülmektedir. Son olarak telif edilen Elif Efendi sözlüğü de Haherzade'nin tertip ve terkibini muhafaza etmiştir. Bu bakımdan Haherzade'nin yaklaşımı Osmanlı'daki Kur'an lügatçiliğinin temsilcisi olarak kabul edilebilecek durumdadır. Bu nedenle çalışmanın bundan sonraki safhasında *Mihnacü'l-Beyan* temel alınarak çeşitli yönlerden Osmanlı'daki Kur'an lügatçiliğinin esasları üzerinde durulacaktır.

5.1. Sözlüğün Muhatabı

Hitap edilecek kesimin tespiti, sözlüğün tertip ve muhtevasını şekillendirmesi bakımından öncelikli bir durumdur. Ferişteoğulları'nın sözlükleri bu açıdan hedef kitlesini net olarak tespit etmiştir ve daha ziyade sözlük ve kelime öğrenme aşamasındaki sıbyanı hedeflemişlerdir. Ancak ilerle-

18 Ayrıntılar için bk. Abay, *Haherzade İsmail Efendi*, s. 42-44.

yen dönemlerde telif edilen sözlüklerde bir hedef kitle karmaşasından söz etmek mümkündür. Zira muhatap sadece medrese talebesi olsa sözlüğün bütünüyle Arapça yazılması beklenirdi. Eğer muhatap Arapçaya aşina olmayan kişiler ise acaba böyle bir kesim var mıydı? Sözlüğün Arapça ve Türkçe karışık bir dille yazılması bu açıdan biraz ilginç görünmektedir. Yine de bu durumu Musannifek'in Arapça-Farsça karışık iki dilli yazdığı tefsire benzetebiliriz. Öte yandan bu tür sözlüklerde maksadın bir kelimenin geçtiği âyetin tefsirine ulaşmak olduğu söylenebilir ise de önümüzdeki eserin sadece bir fihrist olmaması bu çıkarımı zora sokmaktadır. Yine de bu tür sözlüklerde Arapça dil açıklamalarının genişçe yer alması hedef kitlenin hala dil öğrenme aşamasındaki öğrenciler olduğu izlenimi vermektedir.

5.2. Kelime Kapsamı

Hangi eser olursa olsun, hitap ettiği bir kesim vardır ve bu kesimin ihtiyaçlarını gidermeyi, onlar için görülen bir boşluğu doldurmayı hedefler. Bu nedenle ilk telif edilen Kur'an sözlükeri daha ziyade garîb olarak adlandırılan, yani yaygın kullanımı bulunmayan kelimelerin anlamlarını vermekle iktifa etmiştir. Kur'an'daki bütün kelimeleri içine alan ilk çalışma 5/13'üncü asırda Ragıb el-İsfahanî tarafından yapılmıştır.

Türkçe açısından konuya yaklaşıldığında Elif Efendi'nin 1918'li yıllarda ifade ettiği şu yaklaşıma katılmamak mümkün değildir: Garibu'l-Kur'an eserlerindeki kelime adedi az, kelime açıklamaları da yetersizdir; faydası da kendi dönemine mahsustur. Türkiye'de Arapça bilenlerin sayısı azdır; bu yoldaki gayretler yetersizdir; bu nedenle lügat-i Kur'ân cümleten garîb hükmündedir. Bu nedenle yazılacak bir Kur'an sözlüğü Kur'an'ın bütün kelimelerini ihtiva etmelidir.[19]

Aslında Elif Efendi'nin bu ifadeleri daha önceki dönemlerde telif edilen bütün Türkçe Kur'an sözlükleri için de geçerlidir. Ancak bunlar arasında Kur'ân'ın bütün kelimelerini ihtiva eden bir sözlük yazılmamıştır. Bu boşluğu doldurmak maksadıyla Hâherzâde, Türkçedeki en geniş Kur'ân sözlüğünü oluşturmağa çalışmıştır. Madde başı olarak sözlükte 3265 kelimenin anlamı üzerinde durulmuş; ayrıca madde başı olarak verilen kelimelerden türeyen pek çok kelimeye de anlam verilmek suretiyle bir hayli zengin bir sözlük oluşturulmuştur. Bu arada bazı kelimelerin tekrar edildiğini, anlamı

19 Elif Efendi, *en-Nûru'l-Furkān fî Şerhi Lügati'l-Kur'ân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Sütlüce Bölümü, nr. 445, s. 2-4.

yaygın olarak bilinen bazı kelimelerin de esere alınmadığını göz önünde bulundurmak gerekir.

Burada *Minhâcü'l-Beyân*'da dikkati çeken şu hususa da değinmek gerekir. Sözlük her ne kadar Kur'an kelimelerini ihtiva etmekte ise de açıklaması yapılan kelimenin altında, aynı kelimeden türeyen, ama Kur'an'da zikredilmeyen çok sayıda kelimenin anlamı üzerinde de durulmuştur. Bu durum bir yönüyle Kur'an sözlüğü içerisinde olmaması gereken bir durum olarak değerlendirilebilecek iken bir başka yönüyle de lafzın anlam alanının nerelere kadar genişlediğini göstermesi bakımından olumlu olarak da değerlendirilebilir.

5.3. Kelimelerin Tertibi

Garibü'l-Kur'ân sözlüklerinde kelimeler Kur'ân'daki sırasına göre işlenir. Bu da sırayla Kur'an okuyan bir okuyucunun karşısına çıkan bilinmedik kelimenin anlamını vermede yardımcı olur.

İlk kez bu geleneğin dışına çıkan Sicistânî, *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eserinde, kelimelerin ilk harflerini esas alarak yine Kur'ân'da geçtiği şekliyle sıralamaya tabi tutmuştur. Ancak onun bu yaklaşımının kelime sayısının az olması durumunda bir sorun teşkil etmediği söylenebilir.

Râgıb ise, *Müfredât*'ında tamamen sözlüklerde uygulanan teknikleri kullanarak kelimeleri kök harflerine göre sıraladı. Ancak bu yöntem, müellifi bir çok tekrardan kurtarmış olsa da, kelimenin kökünü bilmek gibi bir mecburiyeti de beraberinde getiriyordu. Bu da Arapçaya tam olarak aşina olmayanlar için bir zorluk demekti.

Ferişteoğullarının sözlükleri kelimeleri ezberlemek içindir, bir kelimenin anlamı neydi diye araştırmak için değildir. Bu nedenle her iki sözlükte de kelime tertibi gözetilmemiştir. Sonraki Türkçe Kur'ân sözlüklerinde kısmen Sicistânî'nin yöntemi benimsenmiştir. Ancak bu yöntem kelime sayısının çok olduğu durumlarda kolaylık sağlamamakta, aksine sure tertibine nispetle çok daha sıkıntı doğurmaktadır. Nitekim bu sıkıntı *Minhâcü'l-Beyân*'da net olarak hissedilmektedir. Eserde elif harfiyle başlayan 487 kelime bulunmaktadır ve aranan kelimeyi bulmak için bütün madde başlıklarına bakmak gerekmektedir. Bu da uygulanan yöntemin yetersizliğini ortaya koymaktadır. Ancak burada müellifin maksadının salt bir sözlük hazırlamak ve aranan kelimenin manasını bulmayı kolaylaştırmak olmadığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim bu maksat doğrultusunda bir sözlük oluşturan Elif Efendi, kelimelerin ikinci harflerini de sıralamaya dahil ederek aranan kelimenin bulunmasında kolaylık sağlamıştır.

Tertiple ilgili söylenmesi gereken bir başka husus da özellikle Türk insanına yöneliktir. Şöyle ki klasik Arapça sözlüklerde lafızlar, türedikleri kök harfler esas alınarak tertip edilmiştir. Bu durumda âyette geçen bir kelimenin anlamını bulmak için öncelikle o kelimenin hangi kökten türediğini bilmek gerekmektedir. Bu da kök tayininin zor olduğu bazı kelimelerde Türk okuyucuyu zor durumda bırakmaktadır. Bu sıkıntının farkında olan sözlük yazarları kelimeleri Kur'an'da geçtikleri kalıp ile ele alarak sıralamaya tabi tutmuşlardır.

5.4. Kelime Anlamlarının Tespiti

Sözlükler, yazıldıkları dönemin yaşayan dilini yansıtması bakımından önemli birer kaynaktır. Bir yandan Arapça kelimenin Türkçe karşılığının ne olduğu, öte yandan hangi mefhumun, kavramın hangi kelime ile ifade edildiğini göstermeleri yönüyle birinci derecede kaynak niteliğindedirler. Ferişteoğullarının sözlükleri bu açıdan daha başarılı sayılır. Çünkü her ikisi de Türkçenin revaçta olduğu dönemde yazılmıştır ve 14'üncü yüzyıl Türkçesinde dinî kavramların hangi lafızlarla ifade edildiğini gösterme bakımından çok önemli malzeme içerirler.

Haherzade'nin sözlüğü ise Türkçe telifatın nispeten geri planda kaldığı dönemlerin ardından yeniden Türkçe yazımının revaç bulmaya başladığı 18'inci asrın ortalarına rastlar. Bu dönemde Damad İbrahim Paşa tarafından bazı eserleri tercüme etmek üzere heyet bile kurulmuştur.[20] Ancak eserdeki sözlük materyali orijinal değildir, yani bizzat Haherzade'ye dayanmayıp 16'ıncı yüzyılda yazılan Vankulu lügatinden birebir nakillerden oluşmaktadır. Kısacası eserde 18'inci yüzyıl Türkçesi yerine 16'ıncı yüzyıl Türkçesi görülebilmektedir. Bu zaman dilimi de eser telifinde Türkçenin zayıf kaldığı dönemlere tekabül ettiğinden o dönem Türkçesinin zenginliğini birebir yansıtmayabilir.

Öte yandan Kur'an sözlüklerinin tamamını ilgilendiren önemli bir hususa da dikkat çekmek gerekir. Kur'an yaklaşık 23 yıllık zaman zarfında ve farklı şartlar muvacehesinde inmiş ve bilhassa kullandığı ıstılahlara zamanla değişen anlamlar yüklemiştir. Nüzul sonrası dönemde de dinî ıstılahların anlamları değişime uğramaya devam etmiştir. Bir âyetin doğru anlamını arayan kişinin, tabiî olarak o ayetin nazil olduğu zaman dilimindeki anlamına ulaşması gerekir. Sözlüklerin bunu temin edecek bilgiyi sunmaları beklenir. Ne var ki bu açıdan Arapçadaki sözlükler gibi Türkçedeki sözlükler de yeterli veri sunmamaktadırlar.

20 Çelebizade Asım Efendi, *Tarih*, İstanbul: XX, 1282 [1865], s. 358.

5.5. İlgili âyetlerden birisinin örnek verilmesi

Sözlüklerde kelimeye verilen anlamın dilde yaşayan bir örneğinin sunulması, hem doğru anlamın tespiti açısından, hem de kaynak dildeki ifade ile hedef dildeki ifade arasındaki farkların anlaşılması bakımından önem taşır. Bu açıdan İbn Ferişte'nin sözlüğü kelimenin geçtiği âyetlerden bir tanesini örnek olarak sunmaktadır. Haherzade de bu yaklaşımı benimseyerek kelimenin geçtiği bir ayeti zikretmiştir. Ancak burada kelimelerin anlam dünyasını tam olarak ortaya çıkarabilmek Kur'an'da hangi farklı anlamda hangi âyetlerde geçiyor ise bu farklı anlamların her birine birer örnek verilmesi gerekir. Böylece kelimenin bütün âyetlerde aynı anlamı ifade ettiği vehminin önüne geçilmiş olur. Aksi takdirde bütün ayetlerde tek anlam aranması muhtemeldir.

5.6. İlgili âyetlerden birisinin tefsir edilmesi

Haherzade'nin sözlüğünde görülen bir başka özellik, anlamı verilen kelimenin geçtiği âyetlerden bir tanesinin tefsir edilmesidir. Bu tefsir kısımları Arapça olduğundan, ayrıca sadece başka eserlerden alıntılardan oluştuğundan orijinal sayılmaz ise de bu yaklaşımın bizzat kendisi orijinaldir. Zaten eserin ismi de Kur'an lafızlarının tefsirinden bahsetmektedir.

Haherzade'nin bu yaklaşımı bir sözlükte olmalı mı sorusu sözlüğün gayesine göre değişecektir. Zira eğer bir lafzın anlamının ne olduğu konusunda derinlemesine bir açıklama yapma gayesi güdülmekte ise o anlamı takviye için ilgili ayetin tefsirin yapılması yerinde olacaktır. İsminden anlaşıldığı kadarıyla Haherzade de bunu yapmıştır. Ama bu yaklaşımın bütün anlam farklılıkları için yapılması beklenirdi ki bu yapılmamıştır.

5.7. Kelime vesilesiyle nükteler ilave edilmesi

Geleneksel bir sözlükte kelimelerin anlamları, anlamın dildeki kullanımına dair örnek dışında bir izahın bulunmaması beklenir. Ancak Haherzade'nin sözlüğünde ayet tefsirlerine yer verildiği daha önce ifade edilmiştir. 19'uncu yüzyılda Muhammed Said b. Pir Osman'ın *Takdimetü Ragâibi'l-Furkân* isimli tercüme ve telif karışımı Kur'an sözlüğü nükteler, latifeler ve hikayeler ile zenginleştirilerek mev'izeli sözlük kitabı haline dönüştürülmüştür.[21]

6. Sonuç

Osmanlı dönemine gelinceye kadar Kur'an kelimelerinin anlamları üzerine zengin bir literatür ortaya çıkmıştır. Farklı tertip ve muhtevaya sahip bu

21 Geniş bilgi için bk. Muhammed Said, *Takdimetü Ragāibi'l-Furkān*, Süleymaniye Kütüphanesi, H.Hayri-H.Abdullah Bölümü, nr. 101, vr. 1b-2a.

eserlerden bir kısmı Osmanlı döneminde yazılan Kur'an sözlükleri üzerinde de etkili olmuştur.

Osmanlı döneminde bu alandaki literatürün zayıf olduğu söylenebilir. Çocuklara Kur'an lafızlarının anlamlarını ezberletmek maksadıyla yazılan iki Kur'an sözlüğü dışındaki hiçbir sözlük, ilim dünyasında isim yapmış şahsiyetler tarafından yazılmamıştır. Bu durum Kur'an sözlüğü yazımının Osmanlı uleması nezdinde pek rağbet gören bir telif türü olmadığını göstermektedir.

Sınırlı sayıdaki Kur'an sözlüklerinde ilk yazılan eserlerin izlerini görmek mümkündür. Aslında sonraki müelliflerin ilk yazılan eserlerin üzerine çok fazla bir şey katmadıkları da söylenebilir. Zira sözlükler var olan birikimi zenginleştirerek ilerlemek üzere telif edilmemiş, aksine her biri öncekileri hiç görmeden bir eser vücuda getirmiştir. Bu durumda bir telif türü olarak Osmanlı Kur'an sözlükçülük geleneğinden söz edilebilir ise de bu gelenek muhteva bakımından gelişip zenginleşen bir geleneği ifade etmemektedir.

Devam eden bir Kur'an sözlükçülüğü geleneğinden söz etmek mümkün olmayınca o dönemde telif edilen sözlüklerin bugün için de çok bir katkısı beklenmemelidir. Zira bugün yapılanlar yine yeniden başlamış ise de artık o dönemin birikimini fazlasıyla aşmış durumdadır.

Bugün için geçmişte yazılan sözlükler bazı lafızların Türkçedeki karşılıklarının bulunup bulunmadığı veya ne şekilde ifade edildiği açısından tarihsel bir veri sunmaları bakımından incelenmeleri yeterli olacaktır. Bunun dışında bir beklentiye girmemelidir.

Kaynakça

Abay, Muhammet, *Haherzade İsmail Efendi ve Minhacü'l-Beyan Adlı Kur'an Sözlüğünün Tahkiki: Dad Harfine Kadar*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Aksu, Hüsamettin, "Firişteoğlu, Abdülmecid", *DİA*, XIII, 134-135.

Baktır, Mustafa, "İbn Melek", *DİA*, XX, 175-176.

Brockelmann, *Suppl.*, II, 652

Çelebizade Asım, *Tarih*, İstanbul: [Ceride-i Havadis Matbaası], 1282 [1865].

Elif Efendi, *en-Nûru'l-Furkān fî Şerhi Lügati'l-Kur'ân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Sütlüce Bölümü, nr. 445.

Mekkî bin Ebî Talib, *el-Umde fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Yûsuf el-Mar'aşlî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.

Muhammed Said bin Pir Osman, *Takdimetü Ragāibi'l-Furkān fi Tercemeti Garîbi'l-Kur'ân*, Süleymaniye Kütüphanesi, H.Hayri-H.Abdullah Bölümü, nr. 101.

Muhtar, Cemal, *İki Kur'ân Sözlüğü Luğat-ı Ferişteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1993.

Murâd Buhârî, *Câmi'u'l-Müfredâti'l-Kur'âniyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, nr. 652, 653.

es-Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz*, thk. Mahmud Muhammed es-Seyyid ed-Dugaym, İstanbul: Seyyid Neşriyat, 1987.

Gözden Kaçan Bir *Avâmil-i Cedîd* Şerhi: Veliyyüddîn b. Halîl el-Bükâî'nin *Zübdetü'l-Kavâ'id [ve] Ukdetü'l-Fevâid*'i

Musa Alak*

Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Özet

Nahiv ilminin konularını "âmiller"e göre işleyen iki meşhur risâle vardır: Abdülkāhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078) *el-Avâmilü'l-mie*'si (*Avâmil-i Atîk*) ve Birgivî'nin (ö. 981/1573) *el-Avâmil*'i (*Avâmil-i Cedîd*). Her iki risâle üzerine de pek çok çalışma yapılmıştır. Birgivî'nin *Avâmil*'i üzerine yapılan çalışmalardan biri de Veliyyüddîn b. Halîl el-Bükâî (ö. 1184/1770) tarafından yazılan *Zübdetü'l-kavâ'id [ve] 'ukdetü'l-fevâid* (زبدة القواعد [و]عقدة الفوائد) adlı şerhtir. Bükâî'nin Avâmil şerhi, adında "avâmil" kelimesinin geçmemesi ve nüshalarının az bulunması sebebiyle olsa gerek, Avâmil üzerine yapılan çalışmaları listeleyen araştırmalarda yer almamaktadır. Ancak müellifinin muhtasar, müfîd ve öğrenciyi başka kitaplardan müstağnî kılacak bir eser olmasını hedeflediği bu şerh, "birtakım sarf, nahiv, belâgat, mantık ve furûk" ile "âmil olmayan edâtlar"a dair ilâve edilen iki bölüm ve bazı konuların Türkçe manzûmelerle anlatılması gibi özellikleriyle diğer şerhlerden farklılık arz etmektedir. Çalışmamızda, şimdilik dört nüshasını tespit edebildiğimiz bu eser, müellifi ve eserleri tanıtıldıktan sonra, çeşitli yönleriyle tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Bukâî, Birgivî, Avâmil, Ordu Şeyhi, Kürsü Şeyhi

* Bu çalışmada kullandığım yazma nüshalara ve arşiv belgelerine ulaşmamda yardımlarını gördüğüm Yrd. Doç. Dr. Dursun Ali Türkmen, Doç. Dr. Abdulhameed Majeed al-Sheesh, Öğr. Gör. Dr. Ziyad Alrawashdeh, Dr. Yasin Apaydın, Arş. Gör. Mustafa Celil Altuntaş, Arş. Gör. Ümit Eskin, Arş. Gör. Aziz Ençakar'a ve gösterdikleri kolaylıklardan ötürü ilgili kurumların yetkililerine teşekkürlerimi sunarım.

One Overlooked Commentary of *Avâmil-i Jadîd*: Valiyyuddîn b. Halîl al-Bukâî's *Zubdetu'l-Kavâ'id and 'Ukdetu'l-Favâid*

Abstract

There are two renowned pamphlets dealing with the subject matters of *Nahiv* (the science of syntax) with respect to *operative elements* (*avâmil*): Abdulkāhir al-Curcânî's (d. 471/1078) *al-Avâmilu'l-mie* (or *Avâmil-i Atîk*) and Birgivî's (d. 981/1573) *al-Avâmil* (or *Avâmil-i Cedîd*). There are also numerous studies on both of them. One of the works concerning Birgivî's *Avâmil* is the commentary written by Veliyyuddîn b. Halîl al-Bukâî (d. 1184/1770) with the title *Zubdetu'l-kavâ'id [and] 'Ukdetu'l-fevâid* (**زبدة القواعد [و]عقدة الفوائد**).

Bukâî's commentary on *Avâmil* is not included in the studies listing the written works on *Avâmil*, perhaps due to two reasons: its title does not contain the word "avâmil" and its different copies are quite scanty. However, this work, which was intended by its author to be concise, useful and self-sufficient for the student, differs from other commentaries on such accounts as having contained some rules pertaining to morphology (*sarf*), syntax (*nahiv*), rhetoric (*belâgat*), logic, distinctions (*furûq*), along with two more chapters on propositions ineffective, and, some of its subject matters were written in Turkish poetry.

In this essay, I will shortly introduce this work, of which I only have four different copies for now, then I will try to analyze it in terms of its various aspects.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Bukâî, Birgivî, Avâmil, Shaikh of Army, Shaikh of Bench.

Giriş

Nahiv ilminin konularını "âmiller"e göre işleyen iki meşhur risâle vardır: Abdülkāhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078?) *el-Avâmilü'l-mie*'si (*Avâmil-i Atîk*) ve Birgivî'nin (ö. 981/1573) *el-Avâmil*'i (*Avâmil-i Cedîd*). Her iki risâle üzerine de pek çok çalışma yapılmıştır. Birgivî'nin *Avâmil*'i üzerine yapılan çalışmalardan biri de Veliyyüddîn b. Halîl el-Bükâî (ö. 1184/1770) tarafından yazılan *Zübdetü'l-kavâ'id [ve] ukdetü'l-fevâid* (**زبدة القواعد [و]عقدة الفوائد**) adlı şerhtir.

Bükâî, Kazasker Abdurrahman Efendi Câmii'nde imamlık, Vâlide Câmii'nde (Yeni Câmi) kürsü şeyhliği yapmış; son olarak tayin edildiği ordu şeyhliği göreviyle 1182/1768'de başlayan Osmanlı-Rus savaşına katılmış ve sefer esnasında bulunduğu Romanya'nın Babadağı kasabasında vefat etmiştir (10 Muharrem 1184/6 Mayıs 1770 Pazar).

Velûd bir müellif olan Bükâî, tespit edebildiğimiz kadarıyla, tefsir; hadis, siyer ve şemâil; akāid ve kelâm; fıkıh; İslâm tarihi, vaaz ve irşâd; ve Arap dili alanlarında, çoğu risâle ebadında, Türkçe ve Arapça 18 eser kaleme almıştır. Bükâî'nin *Avâmil* şerhi, adında "avâmil" kelimesinin geçmemesi ve nüshalarının az bulunması sebebiyle olsa gerek, *Avâmil* üzerine yapılan çalışmaları listeleyen araştırmalarda yer almamaktadır. Ancak müellifinin muhtasar, müfîd ve öğrenciyi başka kitaplardan müstağnî kılacak bir eser olmasını hedeflediği bu şerh, "birtakım sarf, nahiv, belâgat, mantık ve furûk" ile "âmil olmayan edâtlar"a dair ilâve edilen iki bölüm ve bazı konuların Türkçe manzûmelerle anlatılması gibi özellikleriyle diğer şerhlerden farklılık arz etmektedir.

Çalışmamızda, şimdilik dört nüshasını tespit edebildiğimiz bu şerh, müellifi ve eserleri tanıtıldıktan sonra, çeşitli yönleriyle tahlil edilecektir.

I. Bükâî'nin Hayatı

Bu bölümde bizzat kendi eserleri; tarih, biyografi, bibliyografi kitapları; kütüphane katalogları ve bazı arşiv belgelerinden yola çıkarak Bükâî'nin hayatı hakkında ulaşabildiğimiz bilgiler sunulacaktır.

Bükâî'nin adı "Veliyyüddîn"dir. Bunu bizzat kendisi, bütün eserlerinin mukaddimelerinde ve bazı eserlerinin ferağ kayıtlarında açıkça ifade etmektedir. Ancak bazı kaynaklarda kısaca "Velî" şeklinde verildiği de görülmektedir.[1] Bükâî'nin, kendi adını eserlerinin çeşitli yerlerinde "eş-Şeyh Veliyyüddîn", "Veliyyüddîn el-Bükâî b. Halîl", "Veliyyüddîn b. Halîl el-Bükâî", "Veliyyüddîn el-Bükâî", "el-Bükâî" vb. şekillerde verdiği ve "Bükâî" lakabını şiirlerinde mahlas olarak kullandığı görülmektedir.

Lakabı "Bükâî"dir. Yine bizzat kendisi, bütün eserlerinin mukaddimelerinde, yer yer metinlrin içinde ve bazı eserlerinin ferağ kayıtlarında, bunu -bazıları harekeli olarak- açıkça belirtmektedir. Brockelman, Ziriklî, Kehhâle ve dolayısıyla Arap dünyasındaki araştırmacılar, bu kelimeyi "Bekkâî" şeklinde okumuşlardır.[2] Sadece Bursalı Mehmed Tâhir, bu lakabın Bükâî'nin babası-

1 Vâsıf Ahmed Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakāiku'l-ahbâr*, Mısır: Bulak Matbaası, 1246, II, 46; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, ts., IV, 614.

2 Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, Leiden 1937-42, II, 946; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kāmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*, 15. baskı, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, VIII, 118; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimü musannifî'l-kütübi'l-'Arabiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty., IV, 75. Kütüphane kayıtlarında da "**el-Bükai**", "**el-Bukai**", "**el-Bekkai**", "**el-Bekka'i**", "**el-Bikai**" gibi çeşitli okumalarla karşılaşılmaktadır.

na ait olduğunu zannederek, onu "Bükâîzâde" şeklinde künyelendirmiştir.[3]

Bükâî'nin 1103 (1691-92) tarihinden sonra doğmuş olması muhtemeldir. Zira 25 Cemâziyelevvel 1166 (30 Mart 1753) Cuma günü bitirdiği *Îzâhu'l-müşkilât* adlı eserinde, Hz. Peygamber ve Hz. Ebûbekir'in 63 yaşında vefât ettiklerini bildiren hadîsi şerhederken "*kendisinin de o yaşta vefât etmeyi temennî ettiğini*" söylüyor. Dolayısıyla o eseri yazarken henüz 63 yaşına ulaşmadığı anlaşılmaktadır.[4]

Bükâî'nin hocaları meselesine gelindiğinde ise pekçok kişiden ders aldığı tespit edilebilmekle birlikte bu isimlere ulaşılamamaktadır. Bükâî'nin öğrencilerinden ise sadece el-Hâc Hasan b. el-Hacı Mustafa adlı öğrencisinin adına ulaşılabilmektedir. Aynı zamanda Bükâî'nin *Kimyâü'l-âşıkîn* adlı eserinin müstensihi olan bu zât, 1168 (1754-55) yılında tamamladığı nüshanın sonuna eklediği ferağ kaydında "Bükâî'nin kendisinin hocası olduğunu, ondan *Şifâ-i Şerîf*, *Delâilü'l-hayrât*, *Muaddilü's-salât*, *Tarikat-i Muhammediyye*, *Hısn-i hasîn*, *Şerh-i Esmâü'l-Hüsnâ* ve bazı muteber risâleleri okuduğunu ve *Delâilü'l-hayrât* okuma icâzeti aldığını" belirtmektedir.[5]

Hayatı boyunca imamlık[6], kürsü[7] ve ordu şeyhliği[8] de yapmış olan Bükâî'nin

3 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, I, 46 (Başlık: "Bükâîzâde Veliyyüddîn Efendi", Metin: "*Bükâî Halil Efendi'nin oğludur.*"). Sadeleştirilmiş baskısında "**Bukâtzade**" şeklinde verilmesi okuma hatasıdır. Bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınevi, ts., I, 63. Bazı araştırmacılar da Bursalı'yı takip etmişlerdir. Meselâ: Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası (Tefsirler, Haşiyeler, Sûre Tefsirleri, Tercümeler)", *Divan*, 1999/1, s. 267; İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011, s. 84 (Bu araştırmacı, müellifimizi Şeyhülislâm Hattât Veliyyüddîn Efendi [ö. 1182/1768] zannetmiş ve bu iki zat ile ilgili bilgileri karışık olarak vermiştir.).

4 Bükâî, *Îzâhu'l-müşkilât*, Âtıf Efendi-502, vr. 132a (1166-63=1103).

5 Bükâî, *Kimyâü'l-âşikîn*, Çorum Hasan Paşa YEK, İskilip Halk Ktp-1250, vr. 25a.

6 Bükâî, *Hazînetü'l-ğılmân*, (telif: 1160/1747-48), Medîne Mektebetü'l-Melik Abdilazîz, Mecmûatü Ârif Hikmet-6/4, vr. 268b; *Şerhu'ş-Şifâ*, (telif: 1165/1751), Kudüs el-Mektebetü'l-Hâlidiyye, Sîre-520, vr. 296b; *Îzâhu'l-müşkilât*, (telif: 1166/1753), Âtıf Efendi-502, vr. 145a; *Îzâhu'l-mestûrât*, (telif: 1167/1754), Trabzon İl Halk Ktp-337, vr. 58b; *Kimyâü'l-âşikîn*, (telif: 1167/1754), Çorum Hasan Paşa YEK, İskilip Halk Ktp-1250, vr. 24b; *Tefsîru sûreti'l-İhlâs*, (telif: 1169/1756), Hacı Selim Ağa-494/1, vr. 13b.

7 M. Münir Aktepe, *Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-Tevârîh*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, II.A, 114-115; Ahmet Rüştü Fakazlı, *Azizzâde Hüseyin Râmiz Efendi'nin Zübdetü'l-Vâkı'ât Adlı Eserinin Tahlil ve Tenkitli Metni*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi SBE, 2016, s. 40-41; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 614; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 46.

8 Aktepe, *Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-Tevârîh*, II.A, 114-115; Fakazlı, *Azizzâde Hüseyin Râmiz Efendi'nin Zübdetü'l-Vâkı'ât Adlı Eserinin*

vefatı ise Osmanlı ordusunun kışı geçirdiği Babadağı kasabasından çıkış hazırlıkları sürerken, önce 9 Muharrem 1184 (5 Mayıs 1770) Cumartesi günü Sipâhiler Ağası Ali Bey'in[9] ölümünün akabinde 10 Muharrem 1184 (6 Mayıs 1770) Pazar günü gerçekleşmiştir. Yerine ise Halvetî-Cerrâhî meşâyihinden Hâfız Mustafa Efendi[10] (ö. 1208/1793-94) tayin edilmiştir.[11]

II. Eserleri

Velûd bir müellif olduğu anlaşılan Bükâî, tespit edebildiğimiz kadarıyla: Tefsir (1 adet); hadis, siyer ve şemâil (4 adet); akāid ve kelâm (3 adet); fıkıh (3 adet); İslâm tarihi, vaaz ve irşâd (4 adet); ve Arap dili (3 adet) alanlarında, çoğu risâle ebadında 18 eser kaleme almıştır.

Bükâî'nin eserlerinden beşi Türkçe, diğerleri Arapçadır. Türkçe olanların da mukaddimeleri; en azından besmele, hamdele ve salveleleri Arapçadır. Öte yandan Arapça olanların da pek çok yerinde Türkçe nazımlar yer almaktadır.

Tahlil ve Tenkitli Metni, s. 40-41; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 614; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 46.

9 Çalışkan, *(Vekāyi'nüvis) Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1182-1188/1768-1774)*, s. 117; Vâsıf, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakāiku'l-ahbâr*, II, 46; Aktepe, *Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-Tevârîh*, II.B, 26-27, 38.

10 Hâfız Mustafa Efendi ve kurduğu "Ordu Şeyhi Tekkesi (/Yesârîzâde Tekkesi/ Yeşil Tekke" hakkında bilgi için bkz. Tabibzâde Zâkir Şükrü, *Derûn-i İslâmbol'da Hânkāhlar Beyânındadır*, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, K0075, vr.6b; a. mlf., "İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyihi", Neşre hazırlayan: Şinasi Akbatu, *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, Cilt: IV, Sayı: 4, Haziran 1980, s. 61; Mehmet Cemal Öztürk, *Şeyh Nûreddin Cerrâhî (K.S.) ve Cerrâhiye Tarikatı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1999, s. 30-32, 100-102; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [18. Yüzyıl]*, 1. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, s. 83, 90; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [19. Yüzyıl]*, 1. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, s. 183, 194-195, 652-653; Fatih Köse, *İstanbul Halvetî Tekkeleri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2010, s. 211-212.

11 Çalışkan, *(Vekāyi'nüvis) Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1182-1188/1768-1774)*, s. 117; Vâsıf, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakāiku'l-ahbâr*, II, 46; Aktepe, *Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-Tevârîh*, II.B, 26-27, 38.

Sonraki dönemde yazılan kaynaklarda/araştırma eserlerinde Bükâî'nin vefât ettiği yerin "İstanbul", tarihin "1183 (1769-70)" gösterilmesi hatalıdır: Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 614; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 46; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn va âsâru'l-musannifîn*, İstanbul: 1955, II, 501 (vefat yerini belirtmiyor); Ziriklî, *A'lâm*, VIII, 118; Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 75; Ali Rıza Karabulut vd, *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem*, Kayseri: Dâru'l-Akabe, ty., V, 3887.

Eserlerinde daha çok, mesleği olan imâmlık ve vâizlikten kaynaklandığı anlaşılan, vaaz ve eğitim üslûbu kendini göstermektedir. Bu çerçevede şiire ayrı bir önem verdiği görülmektedir; bir kısmı kendisine ait olan pek çok şiir eserlerine serpiştirilmiştir. İfâdelerinde kendi cümlelerinden çok otoritelerin ibârelerini tercih etmektedir. Eserlerinin çoğunun müellif nüshaları bulunmadığı için kesin bir dille söyleyememekle beraber, özellikle Arapça ibârelerinde kendisinden kaynaklandığı anlaşılan bazı gramer hatalarına rastlanmaktadır.

Bükâî'nin eserlerinin nüshalarının oldukça geniş bir alana yayıldığı görülmektedir. Yurt içinde İstanbul başta olmak üzere, Ankara, Balıkesir, Burdur, Çankırı, Çorum, Kastamonu, Manisa, Tokat ve Trabzon'da; yurt dışında ise Kudüs, Mekke, Medîne ve Riyad'da çeşitli eserlerinin nüshalarına ulaşılmaktadır.

Bu bölümde Bükâî'nin eserlerini önce konularına göre kısımlara ayıracak, ardından her bir kısma giren kitapları kendi içinde mümkün olduğu kadar kronolojik bir şekilde tanıtılmaya çalışılacaktır.

A. Tefsire Dair Eseri

- *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs / Erbeûne Hadîsen fî Fazîleti Sûreti'l-İhlâs,* (**تفسير سورة الإخلاص / أربعون حديثا في فضيلة سورة الإخلاص**) : (Biyografi / bibliyografi kitaplarında da zikredilen[12] bu çalışma, İhlâs Sûresi'nin tefsirine dairdir.

Bükâî'nin, isim vermeden dönemin Şeyhülislâm'ına[13] ithâf etmek üzere kaleme aldığı bu eserin iki yazma nüshasını tespit edebildik.[14] Ayrıca Ku-

12 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 46; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, II, 946; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 501; a. mlf., "Tefsîru Sûreti'l-İhlâs", *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, İstanbul: MEB Yayınları, 1945 (1. Cilt), 1947 (2. Cilt), I, 306; Ziriklî, *A'lâm*, VIII, 118; Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 75; Karabulut vd, *Mu'cem*, V, 3887.

13 Bükâî, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, Hacı Selim Ağa-494/1, vr. 1b-2a; Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu-1439/1, vr. 10b-11a.
Eserin tamamlandığı tarih, Damadzâde Feyzullah Efendi'nin (1112-1175/1700-1761) birinci Şeyhülislâmlık dönemine (27 Şâban 1168-28 Şevvâl 1169/8 Haziran 1755-26 Temmuz 1756) rast geliyor. Damadzâde Feyzullah Efendi hakkında bilgi için bkz. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddîn, *Devhatü'l-Meşâyih mea Zeyl*, İstanbul ty., s. 99-100; *İlmiyye Sâlnâmesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334, s. 528-529; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972, s. 138; Mehmet İpşirli, "Feyzullah Efendi, Damadzâde", *DİA*, XII, 525-526.

14 Bükâî, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, 1- Hacı Selim Ağa-494/1, vr. 1b-14a (Kütüphane kaydındaki adı *Erbaûne hadîsen fî fadîleti Sûreti'l-İhlâs* şeklindedir. Müstensih adı ve istinsah tarihi yoktur); 2- Milli kütüphane Yazmalar Koleksiyonu-1439/1, vr.

veyt'te Latîfe Ali Ahmed Abdurrahman tarafından bu kitap üzerine yüksek lisans seviyesinde bir tahkik çalışması da yapılmıştır.[15] Ferağ kaydına göre, Evâil-i (1-10) Şâban 1169 (1-10 Mayıs 1756) tarihinde akşamla yatsı arasında telifi tamamlanmıştır.[16]

B. Hadis, Siyer Ve Şemâile Dair Eserleri

1. *Şerhu'l-Erbaîn* (شرح الأربعين)

Bükâî, aşağıda tanıtılacak olan *Şerhu'ş-Şifâ* adlı eserinin 2. Cildinin ilk sayfasında, Kādî İyâz'ın (ومُنَاصَحَتِه) ifadesini şerhederken (الدينُ النصيحةُ للّٰهِ ولرسولِه ولكتابِه ولأئمّةِ المسلمين وعامّتِهم.) hadîs-i şerîfini zikreder ve bu hadisin manasını *Şerhu'l-Erbaîn* adlı eserinde açıkladığını belirtir.[17] *Şerhu'ş-Şifâ*'dan (1163/1750) önce yazıldığı ve adından kırk hadis şerhi olduğu anlaşılan bu eserin henüz herhangi bir nüshasını tespit edemedik.

2. *Şerhu'ş-Şifâ* (شرح الشفاء)

Biyografi / bibliyografi kitaplarında zikredilmeyen bu çalışma, Kādî İyâz'ın (ö. 544/1149)[18] *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûkı'l-Mustafâ*[19] adlı meşhur eserinin şerhidir. Memzûc şerh metoduyla yazılan ve iki ciltten oluşan bu çalışmanın, tespitlerimize göre, sadece 1. cildinin son sayfası ile 2. cildinden ibaret olan tek nüsha günümüze ulaşabilmiştir.[20] Ferâğ kayıtlarına göre 1. Cildin te'lifi

10b-27a (Müstensih: el-Hâc Hüseyin Rükneddin Ebü'l-İs'âd b. el-Hâc Ahmed b. Ahmed. İstinsâh tarihi: 1237 [1821-1822]).

Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu-703/2 (vr. 79a-167b)'de Bükâî adına kayıtlı olan nüsha, müellifi belli olmayan farklı bir İhlâs sûresi tefsiri olup Türkçedir ve sonu eksiktir.

15 Latîfe Ali Ahmed Abdurrahman, *Tahkîku ve dirâsetü Kitâbi Tefsîri Sûreti'l-İhlâs li-Veliyyiddîn b. Halîl el-Bükâî el-müteveffâ 1183*, Kuveyt: Câmiatü'l-Kuveyt Külliyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, el-Hadîs ve Ulûmuh, 1428/2008, 316 s.

16 Bükâî, *Tefsîru sûreti'l-İhlâs*, Hacı Selim Ağa-494, vr. 13b-14a.

17 Bükâî, *Şerhu'ş-Şifâ*, Kudüs el-Mektebetü'l-Hâlidiyye, Sîre Nebeviyye-520, vr. 1b.

18 **Kādî İyâz:** Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (476-544/1083-1149). Mâlikî kadısı, hadis, fıkıh ve dil âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "Kādî İyâz", *DİA*, XXIV, 116-118.

19 **eş-Şifâ:** Kādî İyâz'ın Peygamber sevgisine ve Hz. Peygamber'in müslümanlar üzerindeki haklarına dair eseri. Eserin tanıtımı ve üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "eş-Şifâ", *DİA*, XXXIX, 134-138.

20 Bükâî, *Şerhu'ş-Şifâ*, Kudüs el-Mektebetü'l-Hâlidiyye-1348, Sîre Nebeviyye-520, 1a-296b (Bu nüshanın hattı Bükâî'nin Babadağı'nda yazdığı dilekçenin [*BOA*, Fon Numarası: C. AS., Dosya: 66, Gömlek: 3129] hattına çok benzemektedir. Müstensih adı da zikredilmediğine göre, müellif hattı olma ihtimali yüksektir.). Nüshanın tanıtımı için bkz. Nazmî el-Cu'abe, *Fihrisü mahtûtâti'l-Mektebeti'l-Hâli-*

Zilhicce 1163 (Kasım 1750) tarihinde;[21] 2. Cildin te'lifi ise 15 Muharrem 1165 (3 Aralık 1751) Cuma gecesi tamamlanmıştır.[22]

3. *Îzâhu'l-Müşkilât* (إيضاح المشكلات)

Biyografi / bibliyografi kitaplarında zikredilmeyen bu çalışma, İmâm Tirmizî'nin (ö. 279/892)[23] *eş-Şemâilü'n-nebeviyye ve'l-hasâilü'l-Mustafaviyye*[24] adlı meşhur eserinin şerhidir. Bükâî'nin bazı zekî öğrencileri ve büyük insanların isteği üzerine kaleme alınan ve memzûc şerh metoduyla yazılan bu eserin iki nüshası tespit edilebilmiştir.[25] Ferâğ kaydına göre 25 Cemâziyelevvel 1166 (30 Mart 1753) Cuma günü kuşluk vaktinde tamamlanmıştır.[26]

4. *Nûru'l-Ebsâr fî Hakki'l-Ebrâr* (نور الأبصار في حق الأبرار)

Biyografi / bibliyografi kitaplarında da zikredilen[27] bu çalışma, Peygamber Efendimiz'in rüyada görülmesine dairdir. Bükâî'nin, kardeşlere ve dostlara bir hediye olması için kaleme aldığı bu risâlenin sadece bir nüshası tespit edilebilmiştir.[28] Ferâğ kaydına göre, evâhir-i (21-30) Rebîulevvel 1171 (3-12 Aralık 1757) seher vaktinde tamamlanmıştır.[29]

diyye el-Kuds, Londra: Müessesetü'l-Furkān li't-Türâsi'l-İslâmî, 1427/2006, s. 601-602.

21 Bükâî, *Şerhu'ş-Şifâ*, Kudüs el-Mektebetü'l-Hâlidiyye-1348, Sîre Nebeviyye-520, vr. 1a (aynı zamanda 1. Cüz'ün son sayfası: 413a).

22 Bükâî, *Şerhu'ş-Şifâ*, Kudüs el-Mektebetü'l-Hâlidiyye, Sîre Nebeviyye-520, vr. 296b.

23 **İmâm Tirmizî:** Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (209-279/824-892). *Kütüb-i Sitte*'den *el-Câmiu's-sahîh*'in müellifi, muhaddis. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "Tirmizî", *DİA*, XLI, 202-204.

24 **eş-Şemâilü'n-Nebeviyye:** Tirmizî'nin Hz. Peygamber'in şemâiline dair eseri. Eserin tanıtımı ve üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "eş-Şemâilü'n-Nebeviyye", *DİA*, XXXVIII, 500-501.

25 Bükâî, *Îzâhu'l-müşkilât*, 1- Âtıf Efendi-502, vr. 1b-145a (Müellifin nüshasından istinsâh edilmiş. Müstensih: Mustafa b. Ahmed el-Hüseynî eş-Şâzelî et-Tarablusî. İstinsâh Tarihi: 7 Cemâziyelevvel 1178 [1 Kasım 1764] Perşembe gündüz); 2- Medine Mektebetü'l-Melik Abdilazîz, Mecmûatü Ârif Hikmet-6/1, vr. 0b-158b (Müellifin te'liften ferâğ kaydı vardır. Müstensih adı ve istinsâh tarihi yoktur. Bu nüshanın tanıtımı için ayrıca bkz. Ammâr b. Saîd Temâlet, *Fihrisü mahtûtâti'l-hadîsi'ş-şerîf ve ulûmih*, 1. Baskı, Medine: Mektebetü'l-Melik Abdilazîz, 1422/2002, s. 99, no: 279.).

26 Bükâî, *Îzâhu'l-müşkilât*, Âtıf Efendi-502, vr. 144b-145a.

27 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 46; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 501; a. mlf., *Îzâh*, II, 683; Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 75.

28 Bükâî, *Nûru'l-ebsâr fî hakki'l-ebrâr*, Medîne Mektebetü'l-Melik Abdilaziz, Mecmûatü'l-Mahmûdiyye-2694/4, vr. 1b-20b (Müstensih adı ve istinsâh tarihi yok. Her risâlenin varak numaralarının 1'den başladığı anlaşılıyor.).

29 Bükâî, *Nûru'l-ebsâr fî hakki'l-ebrâr*, Medîne Mektebetü'l-Melik Abdilaziz, Mecmûatü'l-Mahmûdiyye-2694/4, vr. 20b.

C. Akāid Ve Kelâma Dair Eserleri

1. *Kimyâü'l-Âşikîn* (كيمياء العاشقين)

Biyografi / bibliyografi kitaplarında zikredilmeyen bu çalışma, Allahü Teâla'nın 99 isminin (Esmâ-i Hüsnâ) şerhine dairdir. Bükâî'nin bazı zekî öğrencileri ve büyük insanların isteği üzerine kaleme alınan bu eserin sadece bir nüshası tespit edilebilmiştir.[30] Ferâğ kaydına göre, 16 Ramazan 1167 (7 Temmuz 1754) Pazar günü gecenin üçte birinde telifi tamamlanmıştır.[31]

2. *Uyûnü'l-Ahbâr* (عيون الأخبار [في حق أشراط الساعة])

Biyografi / bibliyografi kitaplarında zikredilmeyen bu çalışma, kıyamet alâmetlerine dairdir. Bükâî'nin, kardeşlere hediye, dostlara hatıra olmak üzere yazdığı bu risalenin sadece bir nüshası tespit edilebilmiştir.[32] Ferağ kaydına göre 1171 (1757-58) yılında telifi tamamlanmıştır.[33]

3. *Akāidü'l-Ebrâr ve Hilâfühâ Akāidü Ehli'n-Nâr* (عقائد الأبرار وخلافها عقائد أهل النار)

Biyografi / bibliyografi kitaplarında zikredilmeyen bu çalışma, Bükâî'nin, İmâm Birgivî'nin *Vasiyetnâme*si[34] tarzında kaleme aldığı anlaşılan vasiyetidir. Besmele, hamdele, salvele ve mukaddimesi Arapça; devamı Türkçe olan bu eserin, şu ana kadar, sadece ilk sayfası bulunan bir nüshası tespit edilebilmiştir.[35] Eserin sadece ilk sayfası bulunduğu için ne müellifin ne de müstensihin ferâğ kaydı tespit edilebildi. Dolayısıyla, şu anda, yazılış tarihiyle ilgili herhangi bir şey söyleme imkânımız bulunmamaktadır.

30 Bükâî, *Kimyâü'l-âşikîn*, Çorum Hasan Paşa YEK, İskilip Halk Ktp-1250, vr. 1b-25a (Müstensih: Bükâî'nin öğrencisi el-Hâc Hasan b. el-Hacı Mustafa. İstinsâh Tarihi: 1168 [1754-55]).

31 Bükâî, *Kimyâü'l-âşikîn*, Çorum Hasan Paşa YEK, İskilip Halk Ktp-1250, vr. 24b.

32 Bükâî, *Uyûnü'l-ahbâr*, Bağdatlı Vehbi-319, vr. 1a-32a (Müstensih adı ve istinsah tarihi yoktur.).

33 Bükâî, *Uyûnü'l-ahbâr*, Bağdatlı Vehbi-319, vr. 8a.

34 Herkes için gerekli olan itikad, ibâdet ve ahlâk konularını (ilmihâl) vasiyet tarzında anlatan Türkçe bir eser. Tanıtımı ve üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Arslan, *İmâm Birgivî ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 77-82.

35 Bükâî, *Akāidü'l-ebrâr ve hilâfuhâ akāidü ehli'n-nâr*, Riyad Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, el-Mektebetü'l-Merkeziyye, Kısmu'l-Mahtûtât-6797, vr. 2b (Bükâî'nin üç risâlesinden alınan varakların karışık olarak dizilip tek bir esermiş gibi numaralandırılıp ciltlendiği bir mecmûadır. Sadece vr. 2a bu esere aittir. Diğer iki eser: 1- *Risâle fî beyâni ıskāti's-salât* [vr. 3a-3b, 18a. İlk sayfası eksik.], 2- Hac ve Umre Risâlesi [15a-17b, 5a-14b, 4a-4b. Muhtemelen ilk sayfası ile son sayfası eksik.]).

D. Fıkha Dair Eserleri

1. *Îzâhu'l-Mestûrât* (إيضاح المستورات)

Biyografi / bibliyografi kitaplarında zikredilmeyen bu çalışma, İmâm Birgivî'nin (ö. 981/1573)[36] namazda ta'dîl-i erkâna dair olan *Muaddilü's-salât* adlı meşhur eserinin şerhidir. Bükâî'nin öğrencilerinin isteği üzerine kaleme alınan ve memzûc şerh metoduyla yazılan bu eserin iki nüshası tespit edilebilmiştir.[37] Ferâğ kaydına göre, Evâil-i (1-10) Rebîulâhir 1167 (26 Ocak-4 Şubat 1754) seher vaktinde telifi tamamlanmıştır.[38]

2. *Risâle fî beyâni ıskātı's-salât* (رسالة في بيان إسقاط الصلاة)

Biyografi / bibliyografi kitaplarında zikredilmeyen bu çalışma, "kişinin vefâtından sonra, malından fakirlere fidye verilerek namaz borçlarının düşürülmesi" manasındaki "ıskāt-ı salât" işleminin tatbik kaidelerine dairdir. Besmele, hamdele ve salvelesi Arapça; devamı Türkçe olan bu eserin şu ana kadar, birinin mukaddimesi eksik olmakla birlikte, iki nüshası tespit edilebilmiştir.[39] Müellifin ferâğ kaydı yoktur. Müstensihin ferâğ kaydına göre 17

36 **İmâm Birgivî:** Mehmed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivî (929-981/1523-1573). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Arslan, *İmam Birgivî Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992; Emrullah Yüksel, "Birgivî", *DİA*, VI, 191-194.

37 Bükâî, *Îzâhu'l-mestûrât*, 1- Medine Mektebetü'l-Melik Abdilazîz, Mecmûatü Ârif Hikmet-6/2, vr. 160b-211a (Müellifin ferâğ kaydı vardır. Müstensih adı ve istinsah tarihi yoktur.); 2- Trabzon İl Halk Ktp-337, vr. 1b-58b (Kütüphane kaydında risalenin adı: *İzahu'l-Mustevrat ala Muaddili's-Salat* şeklindedir. Müellifin ferâğ kaydı vardır. Müstensih adı ve istinsah tarihi yoktur. Ancak verilen te'liften ferâğ kaydında verilen 1195/1781 yılı istinsah tarihi olmalıdır.).

38 Bükâî, *Îzâhu'l-mestûrât*, Medine Mektebetü'l-Melik Abdilazîz, Mecmûatü Ârif Hikmet-6/2, vr. 211a; Trabzon İl Halk Ktp-337, vr. 58b (Bu nüshada ay ve gün aynı, fakat yıl olarak 1195/1781 tarihi görülüyor. Ancak ibarenin akışına göre telif tarihi olması gereken bu tarih, müellifin vefâtından sonraki bir zamana rast gelmektedir. Dolayısıyla müstensihin, müellifin teliften ferağ kaydındaki tarihi değiştirerek istinsahtan ferağ kaydına dönüştürmeye teşebbüs ettiği anlaşılmaktadır.).

39 Bükâî, *Risâle fî beyâni ıskātı's-salât*, 1- Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt-2721, vr. 168b-171a (Müstensih: Hâfızu'l-Kur'ân Mehmed Emîn. İstinsâh tarihi: 17 Zilkâde 1169 [13 Ağustos 1756]); 2- *Akāidü'l-ebrâr ve hilâfühâ akāidü ehli'n-nâr*, Riyad Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, el-Mektebetü'l-Merkeziyye, Kısmu'l-Mahtûtât-6797 (Bükâî'nin üç risâlesinden alınan varakların karışık olarak dizilip tek bir esermiş gibi numaralandırılıp ciltlendiği bir mecmûadır. 3a-3b, 18a varakları bu esere aittir [Müstensih adı yoktur. Risâlenin sonunda normalde te'lif tarihi olması gereken 1172/1758-59 tarihi bulunmaktadır. Ancak diğer nüshanın istinsâh tarihi bile bundan önce olduğuna göre, bu tarihin de yine istinsah tarihi olması gerekir.]. Diğer iki eser: 1- *Akāidü'l-ebrâr ve hilâfuhâ akāidü ehli'n-nâr* [vr. 2a. Sadece ilk sayfası mevcut.]; 2- Hac ve Umre Risâlesi [vr. 15a-17b, 5a-14b, 4a-4b. İlk ve son sayfaları eksik.]).

Zilkâde 1169 (13 Ağustos 1756) tarihinde istinsâhı tamamlanmıştır.[40] Dolayısıyla eser, bu tarihten önce yazılmış olması muhtemeldir.

3. Hac ve Umre Risâlesi

Biyografi / bibliyografi kitaplarında zikredilmeyen bu çalışma, hac ve umre hakkındadır. Mevcut kısmı Türkçe olan bu eserin, şu ana kadar, muhtemelen ilk sayfası ile son sayfası eksik bir nüshası tespit edilebilmiştir.[41] Eserin ilk ve son sayfaları bulunmadığı için ne müellifin ne de müstensihin ferâğ kaydı tespit edilebildi. Dolayısıyla, şu anda, yazılış tarihiyle ilgili herhangi bir şey söyleme imkânımız bulunmamaktadır. Aynı sebepten dolayı eserin başını verme imkânımız da yoktur.

E. İslâm Tarihi, Vaaz Ve İrşâda Dair Eserleri

1. *Ravzatü'r-reyâhîn* (روضة الرياحين) ve Tetimmesi: *Münşeâtü'l-mülûk* (منشآت الملوك)

Biyografi / bibliyografi kitaplarında da zikredilen[42] bu çalışma, Hulefâ-i Râşidîn'in menkıbelerine dairdir. Bazı kaynaklarda "*Menâkıb-i Çehâryâr-i Güzîn*" adıyla da zikredilmektedir. Birkaç versiyonu olduğu anlaşılan eser, anahatlarıyla bir "mukaddime", her biri dokuzar fasıldan meydana gelen dört "bâb", bir "furû'" ve "*Münşeâtü'l-mülûk*" adı verilen bir "tetimme"den oluşmaktadır. Mukaddimesi Arapça, devamı Türkçe olan bu eserin şu ana kadar, biri başından eksik olmak üzere, beş nüshası tespit edilebilmiştir.[43]

40 Bükâî, *Risâle fî beyâni ıskātı's-salât*, Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt-2721, vr. 171a.

41 Bükâî, *Akāidü'l-ebrâr ve hilâfühâ akāidü ehli'n-nâr*, Riyad Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, el-Mektebetü'l-Merkeziyye, Kısmu'l-Mahtûtât-6797 (Bükâî'nin üç risâlesinden alınan varakların karışık olarak dizilip tek bir esermiş gibi numaralandırılıp ciltlendiği bir mecmûadır. 15a-17b, 5a-14b, 4a-4b varakları bu esere aittir. Diğer iki eser: 1- *Akāidü'l-ebrâr ve hilâfuhâ akāidü ehli'n-nâr* [vr. 2a. Sadece ilk sayfası mevcut.]; 2- *Risâle fî beyâni ıskāti's-salât* [vr. 3a-3b, 18a. Sadece ilk sayfası eksik.]).

42 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 46; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 501; Karabulut vd, *Mu'cem*, V, 3887.

43 Bükâî, *Ravzatü'r-reyâhîn*, 1- Hacı Selim Ağa-494/2, vr. 5b-94b (*Menâkıb-i Çehâryâr-i Güzîn* adıyla kayıtlı. İkinci risâle olmakla birlikte varak numaraları 1'den başlıyor. Müstensih adı ve istinsâh tarihi yok. Kitabın tetimmesi olan *Münşeâtü'l-mülûk* yok.); 2- Hacı Mahmud Efendi-1806/1, vr. 1b-68b (*Ravza*), 68b-75a (*Münşeât*) (Müstensih adı ve istinsâh tarihi yok.). 3- Hacı Mahmud Efendi-4511, vr. 1b-39a (*Ravza*'nın 3. bâbının 9. Faslı ile başlıyor.), 39b-48b (*Münşeât*) (Bu nüshada bazı problemler var. Şöyle ki vr. 39a'da *Ravza*'nın telif tarihi olarak "9 Rebîulevvel 1171 Cuma gecesi yatsıdan sonra [21 Kasım 1757 Pazartesi]" verilmiş. Ancak dikkat edilirse hem milâdî karşılığındaki gün tutmuyor [Cuma gecesi-Pa-

Görüldüğü kadarıyla mukaddimesinde Sultan III. Osman'ı (1110-1171/1699-1757) andığı[44] *Ravzatü'r-reyâhîn* ve tetimmesi *Münşeâtü'l-mülûk*'ün ilk versiyonu 9 Rebîulevvel 1169 (13 Aralık 1755) Cuma gecesi Yatsıdan sonra tamamlanmıştır.[45] Mukaddimesinde Sultan III. Mustafa'yı andığı[46] *Ravzatü'r-reyâhîn*'nin ikinci versiyonu 1177 (1763-64) yılında;[47] içinde Sultan III. Mustafa'yı andığı[48] *Münşeâtü'l-mülûk*'ün ikinci versiyonu ise 1178 (1764-65) yılında tamamlanmıştır.[49]

2. *Sirru'l- Ümme* (سر الأمة)

Biyografi / bibliyografi kitaplarında *Sirâcü'l-ümme fî menâkıbi'l-eimme* (سراج الأمة في مناقب الأئمة)[50] ve *Serâiru'l-ümme fî menâkıbi'l-eimme* (سرائر الأمة في مناقب الأئمة) [51] adlarıyla zikredilen bu çalışma, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, önde gelen üç öğrencisi ve diğer üç mezhep imamının menkıbelerine dairdir. Bükâî'nin, havâs ve avâmma hediye olmak üzere yazdığı bu

zartesi] hem de diğer nüshalardaki tarihlere göre, ay gün ve vakit aynı, sadece yıl farklı [1169-1171]. Dolayısıyla bu 1171 tarihi istinsâh tarihi olmalı. Vr. 48b'in iki kenarındaki istinsahtan ferâğ kaydında ise "müstensih: Defter-i Hâkānî kâtibi Mustafa Sabri; istinsah tarihi: 5 Cemâziyelâhir 1191 [11 Temmuz 1777 Cuma]" veriliyor. Sonuç itibariyle sadece tek rakamı [سبعين - تسعين] farklı olan bu tarihlerden [1171-1191] biri diğerinden tahrif edilmiş olmalı. Bu nüshadaki son bir tuhaflık ise herhangi bir açıklama yapılmadan metnin sonunda verilen 16 Muharrem 1224 [3 Mart 1809 Cuma] tarihidir.); 4- Yazma Bağışlar-4006/1, vr. 1b-86a (*Ravza+Münşeât* [vr. 78a-86a]) (Müstensih: es-Seyyid Abdullah b. el-Hâc Sâlih Efendi. İstinsah tarihi: 6 Receb [11]70 [27 Mart 1757 Pazar]. Metnin sonunda da bir tarih veriliyor: Gurre-i [1] Cemâziyelâhir 1179 [15 Kasım 1765 Cuma]), 86b-94a (*Münşeât*) (Müstensih adı yok. İstinsah tarihi: Gurre-i [1] Cemâziyelâhir 1179 [15 Kasım 1765 Cuma]); 5- Darülmesnevi-144M, vr. 5a-114b (*Ravza*), 115a-138a (*Münşeât*) (Müstensih adı yok. İstinsâh Tarihi: 1180 [1766-67].).

44 Bükâî, *Ravzatü'r-reyâhîn*, Hacı Selim Ağa-494/2, vr. 6b; Hacı Mahmud Efendi-1806/1, vr. 2b.

45 Bükâî, *Ravzatü'r-reyâhîn*, Hacı Selim Ağa-494/2, vr. 94a-94b (Bu nüshanın sonunda *Münşeâtü'l-mülûk* yok); Hacı Mahmud Efendi-1806/1, vr. 68a-68b.

46 Bükâî, *Ravzatü'r-reyâhîn*, Yazma Bağışlar-4006/1, vr. 2a-2b; Darülmesnevi-144M, vr. 6a.

47 Bükâî, *Ravzatü'r-reyâhîn*, Yazma Bağışlar-4006/1, vr. 85b (Bu nüshanın mukaddimesinde Sultan III. Mustafa'nın adı zikredilmesine rağmen ferâğ kaydında [vr. 85b] yine ilk versiyonun tarihi [1169/1755] veriliyor. İstinsah tarihi: Gurre-i [1] Cemâziyelâhir 1179/15 Kasım 1765); Darülmesnevi-144M, vr. 114b.

48 Bükâî, *Ravzatü'r-reyâhîn*, Darülmesnevi-144M, vr. 121b-122a.

49 Bükâî, *Ravzatü'r-reyâhîn*, Darülmesnevi-144M, vr. 138a.

50 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 46; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 501; a. mlf., *Îzâh*, II, 6; Ziriklî, *A'lâm*, VIII, 118; Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 75.

51 Bağdatlı, *Îzâh*, II, 9.

kitabın sadece bir nüshası tespit edilebilmiştir.[52] Ferağ kaydına göre 1170 (1756-57) yılında telifi tamamlanmıştır.[53]

3. *İhyâü'l-Kulûb* (إحياء القلوب)

Biyografi / bibliyografi kitaplarında zikredilmeyen bu çalışma Ümmet-i Muhammed'e dairdir. Bükâî'nin, kardeşlere hediye, dostlara hatıra olmak üzere yazdığı bu risalenin, şu ana kadar iki yazma nüshası ile Saîd Abdülfettâh tarafından yapılan tahkikli neşri tarafımızca tespit edilebilmiştir.[54] Ferağ kaydına göre 11 Zilkade 1173 (25 Haziran 1760) tarihinde telifi tamamlanmıştır.[55]

4. *Ravzatü'l-Cenne [fî Hakki'l-Mesâcid]* (روضة الجنة [في حق المساجد])

Biyografi / bibliyografi kitaplarında zikredilmeyen bu çalışma mescidler hakkındadır. Bükâî'nin, kardeşlere, havâs ve avâmma hediye, cennet bahçelerine vesîle olmak üzere yazdığı bu risalenin, şu ana kadar sadece bir nüshası tespit edilebilmiştir.[56] Ferağ kaydına göre, Evâhir-i (21-30) Cemâziyelevvel 1174 (29 Aralık 1761-7 Ocak 1762) tarihinde akşamla yatsı arasında telifi tamamlanmıştır.[57]

52 Bükâî, *Sirru'l-ümme*, Riyad Mektebetü Merkezi'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye (Mikrofilm no: 3867-FH), vr. 1b-38a (Müstensih adı ve istinsah tarihi yoktur.).

53 Bükâî, *Sirru'l-ümme*, Riyad Mektebetü Merkezi'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye (Mikrofilm no: 3867-FH), vr. 37b-38a.

54 Bükâî, *İhyâü'l-kulûb*, 1- Mekke Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf-4468/1, vr. 0b-9a (Bu nüshanın hattı Bükâî'nin Babadağı'nda yazdığı dilekçenin [*BOA*, Fon Numarası: C. AS., Dosya: 66, Gömlek: 3129] hattına çok benzemektedir. Müstensih adı da zikredilmediğine göre, müellif hattı olma ihtimali yüksektir. Nüshanın tanıtımı için bkz. Muhammed b. Seyyid Ahmed Mutîurrahmân vd., *el-Fihrisü'l-muhtasar li-mahtûtâti Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf*, Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1426/2006, III, 1244, no: 4557.); 2- Câmiatü'l-Kahire-15386, 30 vr. (Nüshanın başından ve sonundan fotoğraflar için bkz. Bir sonraki maddede zikredilecek neşir, s. 21-29); 3- thk. Saîd Abdülfettâh, Kahire: Dâru'l-Emîn, 1414/1993, 158 s. (metin, s. 32-111).

55 Bükâî, *İhyâü'l-kulûb*, Mekke Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf-4468/1, vr. 9a; Tahkikli neşir, s. 29, 111.

56 Bükâî, *Ravzatü'l-Cenne*, Mekke Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf-4468/2, vr. 10b-17b (Bu nüshanın hattı Bükâî'nin Babadağı'nda yazdığı dilekçenin [*BOA*, Fon Numarası: C. AS., Dosya: 66, Gömlek: 3129] hattına çok benzemektedir. Müstensih adı da zikredilmediğine göre, müellif hattı olma ihtimali yüksektir. Nüshanın tanıtımı için bkz. Muhammed b. Seyyid Ahmed Mutîurrahmân vd., *el-Fihrisü'l-muhtasar li-mahtûtâti Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf*, III, 1266, no: 4658.).

57 Bükâî, *Ravzatü'l-Cenne*, Mekke Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf-4468/2, vr. 17b.

F. Arap Diline Dair Eserleri

1. *Hazînetü'l-Ğılmân* (خزينة الغلمان)

Biyografi / bibliyografi kitaplarında zikredilmeyen[58] bu çalışma, meşhur *Emsile-i Muhtelife*'nin şerhidir. Biyografi / bibliyografi kitaplarında *Hadîkatü'l-ulemâ* (حديقة العلماء) adıyla zikredilen,[59] fakat şu ana kadar hiçbir nüshasını tespit edemediğimiz eser, bu olmalıdır. Zira pek çok nüshası bulunmasına rağmen *Hazînetü'l-ğılmân*'ın değil de bunun zikredilmesi ve el yazısında bu iki ismin birbirine karışmasının kolay oluşu, bu kanaatimizi pekiştirmektedir. Mukaddimesi Arapça, devamı Türkçe olan eserde *Emsile-i Muhtelife*'de yer alan 24 sîğa soru-cevap metoduyla şerh edilmiştir.

Bükâî'nin zeki öğrencilerinden birinin isteği üzerine kaleme alınan bu çalışmanın şu ana kadar sekiz nüshası tespit edilebilmiştir.[60] Ferağ kaydına göre, İstanbul'da Zilkade 1160 (Aralık 1747-Ocak 1748) yılında yatsıdan sonra telifi tamamlanmıştır.[61]

2. *Mükâşefetü'l-İ'râb* (مكاشفة الإعراب)

Biyografi / bibliyografi kitaplarında zikredilmeyen bu eser, *Avâmil-i Cedîd*'in metni üzerine yapılmış bir i'râb / mu'rib çalışmasıdır. Bükâî'nin, *Zübdetü'l-kavâid*'in ikinci versiyonunda esmâ-i sitte'nin irâbı konusunu şerhederken "*Mu'rib*'ime bak" diyerek bizzat zikrettiği[62] bu çalışmanın sadece

58 Sadece şu çalışmada adı ve iki nüshası zikrediliyor: Karabulut vd, *Mu'cem*, V, 3887.

59 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 46; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 501; a. mlf., *Îzâhu'l-meknûn*, I, 399; Ziriklî, *A'lâm*, VIII, 118; Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 75.

60 Bükâî, *Hazînetü'l-ğılmân*, 1- Bağdatlı Vehbi-2046, vr. 344b-355a (Müstensih adı ve istinsah tarihi yoktur.); 2- Yazma Bağışlar-1758, vr. 59b-72a (Müstensih: Köprü Mahallesi İmamı es-Seyyid Mehmed b. Ahmed. İstinsah tarihi: 1187 [1773-1774].); 3- Balıkesir İl Halk Ktp-42/4, vr. 69b-74a (Müstensih adı ve istinsah tarihi yoktur.); 4- Kastamonu YEK-KHK2481, vr. 1b-14a (İstinsahtan ferağ kaydı vardır; ancak "Zilkade yatsıdan sonra" ve "Kostantiniye" ifadelerinden başka bir bilgi yoktur.); 5- Milli Ktp, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktp-4166/3, vr. 19b-29a (Müstensih adı ve istinsah tarihi yoktur.); 6- Milli Ktp, Çankırı İl Halk Ktp-81/10, vr. 146b-162a (Müstensih adı ve istinsah tarihi yoktur.); 7- Milli Ktp, Tokat Zile İlçe Halk Ktp-222/2, vr. 1b-18a (Müellifin nüshasından istinsah edilmiş. Müstensih adı yoktur. İstinsah tarihi: 1222 [1807-1808]; 8- Medine Mektebetü'l-Melik Abdilazîz, Mecmûatü Ârif Hikmet-6/4, vr. 260a-268b (Müellifin te'liften ferâğ kaydı vardır. Müstensih adı ve istinsah tarihi yoktur.).

61 Bükâî, *Hazînetü'l-ğılmân*, Medine Melik Abdülazîz Ktp., Mecmûatü Ârif Hikmet-6/4, vr. 268a.

62 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Kütüphanesi-1777, vr. 39b; Milli Ktp-4903/1, vr. 79b-88a. Birinci versiyonda zikredilmez. Bkz. Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Köprülü Ktp., Mehmed Asım Bey-23, vr. 81b.

bir nüshasını tespit edilebilmiştir.[63] Ferağ kaydına göre, Gurre-i [1] Receb 1161 (27 Haziran 1748) tarihinde telifi tamamlanmıştır.[64]

***3- Zübdetü'l-Kavâid [ve] Ukdetü'l-Fevâid* (زبدة القواعد [و] عقدة الفوائد)**

Çalışmamızın konusu olan bu eser, bir sonraki bölümde genişçe tanıtılacaktır. Yukarıda zikredilenler dışında, hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız ve adından hareketle de bir başlık altına yerleştiremediğimiz *Gâyetü'l-merâm* (غاية المرام) adlı bir eser daha Bükâî'ye nisbet edilmektedir.[65]

III- Zübdetü'l-Kavâ'id'in Tahlili

Bu bölümde önce Bükâî'nin çalışmamızın konusu olan *Zübdetü'l-kavâ'id [ve] ukdetü'l-fevâid* (زبدة القواعد [و] عقدة الفوائد) adlı *Avâmil-i Cedîd* şerhi hakkında genel bilgiler verilecek, ardından eserin muhtevâsı iki versiyonuna göre tanıtılacak, metoduyla ilgili tespitler sıralanacak ve son olarak tespit edilen kaynakları listelenecektir.

A. Genel Bilgiler

Burada eserin, adı, Bükâî'ye âidiyeti, başı ve sonu, yazılış sebebi, yazılış tarihi ve yazma nüshaları gibi genel özellikleri tanıtılacaktır.

Eserin adı, versiyonlarına göre küçük bir farklılık arz etmektedir. Birinci versiyona göre yazılmış olan Mehmed Asım Bey-23 nüshasında *Zübdetü'l-kavâ'id ve ukdetü'l-fevâid* (زبدة القواعد وعقدة الفوائد) şeklinde iken;[66] ikinci versiyona göre yazılmış olan nüshalarda aradaki vâv harfi atılarak *Zübdetü'l-kavâ'id ukdetü'l-fevâid* (زبدة القواعد عقدة الفوائد) şekline dönüştürülmüştür.[67]

Eserin müellife aidiyeti hususunda ise biyografi / bibliyografi kitaplarında

63 Bükâî, *Mükâşefetü'l-i'râb*, Medine Mektebetü'l-Melik Abdilazîz, Mecmûatü Ârif Hikmet-6/3, vr. 212b-259b (Müellifin te'liften ferâğ kaydı vardır. Müstensih adı ve istinsah tarihi yoktur.).

64 Bükâî, *Mükâşefetü'l-i'râb*, Medine Melik Abdülazîz Ktp., Mecmûatü Ârif Hikmet-6/3, vr. 259b.

65 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 46; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 501.

66 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Mehmed Asım Bey-23, vr. 50b (Besmelenin üstünde kırmızı mürekkeple yazılı), 51b (Mukaddimede müellifin kendi ifadesi).

67 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 3b (Besmelenin üstünde serlevha içindeki bölümde kırmızı mürekkeple yazılı), 4b (Mukaddimede müellifin kendi ifadesi); Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu-4903, vr. 1b (Besmelenin üstünde serlevha içindeki bölümde kırmızı mürekkeple yazılı), 4a (Mukaddimede müellifin kendi ifadesi).

zikredilmese de[68] herhangi bir şüphe yoktur. Zira müellif, diğer eserlerinde olduğu gibi, bunda da hem mukaddimede[69] hem yeri geldikçe metin içinde[70] hem de teliften ferağ kaydında[71] kendi adını açıkça zikretmiştir.

Zübdetü'l-kavâ'id'in başı şöyledir:[72]

> بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. الحمدُ لِلهِ الذي جعل العلم زينا للعلماء، وسراجا للطالبين في ظلمة الظلماء، وهدية للمهتدين كالنجوم في جو السماء، وسلاحا على القاصدين والأعداء، فصاروا في الدين ينابيع الحكم، وفي الشريعة مصابيح الظلم، عفا الله عنهم السيئات، وضاعف الله لهم الحسنات، ورفع لهم في جناته الدرجات، كما أخبر في كتابه عالمُ السِّرِّ والخَفِيَّات: ﴿والذين أوتوا العلم درجات﴾. والصلاةُ والسلام على شفيعِ العُصَاة، وعلى آله وأصحابه [الذين] نالوا روضاتِ الجنَّات، وفازوا عن نِيران الدركات. أما بعدُ: فيقول أفقرُ عباد الله الغني العلي، ...، المَدْعُوُّ بين أمثاله وإخوانه بلفظِ «ولي الدين البكائي»، ...: لَمَّا كان «علم النحو» في الكلام كالملحِ في الطعام، والأساسِ في المقام كالأب في الغلام، ...: فقد خلج ببالي، وخطر في خيالي، أن أشرح الكتاب المسمى بـ«العوامل لجديد»، ...، لمولانا أفضل المتأخرين، ...، محمد بن پير علي البرگوي، ...، فشرحت شرحا مختصرا مفيدا نافعا جميلا، شاملا من القواعد، مغنيا عن الغير، معترفا بقلة بضاعتي، ...، ليكون ذُخْرًا لآخرتي يوم الأحزان، ...، فسمَّيتُ هذا الكتابَ: «زبدة القواعد [و]عقدة الفوائد»، ...

Zübdetü'l-kavâid'in sonu şöyledir:[73]

> هذا آخر ما أوردناه من القواعد على «عوامل الشيخ الكامل المرشد إلى الصواب» إعانة للطلبة الكرام، بعون الملك العلَّام، وأرجو من الإخوان، من ذوي العرفان إصلاحَ ما يقبل الإصلاح. فقد وقع الفراغ الفراغ بتنميقه، بحسن عون الله وتوفيقه، ووثاق همة القلب وتذويقه، ومزيد محض الحب وتشويقه، على يد مؤلفه، ولي الدين البكائي، غفر الله له ولمن دعا إليه، في أواخر جماذي الأول في يوم الأحد [/ أواخر جماذي الآخر بعد العشاء]، ودعوت إلى الله مستمِدًّا في ساحة كَرَمِه الذي لا يُرَدُّ السائل في بابه، ورجوت إجابته في حق النشر والشكر على الإحسان، إنَّ شكره غير مقدور، إلا أن العاجز بعد السعي معذور، وهو حسبي ونعم الكيل. والصلاة والسلام على خير الأنام، وعلى آله وأصحابه الكرام، عَدَدَ ما يُرْسَمُ بالأقلام، ما دام الابتداء والاختتام، والحمد لله رب العالمين. (نظم): حمد للّه اولدي اتمام ميسّر لطف حق / اشبو وقتمده خدانك ايلديكي لطفه بق // ...

68 Sadece şu çalışmada adı ve üç nüshası zikrediliyor: Ali Rıza Karabulut vd, *Mu'cem*, V, 3887.

69 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 3b.

70 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 19a, 20b, 21a, 21b, 24a, 24b, 25a, 26b, 31a, 33b.

71 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 41a.

72 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 3b-4b.

73 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 41-a-41b.

Eserde Bükâî, mukaddimede eserin yazılış sebebini ise özetle şöyle anlatmaktadır:

Nahiv ilmi yemekteki tuz gibi önemlidir. Sarf ilmi ilimlerin anası ise, nahiv ilmi de babasıdır. Bundan dolayı aklıma nahiv ilmine dair olan *Avâmil-i Cedîd* adlı kitabı şerh etmek geldi. Zira o, öğrenciler için çok faydalıdır ve büyük âlim İmam Birgivî'ye aittir. Sonunda, yetersizliğimi, bedenî rahatsızlıklarımı ve meşguliyetlerimin çokluğunu itiraf etmekle birlikte, Allah'a dayanıp sığınarak, âhiretim için bir birikim, ilme susayan öğrenciler için bir su, talepte bulunan dostlar için bir hediye, cehennemden âzad olmamız ve cennette yüksek derecelere nâil olmamız için bir vesîle olmak üzere, muhtasar ve müfîd, gerekli kaideleri kapsayan ve öğrenciyi başka kitaplardan müstağni kılan bir şerh yazdım.[74]

Bükâî'nin eserin sonuna teliften ferağ kaydı koymasına rağmen, maalesef ulaşabildiğimiz nüshaların müstensihlerinden kimisinin ay ve günü (Evâhir-i Cemâziyelevvel Pazar)[75] veya ay, gün ve vakti (Evâhir-i Cemâziyelâhir yatsıdan sonra)[76] vermekle birlikte yılı istinsah yılına çevirmeleri, kimisinin de müellifin ferağ kaydını kendisine mal etmeye çalışması[77] sebebiyle eserin yazılış tarihi tespit edilememektedir.

Ancak ikinci versiyonun nüshalarından olan İzmir Millî Kütüphanesi-1777 nüshasının sonundaki 16 Rebîulevvel 1182 (31 Temmuz 1768 Pazar) tarihinin, müellif hayattayken istinsah edilmesi ve müstensih adının bulunmamasına nazaran, ikinci versiyonun telif tarihi olarak kabul edilmesi mümkündür.[78]

Zübdetü'l-kavâ'id'in şu ana kadar, biri birinci versiyon, üçü ikinci versiyon olmak üzere, dört nüshası tarafımızca tespit edilebilmiştir. Buna göre;

1. Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey Bölümü, nr. 23, vr. 50b-87b.

Mecmûanın üçüncü risâlesidir. Eserin birinci versiyonunun nüshasıdır. Besmelenin üstünde kırmızı mürekkeple: (**هذه كتاب زبدة القواعد وعقدة الفوائد**) yazılı. Nesih yazı. Başlıklar, başlık mâhiyetindeki kelimeler, şatbeler, *Avâmil*'in metni ve kenarlardaki matlablar kırmızı. Kenarlarda, matlablar dışında, yer yer tashihler ve (**منه**) rumuzlu notlar var. Müstensih:

74 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 3b-4b.

75 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Mehmed Asım Bey-23, vr. 87b.

76 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 41a-41b.

77 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu-4903, vr. 91a.

78 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 41a-41b.

Bindirekli (بندركلي) Beldesinde Sıbyân Muallimi Ömer. İstinsah tarihi: 1199 (1784-85).[79]

2. İzmir Millî Kütüphanesi, nr. 1777, vr. 3b-41b.
Eserin ikinci versiyonunun nüshasıdır. Serlevhanın içindeki bölmede kırmızı mürekkeple: (هذا كتاب زبدة القواعد عقدة الفوائد) yazılı. Serlevhalı, tezhipli, çerçeveli. Güzel bir ta'lik yazı. Başlıklar ve başlık mâhiyetindeki kelimeler kırmızı. *Avâmil*'in metninin üzeri çoğu yerde kırmızı mürekkeple çizilmiş. Kenarlarda çok az sayıda matlab ve bazı notlar var. Müstensih adı yok. İstinsah tarihi (ikinci versiyonun telif tarihi olma ihtimali de var): 16 Rebîulevvel 1182 (31 Temmuz 1768 Pazar).[80]

3. Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. 4903/1, vr. 1b-91b.
Eserin ikinci versiyonunun nüshasıdır. Serlevhanın içindeki bölmede kırmızı mürekkeple: (هذا كتاب ذبدة القواعد عقدة الفوائد) yazılı. 7b-18a arasındaki varaklar yapışık olduğu için çekimi yapılamamış. Serlevhalı, tezhipli, çerçeveli. Güzel bir nesih yazı. Başlıklar ve başlık mâhiyetindeki kelimeler kırmızı. *Avâmil*'in metninin üzeri çoğu yerde kırmızı mürekkeple çizilmiş. Kenarlarda matlablar ve (منه) rumuzlu notlar var. Müstensih: Mehmed Emin Refî. İstinsah tarihi: 21 Rebîulevvel 1200 (22 Ocak 1786 Pazar). Müstensih teliften ferağ kaydını, müellif adını ve telif tarihini değiştirerek istinsahtan ferağ kaydına dönüştürmüş.

4. Bağdat, Mektebetü'l-Methafi'l-Irâkî, nr. 710.
Bu nüsha, adına bakılırsa (arada "ve" bağlacı yok) ikinci versiyonun nüshası olmalıdır. Üsâme Nâsır en-Nakşebendî'nin verdiği bilgilere göre: Güzel bir yazısı olup, 1271 (1854) yılında istinsah edilmiştir, 96 varaktır.[81]

B. Muhtevâsı

Zübdetü'l-kavâ'id esasında *Avâmil-i Cedîd*'in memzûc metodla yazılmış bir şerhi olmakla birlikte, şârih (Bükâî) tarafından, öğrenciyi diğer kitaplardan müstağni kılmak amacıyla, esere şerh dışında iki bölüm ilâve edilmiştir.

79 Nüshanın tanıtımı için ayrıca bkz. Ramazan Şeşen vd, *Fihrisü mahtûtâti Mektebeti Köprülü*, İstanbul: IRCICA, 1406/1986, III, 20. İSAM'ın Türkiye Kütüphaneleri VT'nda eserin adı: "*Zübdetü'l-Kavaid ve Umdetü'l-Fevaid*" şeklinde kayıtlıdır.

80 Nüshanın tanıtımı için ayrıca bkz. Ali Yardım, *İzmir Millî Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, İzmir 1994, II, 398.

81 İstenen fâhiş fiyat sebebiyle görme imkânı bulamadığımız bu nüshanın tanıtımı için bkz. Üsâme Nâsır en-Nakşebendî, *el-Mahtûtâtü'l-luğaviyye fî Mektebeti'l-Methafi'l-Irâkî*, Bağdad: Müdîriyyetü's-Sekāfeti'l-Âmme, 1968, s. 34-35.

Eserin bütün bölümlerinin sıralanışını farklı versiyonlarda şu şekildedir:

Mehmed Âsım Bey-23 (1. Versiyon)	**Vr.**	**İzmir Millî Ktp-1777 (2. Versiyon)**	**Vr.**
1- Mukaddime	50b-51b	1- Mukaddime	3b-5a
2- Birinci İlâve Bölüm	51b-58a	2- Birinci İlâve Bölüm	5a-13b
3- *Avâmil*'in Şerhi	58a-82b	3- İkinci İlâve Bölüm	13b-18a
4- İkinci İlâve Bölüm	83a-87a	4- *Avâmil*'in Şerhi	18a-41a
5- Te'liften Ferağ Kaydı	87a-87b	5- Te'liften Ferağ Kaydı	41a-41b

Şimdi, ikinci versiyonun sıralamasına göre, eserin bölümlerinin içerikleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler ise aşağıda zikredilecektir.

1. Mukaddime

Bükâî, mukaddimesine besmele, hamdele ve salvele ile başlar. Sonra kendi adını zikredip dua eder. Eserin yazılış sebebine girizgâh olmak üzere, nahiv ilminin öneminden (Sarf ve nahiv ilimlerinin önemine dair 3 beyitlik Türkçe bir nazım var.) bahseder. Bundan dolayı nahiv ilmine dair *Avâmil-i Cedîd* kitabını şerhetmeyi düşündüğünü belirtir. Bu vesileyle nahiv ilminin öğretilmesinde *Avâmil-i Cedîd* kitabının ne kadar faydalı olduğunu (*Avâmil*'in medhine dair 3 beyitlik Türkçe bir nazım var.) ve *Avâmil*'in müellifi olan İmâm Birgivî'nin (ö. 981/1573) faziletlerini anlatır (Birgivî'nin medhine dair 8 beyitlik Türkçe bir nazım var). Sonunda yetersizliğini, bedenî rahatsızlıklarını ve meşguliyetlerinin çokluğunu itiraf etmekle birlikte, Allah'a dayanıp sığınarak, âhireti için bir birikim, ilme susayan öğrenciler için bir su, talepte bulunan dostlar için bir hediye, cehennemden âzad olmak ve cennette yüksek dereceler kazanmak için bir vesîle olsun diye, muhtasar ve müfîd, gerekli kaideleri kapsayan ve öğrenciyi başka kitaplardan müstağni kılan bir şerh yazdığını ve bu şerhe *Zübdetü'l-kavâ'id 'ukdetü'l-fevâid* adını verdiğini söyler.[82]

2. Birinci İlâve Bölüm

Bükâî, mukaddimeden hemen sonra "*Allâh'ın lütf u keremiyle, esas maksada başlamadan önce, inşâallâh bazı Rabbânî âlimlerin eserlerinde bulduğum bazı dağınık kāideleri ve ilgili fâideleri zikredeceğiz*" diyerek takdim ettiği bu bölüme başlar. Bu kāide ve fâideleri, "öğrenciyi imtihana alıştırmak" ve

82 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Mehmed Asım Bey-23, vr. 50b-51b; İzmir Millî Ktp-1777, vr. 3b-5a.

“soru soranları susturmak” amacıyla “soru - cevap” (فإن قيل - قلت) metoduyla açıkladığını belirtir.[83]

Bükâî, bu bölümde nahiv, lügat, belâgat, mantık, edâtlar ve furûkla ilgili, birinci versiyonda 59, ikinci versiyonda 66 konuyu ele almıştır ki bunların bazıları sıralama ve içerik bakımından versiyonlara göre farklılık arz etmektedir.[84]

3. İkinci İlâve Bölüm

Bükâî, birinci versiyonda *Avâmil*'in şerhi bittikten sonra kitaba hâtime olmak üzere, ikinci versiyonda ise birinci ilâve bölümün sonunda şerhe başlamadan önce, “*öğrencinin şüpheye düştüğünde başkasının kitabına ihtiyaç duymaması ve kendisi için duâ etmesi*” amacıyla bazı harfleri açıklayacağını ve “öğrenci için değişiklik olsun” diye burada soru-cevap metodunu değil, (منها: ...)'ları kullanacağını söyler.[85]

Bükâî, bu bölümde, *Avâmil-i Cedîd*'de bulunmayan, dolayısıyla âmil olmayan harfler (edâtlar) ve aksâm-ı seb'a konularını, birinci versiyonda 31, ikinci versiyonda 28 başlık (منها: ... ومنها: ...) altında işlemiştir ki yine bunların da bazıları sıralama ve içerik bakımından versiyonlara göre farklılık arz etmektedir.[86]

4. *Avâmil-i Cedîd*'in Şerhi

Bükâî, birinci versiyonda birinci ilâve bölümün, ikinci versiyonda ikinci ilâve bölümün sonunda: “*Bil ki nahiv ilminin kaideleri gerçekten çoktur. Onlardan Rabbânî âlimlerin kitaplarında bulduklarımdan bazılarını seçtik.*” dedikten sonra, duâlar ederek *Avâmil*'in şerhine başlar.[87]

Bükâî'nin memzûc şerh metoduyla yazdığı bu kısımda, genellikle Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *el-Avâmilü'l-mie* ve İmam Birgivî'nin *İzhâru'l-esrâr* adlı eserlerinin ibârelerini kullandığı dikkat çekmekte ve yine bazı yerlerde versiyonlara göre farklılıklar göze çarpmaktadır. Konuların rahatça takibi için *Avâmil*'in ana başlıklarının şerh içindeki yerleri, versiyonlara göre, aşağıdaki tabloya çıkartılmıştır:

83 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id* Mehmed Asım Bey-23, vr. 51b; İzmir Millî Ktp-1777, vr. 5a.

84 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id* Mehmed Asım Bey-23, vr. 51b-58a; İzmir Millî Ktp-1777, vr. 5a13b.

85 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Mehmed Asım Bey-23, vr. 83a; İzmir Millî Ktp-1777, vr. 13b.

86 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Mehmed Asım Bey-23, vr. 83a-87a; İzmir Millî Ktp-1777, vr. 13b-18a.

87 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Mehmed Asım Bey-23, vr. 58a; İzmir Millî Ktp-1777, vr. 18a.

AVÂMİL-İ CEDÎD'İN BAŞLIKLARI	Mehmed Âsım Bey-23, vr. 58a-82b	İzmir Millî Ktp-1777, vr. 18a-41a
MUKADDİME	58a	18a
I- BİRİNCİ BÂB: ÂMİL (60)	62a	22a
A- LAFZÎ ÂMİLLER (58)	62b	22a
1- Semâî Âmiller (49)	62b	22a
a) Birinci Nevi: Harf-i Cerler (20)	62b	22a
b) İkinci Nevi: İsmini Nasb Haberini Raf' Eden Harfler (8)	66a	25b
c) Üçüncü Nevi: İsmini Raf' Haberini Nasb Eden Harfler (2)	68a	27b
d) Dördüncü Nevi: Fiil-i Muzâriyi Nasb Eden Harfler (4)	68b	28a
e) Beşinci Nevi: Fiil-i Müzâriyi Cezm Eden Kelimeler (15)	69a	29a
2- Kıyâsî Âmiller (9)	71a	30a
B- MANEVÎ ÂMİLLER (2)	74b	34a
II- İKİNCİ BÂB: MA'MÛL (30)	74b	34a
A- MA'MÛLÜN Bİ'L-ASÂLE (25)	74b	34a
1- Merfû Ma'mûller (9)	74b	34b
2- Mansûb Ma'mûller (13)	75b	35a
3- Mecrûr Ma'mûller (2)	77a	36a
4- Meczûm Ma'mûl (1)	77a	36b
B- MA'MÛLÜN Bİ'T-TEBEIYYE (5)	77b	36b
III- ÜÇÜNCÜ BÂB: İ'RÂB (10)	80a	38b
A- İ'RÂB ALÂMETLERİ (10)	80a	38b
1- Harekeler (3)	80a	38b
2- Harfler (4)	80a	38b
3- Hazifler (3)	80a	38b
B- MU'REBİN NEVİLERİ (9)	80a	38b
1- Sırf Harekeyle İ'râblananlar (3)	80b	38b
2- Sırf Harfle İ'râblananlar (3)	81a	39b
3- Hareke ve Hazifle İ'râblananlar (2)	81b	40a
4- Harf ve Hazifle İ'râblananlar (1)	82a	40a
C- İ'RÂBIN NEVİLERİ (3)	82a	40b
1- Lafzî İ'râb	82a	40b
2- Takdirî İ'râb	82a	40b
3- Mahallî İ'râb	82b	40b

5. Te'liften Ferâğ

Bükâî, birinci versiyonda ikinci ilâve bölümün sonunda, ikinci versiyonda ise *Avâmil*'in şerhi bittikten sonra, "*Bu, Allâm olan Melik'in yardımıyla, kıymetli talebelere yardım etmek amacıyla, kemâle eren ve doğruyu gösteren Şeyh'in Avâmil'i üzerine getirdiğimiz kāidelerin sonudur. İrfân sahibi ihvândan umulan, ıslâhı kābil olanı ıslâh etmeleridir.*" dedikten sonra te'liften ferağ kaydına başlar.[88] Ancak Bükâî'nin eserin te'lif tarihini kaydetmiş olmasına rağmen, yukarıda "Başı ve Sonu" başlığı altında metnini verdiğimiz ve "Yazılış Tarihi" başlığı altında anlattığımız üzere, müstensihlerin birtakım hatalı tutumları, net bir bilgi sunmayı imkânsız kılmaktadır.

C. Metodu

Bükâî'nin, öğrenciye başka eserlere muhtaç olmadan temel nahiv bilgilerini öğretmeyi hedeflediği *Zübdetü'l-kavâ'id*'de uyguladığı üç metod özellikle dikkat çekmektedir:

1. Konuları Maddeleştirerek Anlatma Metodu

Bukâî de, tıpkı metnin sahibi Birgivî gibi, konuları maddeleştirerek ve işin başında toplam sayıyı vererek anlatır. Bu husus, gerek ilâve bölümlerde gerekse şerh kısmında, hemen hemen her sayfada açıkça görülmektedir.

2. Soru-Cevap Metodu

Bükâî'nin çok kullandığı bir başka metod "soru - cevap" (**فإن قيل - قلت**) metodudur. O, yukarıda da geçtiği üzere, birinci ilâve bölümü tamamen bu metodu esas alarak yazmış; diğer bölümlerde de pek çok yerde bu metoda başvurmuştur. Bu metodu kullanmaktaki amacının ise, "öğrenciyi imtihana alıştırmak" ve "soru soranları susturmak" olduğunu belirtmiştir.[89]

3. Konuları Anlattıktan Sonra Nazmetme Metodu

Bükâî'nin dikkat çeken bir başka metodu ise, konuları anlattıktan sonra, onları Türkçe manzûmelerle ifade etmesidir. Birinci versiyonda "beyit" başlığıyla verilen 12; ikinci versiyonda "nazım" başlığıyla verilen 50 manzûme bulunmaktadır. Manzûmelerin 1-9 beyitten oluştuğu görülmektedir.[90]

88 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Mehmed Asım Bey-23, vr. 87a-87b; İzmir Millî Ktp-1777, vr. 41a-41b.

89 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Mehmed Asım Bey-23, vr. 51b; İzmir Millî Ktp-1777, vr. 5a.

90 Eserde ayrıca "*nahiv*" kelimesinin farklı lügat manalarıyla kullanıldığı 2 beyitlik bir Arapça manzûme (Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Mehmed Asım Bey-23, vr. 52a;

Bu manzûmelerden bazı örnekler şöyledir:

a. Sarf ve nahiv ilimlerinin önemi:[91]

Kangı âlim Sarf u Nahve kılmamıştır iltifât
Olmaz anın ilminin sath-ı binâsında sebât
İlim ile fazla egerçi Sarf olupdur vâlide
İhtiyacı var tevellüdde velâkin vâlid'e
İştigâl-i Sarf ü Nahvi bil katında hemçû deyn
Lâzım u sâbitdürür her şeye hakk-ı vâlideyn

b. *Avâmil-i Cedîd*'in önemi:[92]

Bu Avâmil sürünür gerçi beyne'l-mübtedî
Lîk olmuşdur meârifde tarik-ı müntehî
Budur mirkāt-i tāk-ı fazl-ı bâb-ı terbiyet
Budur erkân-ı binâ-i kasr-ı ilm ü ma'rifet
İlm-i dîn manâda bir kasr-ı muallâdır hemân
Bu *Avâmil* ana olmuşdur yüz ayak nerdübân

c. Harf-i cerlerin ameli:[93]

Bu hurûf-i cârre yigirmi harf oldu tamam
Cerreder her kangı isme dâhil olsa vesselâm
Lâzım oldu herkese zabt-ı meânî-i eser
Lîk mânâ hâsıl olmaz olmayıcak harf-i cer
Kāide üzere kaçan kim bu hurûf imlâ olur
Bunların terkîbi birle her murâd inşâ olur
Bir denizdir bu ki üç harfi anın bir bahr olur
Ârif olan kişi bir harfinde bin deryâ bulur
Kudretullâhı idrâk (/ihâta) edemez ilm-i beşer
Kim kitâb-ı hikmetinden perverdedir bahr u ber

İzmir Millî Ktp-1777, vr. 5a) ile "*aksâm-ı seb'a*"nın isimlerinin sayıldığı 1 beyitlik Farsça bir manzûme (Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Mehmed Asım Bey-23, vr. 87a; İzmir Millî Ktp-1777, vr. 17b) bulunmaktadır.

91 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Mehmed Asım Bey-23, vr. 51a (Hâmiş); İzmir Millî Ktp-1777, vr. 4a.

92 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Mehmed Asım Bey-23, vr. 51a (Hâmiş); İzmir Millî Ktp-1777, vr. 4a.

93 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 25a-25b.

D. Kaynakları

Bükâî'nin *Zübdetü'l-kavâ'id*'i yazarken pek çok kaynaktan istifade ettiği anlaşılmaktadır. Hatta onun konuları kendi ibareleriyle anlatmak yerine, "bazı Rabbânî âlimlerin kitapları"ndaki[94] ibarelerle anlatmayı tercih ettiği görülmektedir. Bu kaynaklardan çoğunun, o dönemdeki ders kitaplarından veya meşhur müracaat eserlerinden olduğu bilinmektedir. Bunlardan bazılarının isimlerini zikretmiş, bazılarını ise zikretmemiştir. Zikredilmeyenlerin tam tespitini yapmaya başladığımız tahkik çalışmasına bırakarak, burada adını zikrettiği kaynaklarıyla zikretmediklerinden ilk anda tespit edilebilenlerin listesi, ikinci versiyondaki varak numaralarıyla verilecektir.

1. Adlarını Zikrettiği Kaynaklar

Bükâî'nin eser adını vererek zikrettiği kaynaklar, müelliflerinin vefât tarihlerine göre, şunlardır:

Ebû Dâvûd: Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889).[95]

- ***es-Sünen***[96]: Bükâî, bu eseri müellifinin adıyla "*Ebû Dâvûd*" şeklinde zikreder.[97]

Abdülkāhir el-Cürcânî: Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 471/1078-79).[98]

- ***el-Avâmilü'l-mie***[99]**:** Bükâî, müellifi yanlışlıkla "*Abdurrahmân el-Cürcânî*"[100] veya kısaca "*el-Cürcânî*" şeklinde;[101] eseri bir yerde "*Avâmil*"[102] şeklinde zikreder. Ancak pek çok yerde, özellikle de âmillerin manalarını sayarken, adını zikretmeden, ondan iktibaslar yapar.

Tâcüddîn el-İsferâyînî: Tâcüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî (ö. 684/1285).[103]

94 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 5a, 18a.

95 M. Yaşar Kandemir, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", *DİA*, X, 119-121.

96 "*Kütüb-i Sitte*"den biri olan eserin pek çok baskısı vardır. Eserin tanıtımı için bkz. M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *DİA*, XXXVIII, 145-147.

97 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 18a.

98 Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Abdülkāhir el-Cürcânî", *DİA*, I, 247-248.

99 Eserin pek çok baskısı vardır. Meselâ: Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Avâmilü'l-mie*, nşr. Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyhî ed-Dâğıstânî, 1. Baskı, Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009, s. 39-65.

100 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 31a.

101 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 33b.

102 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 31a.

103 Ziriklî, *A'lâm*, VII, 31; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 620.

- ***Dav'ü'l-Misbâh***[104]***:*** Bükâî, müellifi ve eserini izâfetle "*Sâhibü'd-Dav*"[105] şeklinde zikreder.

Meylânî: Bedruddîn Muhammed b. Abdürrahîm b. Muhammed el-Ömerî el-Meylânî (el-Cîlânî) (ö. 811/1408).[106]

- ***Şerhu'l-Muğnî***[107]***:*** Bükâî, müellif adını vermez; eseri metnin adıyla "*el-Muğnî*"[108] şeklinde zikreder.

Birgivî: Muhyiddîn (Takıyyüddîn) Mehmed b. Pîr Alî b. İskender el-Birgivî (Birgilî / Birgilû) (ö. 981/1573).[109]

- ***İzhâru'l-esrâr:*** Bükâî, bir yerde müellifi "*Musannif*"; eseri "*İzhâr*"[110] şeklinde zikreder. Ancak *Avâmil*'in metnini şerhederken pek çok yerde, adını zikretmeden, ondan iktibaslar yapar.

Fâsî: Ebû Îsâ Muhammed el-Mehdî b. Ahmed b. Alî b. Yûsuf el-Fâsî el-Kasrî (ö. 1109/1698).[111]

- ***Metâli'u'l-meserrât bi-cilâi Delâili'l-hayrât***[112]***:*** Bükâî, bu eseri, müellif adını eser adı gibi kullanarak, "*el-Fâsî şerhu'd-Delâil*"[113] şeklinde zikreder.

Bükâî: Veliyyüddîn b. Halîl el-Bükâî (ö. 1184/1770).

- ***Mükâşefetü'l-i'râb:*** Bükâî, yukarıda tanıtılan ve *Avâmil*'in metnini şerhederken bir yerde atıfta bulunduğu bu eserini "*Mu'rib*'im" şeklinde zikreder.[114]

104 Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) nahiv ilmine dair *el-Misbâh* adlı metninin şerhidir. Bildiğimiz kadarıyla henüz basılmamıştır.

105 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id* İzmir Millî Ktp-1777, vr. 24b.

106 Ziriklî, *A'lâm*, VI, 201; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 404.

107 Çârperdî'nin (ö. 746/1346) nahiv ilmine dair *el-Muğnî* adlı metninin şerhidir. Çeşitli baskıları vardır. Meselâ: el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, nşr. Mehmed Can, İstanbul: Şefkat Yayıncılık, 2014.

108 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 27b.

109 Bursalı, Osmanlı Müellifleri, I, 253-256; Ziriklî, A'lâm, VI, 61; Kehhâle, Mu'cem, III, 176; Emrullah Yüksel, "Birgivî", DİA, VI, 191-194; Arslan, İmam Birgivî Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.

110 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 31a.

111 Ziriklî, *A'lâm*, VII, 112-113; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 737.

112 Cezûlî'nin (ö. 870/1465) salavât-ı şerîfeleri topladığı *Delâilü'l-hayrât* adlı eserinin şerhidir. Çeşitli baskıları vardır. Meselâ: Fâsî, *Metâli'u'l-meserrât bi-cilâi Delâili'l-hayrât*, Mısır: Matbaatü Vâdi'n-Nîl, 1289.

113 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 20a.

114 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 39b.

2- Adlarını Zikretmediği Kaynaklar

Bükâî'nin eser adı vermeden kullandığı kaynaklardan ilk anda tespit edebildiklerimiz şunlardır:

Mechûl: (ö. 538/1143'ten sonra).[115]

- ***Binâü'l-ef'âl***[116]***:*** Bükâî, ikinci ilâve bölümün sonunda yer verdiği "*aksâm-ı seb'a*" konusunu, adını zikretmeden, bu kaynaktan aynen nakleder.[117]

İbn Hişâm: Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısrî (ö. 761/1360).[118]

- ***el-İ'râb an kavâ'idi'l-i'râb***[119]***:*** Bükâî, birinci ilâve bölümde yer verdiği cümle ve edâtlarla ilgili konuları genellikle, adını zikretmeden, bu kaynaktan nakleder.[120]

İsmâil Hakkı Bursevî: İsmâil Hakkı b. Mustafa el-Aydôsî el-İstanbûlî el-Bursevî (ö. 1137/1725).[121]

- ***Furûk-ı Hakkî***[122]***:*** Bükâî, birinci ilâve bölümde yer verdiği yakın anlamlı kelimeler arasındaki farklarla ilgili konuları genellikle, adını zikretmeden, bu kaynaktan nakleder.[123]

Bükâî, bunların dışında da kaynak belirtmeden birçok âlimin adını ve âlim gruplarını zikrederek görüşlerini nakleder. Meselâ: "*Sîbeveyh*",[124] "*eş-Şâfiî*",[125] "*Müberred*",[126] "*Ömer en-Nesefî*",[127] "*er-Râgıb*";[128]

115 Eserde Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) *el-Mufassal* adlı eserinin bir şerhine atıfta bulunuluyor.

116 Tanıtımı için bkz. Mehmet Çakır, "Binâü'l-Ef'âl", *DİA*, VI, 179.

117 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 17a-17b.

118 Ziriklî, *A'lâm*, IV, 147; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 305-306; M. Reşit Özbalıkçı, "İbn Hişâm en-Nahvî", *DİA*, XX, 74-77.

119 Cümle, şibh-i cümle, bazı edatların manaları ve bazı i'râb hatalarına dair bir risâledir. Çeşitli baskıları vardır. Meselâ: İbn Hişâm, *el-İ'râb an kavâ'idi'l-i'râb,* nşr. Ali Fûde Nîl, 1. Baskı, Riyâd: Câmiatü'r-Riyâd İmâdetü Şüûni'l-Mektebât, 1401/1981.

120 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 5b-11a.

121 Ziriklî, *A'lâm*, I, 313; Kehhâle, *Mu'cem*, I, 362; Ali Namlı vd., "İsmâil Hakkı Bursevî", *DİA*, XXIII, 102-110.

122 Arapça imlâ kaideleri, muhtelif kelimelerin tahlilleri, çeşitli fâideler ve furûka dair bir kitaptır. Çeşitli baskıları vardır. Ayrıca bir doktora teziyle tahkik edilmiştir: Mehmet Faruk Çifçi, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2013.

123 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 11a-13b.

124 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 21a, 24b.

125 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 23a.

126 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 19a, 24b.

127 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 18b.

128 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 19b.

"*el-Arab*",[129] "*el-A'râb*",[130] "*el-Fusahâ*",[131] "*el-Eimme*",[132] "*el-Ulemâ*",[133] "*en-Nuhât*",[134] "*el-Muhakkıkûn*",[135] "*el-Ârifûn*",[136] "*el-Cumhûr*",[137] "*el-Ekserûn*",[138] "*Ba'du'l-ulemâ*",[139] "*Ba'duhüm*",[140] "*el-Ba'd*",[141] "*Ba'd*".[142]

Sonuç

İmâm Birgivî'nin *Avâmil-i Cedîd*'i üzerine yapılmış, ama pek de tanınmamış bir şerhi (*Zübdetü'l-kavâ'id [ve] ukdetü'l-fevâid*) keşfetmemizin üzerinden yaklaşık bir yıl geçti. Bu süre zarfında müellifin hayatı, eserleri ve bu şerhi üzerinde yaptığımız çalışmaların sonunda birtakım sonuçlara ulaştık. Bunları şöylece özetleyebiliriz:

1. Biyografi kitaplarında hakkındaki bilgiler üç beş satırı geçmeyen bu şerhin müellifi Veliyyüddîn b. Halil el-Bükâî, özetle İstanbul Çapa'da bulunan Kazasker Abdurrahman Efendi Câmii'nde imamlık, Eminönü'nde bulunan Vâlide Câmii'nde (Yeni Câmi) kürsü şeyhliği yapmış; son olarak tayin edildiği ordu şeyhliği göreviyle 1182/1768'de başlayan Osmanlı-Rus savaşına katılmış ve sefer esnasında bulunduğu Romanya'nın Babadağı kasabasında vefat etmiştir (10 Muharrem 1184/6 Mayıs 1770 Pazar).

Yaptığı görevler gözönüne alındığında, genel olarak Osmanlı Arşivlerinde, özellikle de Vakıflar'ın arşivlerinde Bükâî hakkında, bizim bulduklarımızdan çok daha fazla bilgi bulunduğunu tahmin ediyoruz.

2. Velûd bir müellif olan Bükâî, tespit edebildiğimiz kadarıyla, tefsir; hadis, siyer ve şemâil; akāid ve kelâm; fıkıh; İslâm tarihi, vaaz ve irşâd; ve Arap dili alanlarında, çoğu risâle ebadında, Türkçe ve Arapça 18 eser kaleme almıştır.

129 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 10a, 13a.
130 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 13a.
131 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 7a, 7b, 22a, 38b.
132 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 24b.
133 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 20a, 35a.
134 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 37b.
135 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 21b.
136 Bükâî, Zübdetü'l-kavâ'id, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 18b.
137 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 22a.
138 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 24a.
139 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 18b, 20a.
140 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 35a.
141 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 24a.
142 Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, İzmir Millî Ktp-1777, vr. 32b.

Türkiye ve dünya yazma eser kütüphaneleri tarandıkça, keşfedilmemiş başka eserlerinin de ortaya çıkabileceğini düşünüyoruz. Zira Bükâî'nin eserlerinin nüshalarının, sayıca az olsa da, oldukça geniş bir alana yayıldığı görülmektedir. Yurt içinde İstanbul başta olmak üzere, Ankara, Balıkesir, Burdur, Çankırı, Çorum, Kastamonu, Manisa, Tokat ve Trabzon'da; yurt dışında ise Kudüs, Mekke, Medîne ve Riyad'da çeşitli eserlerinin nüshalarına rastlanmaktadır.

3. Eserlerinin, gerek konu seçimi gerekse konuların işlenişi bakımından ayrıca incelenmeye değer olduğu kanaatindeyiz. Zira seçtiği konular, ya gençlerin ilmen yetişmesi ya mü'minlerin amelî ve ahlâkî gelişmeleri ya da örnek şahsiyetler yoluyla ümmet-i Muhammed'in o dönemlerde artık kaybetmeye başladığı özgüvenini yeniden kazanmasına yöneliktir. Çeşitli eserleri, özellikle Türkçe olanlar incelendiğinde toplumdaki olumsuzluklara kayıtsız kalmadığı, onların giderilmesi için gerek halka gerekse yöneticilere nasihat ettiği görülmektedir. Öte yandan eserlerinde daha çok, mesleği olan imâmlık ve vâizlikten kaynaklandığı anlaşılan vaaz ve eğitim üslûbu kendini göstermektedir. Bu çerçevede şiire ayrı bir önem vermiş; bir kısmı kendisine ait olan pek çok şiiri eserlerine serpiştirmiştir.

4. Bükâî'nin *Avâmil* şerhi, adında "avâmil" kelimesinin geçmemesi ve nüshalarının az bulunması sebebiyle olsa gerek, *Avâmil* üzerine yapılan çalışmaları listeleyen araştırmalarda yer almamaktadır. Ancak müellifinin muhtasar, müfîd ve öğrenciyi başka kitaplardan müstağnî kılacak bir eser olmasını hedeflediği bu şerh, "birtakım sarf, nahiv, belâgat, mantık ve furûk" ile "âmil olmayan edâtlar"a dair ilâve edilen iki bölüm ve bazı konuların Türkçe manzûmelerle anlatılması gibi özellikleriyle diğer şerhlerden farklılık arz etmektedir.

5. Son olarak Bükâî'nin *Avâmil-i Cedîd* üzerine yaptığı iki çalışmadan biri olan bu şerh çalışması (*Zübdetü'l-kavâ'id*) ile diğeri olan i'râb /mu'rib çalışmasını (*Mükâşefetü'l-i'râb*) birlikte tahkik etmeye başladığımızı belirtip *Zübdetü'l-kavâ'id*'in sonunda yer alan manzûmeyi naklederek burada çalışmamızı sona erdiriyoruz:

Hamd lillâh oldu itmâm müyesser lutf-i Hak
İşbu vaktimde Hüdâ'nın eylediği lutfa bak
Âmil olanlar amel ettikçe ederse duâ
Devlet-i dâreyn versin derim ki Bârî ana
Yâdigâr olmak içündür bu fakirden bir eser
Yoksa lâ vallâh değildir dostlara arz-ı hüner

Umarım ki bu kitabım ola makbul-i kibâr
Rağbet ile tâlib-i ilim içre bula iştihâr
Edemez bunlardan istiğnâ vazî u ger habîr
Haz alır bu ma'rifetten ger refî u ger sağîr

Kaynakça

Abay, Muhammed, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası (Tefsirler, Haşiyeler, Sûre Tefsirleri, Tercümeler)", *Divan*, 1999/1.

Abdurrahman, Latîfe Ali Ahmed, *Tahkîku ve dirâsetü Kitâbi Tefsîri Sûreti'l-İhlâs li-Veliyyiddîn b. Halîl el-Bükâî el-müteveffâ 1183*, Yüksek Lisans Tezi, Kuveyt: Câmiatü'l-Kuveyt Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, el-Hadîs ve Ulûmuh, 1428/2008.

Akbalık, Reyhan, *İstanbul'da Selâtin Camii Kürsü Şeyhleri (Cuma Vaizleri) (1826-1876)*, Yüksek Lisans Tezi, Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE, 2014.

Aktepe, M. Münir, *Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-Tevârîh*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.

Aktepe, Münir, "Ahmed III", *DİA*, II, 34-38.

Aktepe, Münir, "Babadağı", *DİA*, IV, 371-372.

Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.

Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivî Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.

Ayvansaraylı Hafız Hüseyin, *Hadîkatü'l-Cevami'*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281; *Hadikatü'l-Cevami' Camilerimiz Ansiklopedisi*, haz. İhsan Erzi, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1987.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn va âsâru'l-musannifîn*, İstanbul: 1955.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, İstanbul: MEB Yayınları, 1945 (1. Cilt), 1947 (2. Cilt).

Başkurt, İrfan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürsü Şeyhliği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 27 (2012), s. 117-145.

Beydilli, Kemal, "Mustafa III", *DİA*, XXXI, 280-283.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri), Fon Numarası: C. AS., Dosya: 66, Gömlek: 3129.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, Leiden 1937-42.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333; Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınevi, ts.

Bükâî, *Akāidü'l-ebrâr ve hilâfuhâ akāidü ehli'n-nâr*, Riyad Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, el-Mektebetü'l-Merkeziyye, Kısmu'l-Mahtûtât-6797.

Bükâî, *Hac ve Umre Risâlesi*, Riyad Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, el-Mektebetü'l-Merkeziyye, Kısmu'l-Mahtûtât-6797.

Bükâî, *Hazînetü'l-ğılmân*, Bağdatlı Vehbi-2046, vr. 344b-355a; Yazma Bağışlar-1758, vr. 59b-72a; Balıkesir İl Halk Ktp-42/4, vr. 69b-74a; Kastamonu YEK-KHK2481,

vr. 1b-14a; Milli Ktp, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktp-4166/3, vr. 19b-29a; Milli Ktp, Çankırı İl Halk Ktp-81/10, vr. 146b-162a; Milli Ktp, Tokat Zile İlçe Halk Ktp-222/2; Medîne Mektebetü'l-Melik Abdilazîz, Mecmûatü Ârif Hikmet-6/4, vr. 260a-268b.

Bükâî, *İhyâü'l-kulûb*, Mekke Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf-4468/1, vr. 0b-9a; Câmiatü'l-Kahire-15386; thk. Saîd Abdülfettâh, Kahire: Dâru'l-Emîn, 1414/1993.

Bükâî, *Îzâhu'l-mestûrât*, Trabzon İl Halk Ktp-337; Medine Mektebetü'l-Melik Abdilazîz, Mecmûatü Ârif Hikmet-6/2, vr. 160b-211a.

Bükâî, *Îzâhu'l-müşkilât*, Âtıf Efendi-502; Medine Mektebetü'l-Melik Abdilazîz, Mecmûatü Ârif Hikmet-6/1, vr. 0b-158b.

Bükâî, *Kimyâü'l-âşikîn*, Çorum Hasan Paşa YEK, İskilip Halk Ktp-1250.

Bükâî, *Mükâşefetü'l-i'râb*, Medine Mektebetü'l-Melik Abdilazîz, Mecmûatü Ârif Hikmet-6/3.

Bükâî, *Nûru'l-ebsâr fî hakki'l-ebrâr*, Medîne, Mektebetü'l-Melik Abdilaziz, Mecmûatü'l-Mahmûdiyye-2694/4, vr. 1b-20b.

Bükâî, *Ravzatü'l-Cenne*, Mekke Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf-4468/2, vr. 10b-17b.

Bükâî, *Ravzatü'r-reyâhîn*, Hacı Selim Ağa-494/2, vr. 5b-94b; Hacı Mahmud Efendi-1806/1, vr. 1b-68b (Ravza), 68b-75a (Münşeât); Hacı Mahmud Efendi-4511, vr. 1b-39a (Ravza'nın 3. bâbının 9. Faslı ile başlıyor.), 39b-48b (Münşeât); Yazma Bağışlar-4006/1, vr. 1b-86a (Ravza+Münşeât [vr. 78a-86a]; Darülmesnevi-144M, vr. 5a-114b (Ravza), 115a-138a (Münşeât).

Bükâî, *Risâle fî beyâni ıskātı's-salât*, Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt-2721, vr. 168b-171a; Riyad Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, el-Mektebetü'l-Merkeziyye, Kısmu'l-Mahtûtât-6797.

Bükâî, *Sirru'l-ümme*, Riyad Mektebetü Merkezi'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye (Mikrofilm no: 3867-FH).

Bükâî, *Şerhu'ş-Şifâ*, Kudüs el-Mektebetü'l-Hâlidiyye, Sîre Nebeviyye-520.

Bükâî, *Tefsîru sûreti'l-İhlâs*, Hacı Selim Ağa-494/1; Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu-1439/1; Latîfe Ali Ahmed Abdurrahman, *Tahkîku ve dirâsetü Kitâbi Tefsîri Sûreti'l-İhlâs li-Veliyyiddîn b. Halîl el-Bükâî el-müteveffâ 1183*, Kuveyt: Câmiatü'l-Kuveyt Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, el-Hadîs ve Ulûmuh, 1428/2008.

Bükâî, *Uyûnü'l-ahbâr*, Bağdatlı Vehbi-319.

Bükâî, *Zübdetü'l-kavâ'id*, Köprülü Ktp., Mehmed Asım Bey-23; İzmir Millî Kütüphanesi-1777, vr. 39b; Milli Ktp-4903/1, vr. 79b-88a.

Cu'abe, Nazmî el-Cu'abe, *Fihrisü mahtûtâti'l-Mektebeti'l-Hâlidiyye el-Kuds*, Londra: Müessesetü'l-Furkān li't-Türâsi'l-İslâmî, 1427/2006.

Cürcânî, Abdülkâhir el-Cürcânî, *el-Avâmilü'l-mie*, nşr. Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyhî ed-Dâğıstânî, 1. Baskı, Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009.

Çakır, Mehmet, "Binâü'l-Ef'âl", *DİA*, VI, 179.

Çalışkan, Muharrem Saffet, *(Vekāyi'nüvis) Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1182-1188/1768-1774)*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2000.

Çifçi, Mehmet Faruk, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2013.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Yenicami Külliyesi", *DİA*, XLIII, 439-442.

Danişmend, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.

Demir, A. Haki vd., *Fâtih Câmileri ve Diğer Târihî Eserler*, İstanbul: TDV Fatih Şubesi, 1991.

Doğan, İshak, *Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Ekin, Ümit, "Osmanlı Ordusunda Moral Yükseltici Bir Kurum Olarak Ordu Şeyhliği", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, (2008-I), s. 167-178.

Fakazlı, Ahmet Rüştü, *Azizzâde Hüseyin Râmiz Efendi'nin Zübdetü'l-Vâkı'ât Adlı Eserinin Tahlil ve Tenkitli Metni*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi SBE, 2016,

Fâsî, Ebû Îsâ Muhammed el-Mehdî b. Ahmed b. Alî b. Yûsuf el-Fâsî el-Kasrî, *Metâli'u'l-meserrât bi-cilâi Delâili'l-hayrât*, Mısır: Matbaatü Vâdi'n-Nîl, 1289.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah, "Abdülkāhir el-Cürcânî", *DİA*, I, 247-248.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısrî, *el-İ'râb an kavâ'idi'l-i'râb*, nşr. Ali Fûde Nîl, 1. Baskı, Riyâd: Câmiatü'r-Riyâd İmâdetü Şüûni'l-Mektebât, 1401/1981.

İlgürel, Mücteba, "Ahmed II", *DİA*, II, 33-34.

İlmiyye Sâlnâmesi, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334.

İpşirli, Mehmet, "Feyzullah Efendi, Damadzâde", *DİA*, XII, 525-526.

İstanbul Kısmet-i Askeriyye Sicilleri, no: 337, vr. 36 (Küçük çocuklarına vasî tayini); no: 338, vr. 37-38 (Geride kalan mallarının satılarak mirasçılarına taksimi).

Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", *DİA*, X, 119-121.

Kandemir, M. Yaşar, "Kādî İyâz", *DİA*, XXIV, 116-118.

Kandemir, M. Yaşar, "es-Sünen", *DİA*, XXXVIII, 145-147.

Kandemir, M. Yaşar, "eş-Şemâilü'n-Nebeviyye", *DİA*, XXXVIII, 500-501.

Kandemir, M. Yaşar, "eş-Şifâ", *DİA*, XXXIX, 134-138.

Kandemir, M. Yaşar, "Tirmizî", *DİA*, XLI, 202-204.

Karabulut, Ali Rıza vd, *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem*, Kayseri: Dâru'l-Akabe, ty.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimu musannifî'l-kütübi'l-'Arabiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty.

Köse, Fatih, *İstanbul Halvetî Tekkeleri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, ts.

Meylânî, Bedruddîn Muhammed b. Abdürrahîm b. Muhammed el-Ömerî el-Meylânî (/el-Cîlânî), *Şerhu'l-Muğnî*, nşr. Mehmed Can, İstanbul: Şefkat Yayıncılık, 2014.

Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [18. Yüzyıl]*, 1. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Mutîurrahmân, Muhammed b. Seyyid Ahmed vd., *el-Fihrisü'l-muhtasar li-mahtûtâti Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf*, Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1426/2006.

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddîn, *Devhatü'l-Meşâyih mea Zeyl*, İstanbul ty.

Nakşebendî, Üsâme Nâsır en-Nakşebendî, *el-Mahtûtâtü'l-luğaviyye fî Mektebeti'l-Methafi'l-Irâkî*, Bağdad: Müdîriyyetü's-Sekāfeti'l-Âmme, 1968.

Namlı, Ali vd., "İsmâil Hakkı Bursevî", *DİA*, XXIII, 102-110.

Öğreten, Ahmet, *Mustafa Kesbî İbretnümâ-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 1996.

Özbalıkçı, M. Reşit, "İbn Hişâm en-Nahvî", *DİA*, XX, 74-77.

Özcan, Abdülkadir, "Mahmud I", *DİA*, XXVII, 348-352.

Özcan, Abdülkadir, "Mustafa II", *DİA*, XXXI, 275-280.

Öztürk, Mehmet Cemal, *Şeyh Nûreddin Cerrâhî (K.S.) ve Cerrâhiye Tarikatı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1999.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: MEB Yayınları, 1993.

Pilehvarian, Hamit, "Kaybolan Mimar Sinan Yapılarından Kazasker Abdurrahman Camii ve İhya Problemleri", *Uluslararası İstanbul Tarihi Yarımada Sempozyumu 2013*, (editör: Nazlı Ferah Akıncı), s. 557-560.

Sarıcaoğlu, Fikret, "Osman III", *DİA*, XXXIII, 456-459.

Şeşen, Ramazan vd, *Fihrisü mahtûtâti Mektebeti Köprülü*, İstanbul: IRCICA, 1406/1986.

Tabibzâde Zâkir Şükrü, *Derûn-i İslâmbol'da Hânkāhlar Beyânındadır*, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, K0075.

Tabibzâde Zâkir Şükrü, "İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyihi", Neşre hazırlayan: Şinasi Akbatu, *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, Cilt: IV, Sayı: 4, Haziran 1980, s. 51-96.

Temâlet, Ammâr b. Saîd, *Fihrisü mahtûtâti'l-hadîsi'ş-şerîf ve ulûmih*, 1. Baskı, Medine: Mektebetü'l-Melik Abdilazîz, 1422/2002.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 3. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Vâsıf Ahmed Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakāiku'l-ahbâr*, Mısır: Bulak Matbaası, 1246.

Yardım, Ali, *İzmir Millî Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, İzmir 1994.

Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [19. Yüzyıl]*, 1. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Yüksel, Emrullah, "Birgivî", *DİA*, VI, 191-194.

Yüksel, İ. Aydın, "Lütfi Paşa Mescidi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, V, 231.

Ziriklî, Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kāmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*, 15. baskı, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

http://www.hirkaiserifvakfi.com/TR/795/Tamamlanmis-Projeler/Kazasker-Abdurrahman-Efendi-Camii.aspx [26.10.2017].

FIKIH

Geleneğin Son Halkası: Hâdimî'nin *Mecâmi'ü'l-Hakâ'ik* adlı Eseri ve Usul'de Güncel Bilgi Meselesi ya da Bugün Fıkıh Usulünü Hangi Eserlerden Okumalıyız?

Mürteza Bedir

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Özet

18. yüzyılda Osmanlı ilim çevrelerinin önde gelen isimlerinden Hâdimî velud bir müellif olup tefsir, furu-ı fıkıh, usûl, tasavvuf ve mantık gibi çeşitli alanlarda çok sayıda eser kaleme almıştır. Bunlar içinde en fazla öne çıkanı kuşkusuz fıkıh usulüne ilişkin *Mecâmi'u'l-hakâik* isimli eseridir. Son derece muhtasar olmasına rağmen Hanefî usul geleneğindeki tartışmalara ilave olarak kelamcı usul geleneğinde ele alınan birçok meseleyi ele alması ve usul literatüründe alışılmadık biçimde küllî kaideleri ihtiva etmesiyle oldukça kapsayıcı hale gelen bu eser, yazıldığı dönemden itibaren Osmanlı ilim çevrelerinin ilgisine mazhar olmuştur. Öyle ki, 18. yüzyıldan itibaren *Menâr*, *Tavdîh* ve *Mir'ât* gibi usul eserlerinin yanında Osmanlı medrese müfredatına dâhil edilmiş, Mekteb-i Hukuk'ta ders kitabı olarak tercih edilmiş, birçok defa basılmış, iki kere Türkçeye tercüme edilmiş, Mahmud Esad'ın *Telhîs-ı Usûl-i Fıkıh*'ı ve Sava Paşa'nın *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt* isimli eseri gibi Osmanlının son döneminde telif edilen eserleri etkilemiş, 19. yüzyılın tartışmalarında kendisine atıfta bulunulmuştur. Bu çalışmada mezkur eserin Hanefî usul geleneğindeki yeri ve yazarı Hâdimî'nin usul tasavvuru tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh Usulü, Hâdimi, *Mecâmi'ü'l-Hakâ'ik*.

The Last Ring of the Tradition: Khadimi's Majami' al-haqâ'iq and the Issue of Updated Knowledge in Usul al-Fiqh or What Works of Usul al- Fiqh should be Read Today?

Abstract

A prominent Ottoman scholar of the 18th century and a prolific writer, Khadimî authored numerous works in a range of fields including as tafsir, furû' al-fiqh, usul al-fiqh, tasavvuf and logic. Of these the most outstanding is undoubtedly *Majami' al-hakâik* which is about Islamic legal theory. Although too concise and condensed, it covers, in addition to the issues of the Hanafi tradition of legal theory, lots of issues discussed in the tradition of usul called mutakallimin and Islamic legal maxims the last of which is unusual in the literature of Islamic legal theory. That makes it also comprehensive in terms of the issues dealt with. Thus, since written it has attracted the attention of the Ottoman scholars so much so that it has been included in the curriculum of the Ottoman madrasas alongside such books of usul as *Manar*, *Tawdîh* and *Mir'ât*, chosen as the textbook in Maktab-i Hukuk for the course of legal theory, printed many times, translated into Turkish twice, affected the works written by the late Ottoman scholars such as *Talhîs-i Usul-i Fiqh* of Mahmud Asad and *A Study on the Theory of Islamic Law* of Sava Pasha, and addressed to in the discussions of the following century. In this work I will analyze the place of the aforementioned book in the Hanafi tradition of usul and how its author Khadimî conceived the discipline of usul.

Keywords: Islamic Law, Usul al-fiqh, Khadimî, *Majami' al-hakâik*.

Bilgi Anlayışında Değişim ve Fıkıh Usulü İlminin Yeri

İslam ilim geleneğinin Batı ilim geleneğiyle karşılaşma sonunda sessiz sedasız aramızdan ayrıldığını söyleyebiliriz. Eskiler 'marifet iltifata tabidir' derlerdi. Müslümanlar medresenin ilim anlayışına itibarı bıraktıkları andan itibaren medrese bilgisinin ve dolayısıyla 1200-1300 yılda adım adım inşa ettikleri bilgi anlayışlarını ve bu bilgi anlayışının "güncel en son bilgisini" unutulmaya büyük ölçüde mahkum ettiler. Bunun yerine ikame ettikleri bilgi anlayışını ne kadar edindikleri ayrı bir meseledir. Ancak edindikleri varsayımından hareket ederek şunu söylemek mümkündür: Batı medeniyetinden gelen yeni bilgi anlayışını kendilerine ait bir şeymiş gibi kurmaya başladıktan sonra eski bilgi anlayışını "dinî bilgi" olarak niteleyip "dinî olmayan bilgi"den ayrı bir yere koydular. Artık dinî bilgi ve dinî olmayan bilgi ayrımı genel geçer bir varsayımdır. Dinî olmayan bilgi ya da seküler bilgi

pozitif olanı esas aldı ve akademik bilgi ile özdeşleşti. Dinî bilgi-dinî olmayan bilgi ayrımını İslam geleneğindeki “dinî-dünyevi bilgi” ya da “aklî-şer‘î bilgi” ayrımı gibi görünse de aslında tam olarak bu ayrıma tekabül etmez. Zira İslam geleneğindeki dinî/şer‘î bilgi bir medeniyetin kendine özgü geleneğinin bilgisi anlamına gelirken akli bilgi insanlık ailesinin ortak aklının/düşünüşünün ürünü olan bilgileri içermektedir.[1] Birincide esas olan vahiy/gelenek bilgisi ilkesinden hareket edip beşeri yorum yöntemi ile bir bilgi sistemi geliştirmektir. Bu yöntemle elde edilen bilgi İslam geleneğinde diyanet, hukuk, siyaset, ahlak, antropoloji, sosyoloji ve benzeri bugün sosyal veya beşeri bilimler içinde görülen pek çok alanı disipline etmekteydi. Bugün ise dinî bilgi dendiğinde sadece diyanet alanı kastedilmektedir. Bu önemli farkı farketmeden sanki aynı anlamı kasteder gibi ‘dinî’ ifadesini kullanmak ciddi anlama/kavrama sorunları doğurmaktadır. İslam ilim geleneğinde bu son türden bir ayrım asla kabul edilmemişti. Ama 20. yy. başından itibaren kurmaya giriştiğimiz yeni müesseselerde esas alınan bilgi, dinî olanı ya tamamen dışarıda bırakmakta ya da “diyanet” alanıyla sınırlandırmaktadır. Böyle olunca sivil olan, dinî bilgi kapsamı dışına çıkarılmış oluyordu. Fıkıh ve fıkıh usulü ilimleri de önceki taksonomide dinî/şer‘î bilgi içinde yer aldığı için bu yeni ama tamamen farklı bir içeriğe sahip olan “dinî bilgi” sınıfına dahil edildi. İlahiyat alanı o sebeple modern üniversitenin kompartımanlarından birine yerleştirilmiş ve fıkıh-fıkıh usulü de bunun altına konmuştur. Önceki sistemde ise belirtildiği gibi dinî bilgi; diyanet, hukuk, etik ve benzeri disiplinlerin tümünü ilgilendiren bir kapsama sahipti.

Modernleşmenin fıkıh/fıkıh usulüne faturasını bu sebeple iki noktada toplamak mümkündür: Alan daralması ve buna bağlı olarak sınırlı bir iltifata mazhar olma. Birinci faturanın genişçe ele alınmasını başka bir vakte havale edip ikincisine odaklanacağım: İltifatı kaybetmenin faturasına.

Başlangıçta fıkıh usulü aslında son devir Osmanlı elitlerinin aşırı ilgisine mazhar olmuştu; gerek sosyal bilimi Müslüman çevrede kurma girişimleri, gerekse modern batılı seküler felsefenin hikmet adıyla İslam dünyasına getirilmesini isteyenler fıkıh usulünün tefekkürüne başvurmanın iyi bir yol olacağını düşündüler. *Mecelle*yi hazırlayan Tanzimat elitleri fıkıh usulüne başvurdular; yeni bir fıkıh dolayısıyla ahlak ve hukuk bilimi için fıkıh usulünün gerekliliğini savundular. [2] Ziya Gökalp daha da ileri giderek top-

1 İbn Haldun, Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed Derviş, Dimeşk: Darü’l-Belhi, 1425/2004, II, 171-2.

2 Mazbatadaki ifadeler ve kavâid-i külliyenin eserin başına yerleştirilmesi bunun göstergelerindendir.

lumsal temelli bir fıkıh usulünü önerdi.[3] Hatta Abdullah Cevdet batıcılığın içtihat kavramıyla temellendirilmesi gerektiği kanaatindeydi. 1924 reformu sonrasında Hukuk Fakültesi İslam'a ve eski bilgi dünyamıza referans yapan her türlü unsuru programından silerken bir süre fıkıh usulünü müfredatına aldı. Ancak bu iltifatın pek çok kesimler açısından geçici ve konjonktürel olduğu çok kısa zaman sonra anlaşıldı. Sonuçta İlahiyat/diyanet alanındaki iltifat dışında fıkıh usulüne olan ilgi kayboldu. İlahiyat/diyanet alanındaki iltifat kenarda kalanların iltifatı olup İslam toplumlarının odağında yer alan bir iltifat olamadı. Aksine bu ilahiyat ile uğraşanların diyanet sınırları içindeki bir tefekküründen ibaret bir ilgi olarak kaldı.

İlahiyat iltifatının da zamanla kaybolduğunu/kaybedildiğini biliyoruz. Tekrar ve yeniden ilahiyat alanındaki iltifatın ortaya çıktığı 1950 sonrası Türkiye'sinde fıkıh usulü yeniden kurulduğundan artık bunu yeniden kuracak ne kadro, ne bilgi birikimi ne de tefekkür derinliği kalmıştı. Bu sebeple bu ilmi yeniden kurmaya girişenler haklı olarak Türkiye'den önce modern üniversite ve akademilerde bu bilgi alanını kurmuş olan yerlere başvurdular. Başta Ezher olmak üzere Arap ve İslam Dünyasında 20. yüzyılın ortalarında gelişen yeni bir fıkıh ve fıkıh usulü edebiyatı ile oryantalist çalışmaların fıkıh-fıkıh usulü alanında ürettiği edebiyat, Türkiye Din Öğretimi kurumlarında fıkıh usulü alanını ve edebiyatını oluşturmanın kaynakları oldular. Gerçi Tanzimat sonrası yeni Türkçe ders kitabı yazma geleneğinin ürettiği bazı eserlere de henüz oluşmakta olan İslam eğitim kurumlarının ders kitabı ihtiyacını karşılama amacıyla başvurulmuştu. Seyyid Bey (ö. 1925), Ali Haydar Efendi (ö. 1903) ve benzeri son dönem Osmanlı fıkıh usulü ders kitabı yazarlarının eserleri Türkiye'de özellikle geleneksel İslami ilimlerle iştigal edenlerce bilinmekte ve okunmaktaydı. Bu sırada özellikle Yüksek İslam Enstitülerinin geleneksel çevrelerle sıkı bir ilişki içinde olduğunu hatırlamamız gerekir. Geleneksel ilim çevrelerinde fıkıh usulünün klasik eserleri de eski usul tedris edilmeye devam ediyordu. Ancak Arap İslam Dünyasında 20. yüzyılın başlarından itibaren yazılmaya başlanan Usulü'l-fıkh adlı çalışmalar ve bunların bir kısmının Türkçe çevirileri geleneksel usul eserlerine olan ilgiyi her geçen gün söndürmeye başladı. Bunun en önemli nedeni muhtemelen şudur: Klasik fıkıh usulü eserleri, bilindiği gibi, uzun bir eğitim sürecinin sonunda yani belirli metinlerin tamamlan-

3 İctimaî usul-i fıkıh tartışmaları için bkz. Recep Şentürk, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim: Türkiye ve Mısır Örneği*, İstanbul: İz Yayınları, 1996, s. 143-154; Sami Erdem, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003, özellikle ikinci ve üçüncü bölümler.

masından sonra tedris edilmekteydi. Öğrenci ancak bu ön eğitimi başarılı bir biçimde tamamladığında klasik fıkıh usulü metinlerini anlayacak seviye ve olgunluğa erişmekteydi. Yüksek İslam Enstitüleri/İlahiyat Fakültelerinde ise zaten öğrenci klasik bir tarzda eğitim görmediği ve gerekli ilimleri Arapça metinlerinden eski usule göre tedris etmediği için fıkıh usulünün klasik metinlerini okuyup anlayabilmesi zaten zordu. Bütün bu gelişmeler medrese eğitim sürecinin orta ve ileri düzeyinde okutulan pek çok kitabın zamanla artık ders kitabı olarak okunmadığı bir duruma yol açmış ve nihayet klasik fıkıh usulü eserleri anlaşılması güç zor metinler şeklinde algılanmıştır. Bu sebeple olsa gerek klasik medrese eğitimini sürdürdüğünü iddia eden pek çok kurum da bu metinleri ya müfredatlarından çıkarmışlar ya da geleneksel müfredatı devam ettirme adına yüzeysel olarak okumaya devam etmişlerdir. Hatta geleneksel eğitimde çoğu kez alet ilimleri ile çok meşgul olmaktan kaynaklanan bir yorgunluk ve yılgınlık sebebiyle fıkıh usulü eserleri okunamamakta ya da eksik okunmaktaydı. Bu sebeple hemen hemen tüm geleneksel ve modern İslam eğitim kurumlarında fıkıh usulü ilmi genellikle Abdülkerim Zeydan'ın *el-Vecîz* adlı eseri ya da benzeri eserler üzerinden tedris edilir hale gelmiştir. Hiç şüphesiz bu ifadeler genelleme içerdiği için eleştirilebilir; ama en azından anlattığım olgunun genel bir eğilim olduğuna herhalde itiraz edilemez. En son ilginç örneklerden biri *Şerhu'l-Akâ'id* adlı kelam eserinin geleneksel medrese eğitimini sürdürdüklerini iddia eden kurumların pek çoğunun müfredatından çıkarılmış olmasıdır.

Klasik ve Yeni Usul Eserleri

Bu gelişmelerin, yani söz konusu metinlerin terkedilmesinin bir ilerleme olarak görüldüğü söylenebilir. Şöyle bir varsayım herhalde düşünülmüştür: klasik eserler karmaşık ve dolambaçlı bir dil ve anlatıma sahip olduğu için bu ilmi klasikler yerine yukarıda bahsettiğimiz yeni fıkıh usulü edebiyatı daha iyi verebilir. Bu yeni eserler ilmin özünde bir değişiklik yapmaksızın fıkıh usulünü daha anlaşılır, daha kolay ve daha olması gereken şekilde yani mezhep taassubundan uzak bir biçimde sunmaktadırlar. Klasik eserler ise fıkıh usulünün esasıyla ilişkili olmayan bir takım aklî argümanlar, yorum ve düşünceler, mantıkî kavram ve önermeler, felsefî izahlar, entelektüel karmaşıklıklar içermektedir. Bunlar fıkıh usulünün esasına taalluk eden şeyler olmayıp belki gereksiz bir entelektüellik/felsefe yapma içermektedir. O halde bu ilmi gereksiz unsurlardan ayıklamak herhalde onu daha ileri bir düzeye taşımak ve heybesindeki gereksiz yüklerden kurtarmak olarak görülmüştür.

Bu yaklaşım fıkıh usulü ilmini, geleneksel niteliğinden başka bir şey olarak tasavvur ediyordu. Kısaca başka bir çalışmada göstermeye çalıştığım gibi[4] bu yaklaşım fıkıh usulü ilmini içtihat ile fıkıh kabullerini gözden geçirerek yeni bir fıkıh üretmenin aracı/yöntemi şeklinde anlıyordu. Bu nedenle klasik eserlerdeki gereksiz entelektüelliğe bir mana veremiyordu. Dahası fıkıh usulü eserlerinin neden bir mezhebe göre yazıldığını da anlamakta güçlük çekiyordu. Bu meseleyi bir tarafa bırakarak klasik ve modern fıkıh usulü eserleri arasındaki uçurum diye nitelediğim bir boşluğa işaret etmek istiyorum. Şöyle ki, fıkıh usulünün yeni eserleri kendilerini klasik fıkıh usulünün bir devamı olarak görüyorlar; bu konuda hiçbir tereddütleri yok gibi. Ama gerçekte derinden incelendiğinde bu iddianın tam olarak doğru olduğunu söylemek zordur; hatta yanlış olduğunu göstermek daha kolaydır. Zira fıkıh usulü eserlerinin klasik içeriğinde mevcut pek çok soru, bilgi ve bölümün yeni eserlerde hiç yer almadığını söyleyebiliriz. Aynı şekilde klasik eserlerde olmayan ve ancak 19.-20. yüzyıldaki genel olarak İslam ilimleri özelde fıkıh alanındaki gelişmelerin yol açtığı yeni fıkhî söylemin etkisini bu eserlerde bariz bir biçimde görmek mümkündür. Bu bağlamda yeni fıkhın yöntemi haline gelen görüşler arasında 'serbest seçme' yapma usulüne özellikle dikkat çekmek gerekir. Bu yöntem görünüşte fıkıh usulünün yol haritasını izliyor görünse de gerçekte fıkhın özgün yöntemi olmaktan çok yeni fıkhın yansımasından ibarettir. Yeni fıkıh kendisine meşruiyet kazandırmak için mezheplerin kurumsallaşması öncesi dönemi altın çağ olarak tanımlamış ve yeni fıkıh usulü de buna zemin oluşturma görevini üstlenmiştir. Benzetmek gerekirse, fizik biliminin tarih boyunca ortaya koyduğu bilimsel birikim bir gelişme değil de sanki yanlış bir yol olarak tanımlansa ve yeni fizik yapabilmek için fiziğin Eflatun-Aristo zamanındaki ilk başlangıç haline dönme çağrısı yapılsa böyle bir çağrı saçma ve gereksiz bulunurken söz konusu olan kelam ya da fıkıh olduğunda bu yaklaşım adeta ideal bir yöntem olarak tebcil edilmektedir. Bu durum aslında aydınlanma söylemenin İslam düşünce tarihine herhangi bir haklı gerekçe aranmaksızın körü körüne taşınmasının neticesidir; adeta 19.-20. yüzyılları derin ve yaygın bir irrasyonel durumdan uyanma, bir aydınlanma dönemi olarak görüp öncekilerin bu rasyonaliteyi yakalayamadıkları varsayılmaktadır. Nasıl ki, Aristo'nun Fizik kitabı fiziğin ilk başlangıcını temsil etmesi bakımından önemli ve yaratıcılık içeren bir eserdir ve bu onun sonraki gelenler

4 Murteza Bedir, "Kelamcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülahazalar", *İslam Araştırmaları Dergisi*, İSAM Yayınları, 20 (2013), s. 65-97; a.y., "Fıkıh Usulü Tasavvurunda Büyük değişim: Fıkıh Usulü Ders İçeriği Üzerinden bir İnceleme", *Kelam İlmi ve İslam Hukukunda İçerik Sorunları*, ed. İlyas Çelebi, Mehmet Bulgen, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017, s. 305-337.

tarafından aşılarak geliştirilmesine mani bir durum değildir; aynı şekilde Şeybanî'nin fıkıh eseri fıkhın ilk halini temsil eder, sonraki hali ondan çok daha gelişmiş, değişmiş ve olgunlaşmıştır. İşte bu basit gözlem bile yeni usulün mezhep öncesi dönemi idealleştirmesinin ve halihazırda o dönemin yönteminin kullanılması gerektiğini söylemesinin bir manası ve mantığı olmadığını göstermeye yeter.

Fıkıh Tarihini Yeniden Düşünmek

Bu bahsi daha fazla uzatmadan yeni fıkıh usulü eserlerinin fıkıh usulü adı verilen ilmin milenyumu aşan birikimini yansıtıp yansıtmadığı sorusuna dönmek istiyorum. Yeni fıkhın bu disiplinin mezhep (hukuk okulu) eliyle kurumsallaşması öncesi dönemi idealleştirmesi 20. yüzyılı İslam hukukçularını (artık fakihleri yerine İslam hukukçuları adını tercih etmek gerekiyor) fıkıh tarihini modern-öncesi dönemde görülmemiş bir tarzda yazmasına yol açtı. Buna göre fıkıh sahabe, tabiin, tebe-i tabiin döneminde mutlak içtihada hazırlık döneminin ardından müçtehit imamlar döneminde mutlak içtihat asrına girdi.[5] Onların öğrencileri de kısmen bu asra dahil olsalar da bir sonraki nesilden itibaren fakihler mezhep adı verilen bir kişi/bir kaç kişinin görüşleri bütününü 'taklit' eder hale geldiler. Böylece 9. yüzyılda başlayan bir taklit hastalığı 19. yüzyılın sonuna kadar sürdü ve nihayet mezhep-temelli fıkhın terkedilmesiyle fıkıh yeniden 9. yüzyıl öncesi ideal/altın çağa dönmeye ve taklit-taassup hastalığına son vermeye herkesi çağırmaya başladı. Bu söylemin hâkim fıkıh anlayışı haline geldiğini biliyoruz. Bu büyük fıkıh tarihi anlatısı fıkhın 9.-19. yüzyıllar arası 10 asrını ama özellikle son beş asrını zaman zaman örtülü bir biçimde zaman zaman da açıkça karanlık çağ olarak nitelemiştir. Ne yazık ki bu aslında Batılı büyük tarih anlatısında hâkim olan altın çağ-karanlık çağ karşıtlığı kurma anlayışının İslam medeniyet tarihine taşınmasından başka bir şey değildir.

Bir ilmin tarihine ilişkin tasavvurlar aslında o ilmi nasıl gördüğünüzü/okuduğunuzu gösteren en önemli göstergelerden biridir; tarih sadece geçmişte olan biteni anlatmaktan ibaret değildir; belki şimdiyi ve geleceği nasıl okuduğunuzu/okumak istediğinizi yansıtan kurgular içerebilir. Aradaki 1000 yıl fıkhın hangi aşamalardan geçtiği, yeni meydan okumaları göğüslemek için hangi değişim mekanizmalarını kullandığı ve yeni durum ve coğrafyalara nasıl uyum sağladığı kısaca 10 asırlık fıkıh birikiminin farklı fıkıh okulları açısından nasıl dönemlendirileceği ve benzeri sorular yeni fıkhın tarih

5 Örnek olarak etkili bir metin olduğu için bkz. Abdülvehhab Hallaf, *Hülâsatü Târihi't-Teşrî'i'l-İslâmi*, Kuveyt: Darü'l-Kalem, t.y.

tasavvurunda üzerinde durulmayan önemsiz sorular olarak görülmüştür. Bu yüzdendir ki yeni fıkıh, klasik fıkıhta olduğu gibi şer'î hükümlerin iç mantığına odaklanmak ve onların dayandığı asılları (usulü) çıkarmak yerine delili merkeze alan bir tercih yöntemini benimsemiştir; hatta bu yöntem geçmiş fıkıhta genellikle hoş karşılanmayan telfiki de yoğun bir biçimde suiistimal etmiştir. Fıkhın geçmişteki tüm fakihlerin görüşlerinin bir araya getirilmesi ve ardından bu görüşlerden birini, genellikle zamanın ruhuna/insanların faydasına olanını fıkıh usulündeki deliller yardımıyla tercih etme yöntemini benimsemiş olması fıkhı kesinlikle yeni bir devreye sokmuştur. Bu, zannedildiği gibi altın çağa dönmek olmayıp belki ona öykünmekle birlikte esasen modernleşmenin yarattığı meydan okuma karşısında fıkhın geleneksel mezhep temelli yöntemini bırakmak onun yerine mezhepler/içtihatlar havuzundan bir görüşü tercih etmek şeklinde yeni bir yaklaşımdır.

Mezhep ve Fıkıh Usulü

Yeni fıkhın yol açtığı önemli tasavvur değişimlerinden bir diğeri de mezhebin yanlış anlaşılmasıdır. Mezhep bir taraftan hukuk istikrarını temin ederken diğer yandan içtihatları öznellikten korumak maksadıyla fıkıh ilmini, teori ve yöntemle disiplin etmeye çalışan bir okul/ekol idi. Zannedildiği gibi mezhep içtihat ve istidlalden uzaklaşmak olmayıp belki içtihadın kurumsallaşmasını, bilimsel bir temele kavuşmasını, dolayısıyla değişimin sürdürülebilir meşru bir çerçeveye oturtulmasını sağlıyordu. Fıkıh okulları tarih boyunca sürekli kendisini yenileyen yapılar olmuştur; aksi halde büyük İslam devletlerinin ahlak, hukuk ve siyasetlerini bu kadar uzun süre yönetemezlerdi.

Mezhep, hüküm üretimini fıkıh usulünün belirlediği delillere göre değil kendi çerçevesini çizdiği bir yöntemle yapmaktaydı. Mezhep fıkıh öğrencisine belirlediği ilk, orta ve ileri metinler aracılığıyla fıkıh öğretisinin bütün bölümlerini öğretirken aynı zamanda fıkhın düşünme mantığını da öğretmekteydi. Yükseköğretimden mezun olan fakih adayını mezhep bir sonraki aşamada fıkıh hükümlerini kaza-fetva kurumları ile yetiştirmekte ve nihayet bu süreçte mezhep doktrininde yetkinleşen fakih kadı-müfti olarak görev almaktaydı. Kadılık ve müftilikte ilerleyen bazı fakihler, mezhebin çerçevesini çizdiği hukuk doktrininde içtihadi hükümler verme salahiyetine sahip otoriteler olarak öne çıkmakta ve nihayet bunların verdikleri yeni meselelere ilişkin fetvalar zamanla mezhebin doktrinine dahil olmaktaydı. Bu mezhep yöntemi değişimin yönetilmesini daha etkin ve güvenli bir biçimde yürüttüğü için 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etti.

Mezhep ve Fıkıh Doktrininin Gelişimi

Bu bahsi kapatmadan önce üzerinde duracağımız bir başka husus da mezhep doktrininde mevcut görüşlerin nasıl son kullanıma uygun hale getirildiği meselesidir. Bir örnek mesele üzerinden anlatmak gerekirse, bey' bi'l-vefa veya muamele-i şer'iyye adı verilen akit türlerine ilişkin Osmanlı tecrübesini ele alabiliriz. Birincisine ilişkin fıkıh eserlerinde şöyle bir bilgi yer almaktadır: Belh uleması –ki bu 4./10. yy.da yaşamış Belhli fakihlerdir- insanların ihtiyacından dolayı vefaen satışı caiz görmüşlerdir. Bu fetva konu her açıldığında standart olarak tekrar edilmiş ama arkasında onun fasid veya caiz satış yahut rehin gibi değerlendirildiği ya da bunların tümünü içeren bir yeni mürekkep akit türü olduğuna dair görüşler sıralanmıştır. Ancak mezhep doktrinin son kullanıcı için uygulamasına baktığımızda vefaen satışın meşru ve bağlayıcı bir akit türü olarak tescil edildiğini, arkasındaki tartışmanın müsteftiye yansıtılmadığını, bilakis ona bu türden bir satış işleminin hukuken geçerli bir işlem olarak sunulduğunu görüyoruz. Burada mezhepte yerleşik fetvanın vefaen satışı caiz görme şeklinde olduğunu anlıyoruz. Ancak mezhep temelli fıkıh sisteminin 19.yy'ın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş çökmesiyle 20.yy. fıkhı vefaen satışla ilgili standartlaşmış fetva yerine fıkıh eserlerindeki rehin mi, fasit satış mı yoksa caiz ve sahih bir akit mi şeklindeki tartışmalara başvurarak vefaen satışı tartışmalı bir mevzu olarak sunmaya başlamıştır. Adeta uygulamada standart bir kabule dönüşerek mezhep doktrini içine alınmış olan bu satışın, İslam hukukunun uygulamadan kalkması sebebiyle standart bir kabul olduğu unutulduğu için sanki bu mesele tartışmalı bir mesele gibi anlaşılmıştır. Halbuki *Mecelle*'ye bir madde şeklinde girmesinin nedeni mezhepte muhtar ve sahih bir görüş olarak kabul görmesiydi. Benzer şekilde muamele-i şer'iye/iyne adı verilen bir işlemle borçtan para kazanma usulünün çok erken dönemlerden itibaren mezhep içinde yerleşik bir kural haline gelmişti. Buna rağmen benzer şekilde mezhep doktrini ve uygulaması modern zamanlarda unutulup fıkıh yapma yöntemi değişince modern fıkıh anlatıları muamele-i şer'iye/iyne ile ilgili kitaplardaki tartışmaları sıralamayı ve bunlardan birini fıkıh usulüne göre seçmeyi esas almıştır. Hâlbuki doktrinde yüzyıllarca bu yöntem meşru ve bağlayıcı bir işlem olarak görülmüş ve fetva doktrinine ve kadı kararlarına bu şekilde yansımıştı. Bu iki örneğin uygulamadaki yerini görmek için Osmanlı fakihlerinin en başından itibaren bu meselelerde nasıl fetva verdiklerine ve bu fetvalara bağlı olarak kazai uygulamanın ne şekilde olduğuna bakmak yeterlidir. Kazaî kararların kaydedildiği şer'iye sicilleri bu iki tür işlemin Hanefî hukuk doktrininde ne kadar yerleşik ve standart bir öğretiye dönüştüğünü gösteren örneklerle doludur.

Fıkıh Usulü Algısında Değişim

Yeni fıkıh, görüldüğü üzere, mezhep usulü yerine fıkıh usulünü ikame etmiş ve adeta fıkıh usulünü mezhepleri birleştiren bir tek mezhep üretme aracı olarak algılamıştır. Fıkıh usulü böylece tarihte oynamadığı bir role zorlanmıştır: şer'î hükümleri üretme rolü.[6] Fıkıh usulünün asıl rolü hüküm üretmek değil hükümlerin üretim mekanizmaları üzerine *tefekkür* üretmektir. Bu gerçek tarih boyunca fakihlerin hüküm üretme usulü olarak neden mezhepte ısrar ettiklerini ve niçin fıkıh usulünü hüküm inşasında kullanmadıklarını açıklamaktadır.

Fıkıh usulünün fıkıh üretme mekanizmaları üzerine tefekkür eden bir disiplin olduğunu gösteren en önemli delil onun İbn Hazm (ö. 456/1064) ve benzeri marjinal fakihler dışında hiç bir mezhepler-sonrası dönem fakihi tarafından hüküm inşa aracı olarak kullanılmamasıdır. Eğer tarihsel olarak böyle bir kullanım olsaydı biz mezheplere karşı bir kaç marjinal isim dışında da fıkıh usulünden hareketle mezheplerini dönüştüren büyük girişimlerinin örneklerini bolca görebilecektik. O halde fıkıh usulünü mezhep usulünün yerine ikame eden anlayışın fakihler arasında yayılması tamamıyla yeni ve modern bir olgudur; bu ilmi tarih boyunca geliştiren âlimler hiç bir zaman onu mezhep usulünün yerine ikame etmeyi düşünmemişlerdi. Çünkü onlar fıkıh usulünü daha önemli bir amaca dönük tasarlamışlardı: yani İslami hükümlerin felsefî/tefekkürî temellerini ortaya koyma amacı. Müslümanlar modern zamanlarda tefekkür açısından zayıfladıkları için olsa gerek bir ilmin tefekkür meselesine eğilmesini anlamakta güçlük çektiler; bu sebeple seleflerinin bu ilme verdikleri ehemmiyetin onun şer'î ahkamı üretme işlevinden kaynaklandığını zannettiler. Zira tefekkürün kendisinin önemli olabileceği onların pek anlam veremedikleri bir durum haline gelmişti.

Fıkıh usulü ilmini bu yeni role uygun hale getirmek için ilk adımın medrese yerine kurulan kurumlardan biri olan hukuk okulunda ya da kadıları batıdan gelen yeni hukuka alıştırılması için açılan okullarda yapılmış olması dikkat çekicidir. Osmanlı Hukuk Mektebi'nde Seyyid Bey'in yeni fıkıh usulü tarzının ilk örneğini *Medhal* adlı eseriyle ortaya koymuştur; aynı sıralarda Hudari Bey de yeni usul eserlerine model olan *Usulü'l-fıkıh* adlı çalışmasını Kahire'de Medresetü'l-Kudat'taki derslerinde oluşturmuştur. Öyle anlaşılıyor ki dönemin hukuk üretim merkezleri haline gelen yeni okullarda hocalık yapmaya başlayan medreseli fakihler fıkıh usulü ilmi va-

6 Murteza Bedir, "Fıkıh Usulü Tasavvurunda Büyük değişim: Fıkıh Usulü Ders İçeriği Üzerinden bir İnceleme", içinde: ed. İlyas Çelebi, Mehmet Bulgen, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017, s. 305-337.

sıtasıyla yeni bir fıkıh üretme yöntemi oluşturmaya giriştiler. Bu iki eserden sonra fıkıh usulü en azından yeni okullarda artık klasik metinler üzerinden okutulmamaya başladı. Hudari Bey'in Arapça ders kitabı haline gelen *Usulü'l-fıkh* adlı çalışması o kadar etkili oldu ki kendisinden sonra bu ilme dair yazılan çalışmalar hemen hemen onun çerçevesini çizdiği bir içerikle telif edildi. Bu eserler fıkıh usulünü belirttiğimiz gibi hüküm inşasının metodolojisi olarak tasavvur ettiler. Hâlbuki klasik metinler fıkıh usulünü mezhep doktrinin hâkim değerler dizisi olduğu bir çevrede ve çerçevede bir konuma yerleştiriyorlardı; mezhebin olduğu yerde şu soru anlamsızdır: hükümleri nasıl inşa edeceğiz? Tabii ki mezhep usulü ile. Bu sorunun cevabının iyi bilindiği bir dünyada fıkıh usulünün işlevinin ve amacının da iyi bilindiğini düşünmek zorundayız. O halde modern öncesi dönemde fıkıh usulünün amaç ve işlevi konusunda bir kafa karışıklığı yoktu; aksine onlar bu ilmin fıkıh tefekkürünü derinleştiren yönünün farkındaydılar.

Yeniden Klasik Usul

Artık iddiamı yeterince temellendirdiğimi düşündüğüm için şimdi fıkıh usulünü hangi eserler üzerinden okumamız gerektiği sorusuna dönmek istiyorum. Seyyid Bey-Hudarî Bey sonrası eserlerin fıkıh usulünü mezhep usulü gibi algıladıkları için bu ilmi onlar vasıtasıyla gerçek manada öğrenmenin mümkün olmadığını iddia ediyorum. Bu yeni eserler en baştan itibaren fıkıh usulünü basitleştirme adına onu yüzeysel ve tefekkür ve nazar (argumentasyon) açısından yetersiz hale getirdi. Yeni fıkıh usulünü okuyanlar fıkıh yapmanın esasen naslar çerçevesinde bir tefsir (yorum) işlemi gibi düşünür hale geliyorlar. Yeni fıkıh usulü fıkhi düşüncenin odağını tefekkürden ve tefakkuhtan naslara doğru kaydırdı. Bu yeni tarz fıkıh usulü okuması tüm İslam düşüncesini selefi tarzda lafızcı/nasçı bir yöntemin doğmasına neden oldu. Bunda fıkıh usulünün mezhep usulü gibi fıkıh üretme yöntemi olarak algılanmasının büyük bir rolü oldu. Yeni fıkıh usulü, yeni fıkhın hüküm oluşturma işini mezhepten alıp mezhepler-içtihadi kaviller arasında tercih, tehayyür ve telfik yapmaya dönüştüren mukayeseli fıkıh yöntemine temel teşkil etmek üzere tasarlanmış görünüyor. Yeni fıkhı anlamadan yeni fıkıh usulünü anlamak herhalde mümkün değildir. Yeni fıkıh, bu ilmin en başından beri mevcut olan ve tarih boyunca onu dinamik bir biçimde geliştiren fıkhi tefekkür derinliğine sahip görünmüyor. Fıkhi tefekkür tarih boyunca fıkıh okulları (mezhepler) üzerinden kendisini geliştirdi ve olgunlaştırdı. Ancak son 150-200 yıldır fıkhi tefekkürde derinlik sorunu yaşanıyor; bunun sebebi fıkıh okullarının bozulması ve fonksiyonlarını yerine getirememesidir. Fıkıh ilminin kaybettiği bu derin tefekkür

halini tekrar kazanması onun yeniden okullar olarak işlerlik kazanmasına bağlıdır. Şu anda mevcut olan fıkıh yapma tarzı fıkıh usulünün ilk iki delili-ne dönüp onların üzerinden bir fıkıh inşa faaliyetidir. Fıkhi tefekkürü teşkil eden fıkhi okul çerçevesi ilk iki delilin sistemin temelinde zaten var olduğunu, ilk iki delilin yeniden ve sürekli dönülüp yeniden okunamayacağını, onların anlam haritasının ancak ilk nesillerce çözülebileceğini, sonraki nesillerin bu haritaya ancak ilk nesiller eliyle ulaşabileceklerini ve dolayısıyla ilk iki delilin anlam dairesini sorgulamak için tekrar tekrar onlara dönmenin ilmî/mantıkî açıdan gerekli olmadığını düşündüğü için fıkhın başlangıç noktasını müçtehit imamların kavilleri olarak görmüş ve fıkıh okulunu bu kaviller üzerinden kurmuşlardı.

Fıkıh Usulünün Özgün Halkasına Eklemlenmek: Hâdimî'nin Mecâmi'ü'l-Hakâ'ik'i[7]

Yeni fıkıh usulü bu yüzden klasik fıkıh usulü ilmini ve dünyasını anlamak için yanlış bir yerdir. O halde bugün fıkıh usulünü nereden okumalıyız? Bu sorunun cevabı herhalde 'fıkıh usulünün modern-öncesi en son halkasına eklemlenmekle' şeklinde olmalıdır. Bu meyanda fıkıh usulü edebiyatını tarihsel bir çerçeveye oturtup sonra bu geleneğin Hâdimî'ye nasıl ulaştığına bakmakla işe başlayabiliriz.

Bilindiği gibi usul eserleri klasik dönemde iki edebi tür üzerinden geliştiler; Hanefî Usulü ve Mütekellimin Usulü. Mütekellimin edebi türü başlangıçta büyük kelamcı ekoller (Mutezile, Eşarîyye ve Maturidîyye) elinde ortaya çıkmış ve zamanla Şafiî ve Maliki ve kısmen de Hanbeli mezhepleri büyük oranda Eşarî ekole eklemlenmişlerdir. Mutezile ise 6./12. yüzyıldan sonra İslam dünyasında varlığını büyük oranda yitirdiği için yaşayamamıştır. Kelamda Eşarî veya Mutezili konumu benimsemeyip kendi özgün kelamcı usul girişimini başlatan Maturidî-Hanefîleri dışarda tutarsak Hanefî usulü kelamcı-usul edebi türünden ayrı bir edebi tür geliştirdiler. Gazalî'nin, Semerkandî'nin ve İbn Haldun'un dikkat çektiği gibi bu edebi tür Buharalı ünlü alim Kadı Ebu Zeyd ed-Debusî tarafından başlatıldı. Debûsî'den önce

7 Tam adı, *Mecâmi'ü'l-Hakâ'ik ve'l-Kavâ'id ve Cevâmiü'r-Rakâ'ik ve'l-Fevâ'id* adlı eserin başta Matbaa-i Amire neşri olmak üzere birden fazla neşri yapılmıştır. Bu yazıda 29 Sefer 1308/13 Ekim 1890 Matbaa-i Amire musahhihi Yılgınlı İbrahim Efendi'nin tashihiyle ve Maarif Nezaret-i Celilesinin ruhsatıyla Bosnalı Hacı Muharrem Efendi Matbaasında tab olunan baskısı kullanılmıştır. Bu neşirde *Mecâmi'* metni Mustafa Hulusi Muradi Güzelhisarî'nin *Menâifü'd-Dekâ'ik Şerhu Mecamiü'l-Hakaik*'i ile birlikte yer almaktadır. Sayfa 2-47 arasında *Mecâmi'* metni daha sonra şerh gelmektedir.

Hanefî usul eseri yazan Cessâs'ın bu iki edebi türün özelliklerini yansıtan bir eser kaleme aldığını söyleyebiliriz. Ancak Cessas'ın sonraki Hanefî usulüne etkisi Debûsî'nin açtığı pencereden olduğu için Hanefî usul edebi türünün başlatıcısını Debûsî olarak görmek daha doğrudur. Sonraki Hanefî-usul edebi türünün temel konuları ve tartışma meseleleriyle bunlarda mevcut konu ve mesele sırası ile meselelerin vaz ediliş biçimlerinin tümü hemen hemen Debûsî'nin çizdiği çerçevede ilerlediği için bu tür Hanefî edebi türü olarak kaydedilmiştir. Bu türün en önemli hususiyetlerinden biri furu-ı fıkıh ile sıkı bir irtibatın usulde kurulmuş olmasıdır. Diğer yüzeysel bir hususiyet de Debûsî'nin hemen hemen tüm meselelerde dörtlü bölümleme uygulamasının bu gelenekte standart bir tarz haline gelmiş olmasıdır. Bundan daha önemli bir başka hususiyet de ehliyet meselesinin Debûsî tarafından ayrı bir başlık olarak usule eklenmiş olmasıdır. Debûsî'nin yine ayrı bir başlıkta ele aldığı akıl-vahiy ilişkisine ilişkin müstakil bir bölüm ise takipçileri tarafından usul kapsamında görülmeyip atlanmıştır. Debûsî'nin usul yaklaşımında kelami irtibatları minimize ederek, meseleyi fıkıh çerçevesinde sınırlama çabası Hanefî-usul-i fıkıh edebi türünün doğmasına neden oldu. Serahsi ve Pezdevî'nin Usul'lerinin onu izlemeleri, adeta onu şerh etmiş olmaları bu edebi türün Hanefîler arasında kök salmasına neden oldu. Özellikle Pezdevî'nin eseri Debûsî çizgisinin en gelişmiş ve en yetkin eseri olarak yazıldıktan sonra Hanefî usul geleneğinde en etkili eser oldu. Nitekim iki özeti usul eğitiminde başlangıç metinleri oldular; birincisi Ahsîkesî'nin *el-Müntehab*'ı, diğeri ise Nesefî'nin *el-Menar*'ı. Özellikle *el-Menâr* Hanefî fıkıh kuramının başlangıç düzey ders kitabı olarak herhalde en çok kullanılan eserdir. Hem Pezdevî'nin metni hem de bu iki özet üzerine birçok irili ufaklı şerhler yazıldı. Pezdevî'nin *el-Usul*'ünün Abdülaziz el-Buhârî tarafından yazılan *Keşfü'l-esrar* adlı şerhi en çok bilinen ve bugüne kadar en yaygın kullanılandır. *el-Menar* üzerine ise 70'den fazla çalışma yapılmıştır; müellifin kendi şerhi ile Osmanlı alimi İbn Melek'in şerhi en çok tutulanlar oldu.

Mütekellimin usul edebi türü ile Hanefî usul edebi türü arasında 7./13. yüzyılda bir karşılaşma yaşandığı anlaşılıyor. Çeşitli tarihsel şartların doğurduğu bu karşılaşmanın ilk örneği İbnü's-Sa'atî'nin *Teysirü'l-vusul*'üdür. Bağdatlı bir Hanefî alimi olan İbnü's-Sa'atî, Selçuklu Bağdat'ının gittikçe artan Eş'ari atmosferinde büyümüş ve itikadi alanda nadir görülen Eşarî-Hanefî bir çizgi benimsemiştir. Hanefîliği yazdığı *Mecma'u'l-Bahreyn* adlı eserinin mütun-i erbaa adı verilen otorite metin yazarları arasında gösterilmesinden de anlaşılacağı gibi müsellemdir. Eşarîliği ise yetiştiği Bağdat çevresinin 6.-7./12.-13. yüzyıllarda bu düşünceyi neredeyse evrensel bir anlayışa dö-

nüştürmesinden etkilenmiş olmalıdır. Ardından çok daha etkili bir başka metinde, 8./14. yüzyılın büyük alimi Sadruşşeria es-Sani'nin *et-Tenkih* ve şerhi *et-Tavdih*'de Hanefî Eşarî karşılaşmasının bir başka tezahürünü görüyoruz. Bu kez çok daha etkili bir ürün ortaya çıkmıştır. Sadruşşeria'nın *et-Tavdih*'i Taftazani'nin *et-Telvih* şerhi üzerinden çok geniş bir coğrafya ve zaman diliminde derin bir tesir bırakmıştır. Sadruşşeria, bu çalışmasında Hanefî usul geleneğini terketmeden Razi ve İbn Hacib üzerinden Eş'ari usul geleneğini yakından takip etmiş, bir çok açıdan bu gelenekten etkilenmiş ve nihayet zaman zaman da Eşarî yaklaşımının felsefi temellerine yönelik eleştiriler getirmiştir. Sadruşşeria-Taftazani ikilisinin usul ilminin 8./14. yüzyıl ve sonrası Osmanlı, Hint Altkıtası, Orta Asya alimleri üzerinde ve Şam-Kahire Hanefî çevrelerinde modernleşme öncesine kadar uzanan bir etkisi olmuştur. Hatta bu döneme klasik-sonrası dönem dersek, *Tavdih-Telvih* klasik sonrası usul ilminin yenilenmesi ve dönüştürülmesi konusunda en etkili eserler olmuştur. Bu çalışma Osmanlı medreselerinde mezuniyet öncesi okutulan son kitaplardan biridir. Büyük karşılaşmanın (Orta Asya Hanefîliği ile Maliki-Şafiî Eş'ariliğin etkileşiminin) bir başka önemli ürünü de İbnü'l-Hümam'ın *et-Tahrir*'idir; diğerlerinden farklı olarak İbnü'l-Hümam usuldeki söylemini Hanefî-Şafiî geleneğin yüzleşmesi olarak takdim etmiştir. İbnü'l-Hümam'ı diğerlerinden farklı kılan Memluk Kahire'sindeki Şafiî Hadisçiler ve Eşarîlerle diyalog içinde eserini kaleme almasıdır.

Şimdiye kadar bahsettiğim eserlerden Pezdevî'nin *el-Usul*'ünden başlayarak Ahsikesî'nin *el-Müntehab*'ı, Nesefi'nin *el-Menar*'ı, Sadruşşeria'nın *et-Tenkih* ve *et-Tavdih*'i, İbnü'l-Hümam'ın *et-Tahrir*'i, tüm bu eserlerin telif amacı öyle anlaşılıyor ki bir ders kitabı oluşturmaktı. Özellikle son üçü oldukça muhtasar ve veciz, zaman zaman bilmece gibi ifadelerle öğrencilerin meseleleri adeta kazarak öğrenecekleri birer ders kitapları olarak tasarlanmıştır. Bu çalışmaları öğrenci/öğretmen ancak şerhlerine başvurarak çözebilmektedirler. Ama bu eserlerin çok önemli bir vasfı kendilerinden önceki tartışılan hiçbir mevzuyu kaçırmamaları, girift ifadeler içine yerleştirdikleri şifreli ifadelerle o tartışmalara işaret etmeleridir.

Osmanlı alimlerine geldiğimizde her ne kadar daha erken birkaç örneği bulunsa da Osmanlı fıkıh usulü edebiyatının en etkili ilk örneği Molla Fenari'nin *Fusulü'l-Bedayi'* adlı hacimli çalışmasıdır. Bu çalışma büyük karşılaşmanın bir ürünü olup aynı zamanda Molla Fenari'nin mantık, kelam, tasavvuf gibi disiplinlerdeki birikimi sebebiyle daha zengin bir içeriğe sahiptir. Bu çalışma iyi bir tenkitli neşre sahip olmadığı için henüz araştırmacıların yeterince ilgisini çekememiştir. Bu çalışmanın henüz keşfedilmemiş hazineler içerdiğini söylersek hiç de abartmış olmayız. Belki de büyük hac-

mi ve karmaşık dili/üslubu sebebiyle bu çalışma Molla Hüsrev'in *el-Mirkat* ve şerhi *el-Mir'at* adlı eseri kadar hüsnü kabul görmemiştir. *El-Mirkat* üzerine bizzat müellifin kendisinin yazdığı bir şerh olan *el-Mir'at* Sadruşşeria'nın *et-Tavdih*'i ile girilen yeni dönemin söylemine sıkı sıkıya bağlıdır; ama zaman zaman onu eleştiren bir dil de mevcuttur. Osmanlı medrese eğitiminde *el-Menar* ve şerhleri, *et-Telvih-et-Tavdih* ve *el-Mirkat-el-Mir'at* fıkıh usulü ders müfredatını ve tartışılan meseleleri büyük ölçüde belirlemiştir. Bunlar üzerine yapılan şerh, haşiye ve ta'lik çalışmaları, Osmanlı medrese öğrencilerinin/mezunlarının genellikle fıkıh usulü edebiyatını oluşturmuştur. Bunların içinde Fenarizade'nin ve Molla Hüsrev'in *Telvih* Haşiyeleri usul öğrencileri tarafından çok okunan metinlerdir. Osmanlı dönemi müstakil fıkıh usulü telif eden Kirmastî, Fuzayl Çelebi, Kemalpaşazade, vb. isimler de mevcuttur; ancak bu eserler öncekiler kadar revaç bulmamıştır.

18. yüzyılın büyük isimlerinden Hâdimî'nin *Mecâmi'ü'l-hakâ'ik*'ine kadar fıkıh usulü edebiyatında yeni bir ders-kitabı sayılabilecek başka bir eser yoktur; Hâdimî Konya'da yetişip sonra İstanbul'a intikal eden ardından Konya-Hadim'de kendi kurduğu medresede ilim tedris etmeyi seçen biridir. Ancak öğrencileri ve yazdığı eserler aracılığıyla genel olarak Osmanlı coğrafyasında özelde de İstanbul ilim meclisleri üzerinde de oldukça etkili olmuş biridir. Hâdimî'nin *Mecâmi'u'l-hakâ'ik* adlı çalışması *el-Mir'at*'tan sonra Osmanlı dünyasında telif edilip de hüsnükabul gören fıkıh usulü sahasındaki nadir eserlerdendir. Hâdimî'nin bu eseri *el-Mir'at*'a nispetle daha veciz ama *et-Tenkih* ve *el-Menar*'a nispetle biraz daha geniş bir usul ders kitabıdır.

Mecâmi'u'l-hakâ'ik tıpkı Sadruşşeria'nın *et-Tavdih*'i ve Molla Hüsrev'in *el-Mir'at*'ı gibi Hanefî-Mütekellimin usulü karşılaşması sonrası oluşan yeni tarza göre kaleme alınmıştır. Konuların dizimi bile *el-Mirkat*'ı andırmaktadır. *el-Mirkat* fıkıh usulü konularını en genel çerçevede bir mukaddime, delilleri ve hükümleri konu edinen iki matlab ve bir hatime başlıkları altında toplamıştır; benzer şekilde *Mecâmi'* de mukaddime ve hatime dışında fıkıh usulü konularını iki ana başlıkta (*bab*) ele almıştır: hükümler ve deliller. Tartışılan mevzulara indiğimizde daha dikkat çekici bir benzerlik göze çarpmaktadır. Bilindiği gibi Sadruşşeria *et-Tavdih*'te usul mevzularını büyük oranda Pezdevî'nin *el-Usul*'ünü esas alarak belirlemiş ama İbnü'l-Hacib'in *el-Muhtasar*'ı ile Razi'nin *el-Mahsul*'ündeki tartışılan konuları da buna eklemişti. Benim iki usul edebiyatının büyük karşılaşması olarak adlandırdığım bu olgu sonrasında usul eserlerinde tartışılan konulara ilave yeni konuların eklendiği görülmektedir. *el-Mir'at* ve *Mecâmi'* tartışılan usul

mevzularını bu çerçevede oluştururken ilave bazı meseleler de tartışmışlardır. Sadruşşeria'nın hüsün-kubuh meselesini sadece bir usul tartışması olarak sınırlamayıp bir kelami tartışmayı da içerecek şekilde *et-Tavdih*'e dahil etmesi sonrasında bu kısmın müstakil bir risale geleneği oluşturduğunu biliyoruz. Ama *el-Mir'at* ve *Mecâmi'* bu konuda onu izlememiş ve öncesindeki şekliyle tartışmayı usul çerçevesinde sınırlamışlardır. Bunun dışında Sadruşşeria'nın tartıştığı mevzular hemen hemen tamamıyla dâhil edilmiştir. Burada özellikle mütekellimun usul geleneğinin kelamdaki gelişmelere paralel fıkıh usulü içeriğini mantık ve akli ilimler açısından dönüştürdüklerini ve Sadruşşeria'nın bu dili Hanefî geleneğe taşıdığını hatırlamamız gerekir.

Mecâmi''nin yukarıdaki iki konuya ilave olarak bu usul geleneği içerisinde durduğu yeri göstermek açısından konu bazlı bazı mukayeseler yapmak yerinde olacaktır:

1. Fıkıh Usulünün konusu meselesi. Hâdimî'nin *Mecâmi'u'l- hakâ'ik'i,* İbnü's-Sa'âtî ve Sadruşşeria'nın başlattıkları mütekellimin usul edebiyatıyla diyalog kurma yöntemini kullanan mezc eserleri içinde yer almaktadır. Bunun önemli sonuçlarından biri mütekellimin usulünün mantık/felsefe geleneğini izleyerek eserlerin mukaddimelerinde bu ilmin mevzusu meselesini konu etmeleridir. Bir ilmin mevzu meselesi bu gelenekte söz konusu ilmin zati arazlarının benzer şekilde ele almış ve tartışmış olmasıdır. O fıkıh usulü ilminin tanımını verdikten sonra mevzusu ve gayesini Sadruşşeria ve Molla Fenari, ve Molla Hüsrev'de olduğu şekilde mantık-felsefe geleneği üzerinden incelemektedir. Molla Hüsrev fıkıh usulünün mevzusunun "ahkama delalet etmesi bakımından edille" şeklindeki Amidi'ye ait görüşü eleştirmişti; ancak bu eleştiri Hâdimî tarafından paylaşılmamıştır. Sadrüşşeria ve Molla Fenari gibi Hâdimî de fıkıh usulünün konusunu 'ahkama götürmesi bakımından deliller' şeklinde tanımlamaya devam eder. Aslında fıkıh usulünün mevzusunun tek olması kabulüne dayanan bu yaklaşıma göre konu ya deliller ya da hükümler şeklinde tanımlanması gerekiyordu. Ancak fıkıh usulü edebiyatında işlenen konulara icmalen (soyut açıdan) bakıldığında bunların deliller ve hükümler şeklinde iki ana temaya indirilebildiği görülür. Bu nedenle Gazzali'ye nispet edilen fıkıh usulünün konusunu "hükümler" şeklinde tanımlayan görüş bu gelenekte şu şekilde ifade edilmiştir: "delillerle ispat edilmesi bakımından hükümler". Amidi'ye nispet edilen mevzuyu deliller olarak gören anlayış ise şu şekilde ifade edilmiştir: "Hükümleri ispat etmesi bakımından deliller". Her iki görüş de bir şekilde bu iki unsuru konuya dahil etmek için çabalamıştır. Hâdimî burada haklı olarak fıkıh usulünün konuları içinde en büyük yekunu tutan delil-

lerden yana tercihini kullanmıştır. Aslında her iki ana konuyu içeren daha soyut bir alternatif de aranabilirdi; ancak klasik usul edebiyatında bilebildiğimiz kadarıyla böyle bir girişim olmamıştır.

2. Delillerin sayısı meselesi. Hâdimî eserinin mukaddimesinde fıkıh usulünün mevzusunun deliller olduğunu belirttikten sonra klasik Hanefî usul eserlerinde altı çizilen bir kabulü tekrar eder. Buna göre deliller dörttür: Kitab, sünnet, icma ve kıyas. Ancak klasik dönemin sonlarından başlayarak fıkıh usulü eserleri furu-ı fıkıhta yaygın olarak kullanılan bazı delilleri/yöntemleri gittikçe artan oranda deliller sınıfına yerleştirmiş ve 18. yüzyıla gelindiğinde bunların sayısı 10'u geçmiştir. Klasik-sonrası Hanefî usul eserlerinin mukaddimelerinde delillerin dört tane olarak sınırlanması vurgulandıktan sonra herhangi bir yazarın delil olarak kabul ettiği bu dört delil dışındaki delilin bunlardan birine indirildiği vurgulanır olmuştu. Bu diğer delillerin sayısı usul eserlerinde zaman ilerledikçe artacaktır. Başlangıçta şer'u men-kablena, teamül, sahabe kavli ve ıstıshab sayılırken[8] İbn Melek ihtiyat ve taharri ile hareket etmeyi bu dörde eklemiştir.[9] Molla Hüsrev zahirle ve ezhar olanla amel, kura çekmek ve kibar-ı tabiin kavliyle ameli onlara eklemiştir. İzmiri İstihsan ve Maslahat-ı mürseleyi de eklediğinde sayı 12'ye ulaşmaktadır. Hâdimî'nin listesi ise bundan daha fazlasını içerir:

1) Şer'u men-kablena,
2) Taharri,
3) Örf ve teamül,
4) Istıshab,
5) Zahirle yahut ezhar olanla amel,
6) İhtiyata başvurmak,
7) Sahabi mezhebi,
8) Kibar-ı Tabiin mezhebi,
9) İstihsan,
10) Asılla ve kaide-i külliye ile amel,
11) Ma'külü'n-nass
12)Kalbin şahitliği,
13)Tahkimü'l-hal
14) Umumu'l-belva
15) Ve benzerleri

8 Nesefi, *Keşfü'l-esrar fi şerhi'l-Menar*, II, 10; İbn Nüceym, *Fethu'l-Gaffar bi-Şerhi'l-Menar*, s. 10.

9 İbn Melek, *Şerhu Menari'l-envar*, s. 6-7.

Hâdimî dört delil vurgusu yaptıktan sonra bu diğer delillerin neden delil çerçevesinde dikkate alınmadığı sorusuna şöyle cevap verir: Bunlar dört delilden birine indirilir.[10] Bu konu esasında kıyas dışındaki içtihat yöntemlerini fıkıh usulü ilmine dahil etmek üzere kelamcı-usul geleneğinin dört delil çerçevesini genişletmek için geliştirdiği 'istidlal' başlığında ele alınan bir konudur. Hanefîlerin istihsan, örf, umum belva, Malikilerin maslahat-ı mürsele, Şafiîlerin istishabü'l-hal vb. içtihat yöntemleri bu başlık altına alınmaktaydı. Burada önemli olan bu listeye giren delillerin sayısının statik olmadığı, nasların anlamına ulaşmayı sağlayacak yeni ve farklı yöntemlerin her daim çıkabileceğini kabulüdür. Hanefî usul geleneğinde istihsan, başlangıçta kıyas altında incelenirken, diğerleriyle birlikte ayrı bir mesele olarak alınması Molla Fenari iledir.[11] Molla Fenari'yi izleyerek Hâdimî de dört delil dışındaki delillerin hucciyetinin dört delile irca edilerek savunulabileceğini ileri sürmektedir. Molla Fenari aşağıda değinileceği gibi bu fikrin ilk kez Kerderi tarafından dillendirildiğini belirtmiştir. Bilindiği gibi ilk usul eseri kabul edilen Şafiî'nin *er-Risale*'sinde dört delil dışında bir delilin varlığı kesin olarak reddedilmişti. Şafiî'den Hâdimî'ye uzanan uzun yüzyıllarda delil anlayışında çok köklü değişimlerin olduğu anlaşılmaktadır.

3. Mezc ya da karma usul geleneği. Hanefî usul geleneğinin mütekellimun usul geleneğiyle iletişime geçmesi, Mutezilenin kaybolmasıyla birlikte Hanefîlerin Bağdat'ta nazari düşünce açısından varlıklarını yitirmelerinden sonraki gelişmelere gecikmiş bir eklemlenme çabası olarak görülebilir. Çünkü Hanefî nazari anlayış tam olarak Mutezile ile eşitlenemese de bu iki gelenek 3.-5/9-11. yüzyıllar arasında ehl-i re'y ortak zemininde gelişmiş ve birbirlerini beslemişlerdi. Mutezile'nin tarih sahnesinden çekilmesi Hanefî geleneği hem kelam hem de fıkıh usulü açısından bir krize sokmuş görünüyor. Bir taraftan yükselen anti-Mutezili tavrı kabullenmek ve buna uygun bir söylem geliştirmek hem de aynı zamanda orijinal Hanefî Ehl-i re'y yaklaşımını korumak gibi paradoksal bir sorunla karşı karşıya kaldılar. Buhara Hanefîliğinin bu paradoksal soruna bir cevap olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Semerkand Hanefîliği de kelam alanında aynı soruna cevap bulmaya çalıştı. Ancak gerek Buhara Hanefîliği gerekse Semerkand Hanefîliği Nişapur-Bağdat-Şam-Kahire ilim havzasıyla uzun bir süre diyalog geliştirememiş görünüyor. Ancak Moğol istilasının getirdiği büyük nüfus hareketliliği ve mecburiyetlerin akabinde Buhara-Semerkand Hanefîliği yeniden diğer Sünni İslam mezheplerinin söylemleriyle ve fikirleriyle

10 Hadimi, *Mecamiü'l-Hakaik*, s. 2.

11 Molla Fenari, *Fusulü'l-bedayi*, I, 17.

tanıştılar ve etkileşime girdiler. Yaklaşık iki yüzyıllık diyalogsuz dönemde İran-Irak-Suriye-Mısır çevrelerinde Eşarî nazariyatının entelektüel hayatı neredeyse kuşattığı ve hem kelam hem de fıkıh usulü sahasında çok başarılı örnekler verdiği görülmektedir. Eşarîliğin başarısı herhalde Grek felsefe geleneğiyle yüzleşmesi ve onu kelam-fıkıh usulü çerçevesinde İslam düşüncesinin bir parçası haline getirmesinden kaynaklanmıştır. Özellikle mantık başta olmak üzere felsefi argümantasyon araçlarının çok başarılı bir biçimde İslam ilim geleneğine eklemlemesiyle Eşarîlik diğer İslam mezheplerine önemli bir üstünlük kazandı. Maveraünnehir Hanefî uleması bu sürecin çok ilerlediği bir dönemde bu söylemle karşılaştı ve özellikle usul sahasında Razi-Amidi-İbnü'l-Hacib çizgisinin oluşturduğu hareketlilikten etkilendi. Sadruşşeria bir taraftan adına Maturidîlik demeden kelami bir alternatif üretmeye girişse de onun fıkıh usulü sahasında Pezdevî'yi esas alıp onun üzerine mütekellimun usul geleneğinden bazı meseleleri giydirdiği görülüyor. Bu giydirilen unsurların büyük bir kısmı arizi olup işin esasına taalluk eden bir mahiyet genellikle arzetmezler; ama teorik bir çerçeve oluşturmanın zeminini oluşturmaktadır. Bilgi bahislerinin girişe eklenmesi, tanım, mevzu ve gaye konusunun mukaddimede işlenmesi, konu tasnifinin değiştirilmesi gibi hususlar hep Pezdevî'nin çerçevesini çizdiği usul konu ve mesele tasnifine ilave olarak yapılan şeylerdir. Yani fıkıh usulünün esasına ilişkin konularda Pezdevî'nin anlatısı çok bozulmadan bazı değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır. Hâdimî'nin eseri işte bu büyük karşılaşmanın doğurduğu yeni tarz usul anlayışının gelişiminin son halkasını temsil etmektedir.

4. Semerkand/Maturidî Usulcüleri. Büyük karşılaşmanın erken bir versiyonu gibi göreceğimiz bir başka olguya dönelim: Semerkand usul geleneği nerede duruyor? Tümü 6. /12. yüzyılın başlarına ait bir grup eser, mesela Semerkandi'nin *Mîzânü'l-usûl fi netâ'ici'l-ukûl*'ü, onun özeti olduğu anlaşılan Ömer Nesefi'nin *Tahsilü Usûli'l-fıkh*'ı ve Lamişi'nin *Usulü'l-fıkh*'ı aslında kelami ilkelerin usul-i fıkıh konularını işlerken dikkate alındığı eserlerdir. Bu üç eser, bilinçli bir biçimde Maturidîliğin bir mezhep olarak inşası döneminde Maturidî usul geleneği içine kendilerini yerleştiriyorlar. İddia ettikleri gibi eğer Maturidî'nin *Me'âhizü'ş-şeria*'sı ile başlayan ve kesintisiz devam eden bir Hanefî-mütekellimin usul geleneği varsa bu durumda karşılaşma önce Debûsî'nin başlattığı usul geleneği ile Maturidî'nin başlattığı Hanefî-kelamcı usul geleneği arasında vuku bulduğunu söyleyebiliriz.

5. Hüküm Konusunun Müstakilleşmesi. Ahkam konusunun ayrı bir başlık altında müstakil bir bölüm olarak ele alınması Gazzali'nin *el-Müstesfa*'da fıkıh usulü ilminin konusunu "ahkam" şeklinde tanımlayıp eserini de hüküm konusuyla açmasıyla başlamıştır. Gazzali'den önce Debûsî, *Takvimü'l-edil-*

le'nin sonunda ehliyet adını verdiği bir başlık açmış ve burada sonraki usul literatüründe hüküm başlığı altında tartışılan konuların büyük bölümünü işlemişti. Örneğin Gazzali'nin tasnifinde görülen mahkumun-aleyh, hakim, mahkumun-bih başlıklarına giren konular bu eserin son kısmında hemen hemen tamamen ele alınmıştır. Debûsî konuyu 'fıkıh usulünün mevzusu nedir?' sorusu bağlamında ele almamış ama bunu fıkıh usulünde tartışılması gereken meseleler arasına dahil etmiştir. Debûsî'yi izleyen Serahsi ve Pezdevî de konuyu kitaplarının sonunda işlemişlerdir. Yine hüküm başlığı altında olan bazı meseleleri başka başlıklar altında bulmak da mümkündür; mesela hakim başlığı altında tartışılan hüsün-kubuh meselesinin emir ve nehiy bahsinin altında ele alındığını biliyoruz. Yine emirlerden ve nehiylerden elde edildiği kabul edilen teklifi ve vaz'i hükümler konusu bu şekilde adlandırılmaksızın usul eserlerinin değişik bölümlerinde işlenmiştir. Mütekellimin usulcüleri fıkıh usulünün mevzusu meselesini mantık-felsefe edebiyatında ele alındığı şekilde sunmaya başladıktan sonra fıkıh usulü ilminin konusu "deliller ve/veya hükümler" olarak belirlenmiş ve bu ilme ait tüm konular işte bu iki başlık altına yerleştirilmeye başlanmıştır. Özellikle Gazzali'nin hükümlerle ilgili konuları 'hükmün kendisi, hakim, mahkumun-aleyh ve mahkumün-bih' şeklinde dört başlık altında toplaması mezc eserlerinde genellikle takip edilmiştir. Hâdimî'nin de kitabındaki tüm konuları iki ana bölümde toplamış, hüküm bölümünün alt sınıflamasını bu şekilde yapmıştır. Bununla birlikte bu dört başlık altına giren meseleler ve bunların işlenişinde Debûsî-Pezdevî-Serahsi çizgisinin yine belirleyici olduğunu hatırlatalım.

6. Örfün Temellendirilmesi (Hucciyeti). Hâdimî, *Mecâmi'u'l- hakâ'ik*'te Sadrușşeria usul okulu diyeceğimiz büyük karşılaşma sonrası Hanefî usul geleneğinin klasik manada son eseridir. Usul eserlerinin dinamik yapısını bu çizgiyi izleyerek göstermek mümkündür. Mesela örfün temellendirilmesi hususuna bakabiliriz. Örf başlangıçtan beri Müslümanları meşgul eden bir husus oldu. Furu-ı fıkıhta hep kendisine başvurulan ama usulde temellendirilmesi için başlangıçta yol bulunamayan örf, zamanla usul-i fıkıh ilminde kendine yer bulan bir delildir. Başlangıçta usul eserleri örfü pek konu etmek istemiyorlardı; hatta konu edenler onu delil olarak kabul etmemişlerdi.[12] Ancak zamanla en azından bazı usulcülerce örf de diğer tartışmalı deliller gibi temellendirilmesi gereken meşru bir delil olarak kabul edildi. Dört delil anlayışı sünni fıkıh usulünün ana ilkesini oluşturduğu için

12 Örnek olarak bkz., Ebü'l-Hüseyin el-Basri, Muhammed b. Ali Abu Hüseyin, *el-Mu'temed fi usuli'l-fıkh*, (Beyrut: Dar ü'l-Kütüb i'l-ilmiyye), I,279; eş-Şirazî, Ebu İshak İbrahim *Şerhu'l-Lüma'*, thk. Abd al-Majid Turki (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 1988), I, 391.

diğer tüm deliller tali kabul edilmiş ve onların ancak bu dört delilden biri vasıtasıyla savunulabileceği kabul edilmiştir. Bu bağlamda örfün temellendirilmesi önce furu-ı fıkıhta başladı; örfün her geçtiği bağlamda Hanefî furu yazarları "Müslümanların güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir."[13] hadisine başvuruyorlardı.[14] Gerçi hadisçiler bu sözün merfu olarak sıhhatini kabul etmemekte, belki İbn Mesud'a nispetinin sahih olduğunu belirtmektedirler.[15] Hadisle örfün temellendirilmesini icma ile temellendirme izledi. Nesefî örfün icma kapsamına alınabileceği ve bu yolla meşru bir temel bulacağı düşüncesinin hocası Bedreddin el-Kerderî (ö. 651/1254) tarafından ortaya atıldığını nakletmektedir; şöyle diyor:

Usul (deliller) üçtür: Kitab -ki şeri'atü men-kablena da ona tabidir-, sünnet –ki âsâr da ona tabidir- ve icma' -ki insanların teamülü (örf) ona tabidir-. Kıyas dördünü bir asıldır (delildir) –ki taharri ve ıstıshabü'l-hal ona tabidir. Bedreddin el-Kerderî böyle dedi.[16]

Aslında Serahsî ve diğer Hanefî alimleri furu eserlerinde örfü şeriatta esas alınan büyük bir "asl/usul" olarak nitelemiş ve bunu icmayı temellendirdikleri delillerle yapmışlardır.[17] Bu düşünce başlangıçta fıkıh usulü açısından tartışılır olsa da zamanla Hanefî usulüne yerleşmiştir. Usul eserlerinin hakiki mananın terkedilmesinde örfün etkisini tartıştıkları bölümde örf müstakil olarak ele alınmaktaydı. Ayrıca örf illet olarak nitelenecek vasfın tespitinde dikkate alınmaktaydı. Ama onun bir "delil" ya da "asıl" oluşu fıkıh usulünde dile getirilen bir şey değildi. Karafi'nin *et-Tenkih*'inde ilk kez ona delil statüsü verilmiştir.[18] Hanefî usul eserlerinin mukaddimelerinde

13 İmam Muhammed bu sözü senetsiz olarak Peygamberimize nispet etmektedir; bkz. *El-Muvatta bi-rivayeti Muhammed b. el-Hasan*, thk. Takiyyüddin en-Nedvi, Dimeşk: Darü'l-Kalem, 1432/2011, 633.

14 Serahsi, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebu Seh, *el-Mebsut*, Beyrut: Darül'l-Ma'rife, 1989, XII, 45; el-Merginanî, Burhaneddin Ebü'l-Hasan Ali b. Ebu Bekr, *el-Hidaye Şerhu Bidayetü'l-Mübtedi ma'a Şerhi'l-Allame Abdülhayy el-Leknevi*, thk. N. E. Nur Ahmed, Karaçi: İdaretü'l-Kur'an ve'l-'Ulumi'l-İslamiyye, 1417, VI, 295.

15 Ez-Zeyla'i, Cemalüddin Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf, *Nasbü'r-Raye li-Ehadisi'l-Hidaye*, thk. Muhammed Avvame, Cidde: Darü'l-Kıble, IV, 133; İbn Hacer el-Askalani, Şihabüddin Ahmed b. Ali, *ed-Diraye fi Tahrici Ehadisi'l-Hidaye*, thk. S. A. Haşim el-Yemani el-Medeni, Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1384, II, 187.

16 Nesefi, Ebü'l-Berekat Abdullah b. Ahmed, *el-Müstesfa Şerhu'n-Nafi'*, thk. Hüseyin Özer ve Muhammed Caba, İstanbul: İrşad Kitabevi, 1338/2017, I, 123.

17 Gideon Libson, "On the Development of Custom as a Source of Law In Islamic Law: *Al-ruju' ila al-'urfi ahadu al-qawa'idi al-khamsi allati yatabanna 'alayha al-fiqhu*", *Islamic Law and Society*, 4:2 (1997) 2003, s. 147-150.

18 Karafi, Şihabüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. İdris, *Şerhu Tenkihi'l-Fusul fi-İhtisari el-Mahsul fi'l-Usul*, Beyrut: Darül-Fikr, 1424/2004, s. 352.

dört-delil dışındaki delillerin dört-delile irca edilmesi bağlamında örf ele alınmıştır. Nesefi *el-Menar*'a kendi yazdığı şerhinde "teamül" ile hükmün ispat edilebilmesine rağmen neden delil (asıl) olarak nitelenmediği sorusuna "çünkü teamülün icma kapsamında görülmesi gerektiğini" söyleyerek cevap verir.[19] Molla Fenari de örfün icmaya irca edileceği görüşünü mukaddimede zikrettikten sonra bunun Kerderi tarafından dile getirildiğini nakleder.[20] Ancak bu isimlerin hiç birisi icma konusunu işlerken örf konusunu gündemlerine almamıştır. İlk kez Hâdimî örfü icma bölümünün sonuna bu konunun bir eki (furu) olarak yerleştirir. Diğer yandan Şafiî usulcü Sübki ve onu izleyerek Birmavi[21] ve Hanbeli alimler el-Merdavi[22] ve İbnü'n-Neccar fıkhın üzerine oturduğu 5/9 kavaid-i külliyeyi eserlerinin sonuna ekledikleri bir bölümde ele almış ve bunlar arasında örf/adete ilişkin olan "adet muhakkemdir" kaidesini zikretmişlerdir.[23] Buna ilave olarak Bermavi, Merdavi ve İbnü'Neccar örfün bir delil olarak temellendirilmesine özel bir yer ayırmışlardır;[24] öyle ki, ancak İbn Abidin'in örf risalesinde ve modern usul eserlerinde görebileceğimiz türden bir temellendirmenin bu alimler ile başladığını söyleyebiliriz. Muhtemelen son yüzyıllarda usulcüler örfe delil statüsü kazandırmamak için özel bir çaba içinde idiler. Nihayet İbn Abidin onu müstakil bir risaleye konu ettikten sonra[25] modern usul eserleri, örfü "tartışmalı deliller" arasına yerleştirerek fıkhın formel bir kaynağı olarak tescil edeceklerdir. Ancak yeni eserlerde örfün temellendirilmesi Hâdimî'nin yaptığı gibi icma kapsamına alınarak değil de tartışmalı delillerin tümünde izlenen bir yöntemle yani kendi başına müstakil bir delil olarak görülmesi suretiyle yapılmıştır.

7. Hüsün-Kubuh Meselesi. Fıkıh usulü ilminin konuları arasında kelam ilmindeki teorik bir tartışmadan kaynaklanan bir mesele olarak yüküm-

19 Nesefi, Ebül'-Berekat Abdullah b. Ahmed, *Keşfü'l-Esrar Şerhu'l-Musannif ale'l-Menar*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-'ilmiyye, t.y., II, 593.

20 Molla Fenari, Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed, *Fusulü'l-Bedayi' fi Usuli'ş-Şerai'*, thk. M. H. İsmail, Beyrut: Darül'l-Kütübi'l-'İlmiyyei 2006, I, 25.

21 El-Birmavi, Şemseddin Muhammed b. Abdü'd-Daim, (ö. 831/1428), *el-Fevaidü's-Seniyye fi Şerhi'l-Elfiyye*, thk. A. Ramazan Musa, Gize, 1436/2015, V, 2151-4.

22 El-Merdavi, Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Süleyman, *et-Tahbir Şerhu't-Tahrir*, thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrin ve diğ., Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000, VIII, 3851-8.

23 Sübki, Taceddin, 'Abdü'l-vehhab b. 'Ali, *Cem'u'l-cevami'*, thk. A. Halil İbrahim, Beyrut: Darü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2003/1424, s. 111.

24 İbnü'n-Neccar, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Münir*, thk. Muhammed Zuhayli ve Nezir Hammad, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1413/1993, IV, 439-456.

25 İbn Abidin, Muhammed Emin Efendi, *Neşrü'l-'Arf fi Binai'l-Ahkam 'Ale'l-'Orf*, İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1286.

lülüğün temeli sorusu çok önemli bir tartışma haline gelmiştir. Ahlakın temeli nedir sorusu olarak anlayabileceğimiz bu sorunun vahiy temelli normatif bir düzen varsayan şeriat fikrinin olduğu yerde niçin tartışıldığı sorulabilir. Tüm fıkıh usulü konuları gibi nazari bir entelektüel soru olan hüsün-kubuh tartışması esasen insanın diğer varlıklardan ayrı olarak yaptığının hesabını veren bir varlık olması sebebiyle vahiy olmasa da insan olmanın sorumluluk doğurup doğurmadığı sorusundan kaynaklanmış görünüyor. Yani vahyin koyduğu hükümlerin (şeriat) tartışmasız kabulüne rağmen insanı sorumlu kılan şeyin ne olduğu sorusu usulcüleri meşgul etmiştir. İnsanın eyleminin yine insanlarca iyi/kötü şeklinde nitelenmesinden mi sorumluluk doğmaktadır? Yoksa insan her daim vahye muhatap olduğu için mi sorumluluk altındadır. Hüsün-kubuh meselesi olarak bilinen bu konuda Mutezile ve Eş'ariye görüşleri iki zıt kutupta yer alır. Buna göre Mutezile insanın akılla muhatap kılınması kabulünden yola çıkarak aslında insanın aklıyla iyi ve kötü ayrımı yapabileceğini ve bu yaptığının sonuçları ile dünya ve ahiret sorumluluğuna tabi olacağını iddia etmiştir. Eş'ariye ise insanın vahye muhatap olma dışında bir sorumluluğunun olmadığını çünkü insanın iyi/kötü ayrımı yapabilmesinin gerçekten onu dünya-ahiret sorumluluğuna muhatap kılacak bir nitelikte olmadığını belirmiştir; çünkü insan çıkarına olana iyi, zararına olan şeye de kötü demektedir. Ancak bu tartışmanın gerçekte uluhiyete ve nübüvvete yüklenen manadan kaynaklandığını biliyoruz; Eş'ariler insanın sorumluluk doğuracak şekilde iyi/kötü nitelemesi yapabilmesini kabul edersek peygamberlere gerek kalmayacağını söylemişlerdir. Ayrıca insanın iyi kötü nitelemesi yapabilmesi insanın özgür olduğunu varsaymayı gerektirmektedir ki, Eş'ariler'e göre böyle bir kabul uluhiyet fikriyle uyuşmamaktadır. Mutezile ise uluhiyete yüklediği adalet anlamı gereği uluhiyeti sınırlayıcı teviller yaparak insanın özgürlüğüne felsefi bir temel bulmaya çalışmıştır. Nübüvvetin gerekliliğini kabul etmiş ama bunu Allah'ın bir lütfu olarak düşünmüşlerdir; hatta nübüvveti aslında Eş'arilikte anlamsızlaştırıldığını iddia etmişlerdir. Şöyle ki, nübüvvet vasıtasıyla Allah şeriat gönderip insana teklif (sorumluluk) yüklediğine göre Allah insanı özgür varsaymakta ve tercih yapmasını istemektedir.

Bu felsefi arka plana dayanan hüsün-kubuh tartışması fıkıh usulünde iki soruyla bağlantılı olarak ele alınmaktadır; birincisi "vahiyden bağımsız olarak bir fiilin iyi ve kötü olarak nitelenmesi mümkün müdür?" sorusudur. İkincisi ise "biz bu nitelemeyi aklımızla kavrayıp bundan dolayı sorumlu olur muyuz?" sorusudur. Birinci soruya Mutezile ve Hanefîlerin büyük bölümü vahiyden bağımsız olarak şeylerde iyi ve kötü niteliğinin bulunduğunu kabul ederler. Eş'ariler ve bazı Hanefîler ise eşyada kendi başına iyilik ve kötülük vasıflarının bulunmadığını dolayısıyla akılla kavranacak

bir şeyin de olmadığını söylemişlerdir. Sorumluluk sadece vahiy geldiğinde doğmaktadır. Ancak ikinci soru daha karmaşıktır; Mutezile, Maturidî ve bazı fakihlere göre aklın kavradığı bu iyi ve kötü nitelikleri aynı zamanda insanı dünyevi ve uhrevi olarak sorumlu kılmaktadır. Eşyada iyi/kötü nitelemelerini kabul eden fakihlerin bir kısmı ise akılla kavramanın muayyen sorumluluk doğurmayacağını, sorumluluğun ancak Allah'ın emirleri ve yasaklarıyla oluşacağını söylemişlerdir. Bu son görüş modern eserlerde Maturidî görüşü olarak nitelense de aslında Maturidî'nin kendisi bu görüşte değildir; çünkü ona göre akıl sorumluluk yüklemektedir. Hâdimî bunu açıkça beyan etmektedir. Hâdimî'nin tercih ettiği görüş ise Maturidî'nin kendi görüşü olmayıp modern eserlerde Maturidîliğe nispet edilen son görüştür. Hemen hemen yeni usul eserlerinde genellikle tercih edilen bu görüş olup Maturidî'ye nispet edilmektedir. Belki sonraki Maturidîyye ile ilişkilendirilebilir ama bu durumda bile sonraki Maturidîyye'nin bu görüşte olduğunu söylemek de genellemek olur. Ama Maturidî olmadığı açık olan Debûsî'nin bu fikri ilk ortaya atan kişi olduğunu söyleyebiliriz; bununla birlikte Debûsî üzerinde ayrıca inceleme yapılması gereken daha karmaşık bir anlayışa sahiptir.

8. Haber-i Vahidle Amelin Şartları. Sünnet bölümü ile ilgili Hâdimî'de dikkat çeken nokta haber-i vahid konusunda onun klasik-sonrası Hanefî ulemanın tavrını benimsemiş olmasıdır. Klasik Hanefî usulünde baskın olan yaklaşım prensip olarak haber-i vahidin delil olarak kabul edilmesi olsa da bunun bir takım şartlara bağlanmış olmasıdır. Ancak bu tutum hadis çevresinin etkinliğini gittikçe artırmasıyla değişecektir. İlk defa İsa b. Eban tarafından ortaya konulan kriterler klasik Hanefî usulünce benimsenmiş olsa da klasik sonrası dönemde bu kriterler bir takım yorum stratejileriyle yumuşatılmıştır. Örneğin ravinin fakih olmaması halinde bir hadisin kabulünü kıyasa aykırı olmamaya bağlayan şart hadisçilerin eleştirileri sonucu klasik-sonrası usulcülerce, özellikle Memluk dönemi ve sonrası Hanefî alimlerince artık savunulamaz bir pozisyon olarak görülmüştür. Bunun yerine yine Hanefî mezhebinin otoritelerinden birine, Ebü'l-Hasan el-Kerhi'ye ait olduğu söylenilen bir başka görüş öne çıkarılmıştır. Hâdimî de işte bu klasik Hanefî görüşü verdikten sonra Kerhi'nin görüşünü nakledip ekseri ulemanın bu görüşe meylettiğini belirterek bunun tercihe şayan olduğunu söylemek istemiş gibidir.

9. Hâdimî'nin *Mecâmi'u'l-Hakâ'ik*'inin özgün katkılarından biri de eserin sonlarına eklediği içtihat-taklit tartışmasıdır. Burada Hâdimî mezhep öğretisi ile usul-i fıkıh arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. İçtihat şartları ve müçtehidin diğer müçtehitlerle ilişkisini açıkladıktan sonra Hâdimî mukal-

litlerin/avamın şer'î hükümlere ulaşma yöntemini ortaya koyar. Buradaki ifadeleri günümüz fıkıh düşüncesi/yöntemiyle 12./18. yüzyıl ulema arasında hakim olan tavrın ne kadar farklılaştığını göstermesi açısından ilginçtir. Günümüzde avama dahil olmasına rağmen pek çok insanın kendisini müçtehit yerine koyarak Kur'an'dan ve/veya Sünnet'ten doğrudan hüküm çıkarmaktan çekinmediğini görüyoruz. Yine modern fıkıh çalışmalarında özellikle selefi çevrelerde sahabe fıkhı adı altında bir edebiyatın geliştirdiklerini görmekteyiz. Hâdimî, Kerhi'nin ilk kavaid-i külliye örneği olan *el-Usul* adlı eserinde dile getirdiği bir anlayışı, kitabının sonunda şu şekilde ifade etmiştir:

Avamın vazifesi Kitab ve Sünnet'e değil fakihlerin görüşlerine bağlanmaktır. Onlar geçmişte yaşayan fakihlerin değil çağının güvenilir fakihlerinin görüşleri arasında seçim yapar. Avam sahabe görüşleri arasında tercihte de bulunamaz. Fakihlerimizin mezhebine muhalif olan her ayet veya hadis ya neshedilmiş, ya tevil edilmiş, ya tahsis edilmiş ya da tercih edilmiş sayılır. Onlara ulaşmadığı şekilde bir yorum kabul edilemez. Bu nedenle fakihlerin görüşleri amel açısından naslardan önce gelir. Şu kadar var ki, Şafiî'ye göre sahih haber-i vahid rivayete (mezhep görüşünün rivayetine?) takdim edilir.[26]

Bu ifadeler bugünkü anlayışa göre çok muhafazakar ve gelenekçi durmaktadır; dolayısıyla çağdaş fıkhi anlayışla çok örtüşmemektedir. Özellikle yeni fıkhın Kitab ve Sünnet'e dönme söylemine keskin bir karşı çıkış mevcuttur. Sahabe fıkhına dönme de aynı şekilde günümüz fıkhının karakteri haline gelen öze dönüş söyleminin bir uzantısı olup Hâdimî bu anlayışı temelden reddetmektedir.

10. Son olarak Hâdimî'nin eserini diğer eserlerden ciddi anlamda ayıran önemli bir hususiyet de usul-i fıkha ait kavaid-i külliye adıyla bir bölümü *Mecâmi'*nin sonuna eklemiş olmasıdır. Aslında külli kaidelerin (hukuk ilkeler) fıkıh usulü ile ilişkilendirilmesinin uzun bir tarihi mevcuttur. Ebü'l-Hasan el-Kerhi'nin *el-Usul elleti aleyha medarü ashabına* adlı çalışması kavaid-i külliye litaretünün ilk örneklerinden biri olmasına rağmen *el-Usul* adını almıştır. Buna şerh yazan Necmeddin Ömer Nesefi'nin yakın zamanda keşfedilen *Tahsilü usuli'l-fikh* adlı özet fıkıh usulü çalışmasının sonuna Kerhi'nin bu risalesi eklenmiştir.[27] Şafiî âlim Sübki (ö. 771/1371) *Cem'u'l-cevami'* adlı eserinin sonuna eklediği kısa bölümde fıkhın üzerine

26 *Mecami'*, s. 304.

27 Nesefi, Necmeddin Ömer, *Mecma'u'l-Ulum ve Matla'u'n-Nücum*, Özbekistan Biruni Ensitüsü Kütüphanesi, faksimil neşir, vr. 43b-44a.

bina edildiği söylenilen beş külli kaideyi zikretmiştir. Ardından Hanbeli alimler Merdavi ve İbnü'n-Neccar da ilave kaideler zikretmişlerdir. Merdavi ayrıca bu kaideleri usul-i fıkıh gibi delille iştigal eden bir ilim içinde neden zikrettiğini de şu ifadelerle açıklamıştır:

> Bunlar fıkhın deliller ve kaideleri gibidir; bunları burada ashabımızın ve başkalarının kitaplarından aktararak zikrediyoruz. Bu aslında istidlal konusudur... Bunlar bir takım kaidelerdir ki, delillere benzeseler de delil değildir. Ama içerikleri delille sabit olduğu ve tikel uygulamalarında bu kaidelere göre hüküm verildiği için sanki o tikellerin delili gibi olmuştur. Böyle olduğu için Ahmed b. Hanbel ve ashabının mezhebindeki meşhur ve önemli olanlarından bir kısmını burada zikredilmesi uygun düşmüştür.[28]

Memluk ve Osmanlı dönemi fıkhında külli kaidelerin ne kadar büyük bir ilgiye mazhar olduğu ve fıkhın önemli bir edebi türü olarak çok zengin bir külli kaide literatürünün oluştuğu bilinmektedir. 12./18. yüzyıla geldiğimizde külli kaideler fıkıh ilminde çok önemli bir yer işgal etmeye ve fıkhın işleyişinde ve hayatiyetini sürdürerek değişimi yönetmesi açısından çok önemli bir oynamaya başlamıştı. Külli kaideler Merdavi'nin de dediği gibi delil olarak kabul edilmeseler de fıkıh usulü edebiyatına dahil edilmeyi hak etmektedirler. İşte Hâdimî böyle bir bağlamda eserinin fıkıh usulü konularını bitirdikten sonra külli kaideler başlığı altında 153 kaideyi tadat etmiştir. Bir yüzyıl sonra Mecelle müelliflerinin fıkıhtan bir kanun üretmeye giriştiklerinde külli kaidelerin önemini farketmişler ve *Mecelle*'nin ilk bölümünü 99 külli kaideye ayırmışlardır. Onlar fıkhın içine girdiği büyük değişimin yönetilmesi için külli kaidelerin önemli bir rol oynayabileceğini düşünmüş olmalıdırlar. Bugün de iktisat, tıp ahlakı ve benzeri çağdaş meselelerde hüküm verirken fıkıh alimlerinin en çok külli kaideleri kullandığı iyi bilinmektedir.

Kaynakça

Abdülvehhab Hallaf, *Hülâsatü Tarihi't-Teşri'i'l-İslami*, Kuveyt: Darü'l-Kalem, t.y.

Birmavi, Şemseddin Muhammed b. Abdü'd-Daim, ö. 831/1428, *el-Fevaidü's-Seniyye fi Şerhi'l-Elfiyye*, thk. A. Ramazan Musa, Gize, 1436/2015.

Ebü'l-Hüseyin el-Basri, Muhammed b. Ali Abu Hüseyin, *el-Mu'temed fi usuli'l-fiqh*, Beyrut: Dar ü'l-Kütüb i'l-ilmiyye.

Gideon Libson, "On the Development of Custom as a Source of Law In Islamic Law: *Al-ruju' ila al-'urfi ahadu al-qawa'idi al-khamsi allati yatabanna 'alayha al-fiqhu*", *Islamic Law and Society*, 4:2 1997 2003.

28 Merdavi, *et-Tahbir*, VIII, 3835-6.

İbn Abidin, Muhammed Emin Efendi, *Neşrü'l-'Arf fi Binai'l-Ahkam 'Ale'l-'Orf*, İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası.

İbn Hacer el-Askalani, Şihabüddin Ahmed b. Ali, *ed-Diraye fi Tahrici Ehadisi'l-Hidaye*, thk. S. A. Haşim el-Yemani el-Medeni, Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1384.

İbn Haldun, Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed Derviş, Dimeşk: Darü'l-Belhi, 1425/2004.

İbnü'n-Neccar, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Münir*, thk. Muhammed Zuhayli ve Nezir Hammad, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1413/1993.

Karafi, Şihabüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. İdris, *Şerhu Tenkihi'l-Fusul fi-İhtisari el-Mahsul fi'l-Usul*, Beyrut: Darül-Fikr, 1424/2004.

Merdavi, Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Süleyman, *et-Tahbir Şerhu't-Tahrir*, thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrin ve diğ., Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000.

Merginani, Burhaneddin Ebü'l-Hasan Ali b. Ebu Bekr, *el-Hidaye Şerhu Bidayetü'l-Mübtedi ma'a Şerhi'l-Allame Abdülhayy el-Leknevi*, thk. N. E. Nur Ahmed, Karaçi: İdaretü'l-Kur'an ve'l-'Ulumi'l-İslamiyye, 1417.

Molla Fenari, Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed, *Fusulü'l-Bedayi' fi Usuli'ş-Şerai'*, thk. M. H. İsmail, Beyrut: Darül'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2006.

Murteza Bedir, "Fıkıh Usulü Tasavvurunda Büyük değişim: Fıkıh Usulü Ders İçeriği Üzerinden bir İnceleme", *Kelam İlmi ve İslam Hukukunda İçerik Sorunları*, ed. İlyas Çelebi, Mehmet Bulgen, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017, s. 305-337.

Murteza Bedir, Kelamcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülahazalar", *İslam Araştırmaları Dergisi*, İSAM Yayınları, 20 2013.

Nesefi, Ebü'l-Berekat Abdullah b. Ahmed, *el-Müstesfa Şerhu'n-Nafi'*, thk. Hüseyin Özer ve Muhammed Caba, İstanbul: İrşad Kitabevi, 1338/2017.

Nesefi, Ebül'-Berekat Abdullah b. Ahmed, *Keşfü'l-Esrâr Şerhu'l-Musannif ale'l-Menâr*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-'ilmiyye, t.y.

Nesefi, Necmeddin Ömer, *Mecma'u'l-Ulum ve Matla'u'n-Nücum*, Özbekistan Biruni Ensitüsü Kütüphanesi, faksimil neşir, vr. 43b-44a.

Recep Şentürk, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim: Türkiye Ve Mısır Örneği*, İstanbul: İz Yayınları, 1996.

Sami Erdem, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

Serahsi, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebu Seh, *el-Mebsut*, Beyrut: Darül'l-Ma'rife, 1989.

Sübki, Taceddin, 'Abdü'l-vehhab b. 'Ali, *Cem'u'l-cevami'*, thk. A. Halil İbrahim, Beyrut: Darü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2003/1424.

Şirazi, Ebu İshak İbrahim *Şerhu'l-Lüma'*, thk. Abd al-Majid Turki Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 1988.

Zeyla'i, Cemalüddin Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf, *Nasbü'r-Raye li-Ehadisi'l-Hidaye*, thk. Muhammed Avvame, Cidde: Darü'l-Kıble.

“Fakihlerimizin Görüşleri Naslardan Önceliklidir”: Ebû Sa‘îd el-Hâdimî’nin Nas-Mezhep İlişkisi Problemine Dair Görüşleri

Murat Sarıtaş

Doktor Adayı, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Özet

Hâdimî *Mecâmi‘u’l-hakâik* isimli fıkıh usulü eserinde nas-mezhep ilişkisi problemine yaklaşımını “fukahâmızın görüşleri naslardan önceliklidir” şeklinde çarpıcı bir cümleyle dile getirmiştir. Bu ifadeler her ne kadar fürû-ı fıkıhta modern dönem öncesi Hanefî fakihlerinin standart yaklaşımını temsil etse de fıkıh usulünün yerleşik söylemiyle çelişir görünmektedir. Nitekim *Mecâmi‘*’den önceki Hanefî usul eserlerinde bu tür bir cümleyle neredeyse hiç karşılaşılmaz. Bu çalışma, mezkûr cümlenin teorik/usûlî zeminini ve *Mecâmi‘*’e girmesine yol açan bağlamı tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada Osmanlı merkez topraklarında fakihlerle mutasavvıflar arasında yaşanan gerilimin/tartışmaların söz konusu cümlenin *Mecâmi‘*’e girmesinde etkili olduğu öne sürülmektedir. Ayrıca “fukahamızın görüşleri” ifadesinin Hanefî geleneğinin İbn Mes‘ûd gibi Hz. Peygamber dönemindeki kaynaklarının Hz. Peygamber’den öğrenip tatbik ettiği hükümlere karşılık geldiği iddia edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Hadimi, Mecami‘u’l-hakaik, Nas, Mezhep, Yorum, İctihat, Hanefi, Osmanlı, 18. Yüzyıl

Abstract

In his concise usul work *Majami‘ al-Haqaik* Khadimi declared his position on the problem of madhhab-nass relation in a striking expression which says “the opinions of our faqihs have a higher priority over the nasses”. Although this expression represents the standard approach of the premodern Hanafi faqihs, it seems to contradict to the established discourse of the discipline of usul al-fiqh. Hence,

one can hardly ever encounter this kind of sentence in usul works written by the Hanafis before *Majami*‘. This paper aims to study the theoretical background of the quoted expression and the context in which Khadimi appended it to the end of that section of *Majami* which deals with usul problems. It argues that the tension between faqihs and sufis in the central lands of the Ottoman empire has played a significant role in this sentence being stated in *Majami*‘. Moreover, it contends that the concrete correspondent of the first part of the statement, namely "the opinions of our faqihs", within the Hanafi corpus of opinions is the rulings/ahkam that the Hanafi tradition inherited from its sources at the time of the prophet like Ibn Masud, rulings that Ibn Masud and other sahabis learned from the prophet and applied to their lives.

Keywords: Khadimi, Majami‘ al-Haqaik, Nass, Madhhab, Hermeneutics, Ijtihad, Hanafi, Ottoman, 18th Century

Modern dönem öncesi fıkhî faaliyetin merkezinde yer alan mezhep ve bununla ilişkili taklit olgusu zaman zaman eleştirilerin hedefi olsa da modernleşme sürecine kadar fıkhî düşünceyi ve toplumsal hayatı yönlendiren en önemli âmil olmayı sürdürmüştür. 18. yüzyıla gelindiğinde ise mezhebin İslam dünyasındaki güçlü konumunun yara alacağı yeni bir döneme girilmiştir. Dihlevî (ö. 1176/1762), Muhammed b. Abdülvehhab (ö. 1206/1792) ve Emîr es-San‘ânî (ö. 1182/1768) gibi isimler fıkhî faaliyetin mezhep içerisinde ortaya konulan hukukî görüşler üzerinden yürütülmesini nasların göz ardı edilmesi şeklinde algılayıp eleştirmiş ve nasları öne çıkararak içtihadın önemine vurgu yapmışlardır. Bu yüzyıldaki mezhep eleştirilerini öncekilerden farklı kılan, marjinal eleştiriler olarak kalmayıp modernleşme süreciyle birlikte daha da güç kazanmalarıdır. Zamanla ulema arasında ve toplumda taban bulan bu içtihat vurgusu ve naslara dönme çağrısına karşılık, Osmanlı muhitinin önde gelen fakihlerinden Ebû Sa‘îd el-Hâdimî (ö. 1176/1762) fıkhî faaliyette nasların değil fukahânın görüşlerinin esas alınmasını teklif etmektedir. Hâdimî bu teklifini *Mecâmi‘u'l-hakâik* isimli muhtasar usul eserinde çarpıcı bir cümleyle dile getirir:

> "Fakihlerimizin görüşlerine aykırı âyet veya haberlerin mensûh olduğu, tevil edildiği, tahsise uğramış olduğu veya başka bir delilin bunlara tercih edildiği düşünülür, fukahâmızın onlardan habersiz olduğu değil. [Bize göre] fakihlerimizin görüşleri naslardan önceliklidir."[1]

1 Hâdimî, *Mecâmi‘*, 44.

Aslında bu ifadeler hicrî üçüncü yüzyılın son çeyreği ile dördüncü yüzyılın ilk yarısında Irak'ta yaşayan Hanefî fakihlerinden Kerhî (ö. 340/952)'nin *er-Risâle* isimli eserinde geçmekte olup[2] modernleşme süreci öncesinde Hanefî mezhebinin standart bakış açısını temsil etmektedir. Hal böyle olsa da, Hanefî usul eserlerinde bu minvalde bir ifadeyle karşılaşmayız. Öyleyse niçin Hâdimî bu ifadeyi usulüne alma gereği duymuştur?

Hâdimî, 1156/1743-44 yılında yaptığı hac yolculuğu esnasında Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî ile Muhammed b. Abdülvehhâb'ın hocası Haremeyn Hanefîlerinden Muhammed b. Hayât es-Sindî (ö. 1163/1750) ile görüştüğünü söyler.[3] Sindî'nin mezhep, taklit ve nas-mezhep çatışması problemlerine ilişkin düşünceleri ilginçtir:

> "Her Müslümanın Kur'ân'ın anlamlarını öğrenme, hadisleri araştırıp manalarını anlama ve bunlardan hüküm çıkarma hususunda elinden geleni yapması lazımdır. Eğer buna gücü yetmezse herhangi bir mezhebi iltizam etmeden ulemayı taklit etmesi gerekir. Zira muayyen bir mezhebin iltizamı o mezhebi peygamber edinmeye benzer... Zamanımızda [mezhebe bağlılığı savunan] kimilerinin mensûh olmayan sahih hadisleri terk edip mezheplerine yapıştığını görüyoruz... Ne gariptir ki, onlar bir hadise aykırı sahabî görüşüyle karşılaşıp bunları uzlaştıramadıklarında söz konusu sahabînin hadisten haberdar olmamasını mümkün görüp bunu kabullenebilirken, ki doğru olan da budur, taklit ettikleri imamların görüşlerine aykırı hadis gördüklerinde zorlama tevillere girmekten çekinmezler... Taklit ettikleri imama ilgili hadisin ulaşmadığı gerçeğini kabullenmek onlara zor gelir... Bu kimselerin hadis kitaplarını okuduklarını, mütalaa ve müzakere ettiklerini de görürsün. Bunu yaparken onların amacı hadislerle amel etmek değil, taklit ettikleri imamın görüşlerinin delillerini öğrenmek, imamın görüşlerine aykırı hadisleri zorlama yollarla da olsa tevil etmek, bu da olmadığında taklit ettikleri imamların hadisleri onlardan daha iyi bildiğini söylemektir..."[4]

Görüldüğü gibi, Sindî, mezhep doktriniyle çelişen hadislerin tevil yahut reddedilmesini, böylece fıkıhta hadislere yalnızca mezhep doktrinini meşrulaştırıcı rol verilmesini eleştirerek hadis-mezhep çatışmasında mezhebin tercih edilmesi yaklaşımına karşı çıkmaktadır. Sindî'nin bu fikirleri, Hâdimî'nin nas-mezhep çatışması durumunda mezhebin tercih edilmesini öngören kuralı *Mecâmi'*de zikretme ihtiyacı hissetmesinde Sindî ile yaptığı

2 Kerhî, *Risâle*, 84.

3 Hâdimî, *Mecmû'a*, 211, 220.

4 Salih b. Muhammed, *Îkâz*, 70, 71.

görüşmenin etkili olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.[5] Hâdimî'nin görüşmenin içeriği hakkında bilgi vermesi mezkûr düşünceyi test etme imkanı sunmaktadır.

Sindî ile görüşmesine ilişkin iki risale kaleme alan Hâdimî, bu risalelerde Sindî'ye yönelttiği soruları ve aldığı cevapları aktararak cevaplar hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır.[6] Buna göre Hâdimî'nin on bir mesele hakkında Sindî'nin görüşlerini öğrenmek istediği görülmektedir.[7] Bu me-

5 Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları*, 178.

6 Risâlelerden birinin ismi "Risâletü şübühâtin 'ârizatin fî-tarîki'l-hacci'ş-şerîf ve-ma'rûzatin 'ale'l-'âlimi'l-'âmili'ş-Şeyh Muhammed el-Hâyâtî es-Sindî", diğerininki ise "Risâletü'ş-şübühâti'l-mûrede 'ale'ş-Şeyh Muhammed Hayâtî es-Sindî el-Medenî li-Ebî Sa'îd Muhammed el-Hâdimî" şeklindedir. Bkz. Hâdimî, *Mecmû'a*, 211, 220.

7 Hâdimî'nin ilk risalede aktardığı meseleler şunlardır:

1. **من قرأ اية الكرسي دبر كل صلاة مكتوبة لم يمنعه من دخول الجنة الا ان يموت** hadisinde geçen **كل** lafzının istiğrak ve teksir anlamlarından hangisine delalet ettiği.
2. Kur'ân kıssalarında aktarılan insan sözlerindeki nazım ve tertipte şâriin müdahalesinin bulunup bulunmadığı. Hâdimî'ye göre, bu sözlerin nazım ve tertibinin tamamen kendisinden aktarımda bulunulan kimseye (mahkî anh) ait olması, söz konusu kişinin sözünün icaz özelliği taşıması problemini, şâriin müdahalesinin kabul edilmesi ise aktarım (hikâye) ile aktarımın konusu (mahkî) arasında uyumsuzluk problemini doğurmaktadır.
3. Binekte secde ayeti okuyan kimsenin tilavet secdesini binekte ima ile yapmasının caiz olup olmadığı.
4. Oturarak namaz kılan kimsenin ellerini göbeğinin altından mı bağlayacağı yoksa dizleri üzerine mi koyacağı. Îmâ ile namaz kılan kimsenin gücü yetmesi halinde iftitah tekbirinde ellerini kaldırıp kaldırmayacağı, selam verirken yüzünü iki yana çevirip çevirmeyeceği.
5. Hz. Peygamber'in ebeveyninin imanı.

İkinci risalede zikredilen meseleler ise şöyledir:

1. Fakir olan âfâkî başkası için zaruret haccı yaptığında sonraki sene kendisi için hac yapmasının vacip olup olmadığı.
2. İmamın namaz bittikten sonra Eûzü-besmele ve Ayetü'l-kürsî'yi sesli okuyup Sübhanallâh, Elhamdülillâh ve Allahu ekber zikirlerini sesli çekmesinin veya yalnızca Eûzü-besmele ile Sübhanallâh, Elhamdülillâh ve Allahu ekber zikirlerinin ilklerini sesli çekmesinin bidat olup olmadığı.
3. Duadan sonra imam ile cemaatin sesli bir şekilde Fâtiha suresini okumasının bidat olup olmadığı.
4. Devvânî (ö. 908/1502)'nin, "fezâil-i a'mâl hususunda zayıf hadislerle amel etmek caizdir" kuralında geçen zayıf hadisler ifadesini başka bir delille sabit olan zayıf hadisler şeklinde açıklamak suretiyle sınırlandırmasının gerekçesinin ne olduğu.
5. "Zannın çoğundan sakının, zira zannın bir kısmı günahtır." (Hucurât, 49/12) ayetinin mantık kuralları çerçevesinde açıklamasının nasıl yapılacağı.
6. "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu." (Enbiyâ, 21/22) ayetinin işaret ettiği burhân-ı temânu'un kesin bilgi ifade edecek şekilde nasıl takrir edileceği.

selelerden üçü tefsir, üçü akâid-kelâm, beşi fürû-ı fıkıh ve biri usûl-i fıkıh disiplinini ilgilendirmektedir. Fıkıh usulünü ilgilendiren sorunun zayıf hadisle amel problemine ilişkin olduğu göz önünde bulundurulursa fürû-ı fıkıh meselelerine dair sorular dışında mezhep-nas çatışmasının söz konusu olmayacağı açıktır.

Hâdimî'nin fürû-ı fıkha dair sorularına Sindî'nin verdiği cevaplar incelendiğinde, imamın namazın peşinden Ayetü'l-kürsî'yi sesli bir şekilde okumasının ve zikirleri aşikare çekmesinin bidat oluşuna ilişkin soru bir tarafa, onun bunlarda naslardan hareketle mezhep doktrinine karşı çıkmadığı, aksine soruları yanıtlarken *Fetâvâ-yı Hindiyye*, *el-Bahru'r-râik*, *Tenvîru'l-ebsâr* ve *Mecma'u'l-enhur* gibi Hanefî mezhebinin otorite eserlerine atıflar yaptığı görülür. Mezkûr soruda ise, Sindî, rivayetten hareketle mezhepteki baskın kanaate aykırı cevap vermektedir.[8] Sindî'nin verdiği cevabı eleştirse de, Hâdimî'nin bahse konu kurala gönderme yapmayıp nas-mezhep çatışması tartışmasına girmemesi, Hâdimî-Sindî görüşmesinin, fukahanın görüşlerinin naslardan öncelikli olmasını öngören kuralın bağlamı için yanlış adres olduğu kuşkusunu güçlendirmektedir. Öyleyse söz konusu kuralın bağlamı için Hicaz'ı bırakıp Hâdimî'nin yaşadığı coğrafyaya, Osmanlı merkez topraklarına bakalım. Hâdimî'nin ahlâkî konulara dair *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye* isimli eseri aradığımız bağlam açısından ilginç ipuçları sunmaktadır.

el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye, Birgivî'nin (ö. 981/1573) cehrî zikir, raks, tegannî ve ölünün ruhu için Kur'ân okunması veya zikir çekilmesi için para vakfı yapılması gibi kimi dinî ve tasavvufî pratikler üzerinden Halvetîler başta olmak üzere tasavvufî gruplara sert eleştiriler yönelten etkili eseri *et-Târîkatü'l-Muhammediyye*'nin şerhidir. 16. yüzyılda Halebî (ö. 956/1549) ile başlayıp[9] *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* başta olmak Birgivî'nin eserleri ile kuvvet kazanan söz konusu eleştiriler, 17. yüzyılın siyasî, askerî ve ekonomik koşullarında hararetini artırıp Kadızâdeliler ve Sivâsîler olarak adlandırılan gruplar arasında toplumsal çatışmaya dönüşmüştür. Devletin

8 Soruya verdiği cevapta Sindî, mezhepte gizli zikrin efdal görülüp cehrî zikrin kerâhet içerdiği görüşünün baskın olduğunu aktarmasına rağmen sahabenin zaman zaman namazın ardından sesli bir şekilde zikir çektikleri rivayetine atıfta bulunarak imamın cemaati zikre teşvik etmek amacıyla cehrî olarak zikir çekmesinin caiz olduğunu söylemenin yanlış olmayacağını belirtir. Sindî'nin sözünü ettiği rivayetin konuyla ilgisinin bulunmadığına dikkat çeken Hâdimî, imamın selamdan sonra sesini yükseltmesine ilişkin bir rivayetin varit olmadığını, ayrıca, güvenilir âlimlerden ve müçtehitlerden cehrî zikrin sâdır olmamasının cehrî zikri terk etmek için yeterli delil olarak görülmesi gerektiğini dile getirir. Bkz. Hâdimî, *Mecmû'a*, 221, 223.

9 Kalaycı, "Sünbül Sinân", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu*, 603.

müdahalesinin de etkisiyle aynı yüzyılın sonlarına doğru toplumsal çatışma görünümünden uzaklaşılsa da[10] tartışmanın sona ermeyip bir sonraki yüzyılda da canlılığını sürdürdüğü görülmektedir. Nitekim biyo-bibliyografik kaynakların verdiği bilgilere göre, 18. yüzyılda söz konusu tartışmanın referans metinlerinden *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* üzerine çoğu şerh ve bir kısmı tercüme olmak üzere 14 çalışma kaleme alınmıştır.[11] Bu çalışmalardan biri olan *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye*'yi bizim için önemli kılan, ilginç bir biçimde Hâdimî'nin eserde çok yoğun bir şekilde mezhep tartışması yapmasıdır. Eserin 154 sayfasında, ki bu rakam eserin toplam sayfa sayısının %13'üne tekabül etmektedir, müçtehit, içtihat, taklit, mukallit gibi mezhep olgusuyla ilgili kavramlar geçmekte ve bunlarla ilgili usul tartışmalarına değinilmektedir. Daha da önemlisi, adı geçen eserde dikkat çekici bir sıklıkta (12 farklı yerde) araştırmamıza konu olan nas-mezhep çatışmasına ilişkin kurala atıf yapılmaktadır. Şimdi bu atıflara biraz daha yakından bakalım.

Fukahânın görüşlerinin naslardan öncelikli olmasını öngören usul kuralı *el-Berîka*'da çoğunlukla; Kadir gecesi namazının cemaatle kılınması, hutbe esnasında Hz. Peygamber'in, sahabîlerin veya padişahın adı geçtiğinde müezzin ve onunla birlikte cemaat tarafından salavât getirilmesi, "radıyallâhu 'anh" denilmesi veya dua edilmesi (padişah için), Kur'ân'ın lahin ile okunması, cenaze ve düğünlerde cehrî zikir yapılması, mescitlerde dilenilmesi, kabirlerin başında kurban kesilmesi, belirli günlerde ölünün ruhu için yemek verilmesi, ölünün ruhu için Kur'ân okunması veya kelime-i tevhîd çekilmesi şartıyla para vakfı yapılması, raks ve deverân gibi toplumda yerleşik hale gelmiş kimi uygulamalara ilişkin tartışmalarda; fıkıh öğrenmenin zikir çekmek, namaz kılmak ve Kur'ân okumak gibi amellerden üstün olup olmadığı, kocanın eşinin cinsel organına bakmasının câiz olup olmadığı, evlenmemek ve sürekli oruç tutmak gibi ibadet ve zühtte aşırılığın câiz olup olmadığı ve yemeğe tuzla başlamanın sünnet olup olmadığı tartışmalarında karşımıza çıkmaktadır.[12] Bu tartışmalarda Birgivî tarafından savunulan görüşlerin genel olarak Hanefî fukahâsının görüşleriyle daha uyumlu olması dikkati çekmektedir. Muhtemelen bu sebeple, Hâdimî'nin mezkûr meselelere ilişkin görüşleri genelde Birgivî'ninkilerle paralellik arz etmektedir. Ayrıca bu durumun görüşlerine mezhep içinden referans bulmakta zorlanan diğer tarafı naslar üzerinden argüman geliştir-

10 Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *DİA*, 24: 100-102.

11 Bkz. Sarıtaş vd., "18. Yüzyıl Osmanlı Merkez Topraklarında Şer'i İlimler", *Sahn-ı Semandan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası XVIII. Yüzyıl.*

12 Hâdimî, *Berîka*, 1: 63-65, 91-93, 101, 147-149, 292-293, 298; 2: 82-83, 101; 3: 263-265; 4: 63, 108, 138-139, 232.

meye ittiği görülmektedir. İşte naslar üzerinden geliştirilen bu argümanlara Hâdimî, fukahânın görüşlerinin naslardan öncelikli olduğunu belirten cümleyi dile getirerek karşılık vermektedir. Bu bağlamda o muarızlarının naslara atıf yapmak suretiyle ve nas yorumları üzerinden argüman geliştirmesini eleştirerek argümanlarını fukahanın görüşleri/mezhep doktrini üzerinden kurmaları gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre, manası apaçık olup Hanefî usulcüler tarafından müfesser ve muhkem olarak adlandırılanlar bir tarafa, nasların manalarını/doğru yorumlarını yalnızca müçtehitler bilebilir. İçtihat dönemi ise dördüncü yüzyılda sona ermiştir. Bu yüzden, dördüncü yüzyıldan sonraki nesiller argümanlarında manası apaçık olmayıp fukahanın görüşleriyle tearuz eden nasları kullanmamalı; fukahanın bu tür naslardan haberdar olup nesih, tevil, tahsis veya daha kuvvetli bir delil gibi bir gerekçeyle bunları tercih etmediğini varsayarak fukahanın görüşlerini/mezhep doktrinini esas almalıdır.[13] Bu ifadeleriyle Hâdimî, aynı zamanda, görüşlerini Hanefîlik içinde temellendirmekte zorlanan muarızlarının tartışmayı mezhep yapısı dışında sürdürme çabalarını engellemeye çalışmaktadır. Zikri geçen tartışmalarda muarızlarının argümanlarını çürütmek için Hâdimî'nin sıklıkla araştırmamıza konu olan cümleye atıf yapması, Osmanlı merkez topraklarında yaklaşık üç yüzyıl devam eden, kimi fakihler ile Halvetîler ve Mevlevîler gibi bazı tasavvufî gruplar arasındaki gerilimin/tartışmaların söz konusu cümlenin *Mecâmi'*'e girmesinde etkili olduğunu ileri sürmeyi mümkün kılmaktadır.

Şimdi bağlamı bir tarafa bırakıp söz konusu ifadelerin teorik analizine geçelim. *Mecami'*'in yorum ve içtihat bahisleri bu analiz için uygun bir çerçeve sunmaktadır.

Mezhebin görüşü ile nasların çelişmesi durumunda mezhepteki görüşün tercih edilmesi gerektiği nasıl söylenebilir? Hâdimî'nin zikrettiği/naklettiği bu ifadelerin teorik zemini ne olabilir? Bu sorulara cevap vermek için öncelikle Hâdimî'nin naslardan norm/hüküm çıkarma ehliyetine sahip müçtehidi nasıl tasavvur ettiğine bakalım.

Hâdimî, bir kimsenin içtihat mertebesine ulaşabilmesi için yalnızca kitabın bilgisine sahip olması şartını zikreder. Bu şartı Kur'ân'ın manalarını ve farklı kısımlarının hâs, âm, mücmel, nâsih ve mensûh gibi kategorilerden hangilerine girdiğini bilmek şeklinde açıklayan *Mecami'* şarihi Güzelhisari (ö. 1253/1837), ahkâma ilişkin sünnetin, üzerinde icma edilen hükümlerin ve kıyasın nasıl yapılacağının bilinmesini ilave şartlar olarak zikreder.[14]

13 Hâdimî, *Berîka*, 1: 33, 42, 63-65, 70, 254, 256; 2: 29; 3: 50, 214, 261; 4: 139.

14 Güzelhisârî, *Menâfi'*, 300.

*Mecami‘*in büyük bir kısmının yorum kurallarına ayrıldığı düşünüldüğünde[15] nasların anlamlarını tespit etmek ilk bakışta zor bir görev gibi görünmese de (ortaya konulan yorum kurallarını tatbik eder, anlamı tespit ederiz) eserin satır araları okunduğunda bu işin hiç de kolay olmadığı görülür.

Naslar üzerinden şâriin muradına/sahih hükme/norma giderken müçtehidin karşısına çıkacak ilk problem naslarda geçen lafızların sözlük anlamlarını tespit etmek olacaktır. Bu süreci problemli kılan ise dilin, dolayısıyla şer‘î hitabın tarihsel niteliğidir.[16] Zira naslar belirli bir zaman dilimi içinde ve muayyen bir coğrafyada; milâdî 610-632 yılları arasında Arap yarımadasında nâzil/vârid olmuştur. Bu durumda, sözgelimi dokuzuncu yüzyıl Medîne'sinin veya yedinci yüzyıl Mısır'ının lügat ve dil bilgisiyle nasları yorumlamak isteyen bir kimsenin, öncelikle söz konusu lügat ve dil bilgisinin yedinci yüzyıl Mekke ve Medine'sinin lügat ve dil bilgisini değişme olmaksızın yansıttığından emin olması gerekmektedir. Lügat ve dil bilgisinin ancak nakil yoluyla aktarıldığı göz önünde bulundurulursa[17] bunun iki yolu bulunmaktadır: Lügat ve dil bilgisinin tevatür yoluyla nakli veya bunları nakleden râvîlerin masum olması.[18] Bu problemi ilk defa ortaya atan Râzî (ö. 606/1210), emir/nehiy ve umum sîğaları gibi dilde en çok kullanılan lafızların anlamları hususunda dahi fikir ayrılıklarının bulunduğuna dikkat çekerek lügat ve dil bilgisinin naklinde tevatür iddiasının güç olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, tevatür yoluyla nakil ancak Kur'ân gibi çokça önemsenen şeylerin aktarımında söz konusu olabilir. Sözlü iletişimde yapılan sözcük ve dil bilgisi hatalarına bakılırsa lafızların sözlük anlamlarının ve dil bilgisinin insanlar tarafından pek önemsendiği söylenemez.[19] Öte yandan, Sadruşşerîa (ö. 747/1346), سماء sözcüğünün gökyüzü anlamına gelmesi, cümlenin fâil olarak adlandırılan ögesinin merfû olması ve ضرب kalıbındaki fiillerin fiil-i mâzi olması gibi son derece yaygın lügat ve gramer bilgilerinin tevatür yoluyla nakledildiğini öne sürmektedir.[20] Bununla birlikte o, sahip olduğumuz lügat ve dil bilgisinin tümünün bu yolla aktarıldığı düşüncesinde değildir. Dolayısıyla, onun bu iddiasının kabul edilmesi durumunda dahi lügat ve gramer bilgisinin bir kısmının âhâd yolla nakledildi-

15 Eserin yaklaşık yarısı yorum tartışmalarına ayrılmıştır.

16 Bu ifade ahkâmın tarihselliği ile karıştırılmamalıdır; Hâdimî hitabın tarihsel olduğunu söylese de ahkâmın tüm zaman ve mekânları kuşattığını savunur. Bkz. Hâdimî, *Mecâmi‘*, 6, 7.

17 Râzî, *Mahsûl*, 1: 203.

18 Sadruşşerîa, *Tavdîh*, 1: 241.

19 Râzî, *Mahsûl*, 1: 204-205, 208.

20 Sadruşşerîa, *Tavdîh*, 1: 241-242.

ği varsayılmış olacaktır. Bu durumda, söz konusu bilginin aktarıcıları olan râvîler önem kazanacaktır. Masum olmadıkları göz önünde bulundurulursa, râvîlerin güvenilir olması aktarımın hatasız olmasını garanti etmeyecektir. Bu yüzden müçtehit, râvîlerin güvenilir olduğunu düşünse bile sahip olduğu lügat ve dil bilgisinin en azından bir kısmının Hz. Peygamber dönemi lügat ve dil bilgisini yansıttığından emin olamayacaktır. Kaldı ki Râzî, lügat ve dil bilgisi alanında kaleme alınmış en değerli eserler olarak görülen *Kitâbu'l-'ayn* isimli ilk Arapça sözlük ile *Kitâbu Sîbeveyh* adındaki ilk Arapça dil bilgisi kitabının dahi eleştirilerden (cerh) kurtulamadığını dile getirmektedir.[21] Yanı sıra, Râzî, sahabenin fetihlerle meşgul olmasının cahiliye dönemi şiir bilgisinin önemli bir kısmının kaybolmasına yol açtığını, ayrıca Accâc (ö. 97/715-16), Rü'be b. Accâc (ö. 145/762), Asmaî (ö. 216/831) ve Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863) gibi önde gelen dilcilerin lügat uydurduklarını ifade ederek[22] lügat ve dil bilgisindeki değişimin teorik bir varsayımın ötesinde fiilî bir olgu olduğuna dikkat çekmektedir.[23]

Bir an için yukarıda zikredilen problemleri bir tarafa bırakıp müçtehidin Hz. Peygamber dönemi lügat ve dil bilgisine eksiksiz sahip olduğunu varsayalım. Bu durum, yine de onun naslardan şâriin muradını çıkarmak için gerekli tüm araçlara sahip olduğu anlamına gelmeyecektir. Bunun sebebi, naslarda geçen ifadelerin Arap dilinde hangi anlama geldiği bilindiğinde dahi, ki usulcüler böyle ifadeler için anlamı açık olan anlamında zâhir kavramını kullanırlar, mütekellimin muradını tespit etme sürecinin sona ermemesidir. Zira *Mecami'*şâriin kimi zaman âm lafzı husûs, hâs lafzı umûm anlamında, mutlak lafzı mukayyet, mukayyet lafzı mutlak anlamında,[24] emir siğasını vücûb anlamının yanı sıra nedib, ibaha, tavsiye ve tehdit gibi çok sayıda anlamda kullandığını,[25] kimi durumlarda lafızlarla hakikat anlamlarının tamamen dışında bir anlamı kastettiğini söyler.[26] Bu

21 Râzî, *Mahsûl*, 1: 210.

22 Râzî, *Mahsûl*, 1: 213-214.

23 Mezkur problemin çözümü için Râzî, lügat ve dil bilgisini meşhur ve garip olmak iki kısma ayırıp birinci kısımda yer alan bilgilerin nüzul döneminden beri hiçbir değişikliğe uğramadığı hususunda zorunlu bilgiye sahip olduğumuzu öne sürmektedir. Ona göre, Kur'ân'daki lafızlar ve gramatik yapı çoğunlukla bu kısımda yer almaktadır. Râzî sözünü ettiği zorunlu bilginin kaynağını tevatür teorisiyle değil, içimize yöneldiğimizde nefsimizin mezkur bilginin doğruluğundan emin olmasıyla açıklamaktadır. Bkz. Râzî, *Mahsûl*, 1: 216.

24 Hâdimî, *Mecâmi'*, 10.

25 Hâdimî emir sîğasının yirmi bir farklı anlamda kullanıldığını kaydetmektedir. Bkz. Hâdimî, *Mecâmi'*, 18.

26 Hâdimî, *Mecâmi'*, 10.

yüzden, usul eserlerinde zikredilen yorum kuralları, ancak yorumlanacak lafzın anlamına dair hiçbir yardımcı karine bulunamaması halinde son çare olarak başvurulabilecek kurallardır. Bu durum *Mecami*'de من حيث هو هو (min-haysu hüve hüve) kaydıyla belirtilir.[27] Bunun nedeni, anlamın oluşumunda lafızların sözlük anlamlarının ve içinde bulundukları gramatik yapının yanı sıra mütekellimin iradesinin de etkili olmasıdır. Anlam bu unsurların tümünün etkisi altında oluşur. Muhataplar gizli olan mütekellimin iradesine karineler üzerinden ulaşır (ancak her zaman bunun garantisi yoktur). Dolayısıyla müçtehit varsayılan kuralları tatbikle yetinemez; yapması gereken, hem lafızların nüzul dönemi anlamlarının hem de hitabı çevreleyen karinelerin peşine düşmektir. Zira Hâdimî içtihadı müçtehidin hükme, yani şâriin muradına ulaşmak için bütün gücünü ortaya koyması olarak tanımlar.[28] Bu tüketici çabayı ortaya koymayan müçtehit, Hâdimî'ye göre, hataya düşmesi halinde günahkâr olacaktır.[29]

Peki, müçtehidin bu iki problemi aşması mümkün müdür? Mümkünse bunun yolu nedir? Bu sorulara cevap vermeden önce mezkûr iki problemin nasların/şer'î hitâbın/vahyin doğrudan muhatabı olan sahabe nesli için söz konusu olmadığına dikkat çekmek gerekir. Zira onlar için sözcüklerin anlamlarının veya gramer kurallarının değişmesi ihtimali mevcut değildir. Ayrıca Hz. Peygamber sadece sözleriyle değil, aynı zamanda vücut dili ve yapıp ettikleriyle de karşılarındadır. Dolayısıyla sahabenin, İslam ümmeti içerisinde şâriin muradını doğru şekilde tespit etmesi en muhtemel grup olduğunu rasyonel bir şekilde iddia edebiliriz. Başka bir ifadeyle, naslarda geçen ifadelerin nüzul dönemi anlamlarının ve şâri' tarafından bu ifadelerle neyin kastedildiği hususunda ipucu olacak karinelerin, sahabenin nasların değindiği meselelere ilişkin görüşleri içinde mündemiç olduğunu söyleyebiliriz.

Buradan Ebû Hanîfe'ye geçelim. Modern dönemde Ebû Hanife'ye ilişkin tasavvur mutlak müçtehit olarak onun görüşlerini doğrudan naslar üzerinden oluşturduğu şeklindedir. İbn Kemal Paşa (ö. 940/1534)'nın genel kabul gören fukahâ tasnifinden görülebileceği gibi, Ebû Hanîfe hakkındaki modern dönem öncesi "söylem" de bu tasavvuru destekler gözükmektedir.[30]

27 Hâdimî, *Mecâmi'*, 4, 15, 16. Kimi zaman bu kayıt yerine "karine bulunmadığı zaman" veya "mutlak olarak geldiğinde" gibi daha açık ifadeler kullanılmaktadır. Bkz. Güzelhisârî, *Menâfi'*, 34, 35, 64, 83, 126, 128, 140, 144, 146.

28 "İçtihat, fakihin bir şer'î hükme ilişkin zannî bilgiye ulaşmak için bütün gücünü ortaya koymasıdır". Bkz. Hâdimî, *Mecâmi'*, 43.

29 Hâdimî, *Berîka*, 1308, 1: 95.

30 İbn Kemal Paşa, *Risâle fî duhûli veledi'l-bint fi'l-mevkûf*, 195; İbn 'Âbidin, *Şerhu 'Ukûdi resmi'l-müftî*, 62-3.

Yukarıda bahsettiğim problemlerin Ebû Hanîfe için de söz konusu olacağını düşünürsek bu tasavvurun vakıaya mutabık olup olmadığını sorgulamak anlamlı olacaktır. Bu çerçevede Hâdimî'nin çağdaşı Hindistanlı Hanefî fakih Şah Veliyyullah'ın açıklamalarına baktığımızda ilginç bir durumla karşı karşıya kalıyoruz:

> "Ebû Hanîfe Nehaî'nin mezhebini sıkıca takip ederdi... Bu tespitimi tahkik etmek istersen İmam Muhammed'in *Kitabu'l-âsâr*'ından, Abdürrezzâk'ın *Câmi'*inden, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*inden Nehaî ve akranlarının görüşlerini topla. Sonra onları Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle mukayese et. Onun bu yoldan [Nehaî'nin görüşleri] çok az meselede ayrıldığını görürsün. Söz konusu meselelerde de Ebû Hanîfe Kûfe fukahasının görüşleri dışına çıkmaz".[31]

Dihlevî'nin dediğini yaptığımızda Ebû Hanîfe ile Nehaî'nin görüşleri arasında %84,[32] Ebû Hanife ile İbn Mesûd'un ashabından 'Alkame'nin (ö. 62/682) görüşleri arasında ise %74 oranında uyum olduğunu görüyoruz.[33] Nehaî (ö. 96/714) ile öğrencisi ve aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin hocası olan Hammâd (ö. 120/738) arasında ise yalnızca yirmi altı fürû meselesinde fikir ayrılığı bulunmaktadır.[34] Yani veriler Dihlevî'nin tespitini desteklemektedir. Peki, bu verileri nasıl yorumlamalıyız? Farklı nesillere mensup iki kişinin görüşleri arasındaki bu derece büyük uyumu tesadüfle açıklamanın zorlama olacağı izahtan varestedir. 'Alkame, Nehaî, Hammâd şeklinde devam eden ilim geleneğinin İbn Mesûd ve Hz. Ali gibi sahabîlerin görüşlerini, bu görüşlerin de nasların doğru veya doğru olması en muhtemel anlamlarını içermesi Ebû Hanîfe'yi böyle bir tavra itmiş olmalıdır.

Zikrettiğim ilim geleneğinin Ebû Hanîfe'den sonra ilginç bir şekilde sahabîlerin görüşleri dâhil bütün birikimini Ebû Hanîfe'nin ismi üzerinden kayda geçirip aktardığını görüyoruz. Artık fıkhî problemlere bu gelenek içinde üretilen çözümler Hammâd, Nehaî veya 'Alkame'ye değil, Ebû Hanîfe'ye nispet edilmektedir. Başka bir ifadeyle, mezkûr gelenek artık kendisini Ebû Hanîfe ile özdeşleştirmekte, onun üzerinden ifade etmektedir. Bu durumda Ebû Hanîfe'ye nispet edilen görüşlerin bir kısmının mezkûr geleneğin önceki temsilcilerinden tevarüs edildiğini söyleyebiliriz. Bu tevarüs edilen kısmın içinde Hammâd, Nehaî, 'Alkame ve İbn Mes'ûd tarafından temsil

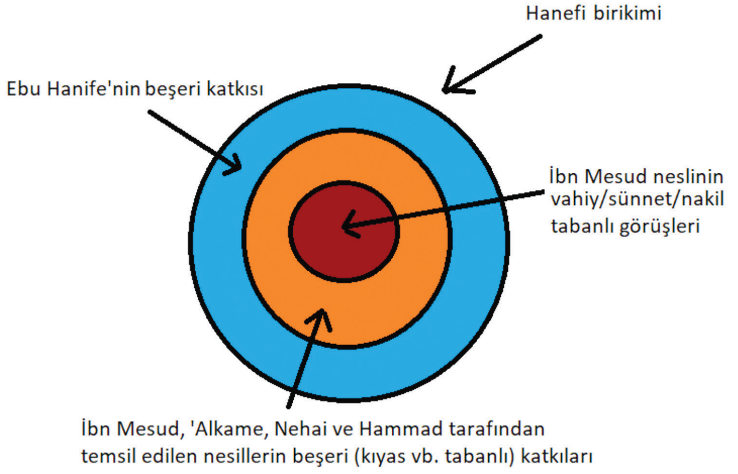
31 Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, 1: 251. Benzer bir tespit için bkz. İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-'ilm*, 2: 1080.

32 Kal'acî, *Mevsû'atü fıkhi İbrahim en-Naha'î*, 1: 135-136.

33 İsmail Mellâvî, *Fıkhu 'Alkame*, 549.

34 Kal'acî, *Mevsû'atü fıkhi Hammâd*, 1: 22.

edilen nesillerin kıyas gibi araçlarla ortaya koydukları beşerî katkılar olduğu gibi, Hz. Peygamber'den doğrudan öğrendikleri, vahyin ahkâma/fıkhî görüşlere dönüşmüş formları da bulunmaktadır (bkz. Şekil 1).

Şekil 1: Hanefî Birikiminin Oluşumunda Farklı Nesillerin Katkıları (Temsili)

Şimdi en baştaki problemimize dönüp şu soruyu soralım: Ebû Hanife'ye nispet edilen görüşler içerisinde acaba hangi kısım naslarla çelişme veya çelişir gibi görünme potansiyeline sahiptir? İbn Mesud tarafından temsil edilen neslin Hz. Peygamber'den doğrudan aldığı bilgilerin mezkûr gelenek içinde fıkıh diliyle ifade edilmiş biçimleri mi, yoksa Ebû Hanîfe, Hammâd, Nehaî, 'Alkame ve İbn Mesud tarafından temsil edilen nesillerin kıyas gibi araçlarla ortaya koydukları beşerî katkıları mı?

Bu sorunun doğru cevabı ilk bakışta zannedilenin aksine birinci kısım olmalıdır. Çünkü zikri geçen nesillerin beşerî katkıları nasların değinmediği meselelerle sınırlıdır. Hükmü naslar tarafından belirlenen hususlarda bu geleneğin temsilcilerinin kıyas gibi araçlara başvurmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla, söz konusu gelenek içinde var olan hükümlerden naslarla çatışma potansiyeline sahip olanlar geleneğin sahabe, tâbiîn ve tebe-i tâbiin dönemlerindeki temsilcilerinin beşerî katkıları değil, Hz. Peygamber'den tevarüs ettiği hükümlerdir. O halde, Hâdimî'nin bu çalışmanın başında aktardığımız sözlerinde geçen "fukahâmızın görüşleri" ifadelerinin ne anlama geldiğini artık somut bir şekilde biliyoruz. Bunlar, aslında Hanefî hukuk geleneğinin sahabe dönemindeki kaynaklarının/temsilcilerinin Hz. Peygamber'den/vahiyden öğrendiği hükümlerdir. Bu tespiti Hâdimî'nin

cümlesine yerleştirirsek, onun, sahabe neslinin Hz. Peygamber'den doğrudan öğrendiği hükümleri, nüzul dönemi Arapçasının lügat ve dil bilgisiyle vahyi çevreleyen karinelere sahabe kadar vakıf olma imkânı bulunmayan sonraki nesillerin naslardan çıkaracağı hükümlere tercih ettiğini; bu tercihin fukahâyı/Ebû Hanîfe'yi nasların önüne geçirmekle bir ilgisinin bulunmadığını söyleyebiliriz. Nitekim Hâdimî, bu tercihin gerekçesini açıklarken, nassa muarız olan veya onun anlamını daraltacak, neshedecek ya da ilk bakışta anlaşılandan farklı bir manaya geldiğini ortaya koyacak başka bir delilin var olabileceğini, söz konusu delilin ise ancak müçtehit tarafından bilinebileceğini ifade etmektedir.[35] Hâdimî'nin veya Hanefî hukuk/ilim geleneğinin bu tercihi, dil ve iletişimin doğasıyla mukabiline göre daha uyumlu, son derece rasyonel bir tercihtir. Zira bu tercihin mukabili, kişiyi belli bir zaman diliminde gerçekleşen bir iletişimi (peygamberimizle sahabe arasındaki iletişim) başka bir zaman dilimi içerisinden yalnızca sözel ifadeler üzerinden anlamaya çalışmanın doğuracağı hermönetik ve epistemik problemlerle karşı karşıya bırakacaktır.

Son olarak, Hâdimî'nin sahabenin taklidine, yani dinî ve hukukî hayatın onlara nispet edilen görüşlerle düzenlenmesine karşı çıkması dikkat çekicidir.[36] İlk bakışta bu görüş çalışmamızın çerçevesiyle uyumsuz gibidir. Hâdimî'nin gerekçesiz olarak zikrettiği bu görüşün altında yatan düşünceyi usul ve taklit literatüründe aradığımızda karşımıza sahabenin görüşlerinin tedvin edilmediği tarihsel gerçeği çıkar.[37] Bunun taklit açısından doğurduğu problemi görmek için İbn Mesud'u taklit etmeye karar verdiğimizi varsayalım. Bu durumda namaz gibi çok temel bir konuda bile birçok hususta İbn Mesûd'un ne düşündüğünü ona nispet edilen görüşler üzerinden tespit etmemiz mümkün olmayacaktır. Herhangi bir konuda onun görüşünün ne olduğunu tespit ettiğimizde ise çoğu zaman bu görüşün şartları ve kayıtları gibi detaylarına ulaşamayacağız. Bu durumun sebebi, geride belirttiğim gibi, İbn Mesûd, 'Alkame, Nehaî ve Hammâd gibi isimler tarafından temsil edilen ilim geleneğinin görüşlerinin en azından ikinci yüzyılın sonlarından itibaren Ebû Hanîfe'nin ismi üzerinden kayda geçirilip geliştirilmesidir. Dolayısıyla, İbn Mesûd'un görüşlerine erişmek istediğimizde ona kadar uzanan ilim geleneği olarak Hanefîlik veya Ebû Hanîfe'nin görüşleri tek yol gibidir. Başka bir ifadeyle, nasların doğru anlamlarını tespit ederken kullanmamız gereken lügat ve dil bilgisiyle karinelere en kuşatıcı şekilde sahabe nesli sahip olsa da onların görüşlerine doğrudan erişim imkânımız

35 Hâdimî, *Berîka*, 1308, 1: 65.

36 Hâdimî, *Mecâmi'*, 44.

37 Nablusî, *Hulâsatü't-tahkîk*, 4-5.

bulunmamakta, bu ancak onlara kadar uzanan ilim/hukuk gelenekleri üzerinden mümkün olmaktadır. Muhtemelen bu sebeple Hâdimî, fukahânın görüşlerinin sahâbenin görüşlerinden de öncelikli olduğunu kaydeder.[38] Buradan hareketle Hâdimî'nin sahabe görüşlerine ilişkin düşüncesinin bu çalışmada sunulan çerçeveyle uyumlu olduğu söylenebilir.

Sonuç

Osmanlı merkez topraklarında kimi fakihlerle bazı mutasavvıflar arasında 16. yüzyılda başlayıp modernleşme sürecine kadar devam eden tartışmalarda fakihlerin görüşlerinin Hanefî birikimiyle uyumluluk gösterdiği; buna karşılık, mutasavvıfların savundukları görüşlere Hanefî mezhebi içinden dayanak bulmakta zorlandıkları görülmektedir. Bu durum, mezhep geleneği içinde argüman geliştirmekte zorlanan mutasavvıfları görüşlerini temellendirmek için naslardan yararlanmaya yöneltmiştir. Bu tartışmalarda genel olarak fakihlerin tarafında yer alan Hâdimî'nin, muarızlarının argümanlarını çürütmek için sıklıkla fukahânın görüşlerinin/mezhep doktrininin naslardan öncelikli olduğunu belirten kurala atıf yaptığı, böylece muarızlarını tartışmayı esasen zayıf oldukları Hanefî birikimi üzerinden sürdürmeye zorladığı göz önünde bulundurulursa, fakihlerle mutasavvıflar arasındaki gerilimin/tartışmaların söz konusu kuralın *Mecâmi*'e girmesinde etkili olduğu öne sürülebilir. Ayrıca, kuralda geçen "fukahâmızın görüşleri" ifadesinin daha sonra Hanefîlik ismini alacak ilim geleneğinin sahâbe dönemindeki temsilcilerinin Hz. Peygamber'den öğrendiği hükümlere karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Zira veriler Ebû Hanîfe'nin; Hammâd, Nehaî, 'Alkame şeklinde İbn Mesûd'a kadar uzanan ilim geleneğinin görüşlerini büyük ölçüde takip ettiğini göstermektedir. Hicrî ikinci yüzyılın sonlarından itibaren bu geleneğin bütün birikimi Ebû Hanîfe'ye nispet edilerek aktarılmaktadır. Dolayısıyla, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen görüşler onun söz konusu birikime yaptığı katkıları içerdiği gibi, geleneğin önceki nesillerinin katkılarını, daha da önemlisi, geleneğin sahabe dönemindeki temsilcilerinin Hz. Peygamber'den öğrendiği hükümleri ihtiva etmektedir. Bu birikim içinde naslarla çatışma potansiyeline sahip olan hükümler ise geleneğin mensuplarının beşerî katkıları değil, bilakis geleneğin sahabe dönemindeki temsilcileri vasıtasıyla Hz. Peygamber'den tevârüs ettiği hükümlerdir. *Mecâmi'* dikkatle incelendiğinde, sahabenin Hz. Peygamber'den öğrendiği hükümleri sonraki nesillerin naslardan çıkaracağı hükümlere tercih eden

38 Hâdimî, *Berîka*, 4: 124.

Hâdimî'nin bu tercihinin son derece rasyonel bir tercih olduğu görülmektedir. Şöyle ki, dilin tarihsel niteliğinin sonucu olarak nüzûl dönemi dil kurallarının ve lügat bilgisinin zamanla değişmesi ihtimali mevcuttur. Bu ihtimal göz ardı edilse bile şâriin naslarda geçen lafızları her zaman sözlük anlamıyla kullanmadığı bilinmektedir. Bu durum, nasların doğru anlamlarını tespit için nüzul dönemi Mekke ve Medine'sinin lügat ve dil bilgisiyle nasları çevreleyen karinelere sahip olmayı ön koşul haline getirmektedir. İslam ümmeti içinde bu koşulu en üst düzeyde karşılayan nesil ise kuşkusuz sahâbedir. Bu özellikleri onların görüşlerinin, nüzul dönemi lügat ve dil bilgisiyle nasları çevreleyen karineleri içerdiğini varsaymayı mümkün kılmaktadır. Öte yandan, sahabenin görüşleri mezhep imamlarının görüşlerinin aksine müstakil olarak tedvin edilmemiştir. Bu yüzden, sahâbe neslinin görüşlerine kuşatıcı bir şekilde sahip olmanın yolu Hanefîlik gibi onlara kadar uzanan ilim geleneklerinden geçmektedir.[39] Bu yüzden Hâdimî, sahâbe görüşleriyle dînî ve hukûkî alanın düzenlenmesine de karşı çıkmaktadır.

Kaynakça

Çavuşoğlu, Semiramis. "Kadızâdeliler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.

Dihlevî, Şâh Veliyyullâh. *Hüccetullâhi'l-bâliğa*. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 2005.

Güzelhisârî, Mustafa Hulûsî. *Menâfi'u'd-dekâik fî-şerhi Mecâmi'i'l-hakâik*. İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1308.

Hâdimî, Ebû Sa'îd. *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî-şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye ve'ş-şerî'ati'n-nebeviyye fi's-sîreti'l-Ahmediyye*. İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1308.

Hâdimî, Ebû Sa'îd. *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî-şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye ve'ş-şerî'ati'n-nebeviyye fi's-sîreti'l-Ahmediyye*. İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1308.

Hâdimî, Ebû Sa'îd. *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî-şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye ve'ş-şerî'ati'n-nebeviyye fi's-sîreti'l-Ahmediyye*. İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1308.

Hâdimî, Ebû Sa'îd. *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî-şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye ve'ş-şerî'ati'n-nebeviyye fi's-sîreti'l-Ahmediyye*. İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1308.

Hâdimî, Ebû Sa'îd. *Mecâmi'u'l-hakâik (Menâfi'u'd-dekâik içinde)*. İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1308.

Hâdimî, Ebû Sa'îd. *Mecmû'atü'r-resâil*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1302.

39 Aynı problemin tabiîn nesli ve Süfyan es-Sevrî, Süfyân b. 'Uyeyne, Evzâ'î, İshâk b. Râhûye gibi takipçisi kalmamış müçtehitler için de söz konusu olduğu tespiti için bkz. Nablusî, *Hulâsa*, 4.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh. *Câmi'u beyâni'l-'ilm*. Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994.

İbn Abidin, Muhammed Emin. *Şerhu'l-manzûme el-müsemmâ bi-'Ukûdi resmi'l-müftî*. Karaçi: Dâru'n-nûr li't-tahkîk ve't-tasnîf, 1436.

İbn Kemal Paşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Risale fî duhûli veledi'l-bint fi'l-mevkûf*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: thk. Salim Özer, 1991.

İsmail Mellâvî, Abdurrahman Yusuf. *Fıkhu 'Alkame b. Kays en-Nehaî fi'l-'ibâdât ve eseruhû fi'l-fıkhi'l-Hanefî*. Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1990.

Kal'acî, Muhammed Revvâs. *Mevsû'atü fıkhi Hammâd b. Ebî Süleyman*. Beyrut: Câmi'atü Melik Abdilazîz, 1994.

Kal'acî, Muhammed Revvâs. *Mevsû'atü fıkhi İbrahim en-Naha'î*. Mekke: Câmi'atü Melik Abdilazîz, 1979.

Kalaycı, Mehmet. "Kadızâdeliler-Halvetîler Geriliminin Odağında Bir İsim: Sünbül Sinân El-Amâsî ve er-Risâletü't-Tahkîkiyye Adlı Eseri". Amasya: Amasya Üniversitesi, 2017.

Kerhî, Ebu'l-Hasen el-. *Risâletü'l-Kerhî (Te'sîsu'n-nazar içinde)*. 1994. Bs. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, t.y.

Nablusî, Abdülganî b. İsmail en-. *Hulâsatü't-tahkîk fî-beyâni hükmi't-taklîd ve't-telfîk*. İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2011.

Okur, Kâşif Hamdi. *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları: Hâdimî Örneği*. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl fî-'ilmi usûli'l-fıkh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

Sadruşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd b. Mahmûd el-Buhâri el-Mahbûbî. *et-Tavdîh fî-halli gavâmizi''t-Tenkîh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Salih b. Muhammed. *Îkâzu himemi üli'l-ebsâr*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, t.y.

Sarıtaş, Murat - Beyatlı, Yasir - Özalp, Serdar - Tüfekçioğlu, M. Selman - Kütük, Şaban. "18. Yüzyıl Osmanlı Merkez Topraklarında Şer'î İlimler: İstatistikî Bir İnceleme". *Sahn-ı Semandan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası : Alimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVIII. yüzyıl*. t.y.

18. Yüzyıl Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Değişim: Küllî Kâideler-Fıkıh Usûlü İlişkisi

Necmettin Kızılkaya

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Özet

Bu yazıda Hâdimi'nin *Mecâmi'ü'l-hakâik* isimli eserinin *Hâtime* bölümünde yer alan fıkhî kâideler incelenecektir. Ancak burada kâidelerin analizini yapmak yerine bir usûl-i fıkıh eserinde küllî kâidelerin neden yer aldığı sorusunun cevabı aranacaktır. Zira fıkhî kâideler daha çok fürû' fıkıh eserlerinde ve zaman içerisinde müstakil olarak kaleme alınmış kavâid kitaplarında incelenirken, 18. yüzyılda yaşamış bir Osmanlı alimi olan Hâdimi'nin bunları fıkıh usûlü kitabına almasını sağlayan faktörlerin neler olduğu cevaplanması gereken bir sorudur. Bu çalışmada 18. yüzyıl fıkıh düşüncesi ve bu dönemde özellikle ilkeselleştirme-kavâid ilişkisinin Hâdimî üzerindeki etkileri ortaya konmaya çalışılacaktır. Hâdimî'nin *Mecâmi'ü'l-hakâik*'inde yer alan kaidelerin *Mecâmi'* sonrasında ne şekilde yorumlandığı irdelenecek ve Osmanlı hukuk kodu olan *Mecelle*'nin temel kaynaklarından olan *Mecâmi*'den *Mecelle*'ye geçiş sürecinde *Mecâmi*'in etkileri ele alınacaktır.

Giriş

Fıkıh ilminin tedvini ile başlayan ve zamanla İslam dünyasının farklı bölgelerinde yaşayan fakihlerin kaleme aldıkları çalışmalarla gelişen fıkıh literatürü geniş bir yekûn tutmaktadır. Bu çalışmaların zamanla belirli bir olgunluğa erişip özel alanlara yoğunlaştığı görülür. Bu alanlar içerisinde usûl-i fıkhın ayrı bir yeri olmuş ve usûl edebiyatında çok verimli eserler kaleme alınmıştır. Usûl kitaplarının konu edindiği meseleler bir yandan nazarî tartışmaların gelişmesini sağlamış, diğer yandan her ekolün kendi fürû' yaklaşımını temellendirmesine ve bunun üzerinden tutarlı bir sistem geliştirmesine yol açmıştır. Bu durum fıkhın tedvin süreciyle başlayıp mez-

heplerin İslam dünyasının hukuki referansları olma özelliklerini yitirdikleri XX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Nazarî tartışmaların her dönemde gelişerek devam etmesi, usûl-i fıkıh alanındaki te'lifata hem nicelik hem de nitelik açısından tesir etmiştir.

Usûl-i fıkıh alanında kaleme alınan eserlerin niceliksel artışının yanı sıra bunların içerikleri, zamanla farklı disiplinlerin gelişimine paralel bir şekilde zenginleşmiştir. Bilhassa bu alanda kaleme alınan muhtasar, şerh ve haşiyeler ile muhtevaları gelişen usûl kitaplarının içerik bakımından zenginleştiği görülür. Başka bir ifadeyle, ana konuları ve temel tartışma alanları ilk dönemlerden itibaren büyük oranda sabit kalmakla beraber ele alınan meselelerin muhtevalarında bir derinleşme meydana gelmiştir. Ana metinler üzerine kaleme alınan kapsamlı çalışmalar olan şerh ve haşiyelerin bu derinliğin kazanılmasında önemli bir rolü olduğunu söylemek mümkündür.

Şerh ve haşiyeler bir yandan teorik tartışmaları zenginleştirmiş, diğer yandan fıkhî bilgiyi güncelleyerek sonraya aktarmanın vazgeçilmez kaynakları olmuşlardır. Bununla beraber fıkıh eğitimi veren kurumlarda ilk dönemlerden itibaren mutavvel eserlerden ziyade daha muhtasar çalışmalara yer verildiği bilinmektedir. Değişik medrese kitapları arasında ve birçok icazet belgesinde bulunan Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *el-Varakât* isimli çalışmasının Sünnî fıkıh mezheplerini aşıp Şiî dünyadan şerhlere konu olması buna örnek verilebilir. Bu durum Osmanlı Devleti'nde de benzer bir şekilde devam etmiş ve eğitim belirli bazı metinler üzerinden verilmiştir. Bilhassa Nesefî'nin (ö. 710/1310) *el-Menâr*'ı ile Molla Hüsrev'in (ö.885/1480) *Mirkât*'ı ve bunun şerhi olan *Mir'ât*'ı eğitim amacıyla kendilerine yüzyıllarca müracaat edilen kitaplar olmuşlardır. Bunlara ilave olarak *Tavdîh* ve *Telvîh*'in de müfredatta yer aldığını ifade etmek gerekir. Bu halkaya Hâdimî'nin XVIII. yüzyılda kaleme aldığı *Mecâmi'u'l-hakâik* isimli eseri dahil olmuştur.

Mecâmi'u'l-hakâik geç bir dönemde medrese müfredatına dahil olmakla beraber kendisinden sonraya önemli etkileri olan bir çalışmadır. Bu etkiyi sağlayan birçok sebep bulunmaktadır. Özellikle modernleşme arifesinde kaleme alınan *Mecâmi*'de örf konusuna önceki eserlere nispetle geniş yer ayrılması, ifta ve taklid ile ilgili meselelerin incelenmesi, kitabın sonuna küllî kâidelerin eklenmesi gibi hususlar XVIII. yüzyılda İslam dünyasında meydana gelen değişim ve dönüşümü takip etmek bakımından bu eseri ayrıcalıklı kılmaktadır. *Mecâmi*'in birçok önemli özelliği bulunmakla beraber bu makalede özellikle eserin *Hâtime* bölümüne küllî kâidelerin eklenmesi üzerinde durularak bir usûl-i fıkıh kitabının hukukun genel ilkelerine yer vermesinin nedenleri incelenecektir.

Gerek *Mecâmi‘* gerekse Hâdimî üzerine önemli çalışmalar yapılmıştır. Bilhassa bu yazıyı hazırlarken çokça istifade edilen Kâşif Hamdi Okur'un *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları: Hâdimî Örneği* isimli eseri usûl-i fıkıh açısından önemli noktalara değinmektedir. Ancak bu eser meseleyi daha geniş bir noktadan değerlendirdiği için odağında fıkhî kâideler bulunmamaktadır. Yaşar Sarıkaya'nın *Ebu Said el-Hâdimî: Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi* başlığını taşıyan kitabı her ne kadar Hâdimî ve eğitim felsefesi hakkında doyurucu bilgiler içerse de fıkıh usûlü ve kavâid konuları Sarıkaya'nın doğrudan ilgilendiği alanlar değildir. Konu ile doğrudan ilgili bir çalışmayı burada zikretmek gerekir. Necmettin Azak'ın 2010 yılında hazırlamış olduğu Ebû Saîd El-Hâdimî'nin *Mecâmiu'l-Hakâik Adlı Eserindeki Kavâid-i Külliye'nin İslâm Hukuku'nun Temel Kaideleri İçindeki Yeri ve Önemi* yüksek lisans çalışması *Mecâmi‘* ve kavâid açısından önemli bilgilere işaret etmektedir. Ancak bu çalışma kavâid bölümünü müstakil bir şekilde inceleyip dönemsel bir okuma yapmamakta ve konuyu usûl-i fıkıh bağlamına yerleştirmemektedir. Bu yazıda kavâid-usûl ilişkisi, bahsi geçen çalışmaların meseleyi taşımış oldukları noktalardan hareketle 18. yüzyıl bağlamında ele alınacaktır.

Teorik ve Tarihsel Arka Plan

XVIII. yüzyıl, Lale Devri olarak adlandırılan ve savaşların yerine barış antlaşmalarının yapıldığı bir dönemdir. Bununla beraber Lale Devri'nin lüks ve rehavet ortamı toplumda bazı huzursuzluklara da yol açmış ve Patrona Halil İsyanı (1730) gibi iç dengeleri etkileyen sorunlar ile karşılaşılmıştır. Bu sorunlar ve yapılan ıslahatların devamlı olmaması dışarıda da güç kaybı yaşanmasına sebep olmuş ve girilen savaşların başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmıştır. Özellikle 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ve bunun sonucunda Kırım'ın Ruslar tarafından işgali, Osmanlı demografisini önemli oranda etkilemiştir. *Değişmenin adının konmayıp zaruri olarak yaşandığı yüzyıl*[1] olan XVIII. yüzyıl, Osmanlı tarihinde önemli dönüşümlere tanıklık etmiştir. Devletin Avrupa karşısında aldığı yenilgiler ve bunların sonunda imzalanan Karlofça (1699) ve İstanbul (1700) Antlaşmalarının akabinde Osmanlı düşünürleri ve bürokratları mevcut gidişatı sorgulamaya başlamış ve bu çerçevede Avrupa'nın üstünlüğü fikri tartışılmaya başlanmıştır. Askeri yenilgileri merkeze alarak meydana gelen sorunların sebepleri üzerinde düşünen bu kesimler Avrupa'yı

1 İlber Ortaylı, "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 1:38.

üstün hale getiren ve Osmanlı'nın yenilmesine neden olan durumların kritiğini yaparak Osmanlı'da bazı alanlarda değişim ve dönüşümü tartışmaya başlamışlardır. Bu çerçevede ilim ve fikir açısından da yeni bazı öneriler ve denemelerin olduğu ve fıkıh ilminin de bundan nasibini aldığı söylenebilir.

Osmanlının bir devlet olarak tarih sahnesine çıktığı XIII. yüzyıla gelindiğinde fıkıh usûlü alanında ana metinlerin kaleme alındığı görülür. Farklı fıkıh ekollerine mensup olan fakihlerin yazmış olduğu metinler zaman içerisinde şerhlere, şerhler de haşiyelere konu olmuştur. Metin-şerh-haşiye şeklinde kaleme alınan çalışmaların klasikleşmesi ile birlikte usûl alanındaki eserlerin büyük oranda belirli meseleleri derinlemesine incelemeye başladığı ve konuların teorik tartışmalar çerçevesinde ele alındığı görülür. Dolayısıyla ilk dönem usûl eserlerine nispetle fıkıh ve fıkıh usûlü alanında klasikleşmiş kitapların kaleme alındığı bir dönemde ürün veren Osmanlı müellifleri, telif metinler yazmakla beraber daha çok ana metinler üzerine çalışmalar yapmış, bu metinlerdeki meseleleri mantık, felsefe ve kelam gibi disiplinlerin gelişimine paralel bir şekilde daha detaylı incelemelere tabi tutmuşlardır.

Usûl kitaplarında her ne kadar nazarî bazı tartışmalar sürdürülmüş olsa da kaleme alınan çalışmalar aynı zamanda eğitim faaliyetlerinde kullanılmaktaydı. Bu nedenle teorik bir yaklaşım ortaya koyan usûl kitapları medrese müfredatının ayrılmaz bir parçası olup eğitimin değişik kademelerinde öğrenciye okutulmaktaydı. Bilhassa klasikleşmiş kitaplar olan *el-Menâr*, *Muhtasarü'l-Müntehâ* ve *et-Tavdîh* gibi çalışmaların yaygın bir şekilde kullanıldığı, bunları zaman içerisinde Osmanlı müelliflerinin kendilerinin kaleme aldığı *Mirkât*, *Mir'ât* ve ileri düzeylerde olan öğrencilerin okuduğu *Füsûlu'l-bedâyi'* gibi kitapların takip ettiği görülmektedir.[2] Dolayısıyla bir yandan klasikleşmiş kitaplara şerh, hâşiye ve ta'likler yazılırken, diğer yandan telif eserler kaleme alınarak usûl ilminin tedrisine önem verilmiştir. Ancak buradaki eğitimin fürû' fıkıh ile iç içe olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle *Halebî* ve *Kudûrî* gibi metinler ilk aşamada okunarak zaruri fıkhî bilgilerin elde edilmesi sağlandıktan sonra *el-Hidâye* gibi kitaplar okutularak meselelerin mufassal bir şekilde kavranması sağlanmaktaydı. Nitekim Saçaklızâde (ö. 1145/1732) usûl ilmi okutulurken *el-Hidâye* gibi eserlerde incelenen meselelerin dayanmış oldukları delillerin kavranabilmesinin usûl bilgisine bağlı olduğunu ifade ederek bu konuya dikkat çekmiştir.[3]

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965), 19-31.

3 Saçaklızâde Muhammed b. Ebubekir, *Tertîbü'l-ulûm*, thk. Muhammed b. İsmail (Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1988), 156. Ayrıca bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 1:74.

Osmanlı medrese müfredatında usûl ve fürû‘ alanında okutulan kitapların bunlarla sınırlı olmadığını ifade etmek gerekir. Zira fıkıh alanından *Kenz*, *Vikâye*, *Eşbâh*, *Hidâye* şerhleri ve *Dürer* gibi kitaplar okutulduğu gibi öğrencinin kendisi ileri aşamalarda *Kâdıhan* ve *Bezzâziyye* gibi eserleri inceleme imkanı da bulmaktaydı. Genel olarak değerlendirildiğinde bu eserlerin önemli bir kısmının öğrenciye fıkhî formasyon kazandırdığı ve onu usûl meselelerini kavramaya hazırladığı görülür. Bununla beraber bu okutulan kitaplardan fürû‘ fıkıh alanıyla ilgili olanların usûle nispetle farklı değerlendirildiği söylenebilir. Zira fürû‘ fıkıh okumak genel olarak farz-ı ayn, usûl-i fıkıh ise farz-ı kifâye ilimler olarak değerlendirilmektedir.[4] Fakat burada da bir sıralama takip edilmiş ve farklı aşamalarda bu kitaplar okutulmuştur. Örneğin *Kudûrî* sarf ve nahiv okunduktan sonra *Hidâye* ise ahkâm ile deliller arasındaki ilişkinin kavranmasına yönelik bir bakış açısıyla ileri aşamalarda okutulmuştur.[5]

Hâdimî'nin yaşamış olduğu döneme kadar okutulan usûl eserleri daha çok İbnü'l-Melek'in (ö. 821/1418) *Şerhu'l-Menâr*'ı ile Sadruşşerî‘a'nın (ö. 747/1346) *et-Tavdîh*'i (ö.792/1390) ve Teftâzânî'nin *et-Telvîh*'i iken onun vefatından kısa bir süre sonra *Mecâmi*‘ ve şerhleri müfredata dahil olmaya başlamıştır. Örneğin 1900'lerin ilk çeyreğinde vefat etmiş olan Hasan Tahsin Efendi'nin icâzetnâmesinde *Şerhu Mecâmi‘ mine'l-usûl*'ün bulunduğu görülmektedir.[6] Hâdimî'nin kendi medresesinden başlayarak zamanla civar bölgelere ve oradan da imparatorluğun farklı yerlerine yayılan *Mecâmi*‘, klasikleşmiş bir eser olarak medrese müfredatlarında kendine yer bulmuştur. Bu durum eserin kendisi kadar, son bölümde yer alan kavâidin de gerek medrese müfredatlarında gerekse şerh ve hâşiyelere konu olarak etki oluşturmasına yol açmıştır.

İstanbul'un Merkezi Konumu ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Ulemasının İslam Dünyası ve Avrupa ile Etkileşimi

İstanbul öteden beri değişik kültür havzalarının buluştuğu bir yer olmuştur. Bu nedenle Osmanlı uleması Anadolu toprakları dışında kalan İslam dünyası ve Avrupa ile sürekli etkileşim halinde olagelmiştir. Özellikle İstanbul'da bulunan köklü medreseler, başta Anadolu olmak üzere birçok bölgeden öğrencinin gelip İstanbul'da buluştuğu mekanlar olmuştur. Bu ilmi

4 İshak b. Hasan et-Tokadî, *Nazmü'l-ulûm* (İstanbul: Hattat Tevfik Efendi Matbaası, 1291), 169, 175.

5 Saçaklızâde, *Tertîbü'l-ulûm*, 156.

6 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 1:107.

hareketlilik İstanbul'da bulunan eğitim kurumlarında istihdam edilen hoca kadrosunun ilişki ağının da buna bağlı olarak geniş olmasını sağlıyordu. Bu nedenle gerek İslam dünyasında gerekse Avrupa'daki tartışmalar Osmanlı ulemasının gündemine kısa zaman içerisinde girebiliyordu. Hâdimî'nin hocalarından ve babası Mustafa b. Osman'ın (ö. 1147/1733) medrese arkadaşı olan Ebu'n-Nâfi' Ahmed b. İshak Kazâbâdî'nin (ö. 1163/1750) ilmi serüveni ve Anadolu'dan ilim tahsil etmek için yanına gelen öğrencisi Hâdimî'ye tesiri buna örnek verilebilir.

Hâdimî, Kazâbâdî'den ders almak için İstanbul'a geldiğinde hem hocasının hem de İstanbul'un gündemine yakından vakıf olmuştur. Kazâbâdî, medrese tahsilini memleketi olan Tokat'ta Amidli Yusuf Efendi, Turhallı Osman Efendi ve Zorluzâde Hasan Efendi gibi isimlerin yanında aldıktan sonra Sivas'ta yaşayan Antep asıllı Mehmet Efendinin yanında tamamlayarak ondan icazet aldı. Bu süreçlerden sonra 1115/1703 tarihinde İstanbul'a yerleşerek orada ders vermeye başladı. Kazâbâdî sadece İstanbul'da bulunmamış Selanik ve Mekke kâdılığı da yapmıştır. Özellikle Mekke'de bulunduğu 1745'lerde gerek Hicaz'a İslam dünyasının değişik yerlerinden gelen gerekse Hicaz'da meskûn bulunan ilim adamları ile müzakerelerde bulunma imkanına sahip oldu. Bu durum tasavvuf ve sufilere karşı eleştirel bir tavır almasına yol açmış ve onun bu tutumu "*mezâk-ı sûfiyyeye adem-i vukufu*" sebebiyle oluşan bir yaklaşım olarak tenkit edilmiştir.[7]

İlmi ve kültürel etkileşim sadece İstanbul ile sınırlı değildi. Özellikle hac yolculukları dönemin ilim adamlarının buluşmasına ve fikir teatisine imkan sağlayan ilmi bir mahiyete de sahipti. Bilhassa hac güzergahında bulunan büyük İslam şehirlerinde geçirilen vakitlerde yapılan ilmi müzakereler veya Mekke ve Medine gibi merkezlerde yapılan dersler etkileşime olanak sağlayan birer ilmi platformdu. Hâdimî'nin 1156/1743 tarihinde gerçekleştirdiği hac yolculuğu bu açıdan renkli ve ilginç etkileşimlere yol açmıştır. Bu yolculuğun onun hukuk tefekküründe önemli tesirleri olduğu, en azından İstanbul dışındaki bölgelerde ulemanın gündemini meşgul eden konuların neler olduğu hususunda fikir verdiği açıktır. Yolculuk esnasında uğradığı yerlerde yaptığı ilmi müzakereler ve bilhassa Medine'de bulunan Muhammed Hayât b. İbrahim es-Sindî (ö. 1163/1750) ile yaptığı tartışmaların, daha sonra kaleme alacağı eserlerin teşekkülüne önemli tesirleri olacaktır.

Sindî, muhaddis Hanefi fakihlerden kabul edilmekle beraber daha çok hadis alanında çalışmalar yapmış ve "*hâmilü livâi's-sünne bi Medîne*" ola-

7 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayıncılık, t.y.), 1:374-375.

rak kendisinden bahsedilmiştir.[8] Sindî eğitim hayatının ilk yıllarını kendi ülkesinde geçirdikten sonra Medine'ye yerleşmiş ve orada birçok hocadan ders almıştır. Ancak bunlar arasında Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdilhadi es-Sindî'nin (ö. 1138/1726) yanında kalmış ve vefatından sonra onun yerine tedris faaliyetini sürdürmüştür.[9] Eserlerinde hadis merkezli bir fıkıh anlayışını savunan, içtihadı savunup taklide karşı çıkan Sindî ile görüşmesi, Hâdimî'nin düşünce dünyasında bazı tesirlere yol açmış olsa gerektir. Nitekim Hâdimî onunla yaptığı görüşme ve sorduğu sorulara aldığı cevapları iki risalede derlemiş ve aralarında geçen diyaloğu bize aktarmıştır. *Risâletü'ş-şübühâti'l-arıda fî tarîki'l-hacc* ve *Risâletü'ş-şübühâti'l-mu'rada 'ala'ş-Şeyh Muhammed Hayât es-Sindî el-Medenî* başlıklarını taşıyan bu iki risâle görüşmenin kısa bir sohbet olmadığını, ilmi bir müzakere olduğunu göstermektedir. Ayrıca Sindî'nin Anadolu'dan Hindistan'a, Bağdat'tan Kudüs'e varan geniş bir coğrafyadan gelen ve çoğunluğu Hanefi, Şâfii ve Hanbeli olan öğrencileri ile yapmış olduğu müzakereler de burada zikredilmelidir.[10] Bunların Hâdimî'nin düşünce dünyasına ne oranda etki ettiği daha detaylı çalışmalara ihtiyaç duysa da Hâdimî'nin gerek eserlerinde gerekse oluşturduğu medresede bir taşra aliminden beklenenin ötesinde bazı girişimlerde bulunduğu açıktır. Bu girişimlere yaşamış olduğu yüzyıl açısından bakıldığında, etkileşimin sadece İslam dünyası ile sınırlı olmadığını, Avrupa'da meydana gelen bazı gelişmelerin de rolünün olduğunu söylemek mümkündür. Zira İstanbul'da kaldığı süre zarfında Avrupa'da yaşanan gelişmelerin tesiri altında yapılan tartışmalara da vakıf olduğu anlaşılmaktadır.

Avrupa'da XVIII. yüzyılda yaşanan gelişmelerin Osmanlı coğrafyasını, özellikle de İstanbul'u etkilediği açıktır. Nitekim bu dönemde devlet bürokrasisinin Avrupa ile kurduğu ilişkiler ve peş peşe yapılan reformlar bu etkileşimin boyutlarını göstermektedir. Etkileşim her dönemde olmakla beraber bu yüzyılda karşılaşılan manzara daha önceki yüzyıllardan nispeten fark-

8 Ebü'l-Fadl Muhammed Halil el-Murâdî, *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012) 4:34. Birçok kaynak kendisinden hadis alimi olarak söz eder. bkz. Hayrüddin ez-Zirikli, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002), 6:111. Her ne kadar bazı kaynaklarda Muhammed b. Abdilvehhab ile Sübülü's-selâm sahibi San'anî'nin hocası olduğu ifade edilse de bu bilgi tarihi kaynaklarda yer almamaktadır. Muhammed b. Abdilvehhab için bkz. John Voll, "Muḥammad Ḥayyā al-Sindī and Muḥammad ibn 'Abd al-Wahhab: An Analysis of an Intellectual Group in Eighteenth-Century Madīna", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 38, no. 1 (1975): 36-37.

9 Abdulhay b. Fahreddin el-Hüseynî, *el-İ'lâm bi men fî târihi'l-Hind mine'l-a'lâm* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999), 815.

10 Öğrencileri ile ilgili olarak bkz. Voll, "Muḥammad Ḥayyā al-Sindī and Muḥammad ibn 'Abd al-Wahhab", 36-38.

lılık arz etmektedir. Zira bu yüzyılda Osmanlı'nın Avrupa karşısında siyasi ve askeri açıdan bazı zaafiyetler yaşaması, daha önce mevcut olan psikolojik durumun tersine dönmesine yol açmıştır. Ancak sonraki yüzyıllar ile mukayese edildiğinde bu dönemde henüz somut bir durumun teşekkül etmediğini de belirtmek gerekir. Bu dönemde daha çok bürokratların özellikle astronomi, coğrafya, botanik, kimya, matematik ve mimari alanında tercümeler yaptığı görülür.[11] Ulemanın tercümeleri de bu yüzyılda artmaya başlamış ve bu durum zamanla medrese müfredatına da yansımıştır.

Medrese çevrelerinden olan Yanyalı Es'ad Efendi'nin (ö. 1143/1730) Aristo'nun *Physica*'sını Latinceden tercüme etmesi; Kadı Numan el-Eginî'nin (ö. 1166/1753) bu konudaki çabalarını burada zikretmek gerekir. Bu çabalar etkileşimin hangi boyutta olduğunu göstermektedir. Ancak XVIII. yüzyılın sonunda açılan Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn, Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn ve Tıbhâne-i Âmire gibi eğitim kurumlarında verilen dersler ve materyalin de etkisinin önemli olduğunu söylemek mümkündür. Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn müderrislerinden Gelenbevî İsmail Efendi ile Müftî-zâde Muhammed Efendi, Tıbhâne-i Âmire nazırı olan Mustafa Behcet Efendi gibi isimlerin özellikle bilim alanındaki çalışmalarını da burada zikretmek gerekir.[12] Bu etkileşimin olduğu dönemde Avrupa'da hukuk alanında da ciddi değişim ve dönüşümler meydana gelmekteydi.

Merkezi devletlerin her geçen gün nüfuzlarının artmasına paralel bir şekilde hukukun kodifiye edilmesi ve bunun kısa süre içerisinde Avrupa kıtasına yayılması hukuk alanındaki değişimin hızını göstermektedir. Bu durum Osmanlı devletinde her ne kadar XIX. yüzyılın ortalarından sonra hissedilmeye başlansa da etkileşimin ilmi-entelektüel düzeydeki yansımalarını daha erken vakitlerde görmek mümkündür. Bu nedenle kısaca Avrupa'da neler olduğuna bakmak Osmanlı'da meydana gelen değişimi anlamak açısından önemlidir.

XVIII. Yüzyılda Hukukun Kodifiye Edilmesi ve Etkileri

Max Weber kodifikasyonu, Avrupa'nın hukuk alanında rasyonalite arayışının ulaştığı doruk olarak kabul eder. Ona göre hukukun kodifiye edilmesi Aydınlanma çağının bir ürünüdür. 1794 Prusya, 1804 Fransız ve 1811 Avusturya Medeni Kanunları ile başlayıp XIX. yüzyılda Alman (1838), İtalyan (1865), Portekiz (1867) ve İspanyol (1888-1889) Medeni Kanunları ile Av-

11 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 1:140-142.

12 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 1:142-143.

rupa'da yaygınlaşan kanunlaştırma Orta, Batı ve Güney Avrupa'dan Doğu Avrupa, Doğu Asya, Latin Amerika, Fransız sömürgesi altındaki Afrika'ya da intikal ederek hukuk alanında genel bir kabul görmüştür.[13] Bu kabulün dayanmış olduğu birçok neden bulunmakta ve bunların neredeyse tamamı ulus devlet ile ilişkilendirilmektedir. XVIII. yüzyılda ortaya çıkan ve daha sonraki yüzyılda neredeyse tüm dünyaya yayılan kanunlaştırmayı doğuran tarihi ve sosyal şartlar şu şekilde özetlenebilir:[14]

a. Kanunlaştırma fikri, yasama faaliyetini mutlak bir şekilde elinde bulundurmaya çalışan yeni egemen devlet ile yakından ilişkilidir;

b. Tek ve birlik halinde bir ulus ile siyasal birliği sembolize etmektedir;

c. Egemen devlet içerisinde kültürel homojenliği ifade etmektedir. XVIII. yüzyıl ve öncesinde birçok farklı milletten oluşan büyük imparatorluklar bünyesinde bulunan farklı milletlerin konuştukları diller arasında bir dilin seçilerek kanunun bu dil ile yazılması bunun açık bir göstergesidir.

d. Ortaçağ ve erken modern dönem Avrupa hukukunun dayanmış olduğu Roma hukuku kanunlaştırmaya kadar Avrupa'da hakim olan hukukun temelini teşkil etmekteydi. 16. yüzyılda Franciscus Hotomanus (ö. 1590) ile başlayan, 17. ve 18. yüzyıllarda Hermann Conring (ö. 1681) ve Christian Thomasius (ö. 1728) ile gittikçe artan Roma hukuku kritiği artık bunun yerine alternatifler aranmasına yol açtı. Özellikle Roma hukukuna yöneltilen tutarsızlıklar, girift doktriner ihtilaflar, işe yaramayan ve köhnemiş incelikler gibi eleştiriler bu döneme gelindiğinde artık kabul görmeye başlamıştır. Bu nedenle kanunlaştırma, hukuk alanında ortaya çıkan sorunları idare etme aracı olarak görülmeye başlandı.

e. Avrupa hukukunun temelini oluşturan Roma hukuku, kilise ile kral arasındaki gerilimi yansıtmaktaydı. Bu nedenle kanunlaştırma öncesi dönemde önemli farklılıklara sahip olan birçok yerel ve bölgesel kanunlar, adetler ve imtiyazlar bulunmaktaydı ve bunlar mahkemeye göre üstün bir durumdaydılar. Her ne kadar

13 Reinhard Zimmermann, "Codification: The Civilian Experience Reconsidered on the Eve of a Common European Sales Law", *Codification in International Perspective* içinde, ed. Wen-Yeu Wang (Switzerland: Springer, 2014), 11-13.

14 Geniş bilgi için bkz. Zimmermann, "Codification", *Codification in International Perspective*, 15-17.

hukukun tatbik edilmesi ile ilgili bazı üst ilkeler olsa da bunların tatbiki bölgeden bölgeye ve olaydan olaya değişiklik arz ediyordu. Bu durum hukuku uygulayacak olanlar için kayda değer bir hukukî muğlaklık ile karşılaşılmasına yol açan geniş bir hukuki plüralizmi beraberinde getirmekteydi.

f. Aydınlanma çağı yöneticileri hukuk alanındaki bu belirsizlik sebebiyle hukuku merkezileştirmenin ötesinde onu rasyonel ve daha açık bir hale getirmeyi kendilerine vazife edindiler. Böylelikle hukuk, herkesin okuyup anlayabileceği ve davranışlarını ona göre düzenleyeceği bir hale getirilmeye çalışıldı. Bu durum, kanunlaştırmayla beraber hukuk dilinin, sadece hukuk mütehassıslarının anlayacağı bir dil olmaktan çıkarılıp herkesin anlayacağı bir yalınlığa kavuşturulmasına sebep oldu.

g. Oldukça teknik ve ağır olan hukuk metinlerinin, şârihler ve onları takip edenlerin yorum tekelinden çıkarılarak basitleştirilmesi, aynı zamanda yöneticilerin XVII. yüzyılda ortaya çıkıp gelişen ve sekülarize edilmiş Doğal Hukuk okulunun geliştirdiği teorileri ve sistemi anlamaları için bir imkan tanımaktaydı. Bu durum aynı zamanda Roma hukukunun artık takip edilmemesini ve yöneticilerin, kendilerinin anlayabildikleri ve adaleti tatbik edebildikleri bir hukuk sistemine yönelmelerini de beraberinde getirmekteydi.

h. Son olarak kanunlaştırma hukukun üstünlüğü ilkesini de beraberinde getirmekteydi. Bu nedenle hukuk, yöneticilerin menfaatlerini koruma alanı olmayıp, devletin ve hukukun kaynağını özgürlük, eşitlik ve mülkiyetin korunması gibi ilkeleri doğuran bir tür sosyal sözleşmede gören John Locke gibi Aydınlanma filozoflarının da beklentilerini karşılamaktaydı.

Burada kanunlaştırma ile ilgili özellikle iki nokta öne çıkıyor: Ulus devlet ve hukuk dilinin basitleştirilmesi. Ulus devletin birey ve toplum hayatının tamamını kuşatma iddiası ve bunun sonucunda ortaya çıkan kanuni düzenlemeler Osmanlı toplumu söz konusu olduğunda biraz daha geç bir tarihe rastladığından bunun üzerinde durmayacağız. Ancak hukuk dilinin basitleştirilmesi Osmanlı toplumunda da bu dönemlerden itibaren tartışıldığı için bunun üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır.

Aydınlanma dönemi Fransız düşünürlerinden Montesquieu'nun açık bir şekilde ifade ettiği gibi kanunlar sıradan insanlar için yapıldığından teknik

bir dile sahip olmamalı ve bir mantık sanatı niteliği taşımamalıdırlar; tıpkı bir aile reisinin basit akıl yürütmesinde olduğu gibi sade olmalıdırlar.[15] Hukuk dilinin yalınlığı XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumu için de söz konusu edilebilecek bir olgudur. Zira Osmanlı'da da fıkıh kitaplarının sahip olduğu sofistike dilin kâdılar tarafından anlaşılmadığı, açık uçlu metinlerin mahkemelerde hüküm veren kâdıların tatbik edemeyeceği bir formda olduğu yönünde bazı tartışmaların yaşandığı görülür. Dönemin layihalarında kâdıların gerek bilgi eksikliklerine gerekse yaptıkları haksızlıklara yönelik tespitler dikkate alındığında bu durum daha da anlaşılır hale gelecektir.[16]

Mehmed Emin Behîc Efendi'nin (ö. 1224/1809) *Sevânihü'l-Levâyih*'inde belirttiği hususlara bakılırsa ulemanın vazifelerini bihakkın yerine getirmedikleri görülür. Ona göre kâdı ve nâibler fıkhı bilmiyorlardı ve bilseler de para elde etmek için fıkhın hükümlerini tatbik etmiyorlardı. Buna yönelik bazı çözümler öneren Behîc Efendi, ulemadan ilim sahibi ve güvenilir iki kişinin Rumeli ve Anadolu'ya gönderilerek buralardaki kâdılara nâzır tayin edilmelerini teklif etmektedir. Nâzır olarak gönderilecek kişilere risâleler ve gittikleri yerlerdeki halkın durumu hakkında kanunnâmeler verilmesini tavsiye eden Behîc Efendi bunların merkezden hazırlanması düşüncesindeydi. Bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "*...memâlik-i islâmiyede olan müftiler ve ulemadan müteverri' vâizlerin inkırazıyla ulema kıyafetinde olup a'yan-ı memalik ve bilâda mecbur olan cehelenin isti'abından ve hâkim-i vakt olan kuzât ve nüvvâb dahi usûl-ı diniyyeden olan fıkh-ı şerifi bilmediklerinden ve ba'zıları bilse dâhi akçe kapmak ve kendüyü yapmak zu'm-ı batılıyla imâle-i fikr itmediklerinden ve bu takrib a'yânân-ı memalik hükkam ve kuzâta galebe itdiklerinden neşet itdiği mâdde-i âtiyeden istidlal olunur.*"[17] Bu durumun düzeltilmesi için birçok çözüm sunmakla beraber bunlardan ikisi şu şekildedir: "*Evvelâ usûl-ı 'ulum-i 'Arabiyyeden sarf ve nahv ve me'âni ve mantık cümleleri ve şurût-ı islamiyyeyi hâvi birkaç nev' Türki risâleler... tertib ve tiz elden üç dört bin kıt'a kitab tab' ve tehyi'e olunmak. ....Salisen medâris ve cevâmi' ve mesacidde neşr-i ulûm ve va'z ve nasihata ve mekteblerde ta'lim ve ta'allüm-i şurût-ı islamiyyeye dair ve umûr-ı memlekete ve*

15 "Les lois ne doivent point être subtiles; elles sont faites pour des gens de médiocre entendement: elles ne sont point un art de logique, mais la raison simple d'un pere de famille." Bkz. Mark H. Waddicor, *Montesquieu and the Philosophy of Natural Law* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1970), 136-137.

16 Bu layihalara dikkatimi çeken ve bazılarını temin etmemi sağlayan Said Salih Kaymakçı'ya teşekkürü bir borç bilirim.

17 Ali Osman Çınar, "Es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-Levâyih'i ve Değerlendirmesi" (Basılmamış Yükek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1992), 8.

ahval-i fukara-yı ra'iyyete mütedair tenbihât ve vesâyâyı hâvi mahsus kânunnamaler tertîb ve tab' etdirilmek."[18]

Benzer eleştiri ve öneriler Tatarcık Abdullah Efendi (ö. 1211/1797) *Lâyihâ*'sı, Keçecizâde İzzet Molla'nın (ö. 1786-1829) *Islâh-ı Nizâm-ı Devlete Dair Risale*'sinde de dile getirilmektedir. Bu eleştiriler, Osmanlı'da fıkıh ilminin anlaşılması ile ilgili sorunlara bağlı olarak yargı faaliyetlerini sürdüren kâdıların yetersizliğinden yakınıldığını ve bu çerçevede bazı idari tedbirler alınmaya çalışıldığını göstermektedir. Osmanlı'da her ne kadar Avrupa tarzı bir kodifikasyona geçmek için 19. yüzyılı beklemek gerekse de bu durum, 18. yüzyılda kanunlaştırmaya zemin teşkil edecek bazı adımların atıldığını; en azından çeşitli arayışlar içerisine girildiğini göstermektedir. Bu arayışların muhassalası her ne kadar farklı biçimlerde tezahür etse de hukukun soyut ve komprime kurallar şeklinde bir araya getirildiği kanunların hazırlanmasını buna yönelik atılan önemli adımlar olarak okumak mümkündür. Nitekim III. Selim'in almış olduğu önlemler ve yapmış olduğu ıslahatlarda bahsi geçen hususların dikkate alındığı görülmektedir. Ancak bu durum daha çok yönetimin attığı adımlardır; ulemanın bu konudaki tepkisi farklı olmuştur.

Mecelle öncesinde fıkıh eserleri ve değişik dönemlerde çıkartılan kanunnâmeler hukukî hayatı düzenlemekteydi. Mecelle Komisyonu'nun da belirttiği üzere, İbn Nüceym'den sonra şer'î ilimlerde maharet sahibi olan ve fıkhî kâide ve meseleleri başarılı bir şekilde bir araya getirecek olan kimselerin bulunmaması sebebiyle hem Nizâmiye Mahkemeleri'nin ihtiyaçları, hem de Şer'iyye Mahkemeleri'nin kâdı ihtiyacı karşılanmamaya başlanmıştır.[19] Bu durum İbn Nüceym'in yaşamış olduğu XI/XVII. yüzyıldan Tanzimat'a kadar olan dönemde şer'î ilimlerde bilgi sahibi fakihlerin giderek azaldığını ve XIX. yüzyıla gelindiğinde Temyîz, Ticaret ve Nizâmiye Mahkemeleri'ne giden davalara bakan kişilerin bu konuları fıkıh eserlerinden inceleyemediklerini göstermektedir.[20] Osmanlı yargı sisteminde oluşan bu açığı kapatmak ve Nizâmiye Mahkemeleri'nin hakim ihtiyacını karşılamak için 1270/1854'te Muâlimhâne-i Nüvvâb ismiyle bir okul kuruldu. Ancak bu okuldan mezun olanların fıkıh bilgileri, medreselerde yetişen kadılar ile mukayese edildiğinde oldukça zayıf kaldığından bu okulların ihtiyacı karşılayamadıkları anlaşıldı ve Nizâmiye Mahkemelerinde görevli hakim-

18 Çınar, "*Es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-Levâyih'i ve Değerlendirmesi*", 10.

19 Mecelle Mazbatası, 8, 10.

20 Mecelle Mazbatası, 10-11.

ler için fıkhın kanunlaştırılmasının gerekliliği üzerinde duruldu. Bu durum *Mecelle*'ye giden süreci başlattı.[21] Her ne kadar *Mecelle* Hâdimî'den neredeyse yüz yıl sonra hazırlanmış olsa da bu tartışmaların ilk nüvelerinin Hâdimî'nin yaşamış olduğu dönemde başladığını ve bu konuda farklı yaklaşımlar/alternatifler üzerinde durulduğunu söylemek mümkündür.

Burada ulemanın kavâidi alternatif bir çözüm olarak tasarladığını ve bir yandan kanunlaştırmaya yol açacak şekilde kâideleri derlediğini, öte yandan kâideler ile fıkhı kolaylaştıracak bazı adımlar attığını söyleyebiliriz. Bu çerçevede fıkhî kâidelerin kendileri ile istidlalde bulunacak kaynaklar arasına girmeye başlaması zikredilebilir. Nitekim Hâdimî *Mecâmi'*'in girişinde delillerden bahsederken kavâide de yer vermiştir. Onun kavâidi kendileri ile istidlalde bulunulacak deliller arasında sayması önemlidir. Ancak onun bu yaklaşımı mutlak bir şekilde kabul edilmeyip bazı kayıtlar ile sistemin içerisine sokulmuştur. Nitekim *Mecâmi'* şârihlerinden Mustafa Hulusi Muradi Güzelhisarî (ö. 1215/1800) bu kâidelerin, kendilerinden alındıkları Kur'ân, sünnet, icma ve kıyastan birine râci olduklarını ifade etmektedir. [22]Fakat Hâdimî'nin daha kitabının başında ortaya koymuş olduğu bu yaklaşım ve kavâide fıkhî hüküm istinbatında kendilerine müracaat edilecek kaynaklar arasında yer vermesi, bu kâidelerin kitabın sonunda müstakil bir başlık altında incelenmesine yol açan faktörlerden biridir.

Hâdimî her ne kadar fıkıh kâideleri ile istidlalde bulunulacağını söylemiş olsa da kavâid ile istidlalde bulunulması, üzerinde görüş birliği olmayan bir konudur. Bu nedenle kâidelerin müstakil delil oluşu meselesi sürekli tartışılan bir mesele olagelmiştir. Nitekim Hâdimî'den önce yaşamış olan Hamevî (ö. 1098/1687) "**لا يجوز الفتوى بما تقتضيه الضوابط لأنها ليست كلية بل أغلبية، خصوصا وهي لم تثبت عن الإمام بل استخرجها المشايخ من كلامه**" diyerek kavâid ile istidlalde bulunulmayacağını belirtmiştir.[23] Mecelle'nin Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası'nda da hakimlerin mezhep kaynaklarından bir nakl-i sarîh olmaksızın bu kâidelere dayanarak hüküm veremeyeceklerinin belirtilmesi[24] bu tartışmanın 19. yüzyılda da henüz sona ermediğini göstermektedir. Bu durum bizi fıkhî kâidelerin bir usûl kitabına neden eklenildiği sorusuna getirmektedir.

21 Mehmet Akif Aydın, "Mecelle'nin Hazırlanışı", *Osmanlı Araştırmaları*, 9 (1989): 38.

22 Mustafa Güzelhisarî, *Menâfi'ü'd-dekâik fî şerhi Mecâmi'i-l hakâik* (Dersaâdet: Şirket-i Hayriye-i Sahafiye, 1308), 16.

23 Şehabeddin Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *Gamzu 'uyûni'l-besâir* şerhu *Kitâbi'l-Eşbah ve'n-nezair*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 1:37.

24 Mecelle Mazbatası, 12.

Kavâid-Usûl İlişkisi ve Alfabetik Kavâid Yazım Tarzı

Fıkhî kâideler, fıkıh eserlerinde ictihada konu olan meselelerin illetleri açıklanırken destekleyici bir argüman olarak aktarılmışlardır. Ancak zamanla bu kâidelerin müstakil eserlerde bir araya getirildiği ve fıkıh eserlerinden farklı bir şekilde incelendiği görülmektedir. Fıkhî kâideleri müstakil bir çalışmada ele alan erken dönem fakihlerinden olan Ebu'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/952), yaşamış olduğu yüzyıla kadar gelen mezhep birikimi üzerinde yapmış olduğu incelemelerde otuz dokuz temel ilke çıkarmış ve bunları *Risâle fi'l-usûl* isimli çalışmasında bir araya getirmiştir.[25] Mâverâünnehir Hanefî fakîhlerinden olan Nesefî (ö. 537/1142), Kerhî'nin bu çalışmasını kısa örnekler ile açıklamış ve onun bu yöntemi daha sonra gelen kavâid müellifleri tarafından benimsenerek kavâid eserlerinin yazım şekli haline gelmiştir. Kavâid eserlerinde kâideler daha çok genelden özele doğru bir sıralama takip edilerek ve usûl ve fürû' kâideleri şeklinde bir ayırıma tabi tutulmadan incelenmektedir. Ayrıca fıkıh kâideleri birkaç istisna dışında alfabetik bir sıralama ile ele alınmamaktadır.

Kavâid ile usûl arasındaki ilişki ilk dönemlerden itibaren gözetilmiş olsa da buna doğrudan değinen Karâfî (ö. 684/1285) olmuştur. Ona göre fıkıh ilmi usûl ve fürû' olmak üzere ikiye ayrılır; usûl ise iki kısımdır: Usûl-i fıkıh ve kavâid-i külliye-i fıkhiyye. Karâfî bu ayırımı yaptıktan sonra usûl kâidelerinin daha çok Arap dilinden türetildiklerini belirtir ve "*emir vücub ifade eder*", "*nehiy tahrîm ifade eder*" gibi kâideleri buna örnek gösterir. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak fıkhî kâidelerin usûlden farklı olduklarını düşünmektedir.[26] Arap dili kuralları ile yakın ilişkisi olan usûl kâideleri daha çok deliller ve lafızlarla ilgili olduklarından nasları yorumlarken kendilerine müracaat edilmektedir.[27] Örneğin zekâtın farz olduğu hükmü "*zekât veriniz*" ayetinden anlaşılmakta olup "*emir vücûb ifade eder*" kâidesinden çıkarılamaz. Ancak ayetten hüküm istinbat etmek için "*emir vücûb ifade eder*" kâidesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kâide ile ayet yorumlanarak emir kipiyle gelen bu ayetin mükelleflere bir sorumluluk yüklediği sonucuna varılır. Bu nedenle, usûl kâideleriyle bir vasıta olmadan amel edilemeyeceği kabul edilmiştir.[28] Görüldüğü üzere usûl kâideleri nasların yorumunda

25 Geniş bilgi için bkz. Necmettin Kızılkaya, *Hanefi Mezhebi Bağlamında İslam Hukukunda Küllî Kâideler*, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 147-150.

26 Karâfî, Şihabüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. İdris, *Envâru'l-burûk fî envâ'i'l-furûk*, nşr. Halil el-Mansûr, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1:5-7.

27 Bkz. Muhammed Ali b. Hüseyn el-Mekkî, *Tehzîbu'l-Furûk ve'l-kavâ'idü's-seniyye fi'l-esrâri'l-fıkhiyye* (*el-Furûk*'un kenarında), (Kahire: Âlemü›l-Kütüb, 1928), 1:4.

28 Bkz. Seyyid Mirza Hasan Musevi Bucnûrdî, *el-Kavâ'idü'l-fıkhiyye*, (Kum: Müessese-i Matbuatu İsmailiyyan, 1969), 1:107; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed

yardımcı bir unsur olarak kullanılmaktadır. Her ne kadar usûl kâidelerinin bu şekilde bir işlevi olsa da bunlar daha çok kavâid kitaplarında bir araya getirilmiş ve alfabetik bir sıralama takip edilmemiştir. Hâdimî fıkhî kâideleri hem usûl eserinde hem de alfabetik olarak bir araya getirmekle önemli bir adım atmıştır. Bu önemli adımın biraz daha açıklığa kavuşması amacıyla kısaca Hâdimî öncesi müelliflerin bu konudaki çabalarına bakmakta fayda bulunmaktadır.

Kâideleri usûl ve fürû' ayırımı yapmaksızın alfabetik olarak bir araya getirme çabası Hâdimî'den çok önceki dönemlere kadar gitmektedir. Ancak birkaç istisna dışında kavâid müellifleri tarafından benimsenmeyen bu yöntem XI/XVII. yüzyıldan itibaren yeniden canlanmıştır. Bu konuda Şâfiî kavâid müelliflerinden Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Mensûr fi'l-kavâ'id* isimli eserinin öncü bir role sahip olduğunu söylemek mümkündür. Kâideleri alfabetik bir sırayla ele alan Zerkeşî, kâide, dâbıt, usûl kâideleri ile kelam ve ahlâk alanına ait meseleleri inceler. Hâdimî'nin usûl kitabının sonuna kâideleri eklediği gibi Hanbelî fakih İbnü'l-Mibred de (ö. 909/1503) *Muğnî zevi'l-efhâm* isimli eserinin sonuna altmış altı kâide eklemiş ve fıkhın fer'î meselelerinin bunlar üzerine kurulu olduğunu ifade etmiştir.[29] Ancak bu kitap bir usûl kitabı olmayıp fürû' fıkıh alanında kaleme alınmakla *Mecâmi*'den ayrılmaktadır.

XI/XVII. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında yaşayan Hanefî alimlerinden Nâzırzâde Mehmed b. Süleyman'ın (ö. 1061/1651 civarı) *Tertîbü'l-leâlî fî silki'l-emâlî* isimli eseri alfabetik kavâid yazımının bir başka örneğidir. Nâzırzâde, sorulan fetvalarda kendisine hemen müracaat edilmeyi kolaylaştırmak maksadıyla böyle bir yöntem benimsediğini açıklamıştır.[30] *Tertîbü'l-leâlî*'deki kâideler ile Hâdimî'nin *Mecâmi*'indekiler bazı benzerlikler taşıyor olsa da *Mecâmi*'in üçte ikisinin *Tertîbü'l-leâlî*'den alındığını söylemek[31] zordur. Zira hem Nâzırzâde hem de Hâdimî'nin İbn Nüceym'in kavâid kitabını esas almaları sebebiyle böyle bir benzerliğin bulunması doğaldır.

el-Makkarî, *el-Kavâ'id*, neşredenin girişi, (Mekke: Câmiatu Ümmi›l-Kurâ, t.y.), 1:107-108. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kızılkaya, *Hanefi Mezhebi Bağlamında İslam Hukukunda Küllî Kâideler*, 76-78.

29 Ebü'l-Mehasin İbnü'l-Mibred, *Muğnî zevi'l-efhâm ani'l-kütübi'l-kesire fi'l-ahkâm*, nşr. Eşref b. Abdülmaksud, (Riyad: Mektebetu Taberiyye, 1995), 519-522.

30 Muhammed b. Süleyman Nâzırzâde, *Tertîbü'l-leâlî fî silki'l-emali: kitâbun fî'l-kavâ'idi'l-fıkhiyye*, nşr. Hâlid b. Abdülazîz b. Süleyman, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2004), 1:188-190.

31 Bu iddia için bkz. Nâzırzâde, *Tertîbü'l-leâlî*, 1:100-110.

Bir usûl eserinde kavâide müstakil bir bölüm içerisinde yer verilmesi Hâdimî'nin kavâidi *Mecâmi'u'l-hakâik*'in son bölümüne eklemesiyle beraber XII/XVIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Her ne kadar Celâlüddin el-Mahallî'nin (ö. 864/1459) *Cem'u'l-cevâmi'* şerhine hâşiye yazan ve Hâdimî ile aynı dönemde yaşamış olan Allâme Bennânî (ö. 1198/1784) deliller bahsinin sonunda beş fıkhî kâideye yer verse de bunları Hâdimî gibi geniş bir şekilde ele almamaktadır. Bu kâidelere delillerden hemen sonra yer veren Bennânî, kâidelerin delillere benzemeleri sebebiyle onları delillerden sonra incelediğini söylemektedir.[32]

Anadolu'nun bir kasabasında bulunan Hâdim medresesinin müderrisi olan Hâdimî'nin bu usûl eserini bir ders kitabı olarak hazırladığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle eserin son bölümündeki kâidelerin ilk olarak öğrencilere ezberletilmek için kısa maddeler halinde ve alfabetik bir şekilde bir araya getirildiğini söyleyebiliriz. Bununla beraber kitaptaki kâidelerin fürû' fıkıh ile doğrudan irtibatlı ve kavâid kitaplarındaki kâideler ile büyük oranda aynı olması bu kâidelerin bir usûl kitabının sonunda neden yer aldığı sorusunu gündeme getirmektedir.

Hâdimî'nin *Mecâmi'*inde Kavâide Yer Verilmesinin Nedenleri

XVIII. yüzyıl, askeri reformlar ile bunlara destek niteliği taşıyan mühendislik, matematik ve geometri gibi ilimlerde önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bilhassa matbaanın Osmanlı toplumunda kullanılması ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından Avrupa'dan bazı eserlerin tercümesi için bir heyetin oluşturulması bazı alanlarda ilmi etkileşimi artırmıştır. Ancak bu hareketliliğin fıkıh ilmi söz konusu olduğunda aynı şekilde bir tesir oluşturduğunu söylemek için elimizde fazla veri bulunmamaktadır. Her ne kadar aklî ve naklî ilimlerde yapılan te'lifatın bu yüzyılda azaldığına dair bazı iddialar söz konusu olsa da[33] fıkıh veya hukuk alanında Batıdan doğrudan bir aktarımın olduğunu söylemek zordur. Hatta İslam dünyasında Şah Veliyullah (ö. 1176/1762), San'ânî (ö. 1182/1768) gibi ıslah ve tecdid görüşüne sahip ilim adamları ile bu yüzyılın sonlarında vefat eden Muhammed b. Abdilvehhab'ın (ö. 1206/1792) XVIII. yüzyıl Osmanlı ulemasına tesir ettik-

32 Abdurrahman b. Câdullah el-Bennânî, *Hâşiyetü'l-'Allâme el-Benânî 'alâ* şerhi'l-*Celâl el-Mahallî 'alâ metni Cem'i'l-cevâmi'* , (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1937), 2: 356-357.

33 Bkz. Fahri Unan, "Osmanlı Medreselerinin İlmi Performansı Üzerine Bâzı Düşünceler" *Türkiye Günlüğü*, sy. 30, (1994): 53.

lerini söylemek pek mümkün değildir. Bu tesirlerin daha çok XIX. yüzyılda kendisini hissettirdiği görülür.[34]

XVIII. yüzyılda mevcut usûl anlayışının eleştirilmeye başlanması ve bu çerçevede alternatif yöntemlerin önerilmesi ulemanın gündemine girmiştir. Örneğin San'ânî, gerek usûl gerekse fıkıh ilminin mevcut durumunun insanların amel ile ilgili sorunlarına yönelik çözümler ortaya koymadığından yakınır. Hatta fıkıh ilmini usûl ve fürû' şeklinde taksim etmenin bidat olduğunu ve bu nedenle Hz. Peygamber (a.s) zamanında olmayan şeylerin neşet ettiğini ifade eder. Örneğin mahiyet, külliyat-ı hamse, mahmul, mevzu, araz, hakiki ve zihni varlık gibi konuların dini öğrenmekte bir faydası olmadığını; hadis kitaplarına müracaat eden kimsenin, işin bu kadar da karışık olmadığını, oldukça kolay olduğunu göreceğini belirtir. Nitekim Hz. Peygamber (a.s) Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken ona aks-ı nakîzi veya aks-ı müstevîyi öğretmemiştir.[35] Burada görüldüğü üzere San'ânî usûl disiplininin tartıştığı konuları ve kavramları bırakarak doğrudan Kur'ân ve sünnetten hareketle insanların ihtiyaçlarını karşılayacak bilgilere ihtiyaç olduğunu ve bu konuda bir sadeleştirmeye gidilmesinin gerektiğini vurgulamaktadır.

XVIII. yüzyıl Osmanlı ulemasının Şah Veliyullah, San'ânî ve Muhammed b. Abdilvehhab çizgisinde görülen ıslahatçı ve içtihadı önceleyen bir söylem geliştirmediği açıktır. Bunun yerine daha çok devam edegelen fıkıh kültürü içerisinde ortaya konan yaklaşımlardan hareketle toplumsal değişimi kontrol altında tutmaya çalıştıklarını söylemek mümkündür. Bu çerçevede örneğin Hâdimî, içtihadın ortadan kalktığı iddiasını ihtiyatla karşılamakta ve meselede içtihat mertebesinde olan alimlerin mevcudiyetini savunmaktadır. Bu bağlamda bazı konulara fıkıh usûlünde sunulan çerçeveden hareketle çözümler üretebileceğini söylemektedir.[36] Peki bu nasıl mümkün olacaktır? Değişim ve dönüşüm fıkıh içerisinden elde edilen çözümler ile nasıl sağlanacaktır?

Hâdimî'nin de diğer akranları gibi olup bitenlerden haberdar olması ve tartışmaları takip etmesi, etrafında meydana gelen gelişmelere kayıtsız kalmayacağını göstermektedir. Kanaatime göre Hâdimî'nin değişim ile ilgili projelerinden biri eserin sonuna koymuş olduğu fıkhî kâidelerdir. Bu şekil-

34 Bkz. Kâşim Hamdi Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları: Hâdimî Örneği*, (İstanbul: Mizan Yayınevi, t.y.), 61, 193.

35 Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî, *Mezâliku'l-usûliyyîn ve beyânu kadri'l-muhtâci ileyhi min 'ilmi'l-usûl*, nşr. Muhammed Sabah el-Mansur, (Kuveyt: Mektebetü Ehli'l-Eser, 2004), 87-92.

36 Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları*, 63-64.

de değişimin göğüslenebileceğini ancak bunun yine fıkhın ortaya koyduğu kavram ve ilkeler ile mümkün olacağını düşünmektedir. Bunu anlamak için kitapta yer alan kâidelerin ilgili olduğu alanlara bakmak yeterlidir. *Mecâmi*'in son bölümünde ağırlıklı olarak aktardığı kâidelerin zaruret ve ihtiyaç; zarar-fayda; örf-adet ve maslahat gibi değişim ve dönüşüm ihtiyacı ile ilişkili alanlarda kümelendiği görülür. Eserde bu konu ile ilgili kâidelere genel olarak bakıldığında şunlar dikkati çekmektedir:

Zaruret ve ihtiyaç ile ilgili kâideler: "*Zaruretler memnu' olan şeyleri mübah kılar*", "*zaruretler kendi mikdarlarınca takdir olunur*", "*umumi hâcet zaruret menzilesine tenzil olunur*", "*zaruret sebebiyle sabit olan zaruret mikdarınca takdir olunur*"; Örf-adet ve maslahat ile ilgili kâideler: "*Fukahanın görüşlerine muhalif olmadıkça örf hüccettir*", "*adet muhakkemdir*" ve "*devlet başkanının raiyye üzerine tasarrufu maslahata menuttur*."[37] Hâdimî bu kâidelere kitabında yer vererek bir yandan hukuk dilinin kolaylaşmasını sağlamakta diğer yandan da kendi dönemindeki tartışmalar başta olmak üzere birçok alanda hissedilen değişimi bu kâideler üzerinden anlamlandırmaya çalışmaktadır. Ancak buradaki kâidelerin neredeyse tamamı daha önceki kavâid kitaplarında yer alan ilkelerdir. Kavâid eserlerinde bulunmayıp *Mecâmi*'de geçen kâide "*ezmânın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkar olunmaz*"[38] kâidesidir.

Hâdimî kendisinden önceki kavâid literatüründen farklı olarak bu ilkeyi bir kâide formatına sokmuştur. Hâdimî her ne kadar bunu bir kâide formunda kitabına almış olsa ve misvak ile ilgili yazmış olduğu risalede[39] bu kâideye dayalı olarak görüşünü temellendirmeye çalışsa da söz konusu kâidenin daha önceki fıkıh kitaplarında geçtiği görülür. Örneğin Zeylâ'î (ö. 743/1342) kadınların camide namaz kılmaları ile ilgili bir meseleyi tartışırken bu kâideye referansta bulunur.[40] Ancak Hâdimî'nin bu fıkhî ilkeyi bir kâide formatına sokması ve kendisinden önceki kavâid kitaplarında olmadığı halde buna yer vermesi, yaşamış olduğu dönemde meydana gelen değişim ve dönüşümü göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim bu kâidenin Hâdimî

37 Ebû Said el-Hâdimî, *Mecâmi'u'l-hakâik*, (İstanbul: Dârü't-Tibaatı'l-Âmire, 1273), 44-47.

38 لا ينكر تغير الأحكام بتغير الأزمان bkz. Hâdimî, *Mecâmi'u'l-hakâik*, 46.

39 Bkz. Ebû Said el-Hâdimî, *Risâle fi hakki Mesnuniyyeti'l-misvak*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302).

40 Bkz. Osman b. Ali ez-Zeylâ'î, *Tebyînü'l-hakâik fî şerhi Kenzi'd-dekâik*, (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1313), 1:140. Ona göre daha önce kadınların camide namaz kılmaları uygun görülmesine rağmen kendi yaşadığı dönemde fesadın artması ve şartların değişmesi sebebiyle camide kılmamaları gerekir.

sonrası kavâid kitaplarında ve bilhassa *Mecelle*'de yer alması ve bütün fıkıh tarihine teşmil edilecek bir şekilde üzerinde durulması, dönemin değişim isteği ve ihtiyacı ile açıklanabilir. Hatta Mansûrizâde Said (ö. 1923) ile Celal Nuri (ö. 1938) bu kâideden hareketle fıkhın tamamının, asrın ihtiyaçları göz önünde bulundurularak yeniden gözden geçirilmesini önereceklerdir.[41]

Hâdimî'nin 19 ve 20. Yüzyıl Osmanlı Hukuk Düşüncesine Etkileri

Mecâmi'in "*Hâtime*" bölümünde alfabetik olarak yer alan yüz elli üç kâide *Mecelle*'nin baş tarafında bulunan doksan dokuz kâide ile mukayese edildiğinde aralarında sayısal bir farkın olduğu görülür. Ayrıca *Mecelle*'deki doksan dokuz kâidenin yaklaşık altmış beşinin *Mecâmi*'de de bulunması iki kaynak arasındaki bağlantıyı gösterdiği gibi Hâdimî'nin kendisinden sonraki dönemlere etkisinin boyutunu da ortaya koymaktadır. Ancak *Mecâmi*' ile *Mecelle* arasındaki bu benzerlik, daha önce de ifade edildiği üzere kaynaklarının ortak olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla *Mecâmi*'in etkileri daha çok hukuk zihniyeti ve dönemin ihtiyaçlarına bağlı olarak sunduğu çerçeve ile ilişkilidir.

Hâdimî'nin *Mecâmi*'i, Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) uzun bir süre Osmanlı medreselerinde okutulan *Mir'ât*'ının yerine geçecek kadar şöhret bulmuş ve medrese müfredatlarına girmiş bir metindir.[42] Eğitim süresince sadece metnin kendisi değil şerhi olan Güzelhisarî'nin *Menâfi'ü'd-dekâ'ik* isimli eseri de okutulmuştur. Başlangıç düzeyinde *Mecâmi*', orta düzeyde *Menâfi'ü'd-dekâ'ik*, ileri düzeyde ise *Tavdîh* ve *Telvîh* takip edilmiştir. Hâdimî'nin eseri ve şerhinin müfredatın başlangıç ve orta seviyelerinde yer alması üslubunun kolay olmasıyla izah edilebilir. Bu durum daha sonraki dönemlerde gerek ders kitabı olmasında gerekse Türkçe usûl telifinde öncü bir role sahip olmasında etkili olmuştur.[43]

Modernleşmeye geçiş döneminde kaleme alınan *Mecâmi*'in sahip olduğu bazı hususiyetler, bu metnin hukuk mekteplerinde usûl derslerinin verilmesi için kaynak kitap olarak kabul edilmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak söz konusu dönemde Arapça kaynakları okuma ile ilgili ortaya çıkan

41 Kâşif Hamdi Okur, "İslam Hukuku Alanında Yenileşme Manifestolarından Bir Kesit: Hakikat-i İslâm ve Usûl-i İctihad", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 3 (2004): 51-54; Celal Nuri, "Havâic-i Kânûniyemiz: Lâ yünkeru tağayyuru'l-ahkâm bi tağayyuri'l-ezmân" *İctihâd* (İstanbul: 1329), 1451-1454.

42 Kamil Yaşaroğlu, "Mecâmiu'l-Hakāik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 28 (İstanbul: TDV Yay., 2003) 217.

43 Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları*, 194-195.

problemler sebebiyle *Mecâmi'*in ilk olarak Türkçeye tercüme edildiği görülmektedir.[44] Zira medrese eğitiminden geçen öğrenciler sarf, nahiv, mantık, belagat gibi ilimlere ilave olarak fıkıh, hadis, tefsir ve kelam gibi ilimleri okuduktan sonra usûl-i fıkıh eğitimi alırlardı. Tanzimat sonrası döneme gelindiğinde, açılan hukuk okullarında okuyan öğrenciler artık bu eğitim silsilesini takip etmediklerinden usûl ilminin incelikleri bir yana, basit konularını dahi anlamakta zorluk çekiyorlardı. Bu nedenle öğrencilerin anlayacağı kolay metinler seçilmesi yoluna gidildi ve bunun için *Mecâmi'*e başvuruldu.[45] Bu durum, kitaptan daha geniş kitlelerin, özellikle de hukuk eğitimi alanların istifade etmesini sağlamıştır. *Mecâmi'*iden genel olarak *Hâtime* bölümünde yer alan kâidelerden ise özel olarak bu şekilde istifade edilmesi tıpkı Avrupa'daki kanunlaştırma faaliyetinde olduğu gibi hukuku kolaylaştırma ve hukuk dilini eğitim alan öğrencilerin rahat anlayabileceği bir düzeye indirme vazifesi görmüştür. Bu nedenle *Mecâmi'*, yeni açılan hukuk mektebi müfredatında yer alan bir kitap olmuştur.

*Mecâmi'*in yeni açılan hukuk mekteplerinde kendisine yer bulan bir kitap olmasının önemli nedenlerinden biri de hiç şüphesiz "*Hâtime*" bölümündeki kâidelerdir. *Mecâmi'*in gerek istinsah gerekse basım tarihlerine bakıldığında 1850 sonrasında yoğunluğun olması bu yüzyılda genel olarak kitaba özelde ise son kısmında yer alan kavâide olan rağbeti gösterir. Bunda Cevdet Paşa'nın Maarif Nazırı olduğu dönemde Mekteb-i Sultânî bünyesinde bir hukuk mektebi açılması ve müfredata fıkıh usûlü dersinin konmasının önemli bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Zira Cevdet Paşa 1290/1873 tarihinde Galatasaray Lisesi'nin yüksek sınıflarında *Mecelle-i Ahkâmı Adliyye*'nin okutulmasını istemiştir. Bu karardan sekiz ay sonra Mehmed Esad Saffet Paşa aynı lise bünyesinde Avrupa Darülfünunlarının usulüne uygun bir Dar-ı Tahsil'in kurulması talimatı verdi. O sıralarda lisenin müdürü olan Sava Paşa, Avrupa Darülfünunlarında bulunan beş bölümü[46] kurmak için kolları sıvadı ve müfredatı oluşturmaya çalıştı. Bu müfredatta, hukuk fakültesinde fıkıh ve fıkıh usûlü dersinin de yer aldığı[47] ve usûl metni olarak *Mecâmi'*in seçildiği görülür. Hukuk fakültesi müfredatına fıkıh usûlü dersinin konmasının birçok sebebi bulunmakla beraber

44 Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları*, 16.

45 Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları*, 195-196.

46 Bu bölümler, Ulûm-u Riyaziye ve Tabiiye, İlm-i Hukuk, İlm-i Edebiyat, Fenn-i Tababet ve İlm-i İlahiyattır.

47 Mehmet Ali Aynî, *Darü'l-fünun Tarihi*, (İstanbul : İstanbul Darü'l-Fünunu, 1927), 29-30.

bunların başında, bu dersin *Mecelle*'nin okutulmasına yardımcı olmasının önemli bir rolü olduğunu söylemek mümkündür.[48]

XIX. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde medrese tahsilinden geçmemiş olan öğrencilerin *Mecelle*'de yer alan komprime hukuk ilkelerini anlamaları zorlaştı. Belli bir altyapı olmadan anlaşılması zor olan bu ilkelerin hukuk öğrencilerine aynı zamanda Avrupai tarzda kodifiye edilmiş fıkhın da öğretilmesi arzusuyla verilmek istenmesi bazı ön hazırlıkları zorunlu kılmıştı. İşte bu zorunluluk sebebiyle bir yandan klasik fıkıh müktesebatını yansıtan diğer yandan da modern ihtiyaçlara cevap veren bir metin olarak *Mecâmi*ʿ ve şerhlerine müracaat edildi. Bunda *Mecâmi*ʿin sonunda yer alan hukuk ilkelerinin usûl ile fürûʿu birleştiren ve usûlden fıkhın konularına geçişi sağlayan özelliğinin önemli bir rolü vardır.

Sonuç

Hâdimî, Anadolu'nun bir kasabasında yetişmiş ve başta İstanbul olmak üzere İslam dünyasının önemli ilim merkezleri ile temas kurmuş bir ilim adamıdır. Kendi akranları gibi, toplumda meydana gelen değişim ve dönüşümü müşahede etmiş ve buna yönelik bazı önlemler almaya çalışmıştır. Bu çalışmada, onun yaşadığı dönemin sorunlarına yönelik ortaya koyduğu çabanın ne kadar başarılı olduğu üzerinde durulmamakla beraber meydana gelen dönüşüme yönelik ilmi faaliyetlerinden bir tanesi incelendi. Onun *Mecâmiʿu'l-hakâik* isimli eserinin sonunda yer alan kavâid merkeze alınarak usûl-kavâid ilişkisi üzerinde duruldu.

Hâdimî, her ne kadar kendisinden önce yaşamış olan birçok müellif gibi bir fıkıh geleneği içerisinde eserler kaleme almış olsa da gerek usûl eseri gerekse diğer çalışmaları kendi döneminin kabullerini ve sorunlarını yansıtmaktadır. Usûl eserinin sonuna eklemiş olduğu kâideler ve bunları alfabetik bir sıra ile aktarması, sadece Osmanlı coğrafyasında karşılaşılan bir durum olmayıp benzer çabaların Avrupa'da da söz konusu olduğu görülür. Özellikle hukuk metinlerini anlama hususunda sorunlar yaşayan hukukçuların olması ve hukukun geniş kitleler tarafından anlaşılması düşüncesinin Avrupa'da yaygınlaşmasıyla beraber kodifikasyona gidilmiştir. Benzer bir durum Osmanlı coğrafyasında da kendisini yavaş yavaş hissettirmeye başlamış ve bu husus dönemin ilim çevrelerinin gündemini meşgul etmiştir. *Mecâmi*ʿin sonunda yer alan kavâid her ne kadar Hâdimî'nin yaşadığı dönemde böyle bir fonksiyon icra etmese de bir sonraki yüzyılda Osmanlı kanunlaştırma faaliyetinin önemli kaynaklarından biri olacaktır.

48 Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları*, 196.

Hafîd Efendi'nin *Galatât*'ında Fıkıh Terimleri

Ahmet Hamdi Furat

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Özet

Şeyhülislam Âşir Efendi'nin torunu olması sebebiyle 'Hafîd' diye anılan Mehmed Efendi, çeşitli bölgelerde kâdılık yaptıktan sonra Rumeli Kazaskerliği'ne kadar yükselerek 1811 tarihinde vefat etmiştir. Literatürde, Kaptân-ı Deryâları ele aldığı *Sefînetü'l-vüzerâ* isimli eserinin yanında *Galatât-ı Hafîd Efendi* diye anılan kitabı ile de şöhret bulmuştur.

Galat kelimesi, yanlış olarak kullanıldığı halde herkes tarafından kabul edilen kelimeler için kullanılan bir ifadedir. Literatürde bu kelimeleri konu alan eserler 'galatât' başlığı altında ele alınmaktadır. Osmanlı coğrafyasında bu literatüre ait ilk eser İbn Kemâl'in *Galatâtu'l-'avâm* diye bilinen eseridir. Ebû's-su'ûd Efendi'nin *Sakatâtu'l-'avâm* isimli eseri yine küçük hacimli olmasına rağmen üzerine şerh yazılmış kıymetli bir çalışmadır. Hafid Efendi'nin asıl ismi "*ed-Dürerü'l-Müntehebâtu'l-Mensûre fi Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre*" olan eseri de bu literatürün önemli kaynaklarından birisidir. Oldukça hacimli olan bu eserde binden fazla kelime ele alınmış, bunların Arapça ve Farsça karşılıkları, yer yer de Çağatayca ve Yunanca karşılıkları verilmiştir. Eser, bazı maddelerin açıklanmasında bir galatât kitabı hüviyetini aşarak bir ansiklopedik eser kimliği kazanır. Meyyit kelimesi incelenirken bütün ferâiz bahsinin özetlenmesi; metrûk ifadesi açıklanırken diğer hadîs terimleri ile ilgili bilgilerin verilmesi örnek olarak verilebilir.

Çalışmamızda, *Galatât-ı Hafid Efendi*'de ele alınan fıkıh terimleri ele alınacak ayrıca yukarıda zikredilen ansiklopedik özellik sebebiyle kitapta yer alan fıkhî konular değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Galat, Hafid Efendi.

Fıqh Terms in Hafid Efendi's *Galatât*

Abstract

Mehmet Efendi was named 'as Hafid' because of being Sheik el Islam Ashir Efendi's grandson. He worked as a qadi in different territories of Ottoman Empire and then rose to be the qadı el asker of Rumelia. He died in 1811. He was known as the author of Sefînetü'l-vüzerâ, which is on the chief admiral, in the literature. Besides this book, he is also known for his book called *Galatât-ı Hafîd Efendi*. The word galat (mumpsimus) is a term means despite its wrong usage; it is adhered by common sense. The books, which deal with this kind of vocabulary, are taken under the headline of galatat in the literature. The first wellknown book of this kind was written by Ibn Kemal and it was entitled as *Galatâtu'l-avâm* in Ottoman geography. Ebû's-suûd Efendi's *Sakatâtu'l-avâm* is another valuable work, on which a commentary has been written. Hafid Efendi's book entitled "ed-Dürerü'l-Müntehebâtu'l-Mensûre fi Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre" is one the most important sources of this literature. It includes more than a thousand vocabularies with their meanings in Arabic, Persian, Caghatai Turkish and Greek. The book, especially in the explanation of some terms has exceeded the boundary of the galatat and turned to an encyclopedia. For example, when the term 'meyyit' is explained, it gives a summary of the subject of the science of feraiz and the term 'metruk' is mentioned, its relationship with hadith terminology is explained in detail. It demonstrates book's vast content. In this study, the fiqh terms in *Galatât-ı Hafid Efendi* will be discussed and due to the vas content of the book variety of subject regarding different branches of fiqh will be assessed.

Keywords: Islamic Law, Galat, Hafid Efendi.

Hafid Mehmed Efendi

18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başında yaşamış olan Hafîd Mehmed Efendi'nin 'hafîd' ismi, dedesi Reisiülküttab Mustafa Efendi'ye nispetledir. Babası Aşir Efendi şu an Süleymaniye Kütüphanesi koleksiyonları arasında yer alan kütüphanesiyle tanınan bir şeyhülislamdır[1]. Aileden gelen ilmi geleneği devam ettiren Hafid Efendi, 1203/1789'te Eyüp Mollası, 1212/1797'de Bursa Mollası oldu ve 1213/1798'te Mekke ve İstanbul pâyesi aldı. O ayrıca, Nizâm-ı Cedid ordusunu kuran III. Selim'e karşı 1807 tarihindeki Kabakçı Mustafa'nın isyanına destek vermiştir. III. Selim'in tahtan indirilmesiyle

1 Mehmet İpşirli, "Aşir Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. IV, s. 8

tahta oturan IV. Mustafa zamanında Anadolu Kazaskerliğine yükseltildi (1807). Bu görevden bir yıl sonra azledildi. Alemdar Mustafa Paşa'nın idam listesinde olan Hafid Efendi bu listeden kurtulmuş ve Kastamonu'ya sürgün edilmiştir[2]. II. Mahmut zamanında affedilen Hafid Efendi, 1226/1811'de Rumeli kazaskeri olmuştur. 5 Zilhicce 1226/21 Aralık 1811'de vefat etmiştir[3].

Eserleri

Hafid Efendi çeşitli sahalarda eserler yazmış bir şahsiyettir. Tefsir, hadis gibi İslami ilimlerle ilgili telifatının yanında; İstanbul'un sularını, kaptan paşaları konu alan eserler de yazmıştır. *Münteha'l-Kelâm fî Âyâti'l-Ahkâm* isimli eseri daha çok ahkâm ayetlerini ele aldığı bir tefsirdir[4]. *Câmi fi'l-Hilâfe*[5] isimli bir risalesi, ayrıca *Hadis-i Erbain Şerhi* de bulunmaktadır[6]. *Sefinetü'l-Vüzera* isimli eseri Kaptan Paşalardan bahsederken, *Mehâhü'l-Miyâh* isimli eseri de İstanbul'daki suları konu edinmektedir[7]. Bunların yanında ona nispet edilen çeşitli eserler el yazmaları kütüphanelerinde yer alır.

ed-Dürerü'l-Müntehebâtü'l-Mensûre fî Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre

Hafid Efendi'nin yazımıza konu olan eserinin tam adı *ed-Dürerü'l-Müntehebâtü'l-Mensûre fî Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre*'dir. Bu eser *Galatât-ı Hafîd Efendi* şeklinde de tanınmıştır. Hafid Efendi eserin mukaddimesinde bu türde daha önce yazılmış eserlere atıf yapmaktadır. Onun ilk zikrettiği eser Harîrî'nin (ö. 516/1122) *Dürretü'l-Gavvâs fî Evhâmi'l-Havâs* isimli eseridir[8]. Hafid Efendi, eserin şerhlerinden de bahseder. Bunlar, Ebu Muhammed İbn Berrî, Hucceddin es-Sakalî (ö. 565/1170), İbnü'l-Haşşâb (ö. 567/1172), Şehâbeddin el-Hafâcî (ö. 1069/1659), Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi Bekir el-Ensarî'nin şerhleridir[9]. Ayrıca Ebu Mansur Mevhub el-Bağdadi'nin yazdığı tetimmeyi de dile getirir[10]. Osmanlı döneminde ise İbn Kemal Paşa

2 *Sicill-i Osmani*, II, s. 235.

3 *Sicill-i Osmani*, II, s. 235.

4 Zeynep Ceran, "Mehmed Hafîd Efendi Ve Münteha'l-Kelâm fî Âyâti'l-Ahkâm Adlı Eseri" *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2016, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 63-76.

5 Eserin nüshası için bkz. Revan Köşkü 382.

6 Selahattin Yıldırım, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2004, sayı: 13, s. 268-9.

7 *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 283; Abdülkadir Özcan, "Hafid Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XV, s. 112.

8 *Keşf*, I, s. 741.

9 Bu ve diğer şerhler için bkz. *Keşf*, I, s. 741.

10 *Keşf*, I, s. 741.

100 galât için *et-Tenbih 'alâ Galati'l-Câhil ve'n-Nebîh* isimli bir eser kaleme almıştır. Ayrıca o, Ebû's-su'ûd'un[11] ve *Dürer* sâhibi Molla Hüsrev'in torunu Mustafa b. Muhammed'in de bu konudaki eserlerinden bahseder[12].

Hafid Efendi mukaddimede, Osmanlı döneminde eser yazanları sadece Arapça'daki tahrifi açıkladıkları gerekçesiyle eleştirir. Onların diğer dillere iltifat etmediğini belirterek İstanbul ahalisinin konuşma dilinin Arapça, Farsça, Yunanca ve de özellikle Çağatayca'dan oluştuğunu kaydeder. O, Çağatayca'nın Türkçe'nin aslı olduğunu da belirterek, Çağatayca'nın önemine vurgu yapar.

Hafid Efendi zamanın geçmesi ile çok sayıda galatât ve elhânın oluştuğunu belirterek, bu konudaki himmetin, iltifatın az oluşundan yakınır. Hafid Efendi dilin galatlardan ve lahnlardan korunması gerektiğini söylediği kişilerin, kendisine "*galat evlâdır, olucak meşhur*" dediğini söyleyerek, onların bu tutumunu da eleştirir. Bu şekilde bir kabullenişin doğru olmadığını söyleyen Hafid Efendi'nin eseri yazış amacı burasıdır.

Hafid Efendi eserinin mukaddimesinde III. Selim'in ismini zikreder. Eser hakkında diğer bir önemli husus da başında yer alan takrizlerdir. Takrizleri yazanlar arasında Mehmed Salih Efendizâde Ahmed Es'ad, Mustafa Aşır Efendi, Rumeli Kazaskeri İbrahim İsmet, Sabık Rumeli Kazaskeri Mehmed Arif gibi isimler yer almaktadır. İstanbul kâdısı Mehmed Münib'in takrizinin bir kısmının, Anadolu Kazaskeri Mehmed Nureddin'in yazdığı takrizin ise tamamının manzum olduğu belirtilmelidir.

Mehmed Nureddin'in yazdığı manzum takriz şu şekildedir:

وجاوزه حتى تناه الآين والحدا	كتاب على في فنه كل مجمع
فينظمه في جيدها للورى عقدا	جامعه حاوي العلوم بنثره
بشمس فتكسوه اشعتها بردا	وكاشف ليل الجهل وصبح علمه
فكان به احر وكان به اجدا	اتانا بضل عم في العصر نفعه

Eser, alfabetik olarak Hafid Efendi tarafından hakkında galat olduğu tespit edilen kelimeleri, ifadeleri, ıstılahları ele almakta; bu ifadelerin öncelikle hangi dilden geldiğini belirtmekte ve lügat manalarını vermektedir. Kelimenin nasıl okunacağı ile ilgili bilgiler de bu esnada eklenir. Daha sonra yerine göre ifadelerin Farsça, Arapça ve Çağatayca karşılıklarına yer verilir. Bazen

11 Hayati Develi, "Kemalpaşazade ve Ebüssuûd'un Galatât Defterleri", *İlmî Araştırmalar*, 1997, sayı: 4, s. 99-125

12 Kastedilen eser Hüsrevzade Mustafa Efendi'nin (ö. 1000/1591) *Risale fi İstihraci›t-Tarihi'l-Mülgazi'l-Arabi* isimli eseri olmalıdır. Bkz. Carullah 2092.

ifadelerle ilgili bir hikâye anlatılmakta bazen de ifade ile ilgili bir kelime açıklanmaktadır. Bir örnek olarak "etek" kelimesi şu şekilde ele alınmıştır:

> *Etek: esvâb ve gayrının taraf-ı esfeline derler. Maruftur. Türkistan ahâlisinden Türkî tekellüm eden Çağatay tâifesinin aslı Türkî lügatı olan kesr ve medd-i hemze ve feth-i medd-i tâ ile îtâk'dan galat olmağla şöhretine binâen yâ tahrîr olunmayup lâkin aslına îmâen kesre-i hemze ile kırâat münasiptir. Arabîde manâ-yı merkûma dâl feth-i zal ve sukûn-ı yâ ile zeyl ve Fârisi de feth ve medd-i dal ve feth-i mim ve sukûn-ı nûn ile dâmen derler. Hafî değildir ki Türkî deyu isti'mâl olunan ibârâtın aslı Çağataî olup bazı elfâzı tırâşîde ve perdaht ve ekserisini alâ hâlihi diyar-ı Rûm'da tefevvüh ederler.*

Galatât'ta 1123 madde yer almaktadır. Bu maddelerin yanında yukarıda da zikredildiği üzere bazı hikâyeler ve menkıbeler de yer almaktadır. Bu bakımdan muhtevasının bir galatât sözlüğünü aştığı, eserin esasında bir kültür tarihi olarak değerlendirilebileceği söylenebilir. Mesela, tevâtür kelimesini açıkladıktan sonra "*Tercüme-i Nuhbetü'l-Fiker*" isimli bir madde koyarak bu eserin tercümesinden bahsetmektedir. Hafid Efendi'nin ele aldığı maddeler arasında bazı fıkıh terimleri de yer alır.

Galatât'ta Yer Alan Bazı Fıkıh Terimleri

İbaka. Kaçak köle manasındaki bu ıstılahın sadece Arapça ve Farsça'daki kelime manaları üzerinde durulmuştur[13].

Sadaka-i Fıtır. Fıtır sadakası hakkında detaylı bilgiler verir[14].

Mesele fi ruhsati lebsi'l-ahmer. Hafid Efendi, fıkıh kitaplarında erkeklerin kırmızı giymesinin mekruh olduğu ile ilgili kayıtlardan bahseder.

> Lebs-i ahmerde kîl u kâl derkâr olmağla *Tenvîru'l-Ebsâr* şârihi eş-Şeyh Muhammed ed-Dimaşkî, *Dürrü'l-Muhtar*'da **كره لبس المعصفر والمزعفر والاحمر والاصفر للرجال** *Kitâbu'l-Müctebâ* ve Kuhistani ve Ebi Mekarim'in *Nukâye* şerhinde **لبس أحمر لا بأس** olduğunu rivayet ve *Tuhfe* müellifinin kerâhet-i mutlak zikr olunmağla tahrîmi olup kırmızı giymek ricâle haramdır kavlini dahi îrad buyurdular. Lakin *Şemâ'il-i Şerîf* müellifi İmam Muhammed Tirmizî, *Libâs-ı Hayrunnâs* babında sened-i sahih ile Berâ b. Âzib Hazretlerinden rivayet buyururlar ki müşârunileyh cenapları **ما رأيت احدا من الناس احسن في حلة حمراء من رسول الله صلى الله عليه وسلم** bu-

13 *Galatât*, s. 6

14 *Galatât*, s. 20-21.

yurmuşlar ve Hazret-i İmam Şürünbali cenapları lebs-i ahmere mahsus müellef risalelerinde sekiz kavl muharrer olup kırmızı giymek müstehab olduğunu beyan buyururlar. Tafsilini irade edenler risale-i muharrereye müracaat buyursunlar. Esatize-i kirâm ve meşayih-i izâmımız aleyhimü'r-rahme hazerâtından metn-i *Tenvîr*'de ve sâir kütüb-i fıkhiyyede muharrer elvân-ı erba'anın kerâhiyeti lâbisine kibr ve ucb îrasında olduğu me'huzumuzdur[15].

Nisabu'z-zekat. Ukiyye'nin (Okka) çoğulu avak'ı ele alırken sadece bu terkibi oluşturan kelimelerin manalarını ele almıştır[16].

İhtilâf-ı İmam Bakkâli İmam Halvâni. Bulgar maddesi ele alınırken bu coğrafyada yatsı namazının vakti ile ilgili tartışma dile getirilmiştir. Bu tartışmaya şu şekilde değinmiştir:

> Bulgar: .... Hulefâ-yı Abbâsiyye asırlarında İslâmı kabul ile Hanefiyyu'l-mezheb olmuşlar. Ve Kütüb-i Felekiyye'de musarrahtır ki kırk sekiz buçuk arzında olan biladda şafak-ı gurub gâib olmadan şafak-ı subh zâhir olur kâidesine mebni emâkin-i muharrerenin tul-i beledi ع ve arz-ı beledi مط ل derece ve dakika olmağla ol fasl-ı sayfda atvel-i nehârı on gün mikdarı vakt-i işâ nâpeyda olduğu için Harezm'e âdem irsaliyle Seyfü's-sünne İmam Bakkâli'nden vilayetimizde şafak-ı mağrib gâib olmadan fecr tulu' eylemek ile salat-ı 'işâyı kazâ lazım gelir mi deyu istiftâlarında İmam-ı müşarunileyh maktu'-ı ricleyn olan kimesneden furûz-ı erba'a-ı vudû'dan farz-ı vâhidin sukutuna kıyâsen kaza lâzım olmaz deyu cevâb buyurdukları Şemsüleimme Halvanî'nin mesmu'u oldukta eyyam-ı deccalin tulüne leyalî-i merkûmenin kasrını kıyas ile kaza lazım gelir deyu ifta buyurduklarında meselede ihtilaf vaki olup İmâmeyn-i merkumeyn bilvâsıta müzakere ve Şemsüleimmenin adem-i kazâi teslimi muharrer-i kütüb-i mutebere olduğundan kat'u'n-nazar cemî-i 'ulema-yı müte'ahhirin adem-i kazaya rızadâde iken hark-ı icma ile eş-Şeyh Kemaleddin b. Hümam yine vakt-i deccâle kıyâsen kazâya iftâ etmişler. Mesele-i muharrerenin tafsilini görmek irade edenler merhum İbrahim Halebi'nin *Münyetü'l-musalli*'ye tahrir eylediği şerh-i kebirin şurût-ı salat bahsinde şart-ı hâmis olan vakt evâiline müracaat eylesinler[17].

Tereke: Bu kelimenin lügat manası verilmek ile yetinilmiştir[18].

15 *Galatât*, s. 47.
16 *Galatât*, s. 55.
17 *Galatât*, s. 95-96.
18 *Galatât*, s. 111.

Tekfir: Lügat manalarından sonra şu bilgiler yer alır: *Ehl-i Kıble tekfir olunolmağla ehl-i* **لا تكفر احدا من اهل قبلتك** *maz kelamı be-gâyet şâyi'dir. Mehazı kıbleye küfr azv olunmaz demek lazım olur. Amma lafz-ı tekfir kefaret-i yeminden hıns vâcib olan fiil olduğu muhtac-ı şahid ve kasem değildir.*[19]

Da'avi ve da'vâ: Bu kelimenin lügat manası verilmek ile yetinilmiştir [20].

Vucûbiyet-i ve şurût-ı zebh-i akîka: Hafid Efendi, "*Sünen-i Nebeviyye aleyhi afdalü't-tahiyyeden ekser nâsın gâfil oldukları akîka kurbanı 'ale't-tafsil tahrir olunması münâsib be-mahall olmağla zikre mübaderet olundu*" diye başlayarak döneminin insanlarının gâfil olduğunu belirttiği akika kurbanı için ayrıntılı sayılabilecek hatta müstakil bir risale gibi değerlendirilebilecek bilgiler verir:

> … anınçün dem-i kurbanı irâka edip re'sinde olan saçını ol günde tıraş edin ve bunların emsali nice ehâdis-i sahîha vardır. E'imme-i kirâmdan bazıları vucûba ve bazıları mesnuniyete ve bazılar istihbaba haml buyurdular. Sebeb-i ihtilâfları ilm-i usule vakıf olanların malumudur. Hafi olmaya ki akîkaya müteallik bazı ehâdis-i şerîfelerde yalnız evlâd-ı zukûr mezkur olduğundan bazı fukahâ hazerâtı inâs için akîka olmadığını zâhib oldular. Amma cumhûr-i fukahâ cümlesinde vardır deyu hükm eylediler. Ve asvab olan da bu mezheptir. Zira umûm üzere lafz-ı veled ile nice ehadis vârid olup nicesince zikr-i evlad-ı inâs dahi tasrîh buyurulmuştur. Ve beyne'l-cumhur dahi ihtilâf vâki' olup bir taife-i zukûr ve inâs akîka yalnız bir adeddir dediler. Ve bir taife-i inâs bir ve zukûrda ikidir dediler. Bu kavl hak olmak elyak ve ahakdır. Bu dahi puşîde değildir ki lafz-ı hadis-i şerif-i evvelde şâtan ve şât vâki' olmakla bazı fukahâ akîka koyuna mahsustur buyurdular. Hatta Şafii'ye'den İmam Bendenicî benim indimde gayrisi kifâyet etmez buyurdu.

Talak-ı Ric'i, Enva-i talâk, Mâna-yı lugavi ve Istılahî-i talak: Fıkhî meselelere girmeden ıstılahların tanımlarını yapmaktadır[21].

Mendubiyyetü'l-azebe: Sarığın kuyruğunun (azebe) sarkıtılmasının mendub oluşu ile alakalıdır. Hafid Efendi mendub oluşunu şu şekilde belirtir: *eş-Şeyh Mahmud en-Nesefi'nin metn-i Kenz'de* **وندب لبس السواد وإرسال ذنب العمامة بين الكتفين إلى وسط الظهر** *kavline nazaran azebe'nin mendub olduğu âşikar olur*[22].

19 *Galatât*, s. 115.
20 *Galatât*, s. 171.
21 *Galatât*, s. 273-274.
22 *Galatât*, s. 274

Tahkîk-i asl-ı âriyet: Âriyet kelimesinin kökü üzerinde durmaktadır. Daha sonra ise matlab-ı envâ-ı temlik başlığı ile temlik çeşitlerini açıklamaktadır[23].

Matlab-ı iddet: Acûze kelimesini açıklarken bir istirdad ile iddet kelimesini açıklamaktadır. Buradaki asıl gayesi âyisenin iddetinden bahsetmektir[24].

Kerâhiyet: *Tahkik-i lafz-ı kerih* ve *matlab-ı kerahet-i tahrimî ve tenzihî* başlıkları ile mekruh ifadesini açıklamıştır. Burada bazı temel bilgiler verilmiştir[25].

Mesele-i şer'iyye-i ikrâr-ı deyn: Borç ikrarı ile ilgili Hanefi literatüründe çokça geçen bir meseleyi açıklamaktadır:

> Bir âdem mübhemen bu şahsa şu kadar akçe deynimdir diyecek mahallde edâ-yı Arabî ile **له على كذا درهما** deyüp dirhemi mansub söylese yirmi akçe lazım gelir. Zira inde'l-Arab müfred mansub mümeyyez akall adedi yirmidir. Buna kıyas İmam-ı Hümam Ebu Hanife Numan Hazretleri eğer dirhemi mecrur söylerse bir akçe lazım gelir deyü ifta buyurmuşlardır. Eğer mazmum söyleyüp bi-dirhemin dahi dese yüz akçe lazım gelir. Her ne kadar hurûf-ı cârreden bâ dahil ise de eğer kezâ ve kezâ dirhemen dese on bir akçe hükm olunur. Zira müfred mansub ile müfesser ol aded-i mürekkeb on birdir. İmam-ı müşarünileyh rahmetüllahi aleyh buyurmuşlar ki atf ile kezâ ve kezâ dese yine kavâ'id-i Arabiyye'ye kıyâsen yirmi bir akçe lazım gelir. Zira mümeyyiz müfred mansub ile atf olunan adedin evveli yirmi birdir. Mesâil-i muharrerenin tafsil ve suver-i adîdesini irâde edenler mufassalat-ı kütüb-i fıkhiyyeye müracaat buyursunlar[26].

Hulâsa-i ferâiz ve hukûk-ı mertebe li-tereketi'l-meyyit: Feraiz bahisleri, özetle verilmektedir[27]. Daha sonra *Behcetu'l-Fetâvâ* isimli fetva mecmuasındaki hataya işaret etmektedir:

> **Tashih-i Fetvâ-yı *Behcetü'l-Fetâvâ***
>
> Şeyhülislâm ve müftiyü'l-enâm Kara Abdullah Efendi merhûmun Türkiyyu'l-ibâre *Behcetü'l-Fetâvâ* nâm mecmuası Kitâbu'l-vasâyâsında kalem-i nâsihden galat vâki olan mes'ele tashih olundu.
>
> **Mesele:** Zeyd, fevtimden sonra karıntaşımın oğlunun oğlu Amr'a bir oğul hissesi gibi hisse verilsin deyu vasiyyet ettikten sonra musırran fevt

23 *Galatât*, s. 299

24 *Galatât*, s. 301.

25 *Galatât*, s. 376.

26 *Galatât*, s. 394-5.

27 *Galatât*, s. 458- 469.

olup zevcesi Hind'i ve oğulları Bekr ve Bişr ile kızları Zeyneb ve Hatice'yi terk eylese, tereke-i Zeyd-i mezburlar ile Amr'ın beynlerinde ne vechle kısmet olunur.

el-Cevâb: 64 sehimden sekiz sehm Hind'e, 14 sehm Amr, Bekr ve Bişr'e, yedişer sehm Zeyneb, Hatice'ye verilir. Taksimi *Kenz* Şerhi *İnâye*'den nakline ve tashih-i meseleye nazaran galat olduğu âşikârdır. Nakl:

ان اوصى رجل بمثل نصيل ابنه او ابنته صحت الوصية لان مثل الشيء غيره فيقدر نصيب الإبن ثم يزاد عليه مثله ويعطي للموصي له في باب الوصية من الثلث من كتاب الوصايا العناية تصحيح مسئلة

Asl-ı Mesele	Zevce	İbn	İbn	Bint	Bint	Mûsa leh	Hises
8	6	14	14	7	7	14	6
6 madrub							14
48							14
14							7
62 Hisse-i mûsa leh bi-misli nasîbu'l-ibn							14
							62

Kâide-i tashih-i mes'elede ekser mahrec-i kesr sekiz olmakla sümünü zevceye verildikde bâki yedi kalmakla tesâvi-i hises için ebnâ ikişer ad olundukta ru'us altı ve bâki yedi olup beynlerinde mübayenet âşikar olur. Binaen aleyh asıl mesele aded-i ru'usa darb olundukta kırk sekiz sehm hasıl olup altı sehmi zevceye ve on dörder sehm evlada ve yedişer sehm benata tahakkukundan sonra hisse-i ibn olan on dört dahi zamm ile mesele altmış ikiden olacağı bedihidir. Amma sâhibu'l-Behcet Ali Efendi'nin kavli üzere musâ lehi evlâd-ı evlâd makamına ikâme ve badehu taksimde ziyade-i hisse-i zevce ile hesab galat olur. Tashih 'ala re'yi Sahibi'l-Behcet

Mesele

Asl-ı mesele	Zevce	İbn	İbn	Bint	Bin	Musa leh bi-misli Nasbi'l-ibn
8	8	14	14	7	7	14
8						
64						Mecmû-ı Hises 64

Değerlendirme

Hafid Efendi'nin *Galatât* ismiyle meşhur olan eseri, etimoloji ile ilgili çalışmalarda önemli bir kaynak eserdir. Onun sadece Arapça ve Farsça'ya değil aynı zamanda Çağatayca'ya da atıfları eserin kıymetini perçinlemektedir. Fakat Hafid Efendi'nin bu eserinin sadece kelimelerin, terimlerin açıklandığı bir eser olmayıp içinde kültür tarihimizle ilgili bazı bilgileri de taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden az bir kısmı da fıkıh ile ilgilidir. Hafid Efendi'nin tavrı genellikle fıkhi ıstılahları kısaca açıklamak şeklinde olmakla birlikte, bazı yerlerde bu tavır değişerek ayrıntılı malumat vermektedir. Bunlardan özellikle döneminde unutulmaya başladığını söylediği akika kurbanı ile ilgili verdiği bilgi küçük bir risale muhtevasına sahiptir. Diğer taraftan feraiz ile ilgili konuları özetlediği bölüm de dikkat çekicidir. Hatta burada Ali Efendi'nin *Behcetü'l-Fetava* isimli eserindeki bir hataya da işaret etmesi, fıkıh birikimini yansıtması bakımından ilgi çekici bir örnektir. Onun erkeklerin kırmızı giymesi ve Bulgar ülkesinde yatsı namazının durumu ile ilgili verdiği malumatlardan fıkhi meselelere vukufu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Abdülkadir Özcan, "Hafid Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XV, s. 112

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333. Hayati Develi, Kemalpaşazade ve Ebüssuûd'un Galatât Defterleri, *İlmî Araştırmalar*, 1997, sayı: 4, s. 99-125

Mehmed Hafid Efendi, *ed-Dürerü'l-Müntehabâtü'l-Mensûre fî Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre*, İstanbul: Dârü't-Tıbaa, 1221.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Matbaa-i Amire, 1308.

Mehmet İpşirli, "Aşir Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. IV, s. 8

Selahattin Yıldırım, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2004, sayı: 13, s. 268-9.

Zeynep Ceran, "Mehmed Hafîd Efendi Ve Münteha'l-Kelâm fî Âyâti'l-Ahkâm Adlı Eseri" *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2016, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 63-76.

Hicaz'ın Hanefi Fukahası Mesaide: Vakıf Malın İstibdali, Bir Risale ve Takrizleri[1]

Osman Safa Bursalı

Doktor Adayı, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Özet

Vakıf malın tamiri meselesi, müteahhirin Hanefi fukahasının iştigal ettiği meselelerden ve Memluk–Osmanlı dönemi vakıf mekanizmasının mühim veçhelerinden biridir. Ekseriyetle on beşinci ve on altıncı yüzyılda konuya ilişkin asıl fıkhi tartışma yapılarak *icâra tavîle*, *istibdâl*, *hikr* gibi usullerin birer mekanizma haline gelmesini temin eden hükümler verilmiştir. Fıkıh tarihi araştırmalarının müteahhirin dönemi fıkhi bilgi üretimine ve Memluk–Osmanlı idari mekanizmasına yönelik artan ilgisi, dönemin fıkhi meselelerinden olan bu usullerin daha ziyade fukaha tarafından nasıl geliştirildiği hususundaki akademik bilgi üretimine katkı sağlamaktadır. Bu usullerin vakıf idarecileri eliyle ve merkezi yahut yerel idarecilerin nezaretinde nasıl yürütüldüğü sorusu henüz müstakil bir çalışmaya konu olmadığı gibi, usuller hakkındaki fıkhi tartışmanın on altıncı yüzyıldan sonraki durumu hakkında henüz yeterli araştırma yapılmamıştır. Bu makalede, zikredilen ikinci probleme vurgu yapmak adına, Mekke müftüsü 'Abdulkâdir b. Ebû Bekr b. 'Abdulkâdir as-Siddîkî el-Hanefî'nin (ö. 1138/1725), istibdal hakkında on sekizinci yüzyılın başında telif ettiği "Kat'u'l-cidâl bi tahkîki mes'eleti'l-istibdâl" adlı risalesi, müellif hakkındaki bazı bilgilerle birlikte bu risale için Medine ve Mekke fukahası tarafından yazılan takrizler de gözetilerek ele alınacaktır. Öncesinde ise vakıf malın tamiri çerçevesi içinde, istibdal kavramı hakkında Hanefi fukahasının görüşleri

1 Bu makalenin dahil olduğu "vakıf malın tamiri" hakkındaki çalışmama verdikleri desteklerden ötürü Koç Üniversitesi ANAMED'e (2015–6) ve Gerda Henkel Vakfı'na (2016–8) müteşekkirim. Makalenin bu eser içinde yer alabilmesi hususunda teşvikini ve gayretini esirgemeyen Dr. Osman Sacid Arı'ya şükranlarımı sunarım.

ile çağdaş literatürün halihazırdaki durumu üzerinde değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: Vakıf, istibdal, Hanefi mezhebi, Osmanlılar, fıkıh.

Hanafi Legal Scholars of Hijaz Are In: Exchange of Waqf Property (*Istibdal*), A Treatise (*Risala*) and Its Appreciation (*Taqriz*)

Abstract

The issue of restoration of waqf property as an important aspect of the waqf mechanism in Mamluk–Ottoman times was one of the leading problems that later Hanafi legal scholars dealt with. The rules that fifteenth and sixteenth century legal scholars suggested regarding the transactions like *ijâratayn, istibdâl, hikr* transformed these legal solutions into mechanisms. Modern Islamic legal scholars' recent interests in the production of legal knowledge and legal mechanisms of Mamluk–Ottoman times increased the scholarly disputes on how the later Hanafi legal scholars developed these kinds of solutions. Neither the question of how the waqf administrators and central or local authorities implemented these solutions has not been investigated in a monograph yet, nor any study about the further debate on these solutions in seventeenth and eighteenth century has been concluded properly. In this paper, I will introduce a treatise on *istibdâl* under the title of "Qat' al-jidâl bi tahqiq mas'alat al-istibdâl" (Putting an end to the debate in investigating the problem of exchange) by 'Abd al-Qâdir b. Abû Bakr b. 'Abd al-Qâdir al-Siddîqî al-Hanafî (d. 1138/1725) in the early eighteenth century who was the *muftî* of Mecca and a student of a prominent Hanafi legal scholar of seventeenth century, al-'Ujaymî. I will also make comments on its appreciation written by the legal scholars of Medina and Mecca.

Keywords: *waqf*, exchange of waqf property (*istibdal*), Hanafi law, Ottoman law, *fiqh*

Vakıf malın tamiri meselesi, müteahhirin Hanefi fukahasının iştigal ettiği meselelerden ve Memluk–Osmanlı dönemi vakıf mekanizmasının mühim veçhelerinden biridir. Ekseriyetle on beşinci ve on altıncı yüzyılda konuya ilişkin asıl fıkhi tartışma yapılarak *icâre tavîle, istibdâl, hikr* gibi usullerin birer mekanizma haline gelmesini temin eden hükümler verilmiştir. Fıkıh tarihi araştırmalarının müteahhirin dönemi fıkhi bilgi üretimine ve Memluk–Osmanlı idari mekanizmasına yönelik artan ilgisi, dönemin fık-

hi meselelerinden olan bu usullerin daha ziyade fukaha tarafından nasıl geliştirildiği hususundaki akademik bilgi üretimine katkı sağlamaktadır. Bu usullerin vakıf idarecileri eliyle ve merkezi yahut yerel idarecilerin nezaretinde nasıl yürütüldüğü sorusu henüz müstakil bir çalışmaya konu olmadığı gibi, usuller hakkındaki fıkhi tartışmanın on altıncı yüzyıldan sonraki durumu hakkında henüz yeterli araştırma yapılmamıştır. Bu makalede, zikredilen ikinci probleme vurgu yapmak adına, Mekke müftüsü Abdülkâdir b. Ebû Bekr b. Abdülkâdir es-Sıddîkî el-Hanefî'nin (ö. 1138/1725), istibdal hakkında on sekizinci yüzyılın başında telif ettiği "Kat'u'l-cidâl bi tahkîki mes'eleti'l-istibdâl" adlı risalesi, müellif hakkındaki bazı bilgilerle birlikte bu risale için Medine ve Mekke fukahası tarafından yazılan takrizler de gözetilerek ele alınacaktır. Öncesinde ise vakıf malın tamiri çerçevesi içinde, istibdal kavramı hakkında Hanefi fukahasının görüşleri ile çağdaş literatürün halihazırdaki durumu üzerinde değerlendirme yapılacaktır.

A. Mesele: İstibdal

Vakıf malın değiştirilmesi (*istibdâl*) meselesinin, müteahhirin Hanefi fukahasının risale yazımında bir alt literatürün gelişmesine ön ayak olduğu söylenebilir. Zira bu mesele hakkında on dördüncü yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar fukaha hususi bir tartışma yürütmüştür. Diğer yandan, gerek bu meseleyi tetikleyen istibdal işlemlerinin özellikle Memluk ve Osmanlı toplumlarında aldığı biçimlerin sosyo-ekonomik boyutları üzerine gerekse idarecilerin ve fukahanın bu boyutları nasıl anladığına ve istibdali nasıl regüle ettiklerine veya istibdal hükümlerini nasıl geliştirdiklerine ilişkin henüz yeterince çağdaş tartışma yapılmış sayılmaz. Burada elbette istibdal tartışmasının beş yüz yıllık serencamını ayrıntısıyla ortaya koyma gayreti güdülmemiştir, zira bu problem konu hakkındaki fıkhi bilgi üretimini ve bu bilgi üreticilerinin baktığı yer olan istibdal işlemlerini birlikte gözeten müstakil bir çalışmanın odağını oluşturmalıdır. Dolayısıyla burada yalnızca tespit edilebildiği kadarıyla fıkıh literatürü tanıtılmaya ve istibdalin vakıf malın harabiyeti ve tamiriyle olan münasebeti çerçevesinde bu eserler üzerinden bir tarama yapılmasının neticesinde elde edilen görüşler gösterilmeye çalışılacaktır.

I. Vakıf Kavramı ve Vakıf Malın Tamire İhtiyaç Duyması

Vakıf malı konu alması bakımından istibdal her şeyden önce vakfın bir alt kavramı olarak tespit edilebilir. Bu noktada vakfın anlam katmanları arasında Hanefi fukahasının tartıştığı haliyle vakfa işaret etmek gerekecektir. Zira günümüzde de cari bir kavram olması hasebiyle gerek tarihsel gerekse

güncel olarak vakfın birbirinden az ya da çok farklı anlamlar barındırması beklenebilir. Her şeyden önce, yedinci yüzyıldan bu yana tatbiki görülen, sekizinci yüzyıldan beri hükümleri vaz edilmeye, tartışılmaya ve detaylandırılmaya başlayan, İslam tarihi boyunca giderek müesseseleşen, coğrafyaya ve zamana göre görünümünü ve toplum içinde ifade ettiği mana ve oynadığı rol değişen vakıf, *vakf* olarak asıl ve büyük anlamını bulmaktadır. Diğer yandan, Hanefi fukahasının *irsâd* diye adlandırıp *vakf*ın benzeri (*nazîr*) olarak gördüğü, çağdaş literatürde ise farklı adlarla da karşılanan bir vakıf türü, Memluk idaresi altında Mısır ile Suriye'de ve Osmanlı idaresi altında Anadolu ile Rumeli'de oldukça geniş bir tatbik sahası bulmuş vaziyettedir. Osmanlı idarecileri irsadı fıkıhtaki vakıf gibi "vakıf" lafzı ile ansa da irsadın bazı noktalarda vakıftan farklı hususiyetlere sahip olduğu Osmanlı idarecilerine ait sayısız yazışmadan da tespit edilebilir.[2] Dolayısıyla Memluklerde ve modern hukuk düzeni öncesi Osmanlılarda vakıf adıyla kastedilen *vakf* veya irsaddır. Osmanlı modernleşmesinin yansıdığı bir müessese de vakıftır: On dokuzuncu yüzyılda irsadın yönetilmesinde ve vakfın nezaretinde yaşanan merkezileşme kendine has bazı sebeplere dayanmakla beraber, modern hukuk düzenine ait kural ve formların vakıfların idare ve nezaretinde yeni usullere kavuşması vurguya değerdir. *Evkâf* kelimesi gerek Evkaf-ı Hümayun Nezaretini gerekse basit manasıyla vakıfları ifade etmesi açısından, bu dönemin atmosferini yansıtmaktadır.

Modern hukuk düzenin tamamen yer edindiği bir devirde Türkiye'de vakfın yerine "tesis" adıyla yeni bir müessese getirilmeye çalışılmasına rağmen, bir süre sonra aynı müesseseler resmen "vakıf" adıyla anılmaya başlanmıştır. Buna bakılarak da tesisten önce kurulmuş olan vakıf ve irsada ise "eski vakıflar" denmesi ve literatürün bu ayrım temelinde gelişmesi anlamlıdır. Şer'i hükümleri tatbik etmeye devam eden Müslüman ülkelerde ise vakıf ekseriyetle hala canlı ve tarihsel anlamlarını ifade edebilecek durumdadır. Ancak modern hukuk düzeninin birçok yönüyle kabul edildiği bu ülke-

2 Ali Haydar efendi irsadı *vakf-ı irsâdî* olarak adlandırıp bunun tahsisat kabilinden olduğunu ifade etmektedir. Ona göre irsad sahih ve gayrisahih olarak ikiye ayrılmakta, hazineden maaş alabilen kimselere geliri tahsis edilen vakıflar *irsâd-ı sahîh*, maaş alma hakkı bulunmayan kimselere geliri tahsis edilmiş vakıflara *irsâd-ı gayr-ı sahîh* adları verilmektedir. Aralarındaki ortak nokta, çıplak mülkiyeti (*rakabe*) hazineye ait araziler üzerinde bu gibi vakıfların kurulmasıyla birlikte, Hanefi fıkhında yaygın olarak kabul edilen görüşe göre mülkiyetin kalkması gerekirken, arazinin miri arazi olmaya devam etmesidir. Farklılaştıkları nokta ise sahih irsadın bir kere kurulduktan sonra varlığının sona erdirilememesi, diğerinin ise iptal edilebilmesidir ki, bu haliyle gayrisahih irsad fıkıhtaki vakfın mahiyetinin mühim bir cüzü olan ebedilik vasfını haiz olmamaktadır. Bkz. Ali Haydar, *Tertîbu's-sunûf fî ahkâmi'l-vukûf*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiyye Matba'ası, 1340, ss. 72–4.

lerde, vakfın bu düzen içerisinde modern normatif düzenlemelere sahip olduğu ve ulus-devlet gözetiminde bir fonksiyon icra ettiği not edilmelidir.

Hanefi fıkhındaki manasıyla vakıf, ebedi olmak üzere kurulur; belli bir süre için yürürlüğü olan bir vakıftan söz edilemez. Fakat ebedi olarak kurulan vakıflara tahsis edilen malların maddi alemde kıyamete kadar yaşaması mümkün değildir zira türlü sebeplere binaen harabiyete duçar olacaklardır. Buna binaen, az ya da çok, büyüklü ya da küçüklü, sık veya seyrek şekilde tamir işlerinin yürütülmesi bir mecburiyet halini alacaktır. Vakıf ve irsad birlikte düşünüldüğünde, Osmanlılarda vakıf malın tamiri hakkında birçok usulün icra edildiği gözlenmektedir. Eğer vakıf malın harap olmasında birilerinin bir haktan, kusurdan veya şarttan doğan mesuliyeti varsa, öncelikle malı o kimse tamir etmekle mükelleftir: Malı harap eden kimsenin tamir işini tazmin etmesi bu cümledendir. Vakıf malın tamiri vakfın bir mesuliyeti iken ve vakfın yeterince geliri varken, vakıf mütevellisi belli bir kurallar bütünü içerisinde bu geliri tamir için sarf etmekle mükelleftir: Mesela tamir işinin rayiç bedellerle yürütülmesi gereklidir. Eğer vakfın yeterli geliri yoksa, bir kimsenin tamir işini üstlenmesi gibi vakfı borç altına koymayan opsiyonlar veya vakfın borç alması yahut vakıf malını icareteynle kiraya vermek gibi vakfı para borcu veya mükellefiyet altına koyan opsiyonlar mütevelli tarafından değerlendirilmelidir.

Bunlardan başka, harap vakıf malın tamir edilmesi dışında da duruma göre bazı opsiyonlar mevcuttur. Harap mescidin kendi haline bırakılması, mescit dışında münhedim olmuş bir vakıf malın enkazının satılabilmesi, vakıf malın vakıf olmaktan çıkması bu cümledendir. Vakıf malın istibdal yoluyla elden çıkarılması, son zikredilen usul içerisinde değerlendirilebilir. Zira istibdal, bir vakıf mal ile bir mülk malın birbiriyle değiştirilmesi neticesinde vakıf malın mülk mal, mülk malın vakıf mal haline gelmesidir. İstibdal elbette yalnızca vakıf malın harap olmasına mahsus bir usul sayılamaz, aşağıda görüleceği üzere vakıf maldan yararlanılamaması hali kapsamında değerlendirilebilecek tüm sebeplerle alakalıdır. Elbette vakıf malın harap olması da bu kapsamda değerlendirilebilir.

İstibdal işleminin cevazına yönelik olarak uzun bir tartışma devresinden sonra nihayetinde ne gibi bir neticeye varıldığını İbn Âbidîn'e (ö. 1252/1836) atıfla göstermek yerinde olur. Buna göre, on dokuzuncu yüzyıl başından geriye doğru bakan İbn Âbidîn, istibdalin şu üç veçhesini görmektedir:[3]

3 Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr şerhi tenvîri'l-ebsâr*, Thk. A. A. Abdülmevcûd, A. M. Mu'avvad, 12 Cilt, Beyrut, Dârü Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003, C. 6, ss. 583–4.

(i) Vakfeden kendisi veya başkası yahut hem kendisi hem başkası için istibdali şart etmişse, istibdal işlemini gerçekleştirmek caizdir.

(ii) Vakfeden istibdalin yapılmamasını şart etmiş veya bir şey dememişken, vakıf malın kendisinden herhangi bir gelir elde edilemiyor veya külfetine para yetirilemiyor durumda olup kendisinden hiçbir yarar sağlanamıyorsa, en sahih olan görüşe göre, istibdalde maslahat gören kadı tarafından verilen izinle bu malı istibdal etmek caizdir.

(iii) Vakfeden istibdali şart etmemişken vakıf maldan nihayetinde bir fayda sağlanıyor durumda ise, gelir ve fayda bakımından ondan daha iyi bir mukabil mal dahi bulunsa, en sahih ve muhtar olan görüşe göre istibdal caiz değildir.

II. İstibdal Tartışmasının Beş Yüz Yılı: Fukaha, Risaleler Ve İstibdal Şartları

Suriye ve Mısır'da müderrislik ve kadılık yapan, Memluklerde iki kez *kâdi'l-kudât* olan Şamlı İbnü'l-Harîrî (ö. 728/1328), "Îzâhu'l-istidlâl 'alâ ibtâli'l-istibdâl" adlı risalesini istibdale cevaz vermemek üzerine bina eder.[4] İbnü'l-Harîrî vakıf maldan menfaat elde edilmemesi durumunda istibdali gündeme getirir, ancak istibdal ile satım kavramlarını peş peşe ve benzer fonksiyonları icra ediyormuşçasına kullanır. Neticede istibdali vakıf malın ortadan kalkmasına sebebiyet verecek bir işlem olarak görür. Maldan menfaat elde edilmemesi ile vakıf malın harabiyeti arasında açıkça ilişki kurmaz.

Uzun yıllar Memluklerde kadılık vazifesi icra eden ve dersler veren İbnü't-Türkmânî (ö. 769/1368), İbnü'l-Harîrî'nin başlattığı tartışmayı doğrudan devam ettirir. Zira "Risâle fi'l-istibdâl fi'l-evkâf min gayri şarti hel yecüz ve hiye su'âlü cevâb li'ş-şeyh Osmân el-Mârdinî" adlı risalesinde onun istibdal meselesindeki görüşü genel olarak İbnü'l-Harîrî'ninkinden farklı olmamakla birlikte, İbnü'l-Harîrî'nin risalesindeki hataları işaret ederek düzeltmeler yapmaktadır. İbnü't-Türkmânî, Mergînânî'nin (ö. 593/1117) *Hidâye*'sindeki bir ifadeyi istibdalin bir misali olarak görmekte ve bu meseleyle bağlantılı olarak vakıf malın harabiyeti ve tamirine kısaca değinmektedir. *Hidâye*'de istibdalin caiz olduğuna delalet eden "kadı, vakfın binasından veya teçhizatından yıkılan parçaları eğer ihtiyaç varsa vakfın tamirinde (*bi*

4 Muhammed b. Osmân b. Ebü'l-Hasan b. Abdülvehhâb el-Ensârî ed-Dımaşkî Ebû Abdullâh kâdi'l-kudât Şemsüddîn İbnü'l-Harîrî, "Îzâhu'l-istidlâl 'alâ ibtâli'l-istibdâl", *İstibdal risaleleri bağlamında vakıfta istibdal meselesi*, Thk. Y. Erden, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015, ss. 38–46.

'imâretihi) kullanır" ve "yıkılan parçalar yerine konamıyorsa, kadı bu parçaları satıp bedelini tamire (*meremme*) harcar, böylelikle vakıf malı değil o malın bedelini kullanmış olur" sözleri üzerine İbnü't-Türkmânî şu yorumda bulunur: Bina ve teçhizat açıktır ki vakfın birer parçasıdır, parçalar bütüne muhalif olmayacağı için o malların satılıp bedellerinin harcanması istibdaldir. "Böylelikle vakıf malı değil o malın bedelini kullanmış olur" sözünde bu durum açıkça söylenmiştir. Eğer bir maslahata binaen parçada istibdal caizse, bunun gereği olarak maslahat görüldüğü durumlarda bütün için de istibdal *Hidâye*'ye göre caizdir.[5]

Hadis ilminde de kuvveti olan, kısa bir süre için müderrislik yapan ve daha ziyade mütevazi bir yaşantıya sahip olan Kahireli İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) "Tahrîrü'l-akvâl fî mes'eleti'l-istibdâl" başlıklı risalesi, bir vakıf köyün daha fazla gelir getirecek bir arazi parçasıyla değiştirilmesi hakkındaki bir soruyla başlayarak istibdal meselesini tartışmaktadır. İstibdale kendinden önceki risale sahiplerine benzer şekilde cevaz vermeyen İbn Kutluboğa'ya göre mezhep fukahası vakfeden kimse tarafından şart edilmesi durumunda istibdal yapılabileceğini söylemiştir, şart edilmemiş olduğu durumda ise Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) göre yapılmasında maslahat belirdiğinde istibdal gerçekleştirilir. Ebû Yûsuf'tan gelen bir rivayete göre ise kadı istibdali gerçekleştirme yetkisine sahiptir. Şöyle de denmiştir ki, kadı maslahat gördüğünde istibdali gerçekleştirebilir, İbn Kutluboğa'ya göre bunun anlamı vakfa bir halel gelmesi durumudur.[6] İbn Kutluboğa *Hidâye*'den aktarım yaparak tamir meselesine değinmekte fakat tamir ile istibdal arasında açık bir bağlantı kurmamaktadır. Ancak istibdalin gerekçesi olarak maslahatı, maslahatın sebebi olarak da vakıf mala halel gelmesini göstermesi ve hemen ardından vakıf malın tamirine ait hükümleri ilave etmesi, onun örtülü olarak bir bağlantı kurduğuna bir işaret olarak sayılabilir.

Bergamalı Kâfiyecî (ö. 879/1474) İslam coğrafyasının pek çok yöresinde döneminin önemli alimlerinden ders aldığı gibi yine kendi dönemlerinin meşhur alimleri olacak talebeye de ders vermiştir. Fıkıh dışında da nakli ve akli birçok ilimde eser veren Kâfiyecî'nin istibdal hakkında istinsah ta-

5 Cemâlüddîn İbnü't-Türkmânî, "Risâle fi'l-istibdâl fi'l-evkâf min gayri şarti hel yecüz ve hiye su'âlü cevâb li'ş-şeyh Osmân el-Mârdinî", *İstibdal risaleleri bağlamında vakıfta istibdal meselesi*, Thk. Y. Erden, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015, ss. 59–60.

6 Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdullâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî, "Tahrîrü'l-akvâl fî mes'eleti'l-istibdâl", *Mecmû'atü resâ'ili 'allâme Kâsım bin Kutluboğa*, Ed. & Thk. A. M. ed-Dervîş, A. M. ed-Dervîş, Şam, Dârü'n-Nevâdir, 2014, s. 589.

rihi bilinmeyen iki risalesi mevcuttur. "Kitâbü'l-muhtasar fî 'ilmi'l-istibdâl" başlıklı risalesinde Kâfiyecî, vakfın gelirleri açısından zayıf düşmesi ve böylece amacını tam olarak gerçekleştirememesi şartı vuku bulduğunda istibdalin caiz olduğu görüşündedir. İstibdal işleminde vakıf maldan daha hayırlı (*hayrün minh*) bir malla değişim yapılacağını ifade eden Kâfiyecî'ye göre istibdal sözleşmeler (*'ukûd*) cümlesinden değil yerine geçme (*istihlâf*) cümlesindendir; bir sözleşme olarak kabul edilse bile o sözleşmeye ait belli bir şartın gerçekleşmesi durumunda istibdal icra edilebilir: Vakıf malın harap olup gelir getirmeyi yüklenmekte zayıf kalması.[7] Kâfiyecî "er-Remz fî 'ilmi'l-istibdâl" adlı risalesinde bu şartı tekrar vurgulasa da[8] vakıf malın tamiri açısından bu risalede yeni bir izah getirmemektedir.

Hanefi fukahasının müteahhirin dönemdeki en meşhurlarından ve telifatı kendisinden sonraki yüzyıllarda sıkça atıf alan İbn Nüceym (ö. 970/1563), fıkhın birçok meselesi hakkında olduğu gibi istibdal hakkında da tespit edilebildiği kadarıyla iki risale kaleme almıştır. Bunlardan "Tahrîrü'l-makâl fî mes'eleti'l-istibdâl" başlığını taşıyan risalede müellif, istibdalin hangi farklı durumlarda söz konusu olabileceğine dair ayrıntılı bir döküm yapmakta ve her durum içim hükmün ne olduğu göstermektedir. Buna göre, vakfeden kimse (i) ya istibdali şart etmiştir (ii) ya da vakfeden kimse istibdali şart etmemiş yahut yokluğunu şart etmiştir. İbn Nüceym risalede esasen bu iki halin ama hususen ikincisinin muhtelif versiyonlarında ne gibi görüşler bulunduğunu göstermektedir. Aktardığı görüşlerde istibdal ile vakıf maldan istenilen menfaatin elde edilememesi dolayısıyla maslahata uygun olanın ne olduğu noktasında arayış bulunmakla birlikte, istibdal yoluyla vakıf malın satılıyor olup olmadığı noktasında hassasiyet ilk elde hissedilmektedir. Bu risalede vakıf malın tamiri ile istibdal arasındaki münasebetin nasıl kurulduğuna bakılacak olursa, risalede tamirden ilk kez "imare faslı"nda İmam Muhammed'in (ö. 189/895) şu görüşü aktarılırken bahsedilmiştir: Vakıf araziden elde edilen gelir zayıfladığında ve kayyım bu araziden daha fazla gelir getirecek başka bir arazi bulduğunda, kayyımın vakıf araziyi satma ve diğer araziyi satın alma yetkisi vardır.[9]

7 Ebû Abdullâh Muhyiddîn Muhammed b. Süleymân el-Kâfiyecî, "Kitâbü'l-muhtasar fî 'ilmi'l-istibdâl", Thk. H. Özer, "Kafiyeci (v. 879/1474) ve 'istibdal' hakkındaki iki eserinin tahkik ve tercümesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, No: 18, 2011, s. 174.

8 Kâfiyecî, "er-Remz fî 'ilmi'l-istibdâl", Thk. H. Özer, "Kafiyeci (v. 879/1474) ve 'istibdal' hakkındaki iki eserinin tahkik ve tercümesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, No: 18, 2011, s. 180.

9 Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym, "Tahrîrü'l-makâl fî mes'eleti'l-istibdâl", *Resâ'ilü İbn Nüceym el-iktisâdiyye*, Ed. & Thk. M. A. Serrâc, A. C.

İbn Nüceym daha sonra bir yerde vakıf malın harabiyetinden bahseder: Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in zikredilen rivayetleri zayıf düşen vakıf arazi hakkındadır, vakfın tamamı hakkında değildir, harap olan vakıf hane hakkında rivayetler suskundur. İbn Nüceym, Hâkimüşşehîd'in (ö. 334/945) *Müntekâ*'sından ve Halvânî'den (ö. 452/1060) aktarma yaparak, bu suskunluktan harap olan vakıf hanenin istibdal edilemeyeceğini çıkarmaktadır. Bunun delili olarak da *mütûn*da geçtiği üzere vakıf hane harap olduğunda oturma hakkına sahip olan kimsenin tamir etme yükümlülüğü altında olmasını gösterir. Eğer bu kimse bundan imtina ederse kadı haneyi kiraya verip kira bedeliyle tamir etmeye yetkilidir, müellife göre metin sahiplerinden hiçbiri bu durumda hanenin istibdal edileceğini söylememiştir.[10] *Fethu'l-kadîr* müellifi İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) ise bu suskunluktan istibdalin lehine bir çıkarım yapmaktadır: "Vakıf hanede oturma hakkına sahip olanlar tamire rıza göstermezlerken kadı evi tutacak kimseyi bulamadığında hükmün ne olduğuna dair bir görüş görmedim. Bu durumda kadı, hanenin rüzgarın savurduğu kül gibi dağılmasına sebep olur, fakat şunu söyleyebilirim ki kadı haneden yarar sağlamak amacıyla haneyi tamir etmeyi veya vakfedenin varislerine iade etmeyi tercih edebilir."[11]

Müellif harap olma bakımından vakıf arazi ile vakıf hane arasındaki farkın iyi görülmesi gerektiğini vurgular: Arazi gelir getirme noktasında zayıf düştüğünde insanlar çoklukla orayı kiralamaya değil satın almaya rağbet etmektedir, vakıf hane harap olduğunda ise insanlar orayı uzun süreyle kiralamaya rağbet eder, hanenin tamir mükellefiyeti ise oturma hakkı sahiplerindedir.[12] İbn Nüceym ardından Burhânüddîn el-Buhârî'nin (ö. 616/1219) *Zahîre*'sinde, Mergînânî'nin *Tecnîs*'inde ve başka kitaplarda geçen şu ifadeleri zikreder:[13] Vakıf arazi üzerindeki hane harap olup yıkıldığında ve vakıfta onu tamir edecek gelir bulunmadığında hanenin vakıf olma özelliği ortadan kalkar; bina yapma hakkı hayattaysa vakfeden kimseye, ölmüşse varislerine döner. O kaynaklarda buna benzer başka vakıf malları da örnek gösterilmektedir: Harap olan ve tamir edilemeyen bir havuza mahalle halkının ihtiyacı bulunmadığı durumda, eğer biliniyorsa ve hayattaysa havuz vakfedenin olur, hayatta değilse varislerinin olur; eğer vakfedeni bilinmiyorsa havuz *lukata* gibidir, fakirlerin faydalanacağı bir havuz halindedir hatta fakirler onu satıp bedelinden yararlanabilir. Yanan ve kendisinden

Muhammed, Kahire, Dârü's-Selâm, 1420/1999, ss. 164–5.

10 *A.g.e.*, s. 166.

11 *A.g.e.*, ss. 166–7.

12 *A.g.e.*, s. 168.

13 *A.g.e.*, ss. 168–9.

artık istifade edilemeyen dükkan elbette az bir miktara dahi kiraya verilemeyince vakıf mal olmaktan çıkar. Yanan hanlar da vakıf olmaktan çıkar ve mirasa konu olur. Mezarlık olması için vakfedilmiş bir yer harap olup kendisinden istifade edilemeyen bir yer haline geldiğinde ve bir kimse oraya kendi malıyla izinsiz olarak bina diktiğinde yerin kendisi vakfedenin varislerine, bina ise diken kimsenin varislerine ait olur. Müslüman halk için vakfedilmiş fakat yerleşim yerinden epey uzakta olan bir vakıf harap olduğunda ve artık kendisinden yararlanılamadığı durumda, kimse orayı tamir etmeye teveccüh göstermiyorsa orası vakıf olmaktan çıkar ve oranın satılması caiz değildir. İbn Nüceym Sadrüşşehîd'in (ö. 536/1141) *Vâkı'ât* adlı eserinde bu görüşleri reddettiğini söylemektedir: "Bir vakıf şartları gereği sahih olduktan sonra belli haller dışında batıl olamaz."[14]

İbn Nüceym ilerleyen sayfalarda gerçek bir olayı naklederek tefakkuh etmektedir: Mısır'da Babunnasr'tan içeride bulunan ve kafilelerin konakladığı, alt ve üst katlarıyla büyük bir yapı arz eden bir han, kadı tarafından istibdal edilmiştir çünkü parasız olarak konaklanacak yer neredeyse hiçbir gün bulunmamaktadır. İbn Nüceym önce olayı özetler:[15] Kadı mezkur hanı istibdal etmiştir ve bu işlemi kaydettiği yerde demektedir ki, bu hanın bir kısmı harap olmuş bir kısmı yıkılmış bir kısmı ise tam olarak gelir getirememektedir, böylelikle handan tam manasıyla istifade edilememektedir, bu sebeple hanın istibdali şer'an caizdir. Kadı belli bir bedel karşılığında hanın satılıp müşterinin mutlak manada mülkü olması hakkındaki hüküm vermiştir, sonra da müşteri bu malı vakfetmiştir. Daha sonra dürüstlük ve namusuyla meşhur bir kadı göreve başlamış ve ilk kadı eliyle yapılan işi haber alınca hanın istibdalinde şer'an bir maslahatın bulunmadığını düşünmüş ve belli bir bedel karşılığında hanın satılıp müşterinin mutlak manada mülkü olması hakkındaki hükmü haber almıştır. O işlemin yapıldığı zaman deliller hep istibdalin caiz olmadığını göstermektedir, zira han halihazırda her ay yüksek bir meblağ ile vakıf amacına uygun olarak kiraya verilmiş vaziyettedir. Kira sözleşmesi hakkında verilen hüküm sabittir, kiracı da bu hükmü ikrar etmiştir; kadı, istibdalin butlanına ve hanın ilk vakfa dönmesine hükmetmiştir.

Bu iki kadı hükmünden hangisinin sahih olduğu kendisine sorulan İbn Nüceym'e göre, istibdal hükmü beş sebepten dolayı sahih değildir, bunlardan vakıf malının tamiriyle alakalı olanlar şunlardır: İstibdal işleminin tevsik edildiği yerde vakfın gelirlerinin hanı tamir etmeye yetmediğinden bahse-

14 *A.g.e.*, s. 169.

15 *A.g.e.*, ss. 171–2.

dilmemiştir. *Zahîre*'de ve başka kitaplarda denmektedir ki, bir vakıf dükkan harap olduğunda diğer bir dükkanın geliriyle tamir edilir çünkü hepsi de mescit yararına kurulmuş vakfa aittirler.[16] Diğer yandan İbn Nüceym, risalesinde zikrettiği güvenilir metinlerde harap olan hanenin istibdal edileceği hakkında bir hükmün bulunmadığını da vurgular, bu sebeple ilk kadı tarafından verilen hüküm delile dayanmaz.[17] Son olarak, vakıf malın harap olduğunda istibdal edileceğine dair ibarenin genel manada anlaşılması veya gelen rivayetin yalnız bu şekilde anlaşılması yahut da gelir getirmede zayıf düşen arazi ile kıyas edilmesi üzerine bir hüküm kurulamaz. Zira uygulama bunun zıddıdır, kadı zayıf görüşle hükmettiğinde bu hükmün yürürlüğü yoktur.[18] Bundan sonra İbn Nüceym zayıf görüşe göre verilen bu hükmün yürürlüğü hakkında Hanefi fıkhındaki görüşleri serdetmektedir. Devamında İbn Nüceym şöyle bir itirazı zikreder: İstibdali iptal eden kadı, istibdal işlemi esnasında hanın aslında tamire ihtiyaç duymayan bir durumda olduğuna ve hanın aylık gelirinin şu kadar olduğuna şehadet eden bir delile dayanırsa, bu delil anlamı itibariyle bir şeyin yokluğunu iddia eden bir delildir (*beyyinetü nefy*). Böylece onlar vakıf malın harap olmadığını ve şer'an istibdalin caiz sayıldığı bir halde olmadığını söylemiş gibidirler, meşhurdur ki bir şeyin yokluğunu iddia eden delil makbul değildir. İbn Nüceym burada cevabın esasın (*el-asl*) bilinmesine göre inşa edilmesi gerektiğini söyler ve bu türden bir delile dayanılıp dayanılamayacağı hakkında tartışma yapar.[19] İbn Nüceym'e göre buradaki amaç bir vakıf malın hali üzere devam etmesidir, yaptığı tartışmadaki meselelerde bir şeyin yokluğunu iddia eden delil kabul görmüşken, vakıf konusunda o delil evleviyetle makbuldür.[20] Tartışma neticesinde İbn Nüceym'e göre bir şeyin yokluğunu iddia eden delilin makbul olmamasını mutlak manada anlayan görüşün geçersizliği açık hale gelmiştir.[21] İstibdal işleminin tevsik edildiği yerde geçen "delillerin hep hanın mamur olduğunu göstermesi"nin ifade ettiği şey, ikinci haberin böylelikle mütevatir haber seviyesine gelmiş ya da yaklaşmış olmasıdır, zira birbiri ardınca gerçekleşen şeye (*terâduf*) tabi olunur, bu da zaten sözlükte mütevatir denen şeydir.[22]

16 *A.g.e.*, s. 172.
17 *A.g.e.*, s. 173.
18 *A.g.e.*
19 *A.g.e.*, ss. 175–6.
20 *A.g.e.*, s. 176.
21 *A.g.e.*, s. 177.
22 *A.g.e.*, ss. 177–8.

İbn Nüceym şöyle bir itiraz kurgular: Bazı yerlerin harabiyetinin sabit olması, oraların istibdal edilmesini caiz kılar, peki ya mamur ve harap yerler beraberse ve hepsi birden istibdal edilmişse, mamur olan yer hakkındaki geçersizlik, köle ile beraber olan hür kimsede olduğu gibi, ikisini de birlikte kapsayacak mı, yoksa köle ile beraber olan müdebberde olduğu gibi, kapsamayacak mı?[23] İbn Nüceym önce şöyle cevap verir: Öncelikle, bazı yerler mamurken harap olan yerlerin istibdal edilmesi caiz değildir. Gaznevî'nin (ö. 593/1197) *el-Hâvi'l-Kudsî*'sine dayanan Âlim b. Alâ' (ö. 786/1384) *Tâtârhâniyye*'de "vakıf dükkan yandığında arsası az bedelle de olsa kiraya verilir ve mal vakıf olmaktan çıkarılmaz" demektedir. Yani mal, vakfeden kimseye ya da varislerine iade edilmez, malın satılması da caiz değildir. Binaların tamamen ortadan kalktığı ve arsanın az bedelle de olsa kiraya verildiği bir durumda malın vakıf olmaktan çıkarılması caiz değilken malın bazı yerleri tamir edilebiliyor ise evleviyetle caiz değildir. İbn Nüceym'in ikinci cevabı şöyledir: Yalnızca harap olan yerin istibdal edilmesinin caiz olduğu takdir edildiği durumda eğer harap olanla mamur olan birlikte satıldığında, köle ile beraber olan hür kimsede olduğu gibi, geçersizlik harap olan kısma da yayılır. Buradaki esas (*el-asl*) şudur ki, satılması caiz olanla caiz olmayan birleşirse, satılması caiz olmayan şeye cevaz verilmemesinde icma varken, onun satılmasının batıl olması pekişir; köle ile beraber olan hür kimsede olduğu gibi bu butlan hali, satılması caiz olana da yayılır. Fakat satılmasına cevaz verilmesinde muhtelif görüşler varsa, onun satılmasının batıl olması zayıflar ve köle ile beraber olan müdebberde olduğu gibi, butlan hali diğerine yayılmaz. Şüphe yoktur ki sıhhati hakkında kadı hükmü verilmiş ve istibdali şart edilmemiş mamur vakıf malın satılabileceğini kimse söyleyemez, böylece butlanı pekişmiştir, harap olan yere de bu butlan yayılır.[24] İbn Nüceym ilerleyen paragraflarda *Tecnîs*'ten yine bu meseleyle bağlantılı örnekler vermektedir, vakıf malın harabiyetini içeren bir örnek de şudur:[25] Bir kimse, içinde eski bir mescit bulunan bir bağı mutlak olarak sattığında mescit hükmüne aykırı olduğundan satım işleminin geçersiz (*fâsid*) olup olmadığında iki cihet vardır. Mescit mamur da olsa harap da olsa ilk cihette satım işlemi geçersizdir çünkü mescidin satıma konu olamayacağında icma vardır ve bu geçersizlik kalanın da geçersiz olmasında görüldüğü üzere kuvvetlidir, köle ve hür kimse birlikte satılmış gibi olur. İkinci cihete göre geçersiz olmaz çünkü mescidin satıma konu olamayacağında ihtilaf vardır, zira bazı ulemaya göre mescit vakfedenin veya onun varislerinin mülkiyetine döner ve böylece geçersizlik kuvvetli olmaz, köle ve müdebber birlikte satılmış gibi olur.

23 *A.g.e.*, s. 178.

24 *A.g.e.*, ss. 179–80.

25 *A.g.e.*, s. 179.

İbn Nüceym'in risalesinin gerek boyutu gerekse istibdalle alakalı görülebilecek vakıf meselelerini içermesi sebebiyle İbn Âbidîn[26] başta olmak üzere kendisinden sonraki vakıf kitaplarına doğrudan veya dolaylı olarak katkı sağladığı söylenebilir. Zira İbn Nüceym'inkine kıyasla önceki istibdal risaleleri oldukça muhtasar ve mevzi niteliktedir, burada ise bir yandan vakfeden ve şartları, diğer yandan vakıf konusu mal ve malda hakkı ve yetkisi olanları birlikte nazara alan ve vakıf malın harabiyeti, satılması, kiraya verilmesi vb. meseleleri gözeten bir bakış söz konusudur. Diğer yandan İbn Nüceym'in mevcut Hanefi fıkıh literatürünü oldukça dakik biçimde taradığı ve ilgili görülebilecek görüşleri muntazam biçimde sergilediği vurgulanmalıdır.

İbn Nüceym'in diğer risalesi "Fî sûreti da've'l-istibdâl" adını taşımakta ve istibdal hakkındaki bir ihtilafı içeren bir davayı konu edinmektedir. İhtilafın konusu, bir kimsenin vakıf mala el koymasıdır. Mala el koyan kimsenin vekili, vakıf mala istibdal yoluyla malik olunduğunu iddia etmektedir, vakfın nazırının vekili ise şer'an haksız yere mala el konulduğunu iddia etmektedir. İbn Nüceym davayı gösterdikten sonra istibdalle alakalı olarak fıkıhtaki görüşleri özetlemektedir. Vakıf malın tamiri açısından bu risalede fazla ayrıntı bulunmamaktadır. Yalnızca davanın taraflarının iddialarına gerekçe olarak sundukları hususlara değinilebilir: Mala el koyan kimsenin vekili istibdal usulüne uygun şekilde mala malik olunduğunu iddia ederken, vakfın nazırının vekili vakıf hanenin satımını gerçekleştiren vekilin yaptığı işlemin geçersiz olduğunu zira malın tamamının değil yalnızca bir kısmının harap olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre bu sebeple maldan elde edilen gelirin azalması (*za'f*) söz konusudur, maldan tamamen gelir elde edilememesi (*te'azzur*) söz konusu değildir. Karşı tarafın vekili ise gelirdeki azalmaya binaen istibdal işleminin yapılmasının şer'an uygun olduğunu savunur.[27]

İstanbul'daki medreselerde dersler aldıktan sonra Edirne, Bursa, Kütahya ve İstanbul'daki medreselerde dersler veren Ispartalı Kınalızâde (ö. 979/1572), Osmanlı coğrafyasının çeşitli yerlerinde kadılık yaptıktan sonra Anadolu kazaskerliği makamına gelmiştir. Yalnızca fıkıh değil birçok İslami ilimde ve sair ilimlerde ve edebiyatta kendini yetiştiren müellif, "Risâle fî isti'câri'l-evkâf ve istibdâlihâ" adlı uzun risalesini adından da anlaşılacağı üzere iki makaleye ayırmıştır: Mukaddimeden sonraki ilk makale istibdal, ikincisi ise vakıf malın kiraya verilmesi hakkındadır. İstibdal makalesini dört fasla ayıran Kına-

26 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, C. 6, ss. 583–9.

27 İbn Nüceym, "Fî sûreti da've'l-istibdâl", *Resâ'ilü İbn Nüceym el-iktisâdiyye*, Ed. & Thk. M. A. Serrâc, A. C. Muhammed, Kahire, Dârü's-Selâm, 1420/1999, ss. 335–7.

lızâde, ilk fasılda istibdali sabit gören ve batıl bulan fukahanın görüşlerini nakletmektedir. İkinci fasılda müellif istibdali üç farklı durumda ele almaktadır:[28] (i) Vakfeden kimsenin istibdali şart koşması, (ii) vakfeden kimsenin istibdal şartından bahsetmemesi yahut istibdalin yokluğunu şart etmesi, (iii) vakfeden kimsenin istibdal şartından bahsetmediği yahut istibdalin yokluğunu şart ettiği zaman vakıf maldan hiçbir şekilde faydalanılamaması gibi bir durumun söz konusu olmaması. İlk durumda Kınalızâde istibdali caiz görürken, ikinci durumda vakıf maldan hiçbir şekilde yararlanılamaması halinde istibdali caiz gördüğünü zikretmektedir.[29] Son halde ise istibdal caiz değildir.[30] Kınalızâde üçüncü fasılda öncelikle vakfeden kimsenin istibdalin yokluğunu şart ettiği durumu, vakfedenin şartının kabul edilmeyeceği yerler bakımından ve konu hakkında içtihat edilmesinin caiz olup olmaması açısından tartışmaktadır.[31] Daha sonra müellif kendisinden halihazırda yararlanılan vakıf malın satılmasının caiz olmamasını ele almaktadır.[32] Kınalızâde bu faslı istibdalin hangi şartlar dahilinde ve mahkemenin hangi usulü takip ederek icra edeceğini Tarsûsî'nin (ö. 758/1357) *Enfa'u'l-vesâ'il*'ine atıfla göstererek bitirmektedir.[33] Müellif son fasılda istibdal işlemi ile satım işleminin birbiriyle olan münasebetini göstermektedir. Ona göre bu ikisi vakıf malda caiz olmak bakımından farksızdır: Birinin caiz olduğu yerde aslında öteki de caizdir, birinin caiz olmadığı yerde öteki de caiz değildir.[34]

III. Çağdaş Literatürde İstibdal

Vakıf malın istibdal işlemine konu olması çağdaş literatürün doğrudan ele aldığı bir mesele olagelmiş vaziyettedir. Mezhep farkı gözetmeksizin fıkıhtaki istibdal meselelerini ve hükümlerini, İslam hukuku araştırmalarında çokça kullanılan fukahaya ait kitaplar ve fetva yanında, hepsi olmasa da bazı istibdal risalelerine dayanarak vakıf malın tağyiri ve istibdalini gösteren Beyaztaş'ın çalışmaları,[35] istibdalin şer'i hükümlerini tespit ve tar-

28 Alâüddîn Alî b. Emrullâh Kınalızâde, "Risâle fî isti'câri'l-evkâf ve istibdâlihâ", *İstibdal risaleleri bağlamında vakıfta istibdal meselesi*, Thk. Y. Erden, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015, s. 81.

29 *A.g.e.*, s. 83.

30 *A.g.e.*, s. 85.

31 *A.g.e.*, ss. 90–4.

32 *A.g.e.*, ss. 94–100.

33 *A.g.e.*, ss. 100–3.

34 *A.g.e.*, s. 103.

35 M. Beyaztaş, *İslam hukukunda vakıfların tağyiri ve istibdali*, Yayınlanmamış doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016; aynı yazar, "İslam vakıflar hukukunda istibdal", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, C. III, No: 1, 2017, ss. 1–21.

tışmaya yöneliktir. Bu çalışmalarda istibdalin nasıl gerçekleştiğine ilişkin kaynaklar ve istibdale ilişkin çağdaş literatürden genel itibariyle sarfınazar edildiği de görülmektedir. İstibdale ilişkin makale boyutunda yapılmış doktriner çalışmalar ise daha ziyade Arapça literatüre aittir. Bunların bir kısmı İslam hukuku araştırmaları kapsamında değerlendirilebilir.[36] Bu çalışmalar, fukahanın istibdale dair verdiği hükümleri sistematize etme gayreti gütmektedir. Bir kısım çalışma ise fıkıhtaki hükümleri göstermekle beraber esasen istibdalin çağdaş devletlerin hukuk düzenindeki yerine ilişkin muhtelif meselelerle iştigal etmektedir.[37] Diğer yandan, müteahhirin Hanefi fukahasının istibdal konulu risalelerinin metin neşirleri de son yıllarda ilim alemine kazandırılmaktadır.[38] Hoexter'in çalışması ise, "İslam hukuku" adını verdiği fenomenin gelişmesinde kadı, müftü ve idarecilerin rolü problemini Memluk ve Osmanlı döneminde yaşayan fukahanın istibdalin geçerliliği hususundaki tartışması üzerinden incelemektedir.[39]

36 A. S. H. Ahmed, "Şartu'l-vâkıf ve kazâyâ istibdâl", *Evkâf*, C. V, No: 3, 2003, ss. 181–208; M. el-Mehdî, "Hükmü istibdâli'l-evkâf fi'l-mezâhibi'l-fıkhiyye", *Mecelletü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, No: 77, 2009, ss. 333–408; A. M. A. es-Semâ'îl, "Naklü'l-vakf ve istibdâlühu", *Mecelletu'l-Hikme es-Su'ûdiyye*, No: 36, 2008, ss. 301–74; İ. A. el-Ubeydî, "İstibdâlü'l-vakfi'z-zirâ'î el-mu'attal bi'l-vakfi't-ta'lîmî es-sıhhî", *Evkâf*, No: 23, 2012, ss. 135–72.

37 T. M. Ebû Haşrîf, "İstibdâlü mümtelikâti'l-evkâf: Hükmühu ve zavâbituhu ve icrâ'âtühu: Dirâse mukârene", *Mecelletü Câmi'ati Dımaşk li'l-Ulûmi'l-İktisâdiyye ve'l-Kânûn*, C. XXX, No: 2, 2014, ss. 335–75; M. Ebû Zehre, "el-İstibdâl", *Muhâzarât fi'l-vakf*, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1394/1974, ss. 154–77; S. H. A. J. Hisham, K. Jusoff, "Substitution of waqf properties (istibdal) in Malaysia: Statutory provisions and implementations", *Middle-East Journal of Scientific Research*, No: 13, 2013, ss. 23–7; A. Ma'kûl, "Kavâ'idü tedbîri mu'âvazati'l-evkâfi'l-'âmme bi'l-Mağrib", *Mecelletü Kabs el-Mağribiyye li'd-Dirâsâti'l-Kânûniyye ve'l-Kazâ'iyye*, No: 4, 2013, ss. 228–40; M. R. Y. Muhammed, "İstibdâlü'l-vakf beyne'l-men' ve'l-cevâz: el-Hissetü'l-'aşeriyye enmûzecen: Dirâse mukârene beyne'l-fıkhi'l-İslâmî ve'l-kânûni'l-'İrâkî", *Mecelletü'r-Râfideyn li'l-Hukûk*, No: 54, 2012, ss. 1–41; A. N. es-Sülemî, "İstibdâlü'l-vakfellezî lem ten'atil menâfi'uhu bi vakfin hayra minhu fi'l-fıkhi'l-İslâmî ve nizâmi'l-mürâfe'âti's-Su'ûdî ma'a beyâni mâ cerâ 'aleyhi'l-'amel fî mahâkimi Mekkete'l-mükerreme", *Mecelletü Câmi'ati el-Melik Abdülazîz: el-İktisâdü'l-İslâmî*, C. XXIV, No: 1, 2011, ss. 3–30; J. bin Sulong, "Permissibility of istibdal in Islamic law and the practice in Malaysia", *Journal of US–China Public Administration*, C. X, No: 7, 2013, ss. 680–9.

38 Y. Erden, *İstibdal risaleleri bağlamında vakıfta istibdal meselesi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015; H. Özer, "Kafiyeci (v. 879/1474) ve 'istibdal' hakkındaki iki eserinin tahkik ve tercümesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, No: 18, 2011, ss. 169–84.

39 M. Hoexter, "Qadi, mufti and ruler: Their roles in the development of Islamic law", *Law, custom, and statute in the Muslim world: Studies in honor of Aharon Layish*, Ed. R. Shaham, Leiden, Brill, 2007, ss. 67–85.

İstanbul'a ait ahkam defterlerini titizce tarayarak on sekizinci yüzyılda istibdal edilen mülkleri ve vakıf malları gösteren Akgün Özkaya, yapıların mimari hususiyetlerini detaylı olarak tasvir etmekten başka istibdal mekanizmasının nasıl çalıştığına dair önemli ipuçları sunmaktadır.[40] Barınma kültürüne vurgu yapan çalışmada istibdal, beklenebileceği üzere, ahkam defterlerinde nasıl bulunduysa öylece kabul edilmiş ve meselenin doktriner boyutu için Akgündüz'ün çalışması[41] istibdal ahkamı için yeterli görülmüştür.

İstibdal işlemlerinin nasıl gerçekleştiğine ilişkin çalışmalar, Malezya'daki istibdal uygulaması hakkındaki bir vaka araştırması haricinde[42] Memluk ve Osmanlı dönemindeki işleyiş hakkındadır. On dört ve on beşinci yüzyıl Kahire'sindeki istibdal işlemlerini vakfiyeler üzerinden takip eden Fernandes[43] ve Memluk hakimiyetinin son zamanlarına ait istibdal işlemlerini içeren bazı belgeleri neşreden İbrâhîm[44] bu noktada zikredilebilir. Osmanlı dönemindeki istibdal işlemlerine ilişkin doğrudan çalışmalar daha fazladır: On beşinci yüzyıl başında Bursa'da,[45] on altıncı ve on sekizinci yüzyıllar arasında Şam'da,[46] on sekizinci yüzyılda İstanbul'da[47] ve Cezayir'de,[48] on sekizinci yüzyıl sonunda ve on dokuzuncu yüzyıl sonunda Midilli'de[49] istibdal işlemlerinin nasıl gerçekleştiği örnekler üzerinden gösterilmiştir.

40 H. G. Akgün Özkaya, *18. yüzyılda İstanbul evleri: Mimarlık, rant, konfor ve mahremiyet*, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2016.

41 A. Akgündüz, *İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.

42 Z. Hamat, "Substitution of special waqf (istibdal): Case study at the Religious and Malay Custom Council of Kelantan (MAIK)", *The Macrotheme Review*, C. III, No: 4, 2014, ss. 64–71.

43 L. E. Fernandes, "Istibdal: The game of exchange and its impact on the urbanization of Mamluk Cairo", *The Cairo heritage: Essays in honor of Laila Ali Ibrahim*, Ed. D. Behrens-Abouseif, Kahire & New York, The American University in Cairo Press, 2000, ss. 203–22.

44 A. İbrâhîm, "Mine'l-vesâ'iki'l-'Arabiyye fi'l-'usûri'l-vustâ: Vesîkatü istibdâl", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb, Câmi'atü'l-Kâhire*, C. XXV, No: 2, 1963, ss. 1–38.

45 E. H. Ayverdi, "Yıldırım Bayezıd'ın Bursa vakfiyesi ve bir istibdalnamesi", *Vakıflar Dergisi*, No: 8, 1969, ss. 37–46.

46 R. van Leeuwen, *Waqfs and urban structures: The case of Ottoman Damascus*, Leiden, Brill, 1999.

47 H. G. Akgün Özkaya, "Vakıf istibdal kayıtları, İstanbul'da barınma kültürü ve kent yapısına dair neler sunar?", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, No: 16, 2010, ss. 467–88.

48 T. Shuval, "La pratique de la mu'awada (échange de biens habus contre propriété privée) à Alger au XVIIIe siècle", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, No: 79–80, 1996, ss. 55–72.

49 İ. Oğuz, "Osmanlı vakıflarında istibdal problemi: Midilli örneği", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, No: 58, 2015, ss. 583–601.

B. Risale

İstibdal tartışmasının uzun bir müddet boyunca risalelere konu olmaması-na bakarak, Kınalızâde'nin uzun, mufassal ve sistematik risalesi sayesinde esasında istibdal hakkındaki en temel ayrımların ve bu ayrımlar dahilin-de ilk elde verilmesi gereken hükümlerin gösterilmiş olduğu varsayılabilir. İbn Âbidîn'in vakfın sair meselelerinde sık sık atıf yaptığı İbn Nüceym'in yanında istibdal konusu geldiğinde zikrettiği[50] bir risalenin müellifi ola-rak Kınalızâde'nin yaptığı işin istibdal tartışmasındaki yeri takdir edilebi-lir. Müteakip asırlarda tespit edilebildiği kadarıyla iki risale daha istibdali konu edinecektir ve bunlar artık zamanının en meşhur fukahasının kale-minden çıkmış değildir: Sıddîkî'nin (ö. 1138/1725) "Kat'u'l-cidâl bi tahkîki mes'eleti'l-istibdâl"i ve Kadızâde Mehmed Tâhir b. Ömer b. Ebû Bekr Toka-dî el-Hanefî'nin (ö. 1254/1838) "Risâle fî sıhhati'l-istibdâl"i.

Sıddîkî'nin risalesine geçmeden önce hakkında henüz literatürde araştır-ması yapılmamış bir diğer risale olan Kadızâde'nin risalesinden kısaca söz etmek gerekir. Fıkıh literatüründe tespit edilebilen son istibdal risalesi ola-rak beş yüz yıllık tartışma geleneğinin son halkası olan risalede hamdele ve salvele kısmından sonra müellifin adı "Mehmed Tâhir bin Ömer bin Ebî Bekr el-Hanefî" olarak anılmaktadır.[51] Kadızâde, Kahire'deki müftülerin ekserinin Hanbeli mezhebine dayanarak istibdalin sıhhatine dair fetva ver-diklerini, bazen de Hanefi mezhebine dayanarak istibdalin sahih olmadığı fetvasını verdiklerini söyler. Müellif, Kahire'deki istibdal işlemleri Hanbe-li mezhebine dayanarak sürmekte iken mezhebin biri diğerinden temyiz edilmediğinden meselenin karıştığını ve bu risaleyi aklı karışanların so-ruları üzerine yazdığını belirtmektedir.[52] Risale esas itibariyle istibdalin cevazı hakkında bir soruşturma olup, başka bir mezhebe göre sahih olan bir işlemin Hanefi mezhebine göre nasıl caiz olabileceği meselesine odak-lanmaktadır.[53] Vakfedenin istibdali şart etmesi ve etmemesi durumlarını da tartışan Kadızâde, devamında vakfın harabiyeti ve tamirine dair gayet muhtasar bir tartışma da yapmaktadır.[54]

I. Müellif

Abdülkâdir b. Ebû Bekr b. Abdülkâdir es-Sıddîkî el-Hanefî ve risalesi hak-

50 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, C. 6, s. 584.

51 Kadızâde Mehmed Tâhir b. Ömer b. Ebû Bekr Tokadî el-Hanefî, "Risâle fî sıh-hati'l-istibdâl", Yazma, Akhisar Zeynelzade Koleksiyonu (445/3), Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1219, v. 8a.

52 *A.g.e.*, v. 8a.

53 *A.g.e.*, v. 9a–b.

54 *A.g.e.*, v. 10a–13a.

kında henüz müstakil bir çalışma bulunmamakla beraber, literatürde on yedinci yüzyılın önde gelen Hanefi fukahasından olan muhaddis, mutasavvıf ve müverrih el-Uceymî'nin (ö. 1113/1702) talebesi ve Mekke müftüsü olduğu bilgisi edinilmektedir.[55] Türkiye'deki yazma eser kütüphaneleri kataloglarında aynı müellifin başka bir eserine henüz tesadüf edilmemiştir. Müellifin ismine bazı bibliyografik çalışmalarda rastlanmaktadır.[56] Müellifin dedesinin de isminin Abdülkâdir olduğu, risale içindeki bir takrizden öğrenilmektedir.[57] Risalenin kütüphane kataloğundaki bilgilere göre müellif 1138/1725 yılında vefat etmiştir fakat risalede bu tarihi teyit edecek bilgi bulunmamaktadır.

Risale bir mecmua içinde olup mecmuanın başına iliştirilmiş bir kağıda yazılı ve "içindekiler" denebilecek metne göre mecmuanın ilk on varağında "Fî 'ameli'l-mevlid", sonrasında Mehmed b. Hüseyin et-Tosyevî'nin yazdığı belirtilen 1124/1712–3 tarihli "Fi'l-'ilmi'l-ledünnî",[58] ardından Ahmed İmâmzâde'nin yazdığı belirtilen 1125/1713–4 tarihli "Nebze min menâkıbı'l-imâmi'l-a'zam"[59] ve nihayet Mekke müftüsü Abdülkâdir efendinin yazdığı belirtilen "İstibdâlü'l-vakf" gelmektedir.[60] Mecmua, bu risale için Medine ulemasının 1115/1703–4 yılına tarihlenmiş takrizleri[61] ve Mekke ulemasının aynı yıla tarihlenmiş takrizleri ile bitmektedir.[62] Takrizlerin tarihi esas alındığında risalenin 1115/1703–4 yılında yahut öncesinde yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Mecmua ise en erken 1125/1713–4 yılında derlenmiş olmalıdır. Mecmuadaki vakıf kaydında "*mine'l-kütübilletî vakafehe'l-fakîr ilâ rabbihi zi'l-mevâhib mîr Ahmed bin el-hâcc Mustafâ ibni Ahmed bâşâ*" yazmakta ve mühürde "*ve mâ tevfîkî illâ billâh 'abdühu* mîr Ahmed ağa-ı ebnâ-ı sipâhiyân-ı dergâh-ı 'âlî sene 1196[/1781–2]" yazmaktadır.

55 C. Avcı, "Uceymi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, C. XLII, s. 37.

56 Babanzade Bağdatlı İsmail paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, Ed. R. Bilge, İ. M. K. İnal, A. Aktuç, 2 Cilt, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1951–5, C. 1, s. 603; C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur Supplementband*, 3 Cilt, Leiden, E. J. Brill, 1937–42, C. 2, s. 948. Risalenin adı Brockelmann'da "Kat'u'l-cîd fî tahkîki mes'eleti'l-istibdâl fi'l-vakf" biçiminde zikredilmektedir.

57 Abdülkâdir b. Ebû Bekr b. Abdülkâdir es-Sıddîkî el-Hanefî, "Kat'u'l-cidâl bi tahkîki mes'eleti'l-istibdâl", Yazma, Gedikpaşa İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu (17387/4), Ankara Milli Kütüphane, v. 140b.

58 *A.g.e.*, v. 13–54.

59 *A.g.e.*, v. 54–111.

60 *A.g.e.*, v. 113a–132a.

61 *A.g.e.*, v. 133a–138a.

62 *A.g.e.*, v. 139a–154a.

Osmanlı arşivlerinde Sıddîkî ile alakalı görülebilecek iki yazışmaya rastlanmıştır.[63] Bunlardan ilki müellifin hayatı esnasında kaleme alınmış olup Sıddîkî'nin Harem-i şerifteki bir ders yerinde vazife almasına ilişkindir; diğeri ise müellifin vefatından sonraki bir tarihte yazılmıştır ve müellifin oğluna bir gelirin tahsis edilmesi hakkındadır.

Merkeze yazılan bir arzı içeren ilk yazışmadaki tarihlerde 1109/1697 yılı bulunmakla beraber, arşiv kaydında 1115/1703 yılı gösterilmektedir. Bu yazışmaya göre, Mekke'de Harem-i şerifte Hanefî makamında sultan I. Ahmed'in başlattığı ders verme işini Cidde iskelesinden elde edilen gelirden günlük 50 akçe mukabelesinde yerine getiren şeyh Sıbgatullâh b. Muhammed Mekkî Ferruh efendi, arzın yazılmasından bir zaman önce ders verme işini ve maaşı bu işe ehil ve layık gördüğünden Hüseyin b. Habîb es-Sindî adlı bir kimseye devretmiştir. Fakat Hüseyin'in bu işi yerine getirmede hıyanetinin, kötü görülen işlerinin ve dindarlığı bulunmadığının zahir olması sebebiyle dört mezhebin müftüleri, imamlar, hatipler, salih kimseler, müderrisler ve halktan birçok kimse ayağa kalkmış ve kadı huzurunda Hüseyin'in bu işe ehil olmadığına şahitlik etmişlerdir. Bu kimseler Hüseyin'in ders verme işinden yasaklanmasını ve uzaklaştırılmasını; Mekke ahalisinden olup şerefli alimlerin önderi (*kıdvetü'l-'ulemâ'i'l-kirâm*), ulu ve fazıl kimselerin seçkinlerinden (*nuhbetü'l-fuzalâ'i'l-fihâm*) olan şeyh Abdülkâdir b. Ebû Bekr es-Sıddîkî'nin bu işe layık ve uygun olması hasebiyle kadı tarafından tayin edilmesini arzulamaktadırlar. Abdülkâdir'e bu ders verme işinin tevcih edilmesi için İstanbul'dan bir berat ile beraber bu beratı teyit edecek biçimde Abdülkâdir'in bu vazifeyi ortağı olmadan, münazaadan uzak bir şekilde ve kendi başına yerine getirmesini tahkim eden ve bu hususiyete yönelik husumetleri, itirazları ve müdahaleleri yasaklayan ve uzaklaştıran bir emr-i şerif yazılması talep edilmektedir. Arzın yan tarafında şeyhülislam Feyzullah efendinin ders verme işinin Hüseyin'den alınıp Abdülkâdir'e tevcih edilmesini rica eden bir ibare bulunmaktadır. Arzın üst tarafında ise, ricanın yerine getirilmesini emreden padişaha ait bir ibare bulunmaktadır.

İkinci yazışma arzdan başka herhangi bir yazıyı ihtiva etmemektedir. Yazışmada bir tarih bulunmamakla beraber, belgenin arşiv kaydında 1138/1725–6 yılı zikredilmektedir. Mekke kadısı Mehmed Emîn'in Arapça kaleme aldığı yazıya göre, İslam ulemasından merhum Mekke müftüsü Abdülkâdir es-Sıddîkî efendinin oğlu şeyh Ali, ihsan buyurulmaya uygun bir kimse olarak, bakmakla yükümlü olduğu kimselerin geçimini sağlamak için kendisine padişah tarafından Halep veya Trablusşam gelirlerinden verilmesini

63 AE.SMST.II, 109-11877; C.ML, 314-12890.

talep etmektedir. Yazışmanın devamında Sıddîkî'den tekrar bahsedilmemektedir. Bu yazıya bakarak, Sıddîkî'nin risaleye ait kütüphane kataloğundaki vefat tarihinin (1138/1725) yanlışlığının sabit olmadığı söylenebilir.

II. Risaledeki İstibdal Tartışması

Risalenin başlangıç sayfasında yalnızca "*Risâle fî istibdâli'l-vakf li'ş-şeyh 'Abdülkâdir es-Sıddîkî el-Hanefî müftî Mekke*" yazmaktadır.[64] Müteakip sayfada besmele ile gayet kısa bir hamdele ve salvele yer almaktadır. Müellif risalede kendisinden "*el-'abdü'l-hakîr 'Abdülkâdir bin Ebî Bekr es-Sıddîkî hâdimü'l-fetvâ*" şeklinde bahsetmektedir.[65] Aynı varakta müellif risalesini "Kat'u'l-cidâl bi tahkîki mes'eleti'l-istibdâl" olarak adlandırmaktadır. Bu yönüyle risalenin kütüphane kaydındaki "Risâle fî kat'i'l-cidâl fî tahkîki mes'eleti'l-istibdâl" şeklindeki adının bir parça yanlışlık içerdiği gözlenebilir. Sıddîkî eserini birkaç kısma (*matlab*) ayırmıştır: İlk kısımda müellif istibdali gerektiren şartlardan uzunca bahsetmektedir.[66] İkinci kısımda arazinin daha iyi olmasından (*ahseniyyetü's-sak'*) kısaca bahseden müellif,[67] üçüncü kısımda vakfeden kimse istibdali yasak etmişken maslahat ortaya çıktığında kadıda istibdal yetkisinin bulunmasının ispatından yine kısaca bahsetmektedir.[68]

Sıddîkî'nin risalesi, İbn Nüceym'e vakıf yerin istibdalinin caiz olup olmadığının sorulması ve İbn Nüceym'in cevabı ile başlamakta, Hanefi fukahasının istibdalin cevazı noktasındaki görüşleri aktarılarak tartışılmaktadır.[69] Burada vakfın harabiyeti ve tamire muhtaç durumda oluşu ile istibdal arasında daha önceki risalelerde olduğu gibi bir bağlantı gündeme getirilmektedir. İkinci soru, istibdal edilecek gayrimenkulün (*'akâr*) karşılığında bir gayrimenkulün bulunmasının şart edilmesi durumunda veya bunun şart edilmeyip gümüş para karşılığında istibdalin hangi surette yapılacağına ilişkindir.[70] Bu varaklarda "eğer dersen", "derim ki" formülasyonunda meseleler tartışılmaktadır. Daha sonra altsoyu için han (*vekâle*) vakfeden fakat bir müddet sonra altsoyu kesilen kimsenin vakfının istibdali ile ilgili bir soru ve cevabı;[71] gelir elde etmede zayıf düşen bir vakıf yerin istibdal edilip

64 Sıddîkî, "Kat'u'l-cidâl", v. 113a.
65 *A.g.e.*, v. 113b.
66 *A.g.e.*, v. 113b–129b.
67 *A.g.e.*, v. 129b–130a.
68 *A.g.e.*, v. 130a–132a.
69 *A.g.e.*, v. 114a–115b.
70 *A.g.e.*, v. 115b–125a.
71 *A.g.e.*, v. 125a–b.

edilemeyeceğine ilişkin bir soru ve cevabı;[72] "vakfın mevcut harabiyetinden dolayı hiçbir şekilde kendisinden yararlanılamayacağından endişe eden kadı, gümüş para karşılığında vakıf malı istibdal etmede maslahat görürse bu istibdal caiz midir" sorusu ve cevabı tartışılmaktadır.[73] Bu varaklarda da müellif yine "eğer dersen", "derim ki" formülasyonuyla meseleleri açmaktadır. İkinci kısımda değiştirilecek vakıf mal ile mülk malın aynı bölgede (*belde*) bulunması gerekliliği sorusunun cevabı sunulmaktadır.[74] Üçüncü ve son kısımda vakfeden kimse istibdalin yapılmamasını şart etmiş durumdayken istibdal işleminin yapılıp yapılmayacağına ilişkin bir soru ve cevabı verilmektedir.[75] Yine "eğer dersen", "derim ki" formülasyonunda buna ilişkin meseleler gündeme gelmektedir.

Sıddîkî'nin risalesinde, vakfın harabiyeti ve tamire muhtaç durumda oluşu ile istibdal arasında daha önceki risalelerde olduğu gibi bir bağlantı zikredilmektedir. Fakat istibdalin bir şartı olmak bakımından vakıf malın harabiyetinin giderilmesi manasında tamir işlemine dair yeni bir mesele risalede gözükmemektedir. Risalede öne çıkan mesele ve belki de yazımına önayak olan husus, vakıf malın gümüş para karşılığında istibdal edilebilmesi meselesidir. Müellif *Hâniyye* ve *Tâtârhâniyye*'ye atıf yaparak bunun cevazı yönündeki görüşü paylaşmaktadır.[76] Aynı mesele müteakip zamanlarda da gündemdedir, mesela İbn Âbidîn bu meselede istibdale cevaz vermediğini açıkça belirtmektedir.[77]

III. Mekke ve Medine Fukahasının Takrizleri

Sıddîkî'nin risalesinin sona ermesinden sonraki varakta yalnızca "*Risâle fî suveri takârîzi 'ulemâ[']i'l-Medîneti'l-münevvere 'alâ risâleti'l-istibdâl elletî ellefehâ mevlânâ 'Abdülkâdir efendî müftî Mekkete'l-müşerrefe*" yazmaktadır.[78] Müteakip varakta besmeleden hemen sonra "burada kendisine işaret edilen Medine-i münevvere uleması mollalarımızın takrizlerinin sureti"

72 *A.g.e.*, v. 125b.

73 *A.g.e.*, v. 125b–129b.

74 *A.g.e.*, v. 130a.

75 *A.g.e.*, v. 130b.

76 *A.g.e.*, v. 115b.

77 İbn Âbidîn bu husustaki gözlemini de geri bırakmaz: "Vakıf mal gümüş ve altın parayla değil gayrimenkulle (*'akâr*) değiştirilmelidir, zira nazırların vakıf malı yediklerine şahitlik etmekteyiz. Onların çok azı o para mukabilinde vakıf için bir mal satın almaktadır, zamanımızda istibdal işleminin çok olmasına rağmen kadıların hiçbirinin de bu durumu teftiş ettiğini görmedik." Bkz. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, C. 6, s. 586.

78 Sıddîkî, "Kat'u'l-cidâl", v. 133a.

ifadesi yer almaktadır.[79] Ardından sırasıyla ulemadan şu kimselerin takrizleri yer almaktadır:[80]

Medine müftüsü seyyid Es'ad el-Hanefî
Medine eski müftüsü hatip İbrâhîm el-Bîrî
Şeyh Hasan b. Ali
Hatip Hayrüddîn b. Tâcüddîn İlyâszâde
Hatip Abdülkerîm b. Abdullâh el-Hillîfetî el-Abbâsî
Medine'deki Rüstem paşa medresesi müderrisi şeyh Ahmed b. Muhammed Ali

Metnin sonunda tarih olarak 1 Recep 1115 [10 Kasım 1703] gösterilmektedir.

Müteakip varakta "*Risâle fî suveri takârîzi 'ulemâ'i Mekkete'l-müşerrefe 'ala'r-risâleti'l-müsemmât bi kat'i'l-cidâl bi tahkîki mes'eleti'l-istibdâl elletî ellefehâ 'Abdülkâdir efendî müftî Mekkete'l-müşerrefe*" yazmaktadır.[81] Besmele, hamdele, salvele ve dua kısmından sonra sırasıyla ulemadan şu kimselerin takrizleri yer almaktadır:[82]

Şeyh Tâcüddîn ed-Dehhân
Şeyh Ali es-Sincârî
Kadı Muhammed Kadızâde
Medine'deki şeyhülislam medresesi müderrisi Abdullâh efendi
Mahkeme naibi Muhammed b. Mustafâ
Şafii müftü şeyh Sa'îd el-Menûfî
Şeyh Ahmed b. Ali el-Avdî el-Hanefî
Kadı Muhammed Sa'îd b. İsmâ'îl
Şeyh Abdullâh b. Sâlim el-Basrî
Mescid-i Haram müderrisi şeyh Muhammed bey
Mescid-i Haram müderrisi şeyh Abdülkerîm
Saraç Ömer b. merhum el-cemâl Muhammed Ali b. Selîm
Şeyh Yûsuf eş-Şâmî
İbrâhîm efendi ed-Dımaşkî el-Kâmilî
Hüseyin efendi b. Abdürrahîm el-Mekkî el-Hanefî
Harem-i şerif müderrisi şeyh Sun'ullâh el-Halebî

79 *A.g.e.*, v. 133b.
80 *A.g.e.*, v. 133b–138a.
81 *A.g.e.*, v. 139a.
82 *A.g.e.*, v. 139b–154a.

Harem-i şerif müderrisi Ahmed er-Rûmî

Mekke'deki Davud paşa medresesi müderrisi Mahmûd b. Ahmed el-Hanefî

Her takriz öncelikle takriz sahibinin tanıtılmasıyla başlamaktadır. Bazen besmele fakat çoklukla bir hamdele cümlesi, bazen de salvele cümlesi bulunmaktadır. Ardından risale ve müellifi hakkında kısa kısa cümlelerle müspet kanaatler çok zaman belagatli bir biçimde sunulmaktadır. Takrizlerin uzunluğu muhteliftir. Bir sayfayı bulmayan birkaç takriz yer aldığı gibi kadı Muhammed Kadızâde'nin takrizinde olduğu üzere bir varaktan fazla süren takrize de rastlanmaktadır. Düz bir okuma ile takrizlerin risale hakkında olumlu görüş beyan ettikleri ve risale hakkında analiz ve kritik yapmadıkları düşünülecekse de fukahanın müspet kanaatlerini gerekçelendirmelerine ve hangi ağırlıkta müspet ifadeler kullandıklarına mukayeseli biçimde bakılarak ileri bir okuma yapılabilir. Takrizlerin genel havasını yansıtmak maksadıyla bir örneği şu şekilde tercüme ederek göstermek uygun olur:

Ve Medine'deki şeyhülislam medresesi müderrisi Abdullâh efendinin yazdığı takriz: Bu risale titiz, dakik ve gerçekten beliğdir; fıkıh ulemasının üstatlarından nakillerle doludur; başlangıcından bitişine, hamişinden nihayetine kadar ışıldar. Risaleyi hakkında yok şöyle yok böyle denmeyecek derecede sahih buldum. Ben Allah'ın fakir kulu, şeyhülislam medresesi müderrisi, Allah'ın resulünün şehrinden Abdullâh. Salat o resule, ehline ve ashabına olsun, amin.[83]

Sıddîkî'nin risalesi hakkında birkaç yönde ileri araştırma yapılabilir. Her şeyden evvel, risalenin iştigal ettiği meseleler kapsamında, yüzyıllara sari bir füru-ı fıkıh konusunun müstakil birer risale formatında ele alınışına odaklanılabilir. Zira bir yandan aynı konuda yazılmış önceki risalelerin mevcudiyeti, bir yandan da şerh ve haşiye yazımlarında aynı konunun muhtasar yahut mufassal olarak ele alınışı, öncelikle bir fıkhi meselenin ne olduğu ve nasıl tartışıldığını araştırmaya sevk etmektedir. İkinci olarak, bu mesele usul-i fıkıh tartışmalarının bir öznesi haline getirilerek incelenebilir. Bir diğer hususiyet ise bu risalede müstakil önem arz etmektedir: Risale hakkında yazılan takrizler, bir yandan fıkıh meseleleriyle birlikte okunabilir fakat diğer yandan fıkıh tarihinin kronolojisini ve fukaha arasındaki bilgi ağını ortaya çıkarmaya yarayacak malumat barındırmaktadır. Bir yandan da Harem-i şerifte ders verme işinin Sıddîkî'ye tevcih edildiği yazışma ile birlikte değerlendirildiğinde, risaleye bunca ulemanın takriz yazabilmesinin arka planında Sıddîkî'ye yönelik gayet üst düzey bir teveccühün vücut

83 *A.g.e.*, v. 143a.

bulduğu söylenebilir. Dolayısıyla fakihin bizzat kendi biyografisini tekmil etmeye matuf verilerin bir araya getirilmesinde fıkhi üretimin önemi bir kez ortaya çıkmaktadır. Son olarak risalenin fıkhi tartışma ve hükümlerden öte bir öneminden bahsedilebilir: İstibdal tartışmasının on sekizinci yüzyıl için güncelliğini muhafaza etmesini sağlayan, risalenin açık veya örtülü olarak işaret ettiği, istibdal işlemleri, buna ilişkin kadı kararları ve Osmanlı idarecilerinin tutumları ile fıkhi tartışma arasındaki münasebet incelemeye değerdir. Nihayetinde bu risale (i) füru-ı fıkıh literatürü, (ii) usul-i fıkıh literatürü, (iii) bir sosyal grup olarak fukahaya yönelik araştırmalar, (iv) fakihin biyografisi ve (v) kadı elinden ve devlet başkanının dilinden kaleme alınan yazışmalarla beraber birden fazla tartışmanın odağına alınabilir.

Kaynakça

Ali Emiri Mustafa II Koleksiyonu (109-11877), Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Cevdet Maliye Koleksiyonu (314-12890), Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Ahmed, A. S. H., "Şartu'l-vâkıf ve kazâyâ istibdâl", *Evkâf*, C. V, No: 3, 2003, ss. 181–208.

Akgün Özkaya, H. G., "Vakıf istibdal kayıtları, İstanbul'da barınma kültürü ve kent yapısına dair neler sunar?", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, No: 16, 2010, ss. 467–88.

_____, *18. yüzyılda İstanbul evleri: Mimarlık, rant, konfor ve mahremiyet*, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2016.

Akgündüz, A., *İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.

Ali Haydar, *Tertîbu's-sunûf fî ahkâmi'l-vukûf*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1340.

Avcı, C., "Uceymi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, C. XLII, ss. 37–8.

Ayverdi, E. H., "Yıldırım Bayezıd'ın Bursa vakfiyesi ve bir istibdalnamesi", *Vakıflar Dergisi*, No: 8, 1969, ss. 37–46.

Babanzade Bağdatlı İsmail paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, Ed. R. Bilge, İ. M. K. İnal, A. Aktuç, 2 Cilt, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1951–5.

Beyaztaş, M., *İslam hukukunda vakıfların tağyiri ve istibdali*, Yayınlanmamış doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016.

_____, "İslam vakıflar hukukunda istibdal", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, C. III, No: 1, 2017, ss. 1–21.

Brockelmann, C., *Geschichte der arabischen Litteratur Supplementband*, 3 Cilt, Leiden, E. J. Brill, 1937–42.

Ebû Haşrîf, T. M., "İstibdâlü mümtelikâti'l-evkâf: Hükmühu ve zavâbituhu ve icrâ'âtühu: Dirâse mukârene", *Mecelletü Câmiati Dımaşk li'l-Ulûmi'l-İktisâdiyye ve'l-Kânûn*, C. XXX, No: 2, 2014, ss. 335–75.

Ebû Zehre, M., "el-İstibdâl", *Muhâzarât fi'l-vakf*, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1394/1974, ss. 154–77.

Erden, Y., *İstibdal risaleleri bağlamında vakıfta istibdal meselesi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.

Fernandes, L. E., "Istibdal: The game of exchange and its impact on the urbanization of Mamluk Cairo", *The Cairo heritage: Essays in honor of Laila Ali Ibrahim*, Ed. D. Behrens-Abouseif, Kahire & New York, The American University in Cairo Press, 2000, ss. 203–22.

Hamat, Z., "Substitution of special waqf (istibdal): Case study at the Religious and Malay Custom Council of Kelantan (MAIK)", *The Macrotheme Review*, C. III, No: 4, 2014, ss. 64–71.

Hisham, S. H. A. J., K. Jusoff, "Substitution of waqf properties (istibdal) in Malaysia: Statutory provisions and implementations", *Middle-East Journal of Scientific Research*, No: 13, 2013, ss. 23–7.

Hoexter, M., "Qadi, mufti and ruler: Their roles in the development of Islamic law", *Law, custom, and statute in the Muslim world: Studies in honor of Aharon Layish*, Ed. R. Shaham, Leiden, Brill, 2007, ss. 67–85.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr şerhi tenvîri'l-ebsâr*, Thk. A. A. Abdülmevcûd, A. M. Mu'avvad, 12 Cilt, Beyrut, Dârü Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdullâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî, "Tahrîrü'l-akvâl fî mes'eleti'l-istibdâl", *Mecmû'atü resâ'ili 'allâme Kâsım bin Kutluboğa*, Ed. & Thk. A. M. ed-Dervîş, A. M. ed-Dervîş, Şam, Dârü'n-Nevâdir, 2014, ss. 571–97.

İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed, "Fî sûreti da've'l-istibdâl", *Resâ'ilü İbn Nüceym el-iktisâdiyye*, Ed. & Thk. M. A. Serrâc, A. C. Muhammed, Kahire, Dârü's-Selâm, 1420/1999, ss. 335–8.

_____, "Tahrîrü'l-makâl fî mes'eleti'l-istibdâl", *Resâ'ilü İbn Nüceym el-iktisâdiyye*, Ed. & Thk. M. A. Serrâc, A. C. Muhammed, Kahire, Dârü's-Selâm, 1420/1999, ss. 161–82.

İbnü'l-Harîrî, Muhammed b. Osmân b. Ebü'l-Hasan b. Abdülvehhâb el-Ensârî ed-Dımaşkî Ebû Abdullâh kâdi'l-kudât Şemsüddîn, "Îzâhu'l-istidlâl 'alâ ibtâli'l-istibdâl", *İstibdal risaleleri bağlamında vakıfta istibdal meselesi*, Thk. Y. Erden, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015, ss. 38–46.

İbnü't-Türkmânî, Cemâlüddîn, "Risâle fi'l-istibdâl fi'l-evkâf min gayri şarti hel yecüz ve hiye su'âlü cevâb li'ş-şeyh Osmân el-Mârdinî", *İstibdal risaleleri bağlamında vakıfta istibdal meselesi*, Thk. Y. Erden, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015, ss. 47–62.

İbrâhîm, A., "Mine'l-vesâ'iki'l-'Arabiyye fi'l-'usûri'l-vustâ: Vesîkatü istibdâl", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb, Câmi'atü'l-Kâhire*, C. XXV, No: 2, 1963, ss. 1–38.

Kadızâde, Mehmed Tâhir b. Ömer b. Ebû Bekr Tokadî el-Hanefî, "Risâle fî sıhhati'l-istibdâl", Yazma, Akhisar Zeynelzade Koleksiyonu (445/3), Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1219.

Kâfiyecî, Ebû Abdullâh Muhyiddîn Muhammed b. Süleymân el-, “Kitâbü’l-muhtasar fî ‘ilmi’l-istibdâl”, Thk. H. Özer, “Kafiyeci (v. 879/1474) ve ‘istibdal’ hakkındaki iki eserinin tahkik ve tercümesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, No: 18, 2011, ss. 169–84.

_____, “er-Remz fî ‘ilmi’l-istibdâl”, Thk. H. Özer, “Kafiyeci (v. 879/1474) ve ‘istibdal’ hakkındaki iki eserinin tahkik ve tercümesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, No: 18, 2011, ss. 169–184.

Kınalızâde, Alâüddîn Alî b. Emrullâh, “Risâle fî isti’câri’l-evkâf ve istibdâlihâ”, *İstibdal risaleleri bağlamında vakıfta istibdal meselesi*, Thk. Y. Erden, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015, ss. 63–112.

Leeuwen, R. van, *Waqfs and urban structures: The case of Ottoman Damascus*, Leiden, Brill, 1999.

Ma‘kûl, A., “Kavâ‘idü tedbîri mu‘âvazati’l-evkâfi’l-‘âmme bi’l-Mağrib”, *Mecelletü Kabs el-Mağribiyye li’d-Dirâsâti’l-Kânûniyye ve’l-Kazâ’iyye*, No: 4, 2013, ss. 228–40.

Mehdî, M. el-, “Hükmü istibdâli’l-evkâf fi’l-mezâhibi’l-fıkhiyye”, *Mecelletü’ş-Şerî‘a ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye*, No: 77, 2009, ss. 333–408.

Muhammed, M. R. Y., “İstibdâlü’l-vakf beyne’l-men‘ ve’l-cevâz: el-Hissetü’l-‘aşeriyye enmûzecen: Dirâse mukârene beyne’l-fıkhi’l-İslâmî ve’l-kânûni’l-‘Irâkî”, *Mecelletü’r-Râfideyn li’l-Hukûk*, No: 54, 2012, ss. 1–41.

Oğuz, İ., “Osmanlı vakıflarında istibdal problemi: Midilli örneği”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, No: 58, 2015, ss. 583–601.

Özer, H., “Kafiyeci (v. 879/1474) ve ‘istibdal’ hakkındaki iki eserinin tahkik ve tercümesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, No: 18, 2011, ss. 169–84.

Semâ‘îl, A. M. A. es-, “Naklü’l-vakf ve istibdâlühu”, *Mecelletü’l-Hikme es-Su‘ûdiyye*, No: 36, 2008, ss. 301–74.

Shuval, T., “La pratique de la mu‘awada (échange de biens habus contre propriété privée) à Alger au XVIIIe siècle”, *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, No: 79–80, 1996, ss. 55–72.

Sıddîkî, Abdülkâdir b. Ebû Bekr b. Abdülkâdir el-Hanefî es-, “Kat‘u’l-cidâl bi tahkîki mes’eleti’l-istibdâl”, Yazma, Gedikpaşa İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu (17387/4), Ankara Milli Kütüphane.

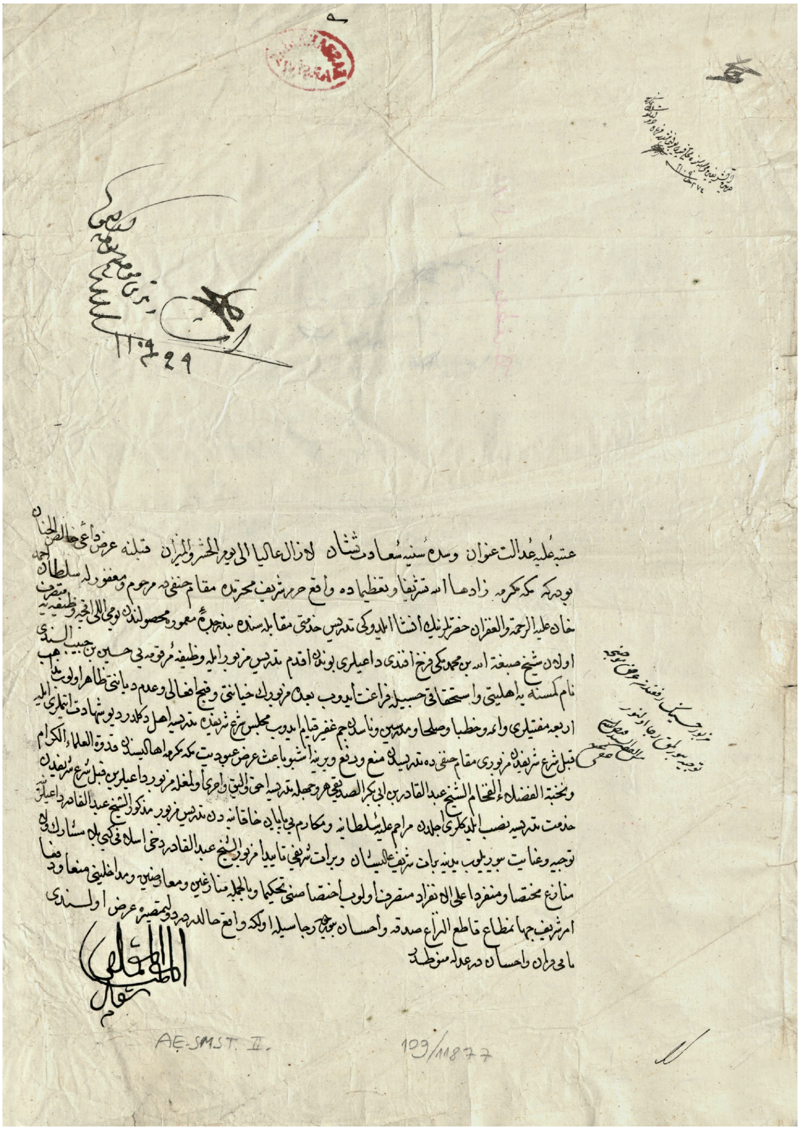
Sülemî, A. N. es-, “İstibdâlü’l-vakfellezî lem ten‘atil menâfi‘uhu bi vakfin hayra minhu fi’l-fikhi’l-İslâmî ve nizâmi’l-mürâfe‘âti’s-Su‘ûdî ma‘a beyâni mâ cerâ ‘aleyhi’l-‘amel fî mahâkimi Mekkete’l-mükerreme”, *Mecelletü Câmi‘ati el-Melik Abdülazîz: el-İktisâdü’l-İslâmî*, C. XXIV, No: 1, 2011, ss. 3–30.

Sulong, J. bin, “Permissibility of istibdal in Islamic law and the practice in Malaysia”, *Journal of US–China Public Administration*, C. X, No: 7, 2013, ss. 680–9.

Ubeydî, İ. A. el-, “İstibdâlü’l-vakfi’z-zirâ‘î el-mu‘attal bi’l-vakfi’t-ta‘lîmî es-sıhhî”, *Evkâf*, No: 23, 2012, ss. 135–72.

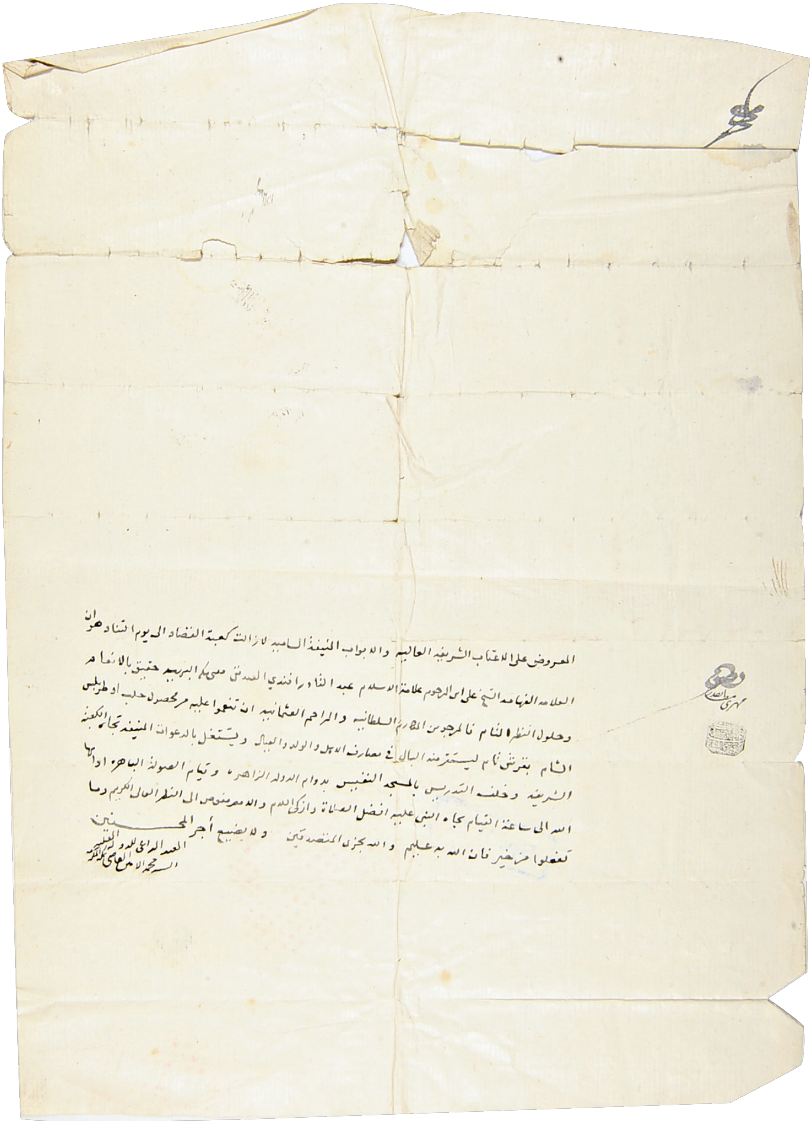
EK 1

'Abdulkâdir b. Ebû Bekr b. 'Abdulkâdir as-Siddîkî el-Hanefî'nin Harem-i şerifteki bir ders yerinde vazife almasına ilişkin yazışma (AE.SMST.II, 109-11877)

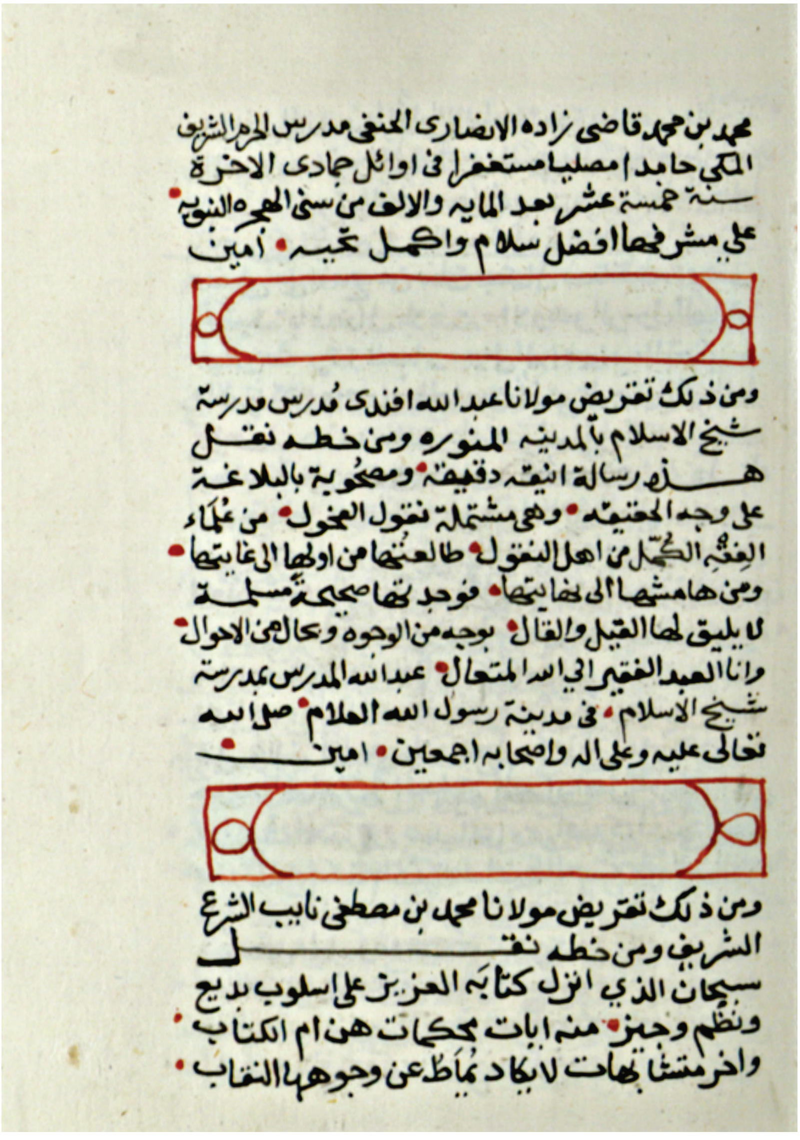
EK 2

Siddîkî'nin oğluna bir gelirin tahsis edilmesi hakkındaki yazışma
(C.ML, 314-12890)

EK 3

Medine'deki şeyhülislam medresesi müderrisi 'Abdullâh efendinin risale hakkındaki takrizi (Siddîkî, "Kat'u'l-cidâl", v. 143a)

محمد بن محمد قاضي زاده الانصاري الحنفي مدرس الحرم الشريف
المكي حامدا مصليا مستغفرا في اوائل جمادى الاخرة
سنة خمسة عشر بعد المايه والالف من سني الهجره النبويه
على مشرفها افضل سلام واكمل تحيه • امين

ومن ذلك تقريض مولانا عبد الله افندي مدرس مدرسة
شيخ الاسلام بالمدينه المنوره ومن خطه نقل
هذه رسالة انيقه دقيقه • ومحوية بالبلاغة
على وجه الحقيقه • وهي مشتملة نقول الفحول • من علماء
الفقه الكمل من اهل النقول • طالعتها من اولها الى غايتها •
ومن هامشها الى نهايتها • فوجدتها صحيحة مسلمة
لا يليق لها القيل والقال • بوجه من الوجوه وبحال من الاحوال •
وانا العبد الفقير الى الله المتعال • عبد الله المدرس بمدرسة
شيخ الاسلام • في مدينة رسول الله العلام • صلى الله
تعالى عليه وعلى اله واصحابه اجمعين • امين

ومن ذلك تقريض مولانا محمد بن مصطفى نايب الشرع
الشريف ومن خطه نقل
سبحان الذي انزل كتابه العزيز على اسلوب بديع
ونظم وجيز • منه ايات محكمات هن ام الكتاب •
واخر متشابهات لا يكاد يماط عن وجوهها النقاب •

İLMİYE TEŞKİLATI

XVIII. Yüzyıl Osmanlı Eğitiminde Dönüşüm: Islah mı? Yenilenme mi?

Ayşe Zişan Furat
Doç Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Özet

Klasik dönem Osmanlı eğitim sisteminin omurgasını oluşturan ilmiye teşkilatı, henüz erken denilebilecek bir dönem olan XVI. yüzyıldan itibaren gerek teşkilat mensuplarına gerekse teşkilatın yapısal özelliklerine ilişkin meydana gelen sorunların halledilmesine yönelik çok sayıda çabaya konu olmuştur. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise ilmiye teşkilatı kaynaklı sorunların çözülebilmesi için radikal diye adlandırılabilecek birtakım girişimlerde bulunulmuştur. Söz konusu girişimler, fermanlara konu edilmenin ötesine geçmiş; devletin kendi eliyle Avrupai tarzda eğitim kurumlarını açmasını da içeren geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Bu durum da kuşkusuz Osmanlı ıslahat politikalarına yüklenen anlamların yeniden gözden geçirilmesine neden olmaktadır. Klasik dönemin ihtişam ve başarılarına geri dönüşü hedefleyen politikalar, Avrupa merkezli bir yeniden yapılandırma sürecine evrilmeye başlamıştır. Bu bağlamda çalışmamız Osmanlı eğitim anlayışındaki dönüşümün belirgin şekilde takip edilebildiği XVIII. yüzyılda hazırlanmış ıslahat layihalarına odaklanacak; Osmanlı Devleti'ndeki erken dönem ıslah gayretlerinin eğitime yansımalarını araştıracaktır. Dört bölümden oluşan metinde öncelikle XVIII. yüzyıl Osmanlı ilmiyesinin durumu ele alınacak; ikinci bölümde ilmiyenin düzene oturtulmasına yönelik dönemde yapılan girişimler; üçüncü bölümde batılı usule doğru yöneliş; dördüncü ve son bölümde ise yüzyıl sonunda III. Selim'in Nizâm-ı Cedîdinin eğitim açısından nasıl anlaşılması gerektiği sorusu ele alınacaktır. Böylelikle Osmanlı klasik dönem ilmiye teşkilatında yaşanan kırılmaların daha yakından anlaşılabilmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, İlmiye Teşkilatı, Nizâm-ı Cedîd, Tatarcık-zâde Abdullah Efendi, Emin Behîc Efendi, Lâyiha.

Transformation of Ottoman Education in 18th Century: Reform or Renewal?

Abstract

Ottoman learned hierarchy, the backbone of the Ottoman education system, became a subject of many reform initiatives since the beginning of the 16th century - relatively early period in regard to the Ottoman history. At that time, these efforts were mostly aimed for rehabilitating the members as well as the main components of the education learned hierarchy. Nevertheless, in the 18th century Ottoman reformers shifted their focus to implementing more radical changes in order to overhaul the system. Gradually solving the systemic problems became their top priority. During that time the reform initiatives were developed in a more formal state program in which the essential part was the introduction of European style schooling to the Ottoman lands. This transformation marks an essential milestone of the reformers' efforts whereas previous reform initiatives which aimed for the restoration of the classical period were replaced with the Europe-centered reconstruction process.

This work is organized in four main chapters. The first one elaborates on the state of 18th century Ottoman learned hierarchy. Then, it discusses the initiatives regarding solving the problems at the education system. The third chapter deals with the orientation towards the Europe, mainly at the military regulations whereas the last chapter provides an in-depth analysis of the reform initiatives targeting the transformation of Ottoman education during the New Era (*Nizâm-ı Cedîd*). The work seeks to explore through the available historical data the turning points which Ottoman classical learned hierarchy experienced in the process of modernization and restoration. The main focus of the work is on the late Ottoman reform petitions, which provide the best indicators for following the trends in the Ottoman education, both in theory and in practice. Exploring the early Ottoman reform efforts, the work aspires to reveal the turning points of Ottoman education policies.

Keywords: Religious Education, Ottoman Learned Hierarchy, *Nizâm-ı Cedîd*, Tatarcik-zâde Abdullah Efendi, Emin Behîc Efendi, *Lâyiha*.

Giriş

XVIII. yüzyıl, yakın dönem kaynakların büyük bir bölümünde Osmanlı Devleti açısından bir dönüm noktası olarak tasvir edilir.[1] Devlet, bu dönemde çok sayıda mağlubiyetle yüzleşmiş, dış dünyada meydana gelen yeniliklerle tanışmış, eski gücünü kazanabilmek amacıyla daha önce tecrübe etmediği bir takım yöntemlere başvurmuş ve ilk defa yüzünü Avrupa'daki gelişmelere çevirmiştir. Bir önceki yüzyılın sonunda imzalanan Karlofça Antlaşması, tüm bu değişimin işaretlerini vermiştir. Viyana kuşatmasındaki başarısızlık (1683) ile başlayan ve Devleti başta iktisadi açıdan olmak üzere çok sayıda sıkıntıya sürükleyen savaşlar zinciri neticesinde yapılan bu antlaşma, Osmanlı Devleti'nin iki önemli hususu idrak etmesine neden olmuştur.

Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda içerisinde bulunduğu dünyanın, ihtişamını sürdürdüğü XV.-XVI. yüzyıllardan farklı şartlara sahip olmasıdır. Amerika'nın keşfiyle bölgedeki gümüşün Osmanlı topraklarına girmesi, fiyat artışına ve İran-Hint ticaret yollarının Osmanlı idaresinden çıkmasına neden olmuştur.[2] Bu durum sadece ekonomik bir darboğaz oluşturmamış; savaşlardaki mağlubiyetlerle birleşince dünya siyasi dengelerinin değiştiğinin ve Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu duruma bir çözüm üretebilmesi için öncelikle etkin bir dış politika geliştirmesi gerektiğinin farkına varması anlamına gelmiştir.[3] Bu nedenden dolayı klasik dönemdeki zaferlerini geride bırakarak artık oyun kurucu olmadığı bu yeni dünyayı anlamlandırmaya ve hatta bu dünyaya adapte olmaya gayret gösteren Osmanlı Devleti ile Sanayi Devrimi'nin etkisiyle özellikle ekonomik ve teknolojik yönden güçlenen Avrupa Devletleri arasındaki ilişkiler döneme izini bırakmıştır.

1 Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıldaki siyasi ve sosyal gelişmelerine ilişkin detaylı bilgi için temel başvuru kaynaklarından bir tanesi hala İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Osmanlı Tarihi'nin ilgili ciltleridir. Konuyu iki bölüm halinde inceleyen Uzunçarşılı, birinci bölümde siyasi gelişmeleri ele alırken kitabının ikinci bölümünde Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerine ve sosyo-kültürel yapısına geniş yer ayırmıştır. Krş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, C. IV/1, (7. Baskı), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011; *Osmanlı Tarihi, XVIII. yüzyıl*, *IV. Cilt, 2. Kısım,* (6. Baskı), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011.

2 Krş. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914,* İstanbul, İletişim, 2017, s. 162-167.

3 Dönemde Avrupa Devletleriyle diplomatik ilişkilerin gelişimi ile ilgili olarak bkz. Thomas Naff, "Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed. T. Naff, R. Owen, Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois University Press, 1977, s. 88-107.

İkinci önemli husus ise Osmanlı toplum yapısını oluşturan unsurların çözülmeye başlamasıdır. Devlet mekanizmasının üzerine kurulu olduğu kurumların iç dinamiklerinde meydana gelen sorunlar bu yüzyılda çok daha belirgin bir hal almıştır. Bireysel çıkarların toplumsal faydanın önüne geçmesi nedeniyle yaygınlaşan bu usulsüzlükler, sosyo-ekonomik faktörlerle birleşince neticeleri sultanların halline kadar varabilen çok sayıda iç karışıklığın ortaya çıkmasına neden olmuştur.[4]

Savaşlardaki mağlubiyetlerin arkasında yatan nedenin askeriyenin nizamsızlığı ve savaş konusundaki yetersizliğiyle ilişkilendirilmesi, yeniçeri ocaklarının isyanlardaki başat rolüyle birleşince devletin eski gücüne kavuşmak için aldığı tedbirlerin merkezinde doğal olarak bu sınıf yer almıştır. İlk yıllarda maddi taleplerden hareketle çıkan bu isyanlar, sultanların ocağı bir düzene oturtma çabalarına tepki olarak daha sistemli bir hale dönüşmüştür. Sultanlar ise büyüyen bu tehdidi ortadan kaldırabilmek amacıyla daha şiddetli yollara başvurmaktan geri durmamışlardır. Bu çabalar, yüzyılın başında ocağa girişlerin bir düzene oturtulması üzerine yoğunlaşırken ilerleyen yıllarda ocak yapısını tamamen değiştirmeye odaklanacak bir boyuta ulaşacaktır.[5] Dönemde yaşanan sorunların askeri alanla kısıtlı kalmayıp birbirini domino taşı misali tetikleyen ekonomik, toplumsal ve siyasi pek çok boyutu içermesi ise Devleti, diğer alanların da düzenlenmesini içeren bir takım adımlar atmaya zorunlu kılacaktır. Bu alanlardan bir tanesini de konumuz olan ilmiye teşkilatı[6] oluşturmaktadır.

XVI. yüzyıldan itibaren ilmiye teşkilatının çeşitli kademelerindeki usulsüzlükler dile getiriliyorsa da XVIII. yüzyıldan itibaren söz konusu sorunlar yaygınlaşmış; diğer teşkilatlardaki bozulma ilmiyeye de sirayet etmiştir.[7]

4 Devletin içerisinde bulunduğu durumun en belirgin örneği yüzyılın başında Edirne Vakası ismiyle şöhret bulan hadisedir. Yeniçeri ve cebecilerin birikmiş maaşlarını talep etmeleriyle başlayan isyan, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'ye (ö. 1115/1703) yönelik duyulan rahatsızlıkla giderek büyümüş; 1703'te II. Mustafa'nın halledilerek yerine III. Ahmed'in tahta geçirilmesiyle neticelenmiştir. Edirne Vakası'na ilişkin en detaylı araştırmalardan bir tanesi Rıfa'at Ali Abu-el-Haj'a aittir. Bkz. Rıfa'at Ali Abou el-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics,* Istanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1984.

5 Yüzyılın başında yeniçeri ocaklarını düzene sokmayı hedefleyen ilişkin çok sayıda ferman yayınlanmıştır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar* (Cilt IV/1), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s. 8.

6 Çalışma içerisinde ilmiye ifadesi ile ise ilmiye teşkilatının mensupları kastedilmektedir.

7 *Tatarcık-zâde Abdullah Efendi Lâyihası*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi no. 4890, [Bundan sonra *Tatarcık-zâde Abdullah Efendi Lâyihası*] vrk. 45a. Not: Çalışma genelinde Tatarcık Abdullah Efendi Lâyihasının

İlmiye teşkilatının kaza, ifta ve tedrisi bünyesinde barındıran yapısı, bu durumun oluşmasının arkasında yatan temel nedendir. İlmî açıdan olgunlaşmadan ziyade dünyevi istekler peşinde koşan ulemanın iktidar ve güç dengelerindeki rolünün artması,[8] liyakat üzerine kurulu ideal bir sistemin çarklarının kırılmasına yol açmıştır. Bununla beraber dönem kaynaklarında sıklıkla dile getirilen bu yaygınlaşmış bozulmayı sadece insan faktörü ile tamamıyla açıklamak yeterli olmayacaktır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere medrese sisteminin yüzyıllar içerisinde yapılandırılmış basamakları, mezunları açısından sayısal bir artışı getirmişse de arzu edilen insan kaynağını üretememiş; müderrislik ve kadılık mansıplarına liyakatsizlerin atanması ise toplumsal düzenin bozulması anlamına gelmiştir. XVIII. yüzyıl, bir kısır döngü haline gelen tüm bu nedenlerden ötürü, klasik dönemden miras alınan ilmiye teşkilatının işlerliğinin sorgulandığı ve bir düzene oturtulabilmesi için çok sayıda çözüm önerisinin ortaya koyulduğu bir dönem olmuştur.

Osmanlı klasik eğitim sisteminin devam ettirilmeye çalışıldığı ancak bir taraftan da Avrupa'nın takip edilmeye başlandığı bu dönemde eğitim alanında geliştirilen politikaları incelemek, 1839'da Tanzimat'ın ilan edilmesi sonrasında batılı usule doğru yönelecek Osmanlı eğitiminin geçirdiği dönüşümü anlayabilmek açısından önemli ipuçları sağlamaktadır. Bu noktadan hareketle yapılan çalışma, Osmanlı'nın eski gücüne kavuşabilme yolunda XVIII. yüzyılda geliştirdiği eğitim politikalarını dört temel başlık altında incelemektedir. Birinci bölüm, XVIII. yüzyıl ilmiyesinin durumu ve ilmiye teşkilatının yüzleştiği sorunlar üzerine tespitlerde bulunmaktadır. İkinci bölüm ilmiyenin düzene oturtulmasına yönelik dönemde yapılan girişimleri; üçüncü bölüm batılı usule doğru yönelişi ele almaktadır. Dördüncü ve son bölüm ise yüzyıl sonunda III. Selim'in Nizam-ı Cedîdinin eğitim açısından nasıl anlaşılması gerektiği sorusuna yanıt aramaktadır.

A. Osmanlı İlmiyesinin XVIII. Yüzyıldaki Durumu

Osmanlı eğitim sisteminin temelini oluşturan ilmiye teşkilatı, XV. ve XVI. yüzyıllarda ana hatlarıyla teşekkül etmiş ve bu dönemlerde yayınlanan çe-

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 4890 (37a-76a) numaralı yazması kullanılmıştır. Tatarcık Abdullah Efendi'nin lâyihası aynı zamanda Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası'nda (1332 ve 1334) yayınlanmıştır. Bkz. Kaynakça

8 XVIII. yüzyıl ulemasının siyasi gücünün artışına ilişkin detaylı bir inceleme için bkz. Madeline Zilfi, *The Ottoman Ulema 1703-1839, The Route to Great Mollaship,* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Chicago, The University of Chicago, 1976.

şitli kanunlar aracılığıyla teşkilatın işleyiş biçimi tanımlanmıştır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde medrese ve mevleviyetlerin dereceleri, mülâzemet, ruus alma vb. ilmiye teşkilatının temel unsurları yapılandırılmış bulunmaktaydı.[9] Merkezinde medresenin bulunduğu bu sistemin en belirgin özelliği, hiyerarşik bir yapı üzerine kurulu olmasıdır. İlmiye tarikine ilk girişten itibaren teşkilatın farklı kademelerini oluşturan mülâzemet, kadı veya müderris atamaları bu temel üzerine yapılandırılmıştır. Talebe, seviyelerine göre kademelendirilmiş medrese silsilesini takip ederek ilmî olgunluğa ulaştığında mülâzemete kabul edilmekte; akabinde edindiği ilmî birikimi aktarabileceği müderrislik veya uygulamaya geçirebileceği kadılık yoluna girebilmekteydi.[10] Ulemanın teşkilat içerisinde müderrislik ve kadılık mansıpları arasında sıklıkla yer değiştirmesi, adalet ve eğitim mekanizmalarının aynı kaynaktan beslenmesine ve dolayısıyla da eğitim sistemindeki düzenin toplumun düzeni anlamına gelmesine neden olmuştur. Zaman içerisinde devlet mekanizmalarında meydana gelen bozulmanın ilmiye teşkilatına sirayet etmesi ise toplumsal dinamiklerde de olumsuz yansımalarını bulan bir kelebek etkisi oluşturmuştur.[11]

XVIII. yüzyıl kaynaklarının sıklıkla zikrettiği yaygın bozulma, [12] aslen daha erken dönemlerden itibaren dile getirilmiştir.[13] XVI. ve XVII. yüzyıl kay-

9 İlmiye teşkilatına dair en detaylı tasvirleri içeren kaynakların XVIII. ve XIX. yüzyıllara ait olması nedeniyle, teşkilatın bu kaynaklardaki şekliyle tasvir edilmesi konusunda dikkatli olunması gerektiğine dair uyarılar için bkz. Richard Repp, "The Altered Nature and Role of the Ulema", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T. Naff, R. Owen, Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois University Press, s. 278.

10 Burada çok genel hatlarıyla izah edilen sistemin bu çalışmanın kapsamı dışında kalan pek çok özelliği bulunmaktadır. Sistemin işleyişi ile ilgili en tafsilatlı açıklama Uzunçarşılı'nın eserinde bulunmaktadır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

11 Ulemanın bilgili ve faziletli olduğu dönemlerde nizâm-ı âlemi sağlamada üstlendiği rol kaynaklarda sıklıkla atıfta bulunulan bir husustur. Konuyu devlet işlerinin yürütülmesi ile ilişkilendiren Tatarcık Abdullah'ın ifadeleri için bkz. *Tatarcık-zâde Abdullah Efendi Lâyihası,* vrk. 45b.

12 XVIII. yüzyılda ilmiye teşkilatındaki bozulma ve sebeplerine dair dönemin ileri gelenleri tarafından yazılmış eserlere ilişkin bir değerlendirme için bkz. Kenan Atik, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözülmeye İlişkin Tespit ve Teklifler", *Türkler*, C. XI, s. 45-51.

13 XVI. ve XVII. yüzyıllarda ilmiye tarikinin durumuna ilişkin bilgi veren temel eserler arasında, yakın dönem kaynakların da sıklıkla atıfta bulunduğu, Gelibolulu Mustafa Âli'nin (ö. 1008/1600) *Künhü'l-ahbâr*'ını, Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehakk*'ını, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin (ö. 1103/1691) *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osman*'ını ve Koçi Bey'in (ö. ?) *Risâle*'sini zikretmek gereklidir. Çeşitli vesilelerle günümüz Türkçesine aktarılmış bu-

nakları maddi ve manevi güçlerini kullanarak müderrislik ve kadılık mansıplarına atananların usulsüzlüklerini zikretmekte; bunları medreselerdeki ilmî seviyenin düşüşünün yanı sıra ehliyetsiz kadıların davalarda hatalı karar vermesi nedeniyle tüm toplum katmanlarını etkileyecek bir bozulma olarak izah etmektedir.[14] XVIII. yüzyılda kronikleşecek bu usulsüzlüklerin başında da rüşvet, şefaat ve intisap gibi hususlar gelmektedir.[15] İlmiye teşkilatının neredeyse tümünde görülen bu usulsüzlükler özellikle mülâzemet, ruus imtihanı ve mansıba atanma gibi ilmiye tarikinin farklı kademeleri arasındaki geçişlerde yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Söz konusu aşamalardan özellikle mülâzemet, ilim yolunun girişi olması nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir.

Kendisi de ilmiye sınıfından olan Tatarcık-zâde Abdullah Efendi (ö. 1211/1797),[16] ileride üzerinde detaylı bir şekilde durulacak olan ünlü lâyihasında, Osmanlı ilmiyesinin bozulmasını doğrudan mülâzemetin bozulmasına bağlamıştır. Ona göre eski dönemlerde kabiliyet ve hak ediş esasına göre mülâzım olunurken rüşvet ve şefaat yoluyla mülâzemet evrakının satılmaya başlaması nedeniyle çok sayıda cahil, kabiliyetsiz, sefil ve rezil kişilerin müderrislik ve kadılık tarikine girmiştir.[17] Medrese mezunlarının sayıca artması nedeniyle kontrollü bir şekilde ilmiyeye kabul edilmesi ama-

lunmaktadır. Bunlar dışında XVI. yüzyılda ilmiyenin durumuna dair detaylı bilgi veren *Kitâb-ı Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* ile *Hırzü'l-Mülûk*, Yaşar Yücel tarafından yayımlanmıştır. Bkz. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar - Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hırzü'l-Mülûk*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988. Ayrıca medreselerin gerilemesini ele alan kaynaklara ilişkin eleştirel bir bakış için bkz. Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerileme Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslam Araştırmaları Dergisi,* No: 3, 1999, s. 23-39.

14 Örn. *Hırzü'l-Mülûk*, Bkz. Yücel, *a.g.e.*, s. 164.

15 Söz konusu hususlar arasında özellikle rüşvet, dönem kaynaklarında detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Örneğin Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Nesâyihu'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ*'sında bu hususa dair özel bir bahis bulunmaktadır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa *Devlet Adamlarına Öğütler - Osmanlılarda Devlet Düzeni,* Haz. H. R. Uğural, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969, s. 46-48. Rüşvet uygulamasının yaygınlaşmasının nedenleri ile ilgili ise XVII. yüzyıl kaynaklarından *Kitâb-ı Müstetâb*'ın incelenmesi gereklidir. Nitekim müellif, eserinde, özellikle yüksek rütbeli mevkilerden azledilenlerin mansıpta bulundukları dönemde alışkın oldukları gösterişli hayatı sürdürmek istemeleri nedeniyle girdikleri borçtan kurtulmak amacıyla rüşvet ve haksız kazanca yöneldiklerini ifade etmektedir. Yücel, *a.g.e.*, s. 23.

16 Tatarcık Abdullah Efendi'nin hayatı ile genel bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Abdullah Efendi, Tatarcık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), C. 1, 1988, s. 99-100.

17 *Tatarcık-zâde Abdullah Efendi Lâyihası*, vrk. 45b-46b.

cını güden mülâzemet, bilindiği üzere Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) kazaskerliği döneminde yedi yıllık bir nevbet süresinin tayin edilmesiyle usule oturtulmuştur.[18] XVIII. yüzyıla gelindiğinde nevbet sürelerindeki azami uzayış,[19] medrese mezunlarının sayısındaki aşırı artış ve mülâzemete usulsüz girişlerin karşısında ruus imtihanı öncesinde yoğun bir izdiham oluşmasına engel olamamıştır.

Mülâzemet sonrasında ilmiye tarikine girmek isteyenler arasından en yeteneklisini seçmek amacıyla yapılan ruus imtihanlarının XVI. yüzyıldan itibaren sistemli bir şekilde sürdürüldüğü bilinmektedir.[20] Zaman içerisinde imtihan usulünde önceleri istisna ile başlayan daha sonraki dönemlerde ise adet haline dönüşen bazı sapmaların meydana geldiği anlaşılmaktadır. Abdullah Efendi'nin ifadelerine göre[21] dönemde yapılan imtihanlar esnasında yine de hak eden bazı adaylara ruus verilmişse de ruusların büyük bir bölümü ehil olmayanlara satılmış; tafra[22] gibi uygulamalar aracılığıyla mevâlizâdelere çok sayıda imtihansız ruus verilmiştir. Anlaşılan döneme dair ilgi çekici kaynaklardan olan Sıdkî Mustafa'nın (ö.1204/1790) güncesinde girdiği ruus imtihanında kendisinin yanı sıra büyük ulema ailelerinden dört kişinin –iki Dürrizâde ve iki Damadzâde[23]– imtihana girmeden Hariç seviyesine atandığını ifade etmesi, bu konuda istisna olmayan bir örnektir.[24] Nitekim

18 Mülâzemet sisteminin gelişimi ve özellikleri ile ilgili bkz. Yasemin Beyazıt, "Osmanlı İlmiyye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)", *Belleten,* C. LXXIII, No: 267, 2009, s. 423-441.

19 Örn. Raşid Efendi, 1115/1703 yılında yapılan ve kendisinin de girmek istediği imtihanda 18 seneden az bekleyenlerin imtihana alınmadıklarını ifade etmektedir. Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmaîl Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, II, [Bundan sonra *Târîh-i Râşid ve Zeyli*] haz. Abdülkadir Özcan ve diğerleri, İstanbul, Klasik Yayınları, 2013, s. 718.

20 Konuya ilişkin detaylı bir araştırma için bkz. Ayşe Zişan Furat, "Fetih Sonrasında Osmanlı Eğitim Anlayışının Şekillenişi: Klasik Dönem Müderrislik İmtihanları", *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler, İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, ed. Ö. M. Alper, M. Arıcı, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015.

21 *Tatarcık-zâde Abdullah Efendi Lâyihası,* vrk. 46a.

22 Tafra, ilmiye kademeleri arasında atlayarak ilerleme anlamına gelmektedir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1946, s. 372-373.

23 Her iki aile de Zilfi'nin tespit ettiği dönemin en güçlü aileleri arasında bulunmaktadır. Zilfi, *The Ottoman Ulema 1703-1839,* s.168.

24 Sıdkî Mustafa'nın mülâzım iken yazmış olduğu ve 1162/1748-1169/1756 tarihleri arasını kapsayan günlük, döneme dair günümüze ulaşmış kaynaklar arasında detaylı tasvirleri ve ilmiye teşkilatına içerden bakış sunması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Metin üzerine bkz. Madeline Zilfi, "The Diary of a Muderris: A New Source for Ottoman Biography", *Journal of Turkish Studies,* No:1, s. 157-174.

Raşid Efendi'nin ruus verilmesine ilişkin "*Ulema-zâdeden ise ancak kimin oğlu olduğu arz olunmak kifâyet eder. Kaç yaşında olub ve ne okuduğunu i'lâma hacet yoktur*"[25] ifadeleri bu durumu destekler mahiyettedir.

İmtihanlardaki usulsüzlüklerin, ulemanın ilmî kalitesini düşürmenin yanı sıra, önemli bir sonucu, başlangıç seviyesinde bulunan Hariç Medreselerine yapılan müderris atamalarının sayısındaki aşırı artış olmuştur. Bu durum neticesinde Abdullah Efendi'nin ifadeleriyle "*ismi mevcûd cismi nâbûd bî-vazîfe ve buk'a nîce hevâ medreseler*"[26] ortaya çıkmıştır. Müderrislik ve kadılık, fiili olarak yerine getirilmesi gereken görevler olarak bilinirken XVIII. yüzyıldan itibaren fiili görev zorunluluğunun kalkması, çeşitli yollarla ilmiyeye intisap etmiş kişilerin itibari payelere atanması anlamına gelmiştir. Bu durumda da fiziki anlamda mevcut müderris atamaları bu itibari payeler arasında gerçekleşir olmuştur.[27]

Kadılık tarikinde de benzer bir durum görülmüş, kazalara atananların sayısal artışı ma'zul sayılarının da artmasına neden olmuş; bu da mahreç kadılıkları ve arpalıkların yeniden organize edilmesini, çoğunlukla da birleştirilmesini beraberinde getirmiştir.[28] Kadılıklarda yaşanan temel sorun ise çok daha farklı bir alanda ortaya çıkmıştır. O da, atananların mansıplarına gitmek yerine yerlerine naip göndermelerinin yaygınlaşmasıdır. İstihdam edilen naiplerin gaddarlık yaparak bölge halkını ezmesi ve fesad çıkarmaları nedeniyle[29] bir sonraki bölümde üzerinde daha detaylı bir şekilde durulacağı üzere çok sayıda ferman yayınlanmış; uygulama ağır hükümlere

Metin, Aslan tarafından hazırlanan yüksek lisans çalışmasında yayımlanmıştır. Bkz. Ali Aslan, *18. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatından Bir Kesit: Sıdkî Mustafa Efendi'nin Günlüğü ve Mülazemet Yılları,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

25 1127/1715 tarihli ferman. Bkz. *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, II, s. 901.

26 *Tatarcık-zâde Abdullah Efendi Lâyihası*, vrk. 46a.

27 Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, I, s. 113; V, (tertib-i cedid), [Bundan sonra *Târîh-i Cevdet*], Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1309, s. 112. Zilfi'nin değerlendirmesine göre sorun itibari payelerin ortaya çıkmasından ziyade söz konusu payelerin nicelik ve nitelik açısından yaygınlaşmasıdır. Zilfi, *The Ottoman Ulema 1703-1839*, s. 86.

28 *Tatarcık-zâde Abdullah Efendi Lâyihası,* vrk. 46a.

29 Naiplerin gaddarlıklarına ilişkin en detaylı açıklama, Süleyman Penah Efendi'nin (ö. 1200/1786) Mecmuasında Tırhala kazasındaki durumu zikrettiği bölümde bulunmaktadır. Bkz. Süleyman Penah Efendi, *Mora İhtilali (1770)*, Haz. Abdullah Zararsız, Ankara, Akçağ, Yayınları, 2018, s. 119-120. Penah Efendi'nin hayatı ve eseri ile ilgili bkz. Cahit Telci, "Bir Osmanlı Aydınının XVIII. Yüzyıl Devlet Düzeni Hakkındaki Görüşleri: Penah Süleyman Efendi", *Osmanlı*, C. VII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 178-188.

bağlanmışsa da naip istihdamının önüne geçmek mümkün olmamıştır. Özellikle mevâli-zâdelerin atandıkları mansıp ve arpalıklara çoğunlukla naipler gönderdiği görülmüştür.[30]

Itzkowitz'e göre Osmanlı toplumunda mesleklerin babadan oğula kalan bir alışkanlık haline dönüşmesi ile doğru orantılı bir gelişme[31] olarak kabul edilebilecek ulemâ-zâde, mevâli-zâde vb. isimlerle anılan sınıfın kalıplaşmış bir yapıya kavuşması, XVIII. yüzyıl ilmiyesinin en temel sorunlarından bir tanesidir. İlk olarak Fenâri-zâdelere bir ihsan olarak verilen hariç seviyesindeki medreselere atanma ayrıcalığının zaman içerisinde kapsamı genişlemiş;[32] meşhur âlimlerin evladına has bu imtiyaz, belirli ulema ailelerine sunulmuş "bir sınıf ayrıcalığı"na[33] dönüşmüştür. Yüksek seviyeli atamaların ulema içerisindeki küçük bir grubun eline geçmesi ise doğal olarak bu grubun devlet işleri üzerindeki etkisini tartışmaya açmaktadır.

Ulemanın devlet işlerinin dinî boyutlarını açıklığa kavuşturma, halk arasındaki kanaatleri oluşturma, adalet mekanizmasının işlerliğini sürdürmek, toplumsal refahı sağlamak gibi çok sayıda işlevi yerine getirmesi sultanların hâkimiyetlerini meşrulaştırmalarında önemli roller üstlenmelerine yol açmıştır. Bu nedenle de ulema arasında özellikle şeyhülislamlık, kazaskerlik vb. yüksek dereceli mansıplarda görev yapanların bulundukları konum nedeniyle devlet ricaliyle yakın bir ilişki içerisinde bulunması kaçınılmaz bir olmuştur. İlk yüzyıllarda sultanların şahsi çabaları ve ilim ehline karşı gösterdiği ilgi doğrultusunda şekillenen bu ilişki, zaman içerisinde farklı formlar kazanmış; XVIII. yüzyıldan itibaren ise devlet işlerinde aktif hizmeti içeren meşveret meclisleri, dış politika işlerinde arabuluculuk vb. gibi görevlerde ulemanın görünürlüğü artmıştır.[34] Yüzyıl içerisinde sultanların

30 Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risâle "Risâle-i Terceme"", *Belgeler*, C.IV, No: 7-8, 1967, s. 40-41. Orhonlu'nun yayınladığı metnin müellifi bilinmemekte olup XVIII. yüzyılın en son yılları ile XIX. yüzyılın başına ait olduğu tahmin edilmektedir.

31 Norman Itzkowitz, "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, No: 16, 1962, s. 91.

32 Krş. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* s. 71-75.

33 Madeline Zilfi, "Ottoman Ulema", *The Cambridge History of Turkey, The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, s. 223. Özkul'un "...otorite sadece Şeyhülislama ait iken bu yüzyılda kalıplaşan ailelere yayılarak etkisini arttırmıştır." şeklinde izah ettiği bu durum, (Osman Özkul, *Gelenek İle Yenilik Arasında Osmanlı Ulemâsı,* İstanbul, Birharf Yayınları, 2005, s. 107) Zilfi'ye göre tüm ulema ailelerini kapsamamaktadır. Zilfi'nin konu hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Zilfi, "Ottoman Ulema", s. 223-224.

34 Ulemanın devlet işlerindeki artan rolü ile ilgili bkz. Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiyye Sınıfı*, İstanbul, Birey, 2004, s. 63-121.

ilmî faaliyetlerin ve ilmiye teşkilatının hamiliğini üstlendikleri,[35] ulemanın ise bireysel kazançlar uğruna mansıplarını kötüye kullandıkları, zaman zaman sultanların kararlarının nihai bir anlamda desteklediği zaman zamansa onların aleyhinde devlet düzenine müdahale gayretine girdiği dönemler yaşanmıştır.[36] Ehliyetsiz ve liyakatsiz âlim profilinin ulemanın tümünü kapsar bir şekilde kullanılması yanıltıcı olacaksa da ilmiye teşkilatına yakından bakıldığında oldukça karamsar bir tablo ortaya çıkmaktadır.[37]

Burada kısaca zikredilen usulsüzlükler, anlaşıldığı üzere, birbiriyle yakından ilişki olduklarından ötürü hangisinin diğerinin nedeni olduğunu tespit etmek oldukça zordur. Ancak bu, duruma kayıtsız kalındığı anlamına gelmemelidir. Dönemde ilmiyeyi düzene kavuşturmak amacıyla çok sayıda önlemin alınmaya çalışılması, sultanların da ilmiyenin durumunu ciddiyetle takip ettiğini ve bir takım girişimlerde bulunduğunu göstermektedir.

B. Alınan Önlemler

Osmanlı ilmiyesindeki bozulmalara ilişkin XVI. yüzyıldan itibaren çok sayıda fermanın yayınlandığı bilinmektedir. Bunlar arasında III. Murad (1574-1595) dönemine ait 985/1577 tarihli olana, bu kadar erken bir tarihte ilmiyenin yapısal sorunlarını ortaya koyması itibariyle yakın dönem kaynaklar tarafından sıklıkla atıfta bulunulmaktadır.[38] Fatih Sultan Mehmed dönemindeki (1451-1481) eğitim usulüne geri dönülmesini vurgulayan bu metin, aslen kazaskerlere talebelerin ilim tahsili için örfi müddeti tamam-

35 Dönemde sultanların ilim ve ilim adamlarına yönelik hamilik rolünü üstlendikleri örneklerin başında Huzur Dersleri gelmektedir. Damad İbrahim Paşa döneminde ilk örnekleri görülen bu dersleri III. Mustafa sistemli bir hale getirilmiştir. Ramazan günlerinde önde gelen ulemanın Sultanın huzurunda toplanarak Beyzavi tefsiri üzerine münazaralarda bulundukları ilmî meclisleri olan Huzur Dersleri için bkz. Ebû'l-Ûla Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul, Akgün Matbaası, 1956. Huzur Derslerini Sultan'ın barış döneminde ihtiyaç duyduğu ilmî kimliğini meşrulaştırma gayesi olarak gören Zilfi'nin konu hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Madeline Zilfi, "A Medrese for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century", *Journal of the American Oriental Society,* C. CXIII, No: 2, s. 185.

36 Özellikle bkz. Uriel Heyd, "The Ottoman 'Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *The Modern Middle East*, ed. A. Hourani, P. Khoury, & M. Wilson, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1993, s. 35-36.

37 Nitekim Ahmed Cevdet Paşa, Tarihi'nde dönemde gerçekten âlim olarak adlandırılabilecek çok az kişinin kaldığını zikretmektedir. Ahmed Cevdet Paşa'nın dönem ulemasına ilişkin değerlendirmeleri için bkz. *Târîh-i Cevdet*, IV, s. 366-367.

38 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 241-242.

lamadan bir mansıba atanmamaları, danişmentlerin medreselerde gerektiği kadar ilim tahsil etmeden mevaliye aldırılmamaları konusunda tembihat içermektedir. Fermanda bahsedilen hususlar ilerleyen yıllarda da çeşitli vesilelerle tekrarlanmış; ancak anlaşılan ortaya çıkan sorunların karmaşıklaşması yayınlanan fermanların da daha detaylı bir şekilde konuya eğilmesine neden olmuştur. Medreselerin seviyelerine göre talebenin ilim tahsiliyle geçirmesi gereken süre, mülâzım sayıları, müderris ve kadıların atama usulleri ve mansıplarında geçirmeleri uygun görülen süreler, mansıplarda verilmesi gereken yevmiyeler vb. hususlar tekrar tekrar açıklığa kavuşturulmuştur.[39] XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise aşağıda verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere benzer sorunların önemini koruduğu ve yüzyılın sonuna doğru tedbirlerin somut adımlar haline dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Henüz yüzyılın başı denilebilecek bir dönemde yayınlanan 1127/1715 yılına ait bir fermanda,[40] mülâzemet usulündeki bozulma konu edilmiş ve mülâzemette ehliyetin esas olarak alınması emredilmiştir. Metin detaylı bir şekilde incelendiğinde mülâzemet süresine riayet edilmesinin vurgulandığı ve adayın şöhreti, kaç yaşında olduğu ve okudukları esas alınarak ehliyetinin tescil edilmeden mülâzemete alınmasının kesin bir dille yasaklandığı görülmektedir. Mevâli-zâdeler ile ilgili ise yaşa veya ne okuduğunun bildirilmesine gerek olmadığı sadece kimin oğlu olduğunun bilinmesi yeterlidir. Hemen ardından yayınlanan başka bir fermanla mülâzemet sayıları sınırlandırılmış; böylelikle mülâzım sayısında görülen aşırı artış kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.[41] İlerleyen yıllarda benzer içerikli fermanlar yayınlanarak mülâzemet usulünün düzeni korunmaya çalışılmıştır.

Yüzyıl içerisinde ilmiyeye dair alınan önlemlerde kadılık tariki üzerine yoğunlaşılması ilgi çekicidir.[42] Söz konusu fermanlar ve içeriği, dönemde ilmiyenin düzene oturtulması ile ilgili alınan tedbirlerin dönüşümünü izlemeye imkân tanımaktadır. Nitekim adalet mekanizmasının işlerliğini sürdürmedeki etkin rolleri hasebiyle kadılar ve yaygınlaşan naip gönderme

39 İlmiye teşkilatına dair XVI. yüzyıldan itibaren yayınlanan fermanların metinleri ve değerlendirmeleri ile ilgili olarak bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 241-260.

40 *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, II, s. 901.

41 *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, II, s. 902-903.

42 Dönemde yayınlanan fermanlar ve kanunlar arasında medrese eğitimi ve içeriğine ilişkin bilgi bulunamamıştır. Bu konu yakın dönem kaynaklarında medreselerin geri plana itilmesi şeklinde yorumlanmıştır. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları – İcazetnâmeler – Islahat Hareketleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1983, s. 183-184. Ancak söz konusu görüşün kanıtlanabilmesi için detaylı araştırma yapılmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

uygulaması, bir önceki bölümde izah edildiği üzere yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren yakın takibe alınmıştır. Kadılığa ilk atanma aşamasından mansıplarda yapılan usulsüzlüklere kadar pek çok hususla ilgili çok sayıda ferman yayınlanmıştır.[43] Konuya ilişkin alınan asıl keskin hatlı tedbirler ise yüzyılın son yıllarında gelmiştir.

III. Selim'in tahta geçtikten sonra ilmiye ile ilişkili olarak ilk yayınladığı 1203/1789 tarihli fermanında, kadı ve naiplerin ehliyetsizliğinin ardından arpalıklarda yaygınlaşan iltizam usulünün men edilmesi üzerinde durması döneminde alınacak tedbirlerin beraberinde somut uygulamalarla şiddetleneceğinin habercisidir. Hastalık ve yaşlılık nedeni dışında naip atanmasının kesin bir dille yasaklanması ve arpalıklar için emanet usulüne geçilmesi,[44] kadı ve naipler arasından uygunsuzluk yaparak halka zulmedenlerin belirlenmesi ve bunların kadı defterinden silinerek kadılık mesleğinden atılmasını emrederek ulemanın ceza muafiyetini kaldırması nedeniyle ilmiye tariki için yeni bir dönemin işaretlerini vermektedir. [45] Sertliğiyle bilinen Hamîdî-zâde Mustafa Efendi'nin (ö.1208/1793) şeyhülislam olarak atanması da ilmiye teşkilatının tüm kademelerini etkileyecek bir çaba olarak görülebilirse de ne yazık ki uzun soluklu olamamış; kısa süre içerisinde ulema arasında kendisine karşı şiddetli bir muhalefetin oluşması görevinden azledilerek sürgüne gönderilmesine neden olmuştur (1791).[46] Bununla beraber kadılık yolunun düzene koyulması için tedbir alınmaya devam edilmiştir. Bu doğrultuda 1207/1793 yılında yayınlanan bir ferman; beş-altı bine ulaşan kadı sayısının sınırlandırılması, kimseye imtihansız, rica ve şefaate dayalı mansıp verilmemesi, atananlar arasında şehriyye, haraç vb. yollarla halka zulüm ve baskı uyguladığı duyulanların hemen uzaklaştırılması da dâhil olmak üzere çok sayıda yaptırım içermiştir.[47] Ardından 1208/1794 ve 1209/1795'te yılında yayınlanan fermanlarda naip göndermenin gerekli görüldüğü yerlerde naiplerin şeyhülislam tarafından görülmedikçe atan-

43 Örn. 1141/1729 tarihli kadılık tarikinin düzene koyulması için yayınlanan ferman. *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, III, s. 1618-1619. Dönemde kadılıkla ilgili yayınlanan fermanların değerlendirmesi için bkz. İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 135-160.

44 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 255.

45 Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, s. 112.

46 Ahmed Cevdet Paşa Hamîdî-zâde ile ulema arasındaki muhalefetin oluşmasının nedenleri ve azli konusunda detaylı bilgi verir. Bkz. *Târîh-i Cevdet*, IV, s. 366-368, 452-454. Hamîdî-zâde'nin hayatına ilişkin bkz. Mehmet İpşirli, "Mustafa Efendi, Hamîdîzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), C. 31, 298-299.

47 Yunus Koç ve Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800),* Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012, s. 104-106.

maması, kadı atamalarında kullanılan tevcih kâğıtlarına daha önceki atamalara ilişkin mühürlü kayıtların koyulması, kayıtlarda kişinin baba adı, künyesi ve vilayeti gibi unsurlara yer verilmesi, kadıların başvurularını kendilerinin yapması, vilayetlerden gelen hüccet ve ilamların şer'i kanunlara uygun olmayanlarının tatbik edilmemesi gibi somut tedbirler emredilmiştir.[48] 1213/1798 yılında yayınlanan fermanda ise benzer bir şekilde mansıp atamaları için taliplerin kazasker divanlarına altı ay devam zorunluluğu getirilmiştir.[49]

Alınan bu tedbirlerin ne derece uygulandığı ve ne ölçüde başarılı olunduğu nun tespit edilmesi bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bununla beraber burada üzerinde durulan örnekler, özellikle yüzyıl sonuna gelindiğinde ilmiyede müşahhas sorunların ötesine geçmiş ve sistemin tamamına yayılmış olduğu kabul edilen usulsüzlüklere ilişkin somut bir takım çözüm önerilerini göstermeleri açısından önemlidir. Ancak yine de sorun odaklı geliştirilen bu çözümlerle kapsamlı bir değişimden ziyade acil önem arz eden hususların ortadan kaldırılmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber yüzyılın sonuna doğru yayınlanan fermanların içeriklerinin sıklıkla tekrarlanıyor olması, alınan önlemlerin yeterli olmadığına da işaret etmektedir.

C. Avrupa'ya Yöneliş

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren aktif bir dış politika yürütme zorunluluğu, Avrupa Devletleri ile yüzyıllar boyunca savaş ve ticaret gibi pratik alanlar dâhilinde kurduğu ilişkilerin büyük ölçüde değişime uğraması anlamına gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin kendisi dışında gelişmiş bir dünya ile yakın temas içerisine girmesi, etkilerini kısa süre içerisinde toplumsal hayatın da içerisinde bulunduğu pek çok alanda göstermeye başlamıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde batılı usulde eğitim kurumlarının açılmasında görülecek bu etkinin ilk adımları XVIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Yüzyılda söz konusu etkileşimin en erken dönemli izleri Lale Devri'nde hissedilmektedir (1718-1730). Dönem Osmanlı açısından barış yıllarının beraberinde getirdiği zevk ve sefanın ötesinde Osmanlı ve

48 Söz konusu fermanlarla ilişkili olarak Uzunçarşılı geniş bir değerlendirme yapmaktadır. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 257-260.

49 Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, s. 144. Kadıların atandıkları mansıplardaki görevlerinin ardından bekleme sürelerinde kazasker divanlarındaki derslere devam etmesi anlamına gelen mülâzemet-i müstemirre usul ve içerik açısından aydınlatılmayı bekleyen bir konudur. Konu ile ilgili genel bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 104-108.

Avrupa arasında kültürel anlamda bir tanışma da sağlamıştır.[50] Bu tanışmanın öncüleri ise dönemde Avrupa devletlerine gönderilen elçiler olmuştur.

Dış devletlere elçi gönderme, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren sultanların vefatı, yeni sultanın tahta geçişi vb.[51] hususları bildirmek amaçlı olarak kullanılan bir uygulama ise de Lale Devri'nden itibaren gönderilen yerlere ilişkin gözlem ve tecrübeleri de raporlaştırmak gibi daha kapsamlı görevleri içeren bir göreve dönüşmüştür. Damad İbrahim Paşa'nın (ö. 1010/1601) siyasetinin de etkili olduğu bu anlayış değişimi ile[52] gerek Avrupa devletlerine gönderilen elçiler gerekse Osmanlı'da bulunan Avrupalı elçilerle kurulan ilişkiler, Devletin Avrupa'nın siyasi, sosyal ve kültürel durumu hakkında yakından bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Dönemde Avrupa'ya gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin (ö. 1145/1733) sefaretnamesinde Fransa'nın siyasi ve idari yapısının dışında rasathane, ameliyathane ve tıbbiye vb. sosyo-kültürel müesseseler[53] ve buralarda sürdürülen faaliyetler hakkında da bilgi vermesi, Avrupa'ya yönelik bakış açısının dönüşümünü gösteren güzel bir örnektir.[54] Bununla beraber Avrupa etkisinin dönemin yaşam tarzı üzerindeki etkisi sosyo-ekonomik sorunlarla birleşince ulema ve askeriyenin de içerisinde bulunduğu toplumun çeşitli kesimlerinden 1730'de Patrona Halil İsyanı ve III. Ahmed'in tahttan indirilmesi ile neticelenecek bir tepki oluşturmuştur.[55] Bununla beraber

50 Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 3-4.

51 Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri,* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1968, s. 17-19.

52 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Çev. Babür Tuna, (3. Baskı), Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2009, s. 65.

53 Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, *Fransa Sefaretnamesi*, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2017, s. 115.

54 Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in Fransa elçiliği konumuz olan eğitimle doğrudan ilişkili olmasa da Osmanlı kültürel yapısının dönüşümü açısından önemli bir adım teşkil etmektedir. Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in yolculuğu esnasında yanında bulunan oğlu Mehmed Said Efendi geri döndükten sonra Paris'teki matbaa gözlemlerini gerçekleştirmek amacıyla girişimlerde bulunmuştur. Bu durum Macar asıllı İbrahim Müteferrika'nın (ö. 1160/1747) teknik bilgisi Damad İbrahim Paşa'nın teşviki ile birleşince ilk Osmanlı matbaasının kurulmasını sağlayan yol açılmıştır. İbrahim Müteferrika'nın şahsiyeti ve *Vesîletü't-tıbâa* isimli risalesinden matbaanın açılması için verilen fetvaya kadar matbaanın kuruluşu aşamasında ilgi çekici çok sayıda husus bulunmaktadır. Konuya ilişkin geniş bir literatür bulunuyorsa da özellikle bkz. Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni,* İstanbul, Yeditepe, 2016.

55 Patrona Halil İsyanının çıkmasında etken olan siyasi, sosyal ve hatta ekonomik neden için krş. Songül Çolak, "Patrona Halil Ayaklanması'nı Hazırlayan Şartlar

dönemde Osmanlı Devleti'nin Sanayi Devrimi neticesinde önemli bir gelişim sürecine girmiş olan Avrupa devletleriyle kurduğu yakın ilişki, Devletin son yüzyıllarda yaptığı savaşlarda aldığı mağlubiyetlerin nedenlerini araştırırken ona yeni bir kaynak sağlayacaktır. Bu doğrultuda Avrupa'nın başarılarının nedenlerini sorgulamak ise askeriyenin içerisinde bulunduğu olumsuz durumun giderilmesi için geliştirilen çözüm önerilerinde belirgin bir dönüşümü beraberinde getirecektir.

1716-1718 Avusturya seferinin ardından Damad İbrahim Paşa'yı antlaşma imzalama konusunda desteklemek amacıyla hazırlandığı düşünülen bir lâyiha metni,[56] söz konusu dönüşümün başlangıcını anlayabilmek açısından güzel bir örnektir. Savaşta Osmanlı'nın mağlubiyetinin nedenlerine dair bir Osmanlı ve bir Hıristiyan zabiti arasında geçen konuşma şeklinde hazırlanan metnin konumuz açısından ilgi çekici olan yönü, Osmanlı ve Avrupa devletleri arasında, askeri açıdan da olsa bir karşılaştırma yapma fikrinin uyandığının görülmesidir. Nitekim Osmanlı subayının Avrupa ordularının neden sürekli kazandığına ilişkin sorusu üzerine Hıristiyan subayın Avusturya askerinin kazanmasını ordu disiplini ve eğitimine gösterdiği ihtimama bağlaması,[57] ilerleyen yıllarda askeriyeye ilişkin yapılacak uygulamaların hangi yöne doğru evrileceği konusunda ipuçları sunmaktadır. Uzun süre geçmeden, I. Mahmud döneminde (1730-1754) askeri eğitimde batılı usulün kullanılmaya başlanması, metinde yapılan imaların gerçekleşmeye başladığını göstermektedir. Osmanlı ordusunda erken dönemlerden itibaren yabancı teknisyenlerin kullanıldığı biliniyorsa da askeri danışman olarak bir yabancının istihdam edilmesi ilk defa bu dönemde gerçekleşmiştir.[58]

Osmanlı askeriyesinin düzeninin sağlanması için artık farklı çözümlerin göz önünde tutulduğu dönem kaynaklarından İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*'inde belirgin bir şekilde görülmektedir. Avrupa ordularının galibiyeti arkasındaki nedenleri ortaya koyarak Osmanlı'nın askeri alanda karşılaştığı başarısızlıkları açık bir şekilde sorgulayan eserde müellif, düşmanın harp tekniklerinin araştırılıp ona uygun bir şekilde tedbir

ve İsyanın Pây-i Tahttaki Etkileri", *Türkler*, ed. H. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca, C. XII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 525-530.

56 Metin, Faik Reşit Unat tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Faik Reşit Unat, "Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri, Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları", *Tarih Vesikaları,* C. I, No: 2, s. 107-121.

57 Unat, *a.g.e.,* s. 112.

58 Mustafa Kaçar, *Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994, s. 11.

alınması gerektiğini savunmaktadır.[59] Bu yöndeki ilk adım, Avusturya idaresi ile arasındaki husumet neticesinde Osmanlı'ya iltica ederek ihtida eden Comte de Bonneval'ın, yani Humbaracı Ahmed Paşa'nın, 1731'de humbaracı ocağının başına getirilmesiyle atılacaktır.[60] Aradan kısa bir süre geçtikten sonra Ahmed Paşa'nın hazırladığı nizamname doğrultusunda 1734'te talimli asker yetiştirmek maksadıyla yeni humbaracı ocağının kurulması ve bu ocağın içerisinde matematik, geometri ve mühendisliğe dair pratik derslerin verilmeye başlanması[61] batılı usuldeki eğitimin daha sistemli bir yapıya dönüştürülmesine karar verildiğini göstermektedir. Ocakta hendese öğretmek üzere Yenişehir Müftüsü Hacı Mehmed Efendi-zâde Said Efendi'nin görevlendirilmesi ve bu zatın ocak lağvedildikten sonra Musıla-ı Sahn'da müderrislik yaptığının bilinmesi,[62] batılı usulde eğitim veren bu yeni kurumun ilmiyeden kopuk olmadığını göstermesi açısından önemlidir.[63]

İlerleyen yıllarda açılacak mühendishanenin ilk örneğini oluşturan bu kısa ömürlü girişim, III. Mustafa'nın son saltanat yıllarında Baron de Tott'un önderliğinde 1773'te Topçu Mektebi'nin açılması ile yeniden canlanacaktır.[64] 1775 yılında I. Abdülhamid'in tahta geçmesinin ardından topçuların eğitimi için Riyaziye Mektebi kurulmuştur. İlerleyen yıllarda Tershane Mühendishanesi'ne dönüşecek olan bu kurumda Baron de Tott ile iki yabancı uzmanın daha görev yaptığı ve talebelere grafometre kullanmayı ve üçgenleme (triangulasyon) hesabını öğrettikleri bilinmektedir.[65] Mühendishanede sürdürülen eğitim faaliyetleri sınırlı kapasitede olsa da devam ederken III. Selim'in idari ve askeri yapıya ilişkin geniş kapsamlı düzenleme yapma düşüncesi, batılı usulü eğitim konusunda yeni bir ivme kazandırmış olmalıdır. Nitekim onun döneminde Avrupa devletlerine gönderilen mukim elçiler,[66]

59 Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem*, s. 95-96.

60 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, s. 322-325. Humbaracı Ahmed Paşa'nın hayatı ile ilgili detaylar için bkz. Uğur Demir, *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedi – Humbaracı Ahmed Paşa*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2015.

61 Humbaracı ocağı içerisindeki eğitim ile ilgili bkz. Kaçar, *a.g.e.*, s. s. 29-35.

62 Kaçar, *a.g.e.*, s. 30.

63 Mühendishanede görev yapan ulema için bkz. Osman Özkul, *III. Selim Döneminde Osmanlı Ulemâsı ve Yenileşme Konusundaki Tutumları (1789-1807),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 222-254.

64 Kaçar, *a.g.e.*, s. 46-48.

65 Kaçar, *a.g.e.*, s. 61.

66 1792 yılında öncelikle Londra'ya Yusuf Agâh Efendi, Paris'e Seyit Ali Efendi ve Berlin'e Aziz Efendi gönderilmiştir. Sefirler ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, s. 20.

askeri eğitimin bir nizama kavuşturulabilmesi için Avrupa ülkelerindeki farklı örnekleri tanıtmıştır. Bunlar arasında zikre değer isimlerden bir tanesi, 1791 tarihli Ziştovi Antlaşması'ndaki Avusturya ile karşılıklı elçi gönderme maddesi gereğince Viyana'ya gönderilen Ebubekir Râtib Efendi'dir (ö. 1214/1799).[67] 1792-1793 arasında Viyana'da bulunduğu zaman içerisinde Avusturya'nın içerisinde bulunduğu durumu ve siyasi-sosyal müesseselerine ilişkin gözlemlerini III. Selim'e sunduğu Büyük Lâyihasında[68] raporlaştırırken –Yeşil'e göre Osmanlı idarecilerinin benzer mektepler kurma istemleri nedeniyle–[69] Avusturya'daki askeri mekteplere geniş ve detaylı bir bölüm ayırmıştır. Râtib Efendi, eserinde bu kurumların sadece yapısal özellikleri değil aynı zamanda öğrenci profili, eğitim programları ve işleyiş biçimleri hakkında geniş bilgi sunmuştur.[70] Muradgea D'Ohsson'ın 1794 tarihli askeri teknikler için bir eğitim kurumu oluşturma yönündeki lâyihası ise bir yıl sonra Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'un kurulması için somut bir adım oluşturmuştur.[71] 1795 yılında Hasköy'de açılan Mühendishane ise zaman içerisinde çok sayıda değişim geçirmişse de Osmanlı topraklarında batılı usulde eğitim veren kurumlar için öncü olmuştur. Bir sonraki yüzyılda sivil alana da aktarılarak devlet tarafından yaygınlaştırılmaya başlanacak

67 Dönemin Batı ilmi eserlerine ve fikirlerine vakıf olan Ebubekir Râtib Efendi'nin zihinsel yapısının altyapısı için bkz. Enver Ziya Karal, "Ebubekir Ratıb Efendi'nin Nizam-ı Cedid Islahatı'ndaki Rolü", *V. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 12-17 Nisan 1956: Kongreye Sunulan Tebliğler), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 348.

68 Ebubekir Râtib Efendi'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tosyalı Ebûbekir Ratib Efendi", *Belleten,* C. XXXIX, No: 153, 1975. Ebubekir Râtib Efendi'nin eseri Arıkan tarafından hazırlanan doktora çalışmasında tanıtılmış ve transliterasyonu yayınlanmıştır. Sema Arıkan, *Nizâm-ı Cedit'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin "Büyük Lâyiha"sı,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

69 Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799),* İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 296-297.

70 Arıkan, *a.g.t.*, s. 23-61. Ratib Efendi'nin ilgisini çeken hususlar arasında öğrencilerin mezhep, din, millet veya gelenek farkı gözetilmeden askeri mekteplere kabul edilmesi bulunmaktadır. Farklı dini grupların bir arada eğitilmesi ancak sivil mekteplerin açılmaya başlamasından sonra gündeme gelebilecek bir fikirdir. Ratib Efendi ile aynı yıl Rusya'ya gönderilen Mustafa Rasih Efendi'nin (ö.1218/1803) Sefaretnamesi'nde de çok kısa bir şekilde Rusya'daki okullardan bahsedilmektedir. Bkz. Yılmaz Karakaya, *Mustafa Rasih Efendi'nin 1793 Tarihli Rusya Sefâretnâmesi,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 89-90.

71 D'Ohsson'un hayatı ve lâyihası ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "İgnatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan). Ailesi Hakkında Kayıtlar, "Nizâm-ı Cedîd"e Dâir Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyâsî Hayatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* No: 34, 1983-1984, s.247-314.

batılı usulde eğitim veren kurumlara örnek olarak kabul edilebilecek bu kurum, kökenlerini aslen Nizâm-ı Cedîd'in üzerine kurulu olduğu esaslarda bulacaktır.

D. Nizâm-ı Cedîd

Yüzyılın sonunda, 1789'da III. Selim'in tahta geçişi, Osmanlı Devleti'nin tüm yapısını etkileyecek çok sayıda değişimi beraberinde getiren bir dönemin başlangıcı olmuştur.[72] Bu döneme adını veren Nizâm-ı Cedîd kavramı, ilk defa Köprülü-zâde Fazıl Mustafa Paşa (ö. 1087/1676) döneminde (1689-1691) maliye kaleminde yapılan düzenleme için kullanılmışsa da,[73] öncelikle askeriyede yapılacak yenilikleri[74] ve nihayetinde ise devletin bozulmaya yüz tutmuş tüm alanlarındaki düzenleme hareketlerini içeren bir anlama kavuşmuştur.[75] Söz konusu girişimlerin başlangıcı ise 1792 yılında III. Selim devletin içerisinde bulunduğu duruma ilişkin devlet ricalinden lâyiha yazmalarını istemesidir.[76]

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre (ö. 1312/1895) devlet adamlarının din ve devletin korunması için gereken tedbirlerin geliştirilmesine katkısını sağlamak hem de yeteneklerini değerlendirme amacı güden ferman[77] neticesinde

72 III. Selim'in şehzadeliğinde Avrupa ile kurduğu ilişkiler, Fransa Kralı ile yazışmaları, eğitimi vb. pek çok unsur, onun saltanatı esnasındaki uygulamalarını önemli ölçüde etkilemiştir. Krş. Kemal Beydilli, "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, Ed. Seyfi Kenan, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, s. 27-57.

73 M. Tayyip Gökbilgin, "Nizâm-ı Cedîd", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, C. 9, s. 309.

74 İbrahim Müteferrika nizâm-ı cedîd kavramına askeriyede yapılacak yenilikler anlamı yüklemiştir. Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem*, 45, 147.

75 Karal'a göre III. Selim'in ilk taht yıllarında Viyana'ya elçi olarak gönderilen Ebubekir Râtıb Efendi'nin Avusturya'da mevcut idare düzenini "Nizâm-ı Cedîd" olarak tanımlaması, yine Fransız ihtilali sonrasında krallığın yıkılmasının ardından kurulan yeni rejime Fransa Nizâm-ı Cedîdi adı verilmesi, kavramın aslında mevcut idari düzenin yerine yenisinin konulması anlamında kullanıldığını göstermektedir. Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları -Nizam-ı Cedit-1789-1807*, (2. Baskı), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 61.

76 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümâyunları -Nizam-ı Cedit- 1789-1807,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 34.

77 *Târîh-i Cevdet*, VI, s. 7. Şen, söz konusu fermanın yayınlanma nedenini üç temel başlık altında toplamaktadır: Sultanın; (1) bilgi ve görgüsünü artırma ve samimi bir şekilde aydınlanma isteği, (2) beraber çalışacağı ilim, fikir ve devlet adamlarının liyakat ve dirayetini tespit ve onlardan yararlanma düşüncesi, (3) altyapısını sağlamlaştırma, kamuoyu oluşturma ve kimsenin dışlanmış hissine kapılmamasını temin ederek muhtemel muhalefeti önleme ve herkesin ıslahata iştirakini

farklı kesimlerden farklı tarihlerde çok sayıda lâyiha hazırlanmıştır. Ferman ile devletin içerisinde bulunduğu duruma ilişkin tüm alanları kapsayan fikirlerin dile getirilmesi talep edilmişse de içinde bulunulan durumun da bir neticesi olarak lâyihaların büyük bir bölümü askeriye ile ilişkili konular üzerine yoğunlaşmıştır.[78] Yapılması gerekenlere ilişkin devlet ricali arasında farklı görüşlerin bulunduğunu gösteren bu metinlerdeki temel yaklaşımları Lewis üç başlık altında toplamaktadır:[79] Ordunun Kanunî devrindeki kanun ve nizama dönüldüğü takdirde düzeleceğini savunanlar, Avrupa savaş usul ve tekniklerini eski kanun ve nizama eşdeğer görerek kabul ettirmek isteyenler ve yeniçerilerin artık ıslah edilemeyeceğine inanarak yeni bir askeri ordu kurulmasını savunanlar. Lâyihalardaki yaklaşımların askeriye söz konusu olduğunda bu şekilde birbirinden keskin hatlarla ayrılması beklenebilir bir durum ise de diğer alanlar, özellikle de ilmiye söz konusu olduğunda farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. Önceki bölümlerde kısmen üzerinde durulduğu üzere lâyihalarda genel itibariyle XVIII. yüzyıl Osmanlı ilmiyesinin içerisinde yaşanan usulsüzlükler ele alınmakta; çözüm önerileri sunulmaktadır.[80] Bununla beraber özellikle iki metin, ilmiyeye bakışta bir değişim oluştuğunu göstermesi açısından detaylı incelemeyi hak etmektedir. Söz konusu metinlerin ilki olan ve bu çalışmanın birinci bölümünde ilmiyenin durumu izah edilirken sıklıkla atıfta bulunulan Tatarcık-zâde Abdullah Efendi'nin (ö. 1211/1797) lâyihası; askeri, ilmi ve mali konuları bir bütün olarak ele almakta ve geniş kapsamlı önerilere yer vermektedir. Metnin özellikle *Derbeyân-ı nizâm-ı tarîk-i ulemâ ve mevâli ve*

sağlama isteği. Adil Şen, *Osmanlıda Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve Islahatları),* Ankara, Fecr Yayınları, 2003, s.219. Bunun dışında Akçura, III. Selim'in Fransız İhtilali öncesinde toplumun farklı kesimleri tarafından hazırlanan cahier'lerden (defterler) ilham alınarak böyle bir uygulamaya giriştiğini ifade etmektedir. Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010, s. 40.

78 Sunulan lâyihalar çeşitli derlemeler içerisinde birleştirilmişlerdir. Lâyihaları ve söz konusu derlemeleri ele alan yakın dönemli çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Örn. Enver Ziya Karal, E. Z. (1942). "Nizam-ı Cedid'e Dair Layihalar", *Tarih Vesikaları*, C. I, No: 6, 1942, s. 414-425; C. II, No: 8, 1942, s. 104-111; C. II, No: 12, 1943, s. 424-432; C. II, No: 11, s. 342-351; Şen, *Osmanlıda Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve Islahatları)*; Engin Çağman, *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları,* İstanbul, Kitabevi, 2010; Ahmet Öğreten, *Nizâm-ı Cedîde Dâir Askerî Lâyihalar,* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014.

79 Lewis, *a.g.e.,* s. 81-82.

80 Kenan, "III. Selim Dönemi Eğitim Anlayışında Arayışlar" isimli metninde III. Selim'e sunulan lâyihalara geniş yer ayırarak dönemdeki eğitim anlayışını incelemiştir. Krş. Seyfi Kenan, "III. Selim Dönemi Eğitim Anlayışında Arayışlar", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. S. Kenan, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, s. 129-163.

müderrisîn ve kuzât bahsi, yaptığı tahlillerle XVIII. yüzyıl ilmiyesine ilişkin belki de en detaylı kaynağı oluşturmaktadır.[81]

Abdullah Efendi, metninde ilmiye tarikine yönelik yapılması gerekenleri ortaya koyarken sadece sorunları zikretmekle yetinmemiş; müderrislik ve kadılığı birbirinden ayırarak konuya sistematik bir şekilde yaklaşmıştır.[82] Abdullah Efendi'nin sunduğu öneriler arasında müderrislik yolunun düzeltilebilmesi için dört husus ön plana çıkmaktadır. Bunlar; (1) Mülâzemet usulüne dikkat edilmesi ve imtihansız medrese ruusu verilmemesi, (2) Mevali-zâdeler arasında ilim ve irfandan nasipsiz olanlara atanma yapılması yerine hariç medresesi miktarınca maaş verilmesi, (3) İdadi müderrislerinin sayısının yüz elli - yüz seksen adedine indirilmesi ve (4) Boş ve/veya terk edilmiş medreselere atama yapılmaması, bunların dersiye[83] ve darulhadis olarak hak edenlere verilmesidir. Benzer bir yaklaşımla kadılık yolunu ele alan Abdullah Efendi yine dört temel öneri getirmektedir. Bunlar; (1) Kadılıkların sayısının artmasına neden olan mahreç kazalarının eski hallerine döndürülerek devriye mansıbı veya arpalık olarak tahsis edilmesi, (2) Hak edenlere fazlaca arpalık verilmesi –ancak bu takdirde arpalık sahiplerinin insaflı davranarak uyguladıkları aidatları azaltması ve mütedeyyin, bilgili, irfan sahibi şahısları istihdam etmesi mümkün olacaktır–, (3) Kadıların atama esnasında fıkıh ve ferâizden açık bir şekilde imtihan yapılması; hak ettikleri ve ehliyetleri sabit olmadıkça atanmaması, (4) Kadılardan vefat edenlerin mansıp kâğıtlarının sahtekârlar tarafından kullanılmasına engel olunmasıdır. Yukarıda, dönemde alınan tedbirleri incelerken de görüldüğü üzere III. Selim döneminde ilmiye teşkilatı ile ilişkili fermanlar, Abdullah Efendi'nin teklifleriyle paralellik arz etmektedir. Yine de zikrettiği tüm bu hususların, ne kadar sorun odaklı somut teklifler olsalar da, bozulmanın tüm yapısına nüfuz ettiği ilmiye tariki için yeterli olmayacağı açıktır. Lâyihaya yer verirken yazarın da bu durumun farkında olduğuna işaret eden Ahmed Cevdet Paşa, dönemde daha ileri bir adım atmanın mümkün olmaması nedeniyle Abdullah Efendi'nin söz konusu hususların düzeltmenin başlangıcı olarak ele aldığını ifade etmektedir.[84]

İlmiyedeki sorunların çözümüne ilişkin bir yaklaşım farklılığına ihtiyaç duyulduğu bir sonraki yüzyılın hemen başında kaleme alınan Mehmed Emin

81 Bkz. Dipnot 7.

82 *Tatarcık-zâde Abdullah Efendi Lâyihası*, vrk. 47b-48a.

83 Dersiye, camilerde verilecek dersler için vakfedilen vazifeyi gösteren bir tabirdir. Konuya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Zilfi, *The Ottoman Ulema 1703-1839,* s. 319.

84 *Târîh-i Cevdet*, VI, s. 45.

Behîc Efendi'nin[85] (ö. 1224/1809) *Sevânihu'l-levâyih*'inde görülmektedir. Metin, Nizâm-ı Cedîd lâyihalarından sonra, 1803 yılında kaleme alınmışsa da müellifin tasvirlerine göre ilmiye tariki halen bir düzene oturtulamamıştı. Müellif, metninde ulema arasında ehliyetli kişi sayısının çok azaldığını, Anadolu ve Rumeli'de İslami akaidin ve ilimlere rağbetin yok denecek seviyeye düştüğünü bildirmekte; ardından da söz konusu bozulmayı çözebilmek amacıyla çeşitli öneriler sunmaktadır.[86] Behîc Efendi de Abdullah Efendi'ye benzer bir şekilde tedris ve kaza ile ilgili önerilerini ayrı başlıklar altında zikretmektedir. Tedrisle ilgili önerileri arasında ön plana çıkan hususlar aşağıda sıralanmıştır:[87]

- Arap dili ve İslami ilimlere dair Türkçe risaleler ile Arapça-Farsça manzum ve mensur eserler hazırlatılarak bunlardan kısa süre içerisinde 3000-4000 adet basılarak dağıtılması,
- Medrese, cami ve mescitlerde ilim tahsili ve verilen vaaz ve nasihatler ile mekteplerdeki İslam dini öğretiminin esasları için kanunnameler hazırlanması ve basılması,
- Mescit, mabet ve medreselerin evkaf ve hizmetlilerinin araştırılarak ihtiyaç duyulanların tamir edilmesi,
- Müftülerin atandıkları medreselerde usulüne uygun yükselmelerinin sağlanması, atananların mansıplarında ilmi yaymak ve halkı doğru yola iletmek için çalışmaları ve çabalarının karşılığında da yükseltilmelerine izin verilmesi; vaizlerin ileri gelenlerinin ise uygun bir şekilde taltif edilmeleri,
- Müftü ve vaizlerin ifta ve tedris esnasında usulünce giyinmeleri, Cuma ile bayramlar dışında eşrafın konaklarına gitmemeleri, gittiklerinde de ilim sohbeti dışında işle meşgul olmamaları ve konumlarına uygun davranmaları.

Kaza ile ilgili olanlar ise;[88]

- Kadı veya naip olarak atanacakların imtihan ve seçimlerinin Rumeli ve Anadolu kazaskerleri dışında ulemanın önde gelen-

85 Emin Behîc Efendi, Alemdar Mustafa Paşa (ö. 1223/1808) ile yakınlığıyla bilinmektedir. Eseri *Sevânihu'l-Levâyih* Ali Çınar tarafından yayınlanmıştır. Hayatı için bkz. Ali Osman Çınar, *es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-Levâyih'i ve Değerlendirmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, s. x-xxvi.

86 Çınar, *a.g.t.*, s. 8.

87 Çınar, *a.g.t.*, s. 10-11.

88 Çınar, *a.g.t.*, s. 11-13.

lerinden âlim ve ârif iki kişi tarafından yapılması, bu kişilerden birinin Anadolu diğerinin ise Rumeli kadı ve naiplerinden nazır olarak seçilmesi,

- Atanacakların şeri ilimler dışında dünyevi ilimleri de bilmeleri, günün ve devletin ihtiyaçlarına uygun olarak davranmaları,
- Sahtekârlıklarıyla tanınan kapı kethüdalarının kadı ve naip atamalarına karışmamalarının sağlanması,
- Kazalara tayin olunan kadı ve naiplerin müftüler ve vaizlerle işbirliği içerisinde bulunmaları, onların da müftüler gibi gerek olmadıkça eşrafın konaklarına gitmemeleri, cami ve mescitlerde görev yapan imam ve hizmetlileri teftiş etmeleri

olarak özetlenebilir. Anlaşılacağı üzere Behîc Efendi'nin ilmiyenin durumunu çözmeye ilişkin getirdiği tedbirler içerisinde yapılacak imtihanların düzene koyulması gibi geleneksel bir takım öneriler bulunmakla beraber dönem açısından oldukça yeni kabul edilebilecek bir takım fikirler de yer almaktadır. Bunlar arasında medrese, cami vb. yerlerde yapılan ders, vaaz ve nasihatlerin içeriğine yönelik nizamnameler yayınlanması, kadı ve naipleri denetlemek üzere teftiş sistemi oluşturulması gibi ilmiye teşkilatını merkezileştirecek bir takım başlıkların yanı sıra matbaanın eğitim için kullanımı gibi döneme göre radikal sayılabilecek hususlara da yer vermektedir. Emin Behîc Efendi ilmiye teşkilatında önceki dönemlere nazaran çok daha somut bir takım önlemlere geçişi göstermesi açısından ilginç bir örnek teşkil eder. Dahası hâcegân ve kâtipler için bir medrese açılması teklifi[89] ilerleyen yıllarda memurlar için açılacak eğitim kurumlarının habercisidir.

Sonuç

XVIII. yüzyıla uzun süreli bir barış dönemiyle başlayan Osmanlı idarecileri, kısa süre içerisinde devletin içerisinde bulunduğu bozulmanın aldığı boyutun farkına varmışlar; devletin eski gücüne kavuşması için çeşitli yollara başvurmada geç kalmamışlardır. Yüzyıl içerisinde mağlubiyetlerin devam etmesi, Kırım'ın tüm gayretlere karşın elden çıkması ve sonunda da Mısır'ın işgali (1789) ne yazık ki en azından askeriyeyi düzene koymak için yapılan girişimlerin başarıya ulaşmadığını göstermektedir. Dahası, görülen bozulma devlet mekanizmalarının tümüne yayılmış; bu durumdan da en çok etkilenen alanlardan bir tanesi ilmiye teşkilatı olmuştur. XVIII. yüzyıl içerisinde ilmiye teşkilatının özellikle yapısal özelliklerinde ortaya

89 Çınar, *a.g.t.*, s. 38.

çıkan usulsüzlüklerle ilişkili çok sayıda ferman yayınlanmış; hazırlanan lâyihalarda çok sayıda öneri gündeme gelmiştir. Söz konusu girişimlerin acil önlem planlarının ötesine geçip belirli bir takım politikalar dâhilinde yapıldığı muhakkaktır. Bununla beraber özelde ilmiye, genelde tüm devlet mekanizmalarını düzene koymaya yönelik yapılan bu faaliyetlerin bir ıslah çabası mı yoksa yenilenme projesi mi olarak değerlendirilmesi gerektiği sorusu hala aydınlığa kavuşturulmayı beklemektedir. Osmanlı Devleti açısından bir kırılma dönemi olarak kabul edilen XVIII. yüzyıl Klasik dönemden Tanzimat'a geçişin en yoğun şekilde hissedildiği dönem olması hasebiyle bu soruya verilecek yanıtın aynı zamanda dönemdeki zihinsel dönüşümü anlamayı da sağlayacağı açıktır.

Islah eskiyen, bozulan yönlerin düzeltilmesi ve iyileştirilmesi anlamı taşırken; yenilenme yenisiyle değiştirme imalarını içermektedir.[90] Islah bir terim olarak her iki anlamı da kapsayacak biçimde kullanılabiliyorsa da,[91] bu durum özellikle Osmanlı tarihindeki kırılmalar ele alınırken hatalı sonuçların ortaya çıkmasına neden olacaktır. Aradaki ayrım farkına varıldığında ise diğer bir uç noktaya yönelme ihtimali gündeme gelmektedir. XVIII. yüzyıl içerisinde devleti düzene koyma adına atılan adımların birbirinden bağımsız olarak değerlendirilmesi durumunda söz konusu sorunun cevabı günümüz akademik literatüründe sıklıkla birbirinden kopuk olarak tasvir edilen iki alana işaret edecektir. Bunlardan birincisi, devletin miras aldığı teşkilatlardaki sorunları çözmek amacıyla nihai bir nizam içerisinde bulunan eski dönemlerin referans gösterilmesi neticesinde, yapılanların klasik dönemin ihtişamına geri dönmeyi ümit eden bir ıslah faaliyeti olarak görülmesidir. İkincisi ise Lale Devri'nden itibaren aşamalı bir şekilde Avrupa'ya yaklaşımın ön planda tutulması neticesinde dönemin Osmanlı'nın Avrupaî sisteme adapte olmasını da beraberinde getiren bir yenilenme süreci olarak değerlendirilmesidir. Ancak her iki açıklama biçimi de eksiklikler içermektedir.

XVIII. yüzyılın belki de en önemli özelliği, Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu durumu sistemli bir şekilde düzeltme çabası içerisinde bulunduğunu ve bunun için de kendisi dışında kalan gelişen ve değişen dünyadan faydalanması gerektiğini kavramasıdır. Dönem içerisinde yayınlanan fermanlar ve devlet ricalinin hazırladığı lâyihalarda kanun-i kadime geri dönüş sık-

90 Her iki sözcüğünde kullanım biçimleri için bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, Kubbeatı, s. 529, 1351.

91 Mehmet İpşirli, "Islahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), C.19, s.170.

lıkla dile getirilen bir husus olmaya devam ediyorsa da, yönelimin farklı bir boyut kazandığını anlaşılmaktadır. Berkes'in "eski Osmanlı örgütlerini diriltmek yolunda giden ıslahat fikri yerine Batı yöntemlerini alma yönüne çevrili ıslahat fikirlerinin filizlenmeye başladığı" [92] nı belirttiği XVIII. yüzyılda önceki dönemlerden farklı olarak Osmanlı dışından bir kaynağa müracaat etme durumu söz konusu olmuştur. Devletin iç dinamiklerinin karşılaşılan sorunları çözmede yetersiz olduğunun anlaşılması neticesinde askeri galibiyetlere imza atan Avrupa Devletleri incelenmeye ve buradaki özellikle teknik alandaki yenilikler Osmanlı topraklarına tanıtılmaya başlanmıştır. Avrupa'dan teknik gelişmeleri almanın dönem açısından nihai anlamda kültürel bir değişim anlamına gelmeyeceği anlaşılıyorsa da Tanzimat dönemi sonrasında bu iki durum arasında ayrım bu kadar kesin hatlı olmayacaktır.

Göz önünde tutulması gereken diğer bir husus, XVIII. yüzyılda devlet düzeninin iyileştirilebilmesi için çok sayıda girişim bulunuyorsa da yapılanların ortaya çıkan sorunların halline odaklı olmanın ötesine geçememiş olduğudur. Sistemin tamamına yönelik bir değişim fikrine yönelik kıpırtılar, ancak yüzyılın sonunda III. Selim'in tahta geçmesi ile ortaya çıkacaktır. İlmiyeye yakından bakıldığında da benzer bir durumun söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Dönemde içeriği ilmiye teşkilatının yapısal özelliklerine yoğunlaşsa da bu dönemde tarikin düzeltilmesi için önemli çaba gösterildiği anlaşılmaktadır. Yapılanları ise iki temel başlık altında incelemek mümkündür: teşkilat içerisindeki sorunlara odaklanarak getirilen kısa vadeli önlemler, eğitim sisteminin üzerine kurulu esasların değişmesine neden olacak uzun vadeli girişimler.

Mülâzemet, ruus imtihanı, mansıba çıkma, naip atama ve arpalık tahsisi gibi Osmanlı klasik döneminden itibaren ilmiye teşkilatının kademeleri arasındaki geçişlerin belirleyicisi olan hususlara ilişkin yaşanan usulsüzlükleri çözmek amacıyla içerisinde cezai yaptırımların da yer aldığı önlemler, dönemde özellikle üzerinde durulan sorun odaklı, ancak kısa vadeli çözüm girişimleridir. Henüz ilmiye teşkilatına aktarılmasa da, Osmanlı topraklarında yabancı uzmanların istihdamıyla başlayarak zaman içerisinde mühendishanenin kurulmasına doğru evrilen askeri eğitim ise uzun vadeli bir önlem olarak kabul edilebilir. Nitekim sadece Batılı eğitim kurumlarının değil batılı tedris usulünün de Osmanlı topraklarına tanıtılması açısından önem arz etmektedir. İlerleyen yüzyılda söz konusu tedris usulünün benimsendiği eğitim kurumlarının devlet tarafından açılmaya başlanması,

92 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 41.

bilgi ile ilgili tüm alanları kuşatan ilmiye teşkilatının omurgasını oluşturan medreseler için bir alternatif ortaya çıkaracaktır. XVIII. yüzyılda açılan mühendishanede medreselerde de ders veren ulemanın istihdam edilmesi, iki kurum arasındaki ilişkinin birbirinden kopuk olmadığını ve dönem ulemasının çoğunlukla tasvir edildiği şekilde homojen bir grup olmadığını göstermektedir.

Yüzyılın sonuna gelindiğinde nizâm-ı cedîde geçiş, sadece askeriye için değil ilmiye açısından da önemli bir süreci başlatmıştır. III. Selim'in emriyle hazırlanan lâyihalar ilmiye teşkilatının içerisindeki bozulmaların sebeplerini açıklarken geleneksel kodları kullanıyorlarsa da XIX. yüzyılın başından itibaren Batılı tekniklerin çözüm önerileri arasına giriyor olması ulemanın konuya bakışının da değişmeye başladığının bir işaretidir. Kuşkusuz bu durumu, henüz XVIII. yüzyıl gibi erken bir dönemde eğitimde yeni bir sistem oluşturma çabası olarak değerlendirmek aceleci bir yorum olacaktır. Kaldı ki dönemdeki temel kaygının yapılanları tanımlamaktan ziyade pratik önlemlerle çözüme ulaştırmak olduğu unutulmamalıdır.

Kaynakça

Abou-el-Haj, R. (1984). *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.

Ahmed Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevdet, 12 Cilt, (Tertib-i Cedid),* Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.

Akçura, Y. (2010). *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri,* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Akın, H. (2011). *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Islah Çabaları,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Argun, S. (2013). *Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulema, Waqf, and Ottoman State (1789-1839),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kanada: McGill University.

Arıkan, S. (1996). *Nizâm-ı Cedit'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin "Büyük Lâyiha"sı,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aslan, A. (2015). *18. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatından Bir Kesit: Sıdkî Mustafa Efendi'nin Günlüğü ve Mülazemet Yılları,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Atay, H. (1983). *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları – İcazetnâmeler – Islahat Hareketleri,* İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.

Atik, K. (2002). "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözülmeye İlişkin Tespit ve Teklifler", *Türkler*, C. 11, ed. H. Güzel, K. Çiçek, ve S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 45-51.

Aydüz, S. (1997). "Lale Devri'nde Yapılan İlmi Faaliyetler", *Divan,* No:3, 143-170.

Ayverdi, İ. (2016). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı.

Berkes, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Haz. A. Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Beyazıt, Y. (2009). "Osmanlı İlmiyye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)", *Belleten,* C. LXXIII, No: 267, s. 423-441.

Beydilli, K. (1983-1984). "İgnatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan). Ailesi Hakkında Kayıtlar, "Nizâm-ı Cedîd"e Dâir Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyâsî Hayatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* No: 34, s.247-314.

Beydilli, K. (1999). "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islâhât Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar,* No: 8, s. 25-64.

Beydilli, K. (2010). "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi,* Ed. Seyfi Kenan, İstanbul : İSAM Yayınları, s. 27-57.

Cihan, A. (2004). *Reform Çağında Osmanlı İlmiyye Sınıfı.* İstanbul: Birey.

Çağman, E. (2010). *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları.* İstanbul: Kitabevi.

Çınar, A. O. (1992). *es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-Levâyih'i ve Değerlendirmesi,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çolak, S. (2002). "Patrona Halil Ayaklanması'nı Hazırlayan Şartlar ve İsyanın Pây-i Tahttaki Etkileri", *Türkler*, Ed. H. Güzel, K. Çiçek, ve S. Koca, C. 12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 525-530.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa (1969). *Devlet Adamlarına Öğrütler - Osmanlılarda Devlet Düzeni,* Haz. H. R. Uğural, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Demir, U. (2015). *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedi - Humbaracı Ahmed Paşa,* İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Furat, A. Z. (2015). "Fetih Sonrasında Osmanlı Eğitim Anlayışının Şekillenişi: Klasik Dönem Müderrislik İmtihanları", *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikri Eserler, İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, Ed. Ö. M. Alper, M. Arıcı, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 11-31.

Gökbilgin, M. T. (1964). "Nizâm-ı Cedîd", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, C. 9, s. 309-318

Gündüz, M. (2012). *XVIII. Asrın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Islah Hareketleri,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Heyd, U. (1993). The Ottoman 'Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *The Modern Middle East*, Ed. A. Hourani, P. Khoury, ve M. Wilson, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, s. 29-59.

İpşirli, M. (1988). "Abdullah Efendi, Tatarcık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), C. 1, s. 99-100).

İpşirli, M. (1999). "Islahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), C.19, s.170-174.

İpşirli, M. (2006). "Mustafa Efendi, Hamîdîzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), C. 31, 298-299.

Itzkowitz, N. (1962). "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, No:16, 73-94.

Kaçar, M. (1994). *Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karakaya, Y. (1996). *Mustafa Rasih Efendi'nin 1793 Tarihli Rusya Sefâretnâmesi,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karal, E. Z. (1940). "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat I, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile*, İstanbul: Maarif Matbaası, s. 13-30.

Karal, E. Z. (1942). "Nizam-ı Cedid'e Dair Layihalar", *Tarih Vesikaları*, C. I, No: 6, 1942, s. 414-425; C. II, No: 8, 1942, s. 104-111; C. II, No: 12, 1943, s. 424-432; C. II, No: 11, s. 342-351.

Karal, E. Z. (1960). "Ebubekir Ratıb Efendi'nin Nizam-ı Cedid Islahatı'ndaki Rolü", *V. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 12-17 Nisan 1956: Kongreye Sunulan Tebliğler), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 347-355.

Karal, E. Z. (1988). *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları -Nizam-ı Cedit- 1789-1807,* (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi, - Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), V. Cilt,* (9. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kenan, S. (2010). "III. Selim Dönemi Eğitim Anlayışında Arayışlar", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, Ed. S. Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları, s. 129-163.

Koç, Y., ve Yeşil, F. (2012). *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800),* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Koçer, H. (1991). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923),* Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

Koçi Bey (1939). *Koçi Bey Risalesi,* Haz. A. K. Aksüt, İstanbul: Vakit.

Lewis, B. (2009). *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Çev. Babür Tuna, (3. Baskı), Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Mardin, E. (1956). *Huzur Dersleri,* İstanbul: Akgün Matbaası.

Naff, T. (1977). "Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed. T. Naff, R. Owen, Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, s. 88-107.

Orhonlu, C. (1967). "Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risâle "Risâle-i Terceme"", *Belgeler,* C. IV, No: 7-8, 39-49.

Ortaylı, İ. (1979-80). "18. Yüzyılda İlmiyye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", *ODTÜ Gelişme Dergisi*(Özel sayı), 155-159.

Öğreten, A. (2014). *Nizâm-ı Cedîde Dâir Askerî Layihalar,* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özcan, B. (2002). “Sultan III. Selim Devri Islahat Hareketleri (Nizâm-ı Cedîd)”, *Türkler,* C. XII, ed. H. Güzel, K. Çiçek, ve S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 671-682.

Özkaya, Y. (1985). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı,* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Özkul, O. (1996). *III. Selim Döneminde Osmanlı Ulemâsı ve Yenileşme Konusundaki Tutumları (1789-1807),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özkul, O. (2005). *Gelenek İle Yenilik Arasında Osmanlı Ulemâsı,* İstanbul: Birharf Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1946). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 3 Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Pamuk, Ş. (2017). *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914,* İstanbul: İletişim.

Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmaîl Âsım Efendi (2013). *Târîh-i Râşid ve Zeyli,* Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, 3 Cilt, İstanbul: Klasik Yayınları.

Repp, R. C. (1977). “The Altered Nature and Role of the Ulema”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History,* ed. T. Naff, R. Owen, Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, s. 277-287.

Sabev, O. (2016). *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni,* İstanbul: Yeditepe.

Şakul, K. (2005). “Nizâm-ı Cedid Düşüncesinde Batılılaşma ve İslami Modernleşme”, *Dîvân,* No: XIX, s. 117-150.

Sariyannis, M. (2015). *Ottoman Political Thought up to the Tanzimat: A Concise History,* Rethymno, Greece: Foundation for Research and Technology-Hellas - Institute for Mediterranean Studies.

Sarıkaya, Y. (1999). “Osmanlı Medreselerinin Gerileme Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi,* No: 3, s. 23-39.

Savaş, A. İ. (1999). “Lâyiha Geleneği içinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler”, *Bilig - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,* No: 9, s. 87-113.

Şen, A. (1995). *İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem,* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Şen, A. (2003). *Osmanlıda Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve Islahatları),* Ankara: Fecr Yayınları.

Sertoğlu, M. (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi, Resimli-Haritalı* (Cilt 5), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Süleyman Penah Efendi (2018). *Mora İhtilâli (1770),* Haz. Abdullah Zararsız, (2. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları.

Tatarcık Abdullah Efendi (1332 ve 1334). “Nizâm-ı Devlet Hakkında Mutâlaʻât”, *Târih-i Osmâni Encümeni,* No: 41, 1332, s.257-284; No: 43, s. 15-34.

Tatarcık-zâde Abdullah Efendi. *Tatarcık-zâde Abdullah Efendi Layihası,* Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi no. 4890, (37a-76a)

Telci, C. (1999). "Bir Osmanlı Aydınının XVIII. Yüzyıl Devlet Düzeni Hakkındaki Görüşleri: Penah Süleyman Efendi", *Osmanlı*, C.VII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, s. 178-188.

Unat, F. R. (1941). "Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri, Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları", *Tarih Vesikaları,* C. I, No: 2, s. 107-121.

Unat, F. R. (1968). *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri,* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Uzunçarşılı, İ. H. (1973). *Osmanlı Tarihi, II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar*, C. III/1, (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Uzunçarşılı, İ. H. (1975). "Tosyalı Ebûbekir Ratib Efendi", *Belleten,* C. XXXIX, No: 153, s. 49-76.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* (3. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar, IV. Cilt, 1. Bölüm*, (7. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Osmanlı Tarihi, XVIII. yüzyıl, IV. Cilt, 2. Kısım,* (6. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yeşil, F. (2010). *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799),* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi (2017). *Fransa Sefaretnamesi,* Haz. Abdullah Uçman, İstanbul: Dergah Yayınları.

Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar - Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hırzü'l-Mülûk,* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yurdakul, İ. (2008). *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876),* İstanbul: İletişim Yayınları.

Yurdakul, İ. (2010). "III. Selim'in İlmiye Islahatı Programı ve Tatbikatı", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, Ed. Seyfi Kenan, İstanbul: İSAM, s. 105-127.

Zilfi, M. (1976). *The Ottoman Ulema 1703-1839, The Route to Great Mollaship,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Chicago: The University of Chicago.

Zilfi, M. (1977). "The Diary of a Muderris: A New Source for Ottoman Biography", *Journal of Turkish Studies,* No:1, 157-174.

Zilfi, M. (1993). "A Medrese for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century", *Journal of the American Oriental Society,* C. CXIII, No: 2, s.184-191.

Zilfi, M. (2006). "Ottoman Ulema", *The Cambridge History of Turkey, The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 209-225.

Kariyerinin Başında Bir Osmanlı Kadısı'nın Hatıraları: Sıdkî Mustafa Efendi Günlüğü[1]

Ali Aslan

Doktor Adayı, Yazma Eser Kurumu.

Özet

Günlükler, hikâye ettikleri hadiselerin bir kısmı itibariyle birer tarih vesikasıdır. Hatta tarihî vesikalar içerisinde insanın duygu ve düşüncesini en çok yansıtan kaynaklardan biridir.

Günü gününe tutulan bu notlarda insana dâir pek çok bilgi, duygu ve düşünceyi bulabilmek mümkündür. Osmanlı dönemi özelinde İslam dünyası genelinde günlük yazarları şahsî bilgilerini günlüklerine yansıtmakta biraz ketûm olsalar da bu şahısların duygularını ve şahsî bilgilerini hiç yazmadıkları anlamına gelmediği gibi satır araları iyi okunduğu zaman pek çok duygunun metinden çıkarılabilmesi mümkün olabilmektedir.

Osmanlı dönemine ait keşfedilip çalışılan günlüklerin -sayısı az olmakla birlikte- tarih yazımı açısından önemi, kaynaklarda bulunmayan bazı ayrıntıların günlüklerde yer almasıdır. Bu çalışma konu olan günlük her ne kadar hacmi küçük olsa da özellikle ilmiye sınıfına ait pek çok ayrıntıyı içermektedir.

XVIII. yüzyılda kendisi de bir ilim adamı olan Sıdkî Mustafa'nın (ö. 25 Zilhicce 1204/5 Eylül 1790) günlüğü, kendisine ait pek çok satır arası bilgiyi kapsadığı gibi dönemin ilim ve tedrîs hayatına, ulemâ biyografilerine katkı sağlayacak niteliktedir. Yazarının vazife beklediği ve mülâzemet dönemini kaleme aldığı günlük, 1162-1169/1749-1756 yılları arasını kapsamaktadır.

1 Bu makale yazara ait "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatından Bir Kesit: Sıdkî Mustafa Efendi'nin Günlüğü ve Mülâzemet Yılları" adlı Yüksek Lisans Tezinin bir kısmının yeniden düzenlenmesi ve birtakım eklemeler yapılması ile ortaya çıkmıştır. Bu çalışma ve sonraki aşamalarda yardım ve desteklerini gördüğüm kıymetli hocam Prof. Dr. Zeynep Tarım'a çok teşekkür ederim.

Günlük; içerisinde yoğun olarak yer alan tarihî malumatı da göz önünde bulundurarak tarih yazımında farklı türleri andırsa da yazarın dünyasını, gündelik hayatını, üslubunu, sevgi ve öfkesini, ilgisini ve dikkatini çekenleri yansıtmaktadır. Günlük yazarı ilmiye tarikinin henüz başında yer alan genç bir mülâzımdır. İlmiye tarîkine ilk adımına ve kariyerinin bir kısmına günlükte rastlanan Sıdkî Mustafa, ordu kadılığına kadar yükselmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihi, İlmiye Teşkilatı, Günlük, Sıdkî Mustafa, Mülazım.

Memorıes of an Ottoman Judge in The Beginning Of His Carıer: Diary of Sıdkî Mustafa Efendi

Abstract

Diaries are historical documents, by being a narrator of some events. In fact, among other historical documents, diaries reflect pure thoughts and emotions of the writer.

Day-by-day taken notes provides various information, thought and emotion about different people. In the Islamic Culture, especially for Ottoman period, diary writers are reticent to mention about their personal information. However that cannot be said the diaries don't tell anything, when focused on the subtext, which gives different information.

Even though, diaries, belongs to Ottoman period, are rarely explored and studied; their significance for the historiography is that provides some detailed information, which is non-mentioned in the basic sources. Although, the diary, in this presentation, seems little about the size; it includes detailed information about "İlmiye" class.

As a scientist of XVIII. century, Sıdkî Mustafa's (d. 25 Zilhicce 1204/5 September 1790) diary; not only mentions about his personal information, but also represents educational system of the period and gives information about various "ulema" biographies. It contains the writer's waiting for duty and "mülazemet" period, the years between 1162-1169/1749-1756.

The diary, includes extensive historical information which resembles various historical narratives; it also demonstrates writer's daily life, style, love and anger, interests and curiosities. Writer of the diary, was in the beginning of his "İlmiye" carrier as a young "mülazım". The first step and some parts of Sıdki Mustafa's carrier had mentioned in the diary, and he had reached "military judge" position in his carrier.

Keywords: Ottoman History, Ilmiya, Diary, Sıdkî Mustafa, Mulazim

Giriş

Bu makale, XVIII. yüzyılın ortalarında İstanbul'da bir ilmiye mensubunun mülazemet yıllarında kaleme aldığı günlüğü konu edinmektedir. Çalışmaya konu olan günlük içerisinde yer alan bilgiler ışığında tarih metinleri (kronikler) ile benzerlik gösterse de yoğun ulema bilgisi yanında tarihî malumat ve şahsî dikkatler göz önünde bulundurarak tarih yazımında hatırat, günlük vb. farklı türleri andırdığı söylenebilir. Şöyle ki günlük; özellikle ulemaya dair atama ve diğer malumatların yanı sıra yazarın dünyasını, gündelik hayatını, üslubunu, sevgi ve öfkesini, ilgisini ve dikkatini çekenleri de yansıtmaktadır.

Günlükler, hikâye ettikleri hadiselerin bir kısmı itibariyle birer tarih vesikasıdır. Hatta tarihî vesikalar içerisinde insanın duygu ve düşüncesini en çok yansıtan kaynaklardan biridir. Günü gününe tutulan bu notlarda insana dâir pek çok bilgi, duygu ve düşünceyi bulabilmek mümkündür. Osmanlı dönemi özelinde İslam dünyası genelinde günlük yazarları şahsî bilgilerini günlüklerine yansıtmakta biraz ketûm olsalar da bu şahısların duygularını ve şahsî bilgilerini hiç yazmadıkları anlamına gelmediği gibi satır araları iyi okunduğu zaman pek çok duygu ve şahsî malumatın metinden çıkarılabilmesi mümkün olmaktadır.

Osmanlı döneminde -şu ana kadar bilinen- Türkçe günlükler içerisinde bu çalışmaya konu olan Sıdkî Mustafa'ya ait günlük hariç dört günlük daha çalışılmıştır. Bunlar -kronolojik olarak- Seyyid Hasan'a ait *Sohbetnâme*[2], Niyâzî-i Mısrî'ye ait "*Mecmûa-i Kelimât-ı Kudsiyye*[3]", Sadreddinzâde Telhîsî Mustafa Efendi'ye ait "*Cerîde*[4]" ve İstanbul Soğanağa Camii imamı Hâfız Mehmed b. Süleyman tarafından yazılan "*Cerîde*[5]"dir. Burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir mesele de bu eserler; kendi yazarları, onları okuyan okuyucular ve modern araştırmacılar tarafından nasıl adlandırıldıklarıdır. Bahsedildiği üzere bu günlüklere yazarları tarafından verilen ortak

2 Bu eser, Aykut Can tarafından "Seyyîd Hasan, Sohbetnâme, I. cilt, (1071-1072/1660-1661), (İnceleme-Metin)" ismiyle Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmış ve 2. Cildinin Ayşe Akkılık tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlandığı belirtilmiştir.

3 Daha fazla bilgi için bkz. Niyâzî-i Mısrî, *Niyazî-i Mısrî'nin Hatıraları*, haz. Halil Çeçen, İstanbul, Dergah Yayınevi, 2006.

4 Daha fazla bilgi için bkz. Selim Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 2013.

5 Daha fazla bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.

bir isim yoktur. Mesela Sıdkî Mustafa'ya ait günlükte esere dâir herhangi bir isimlendirme yapılmamışken zahriyesinde sonradan bir okuyucu (Kütüphane görevlisi olabilir) tarafından "**vekâyi'**" kelimesi yazılmıştır. Kütüphane kataloğunda "yevmiyye" olarak kayıtlı eser bugün "**günlük**" addolunmaktadır. Aynı şekilde Niyâzî-i Mısrî'nin eserine bakılacak olursa esere yazar, "Târîh" derken Kütüphane kataloğunda "Mecmûa-i Kelimât-ı Kudsiyye" olarak kayıtlı olan eser, bugün "**günlük**" olarak değerlendirilmekte olup hatırat olarak çalışma yapılmıştır. Telhîsî Mustafa Efendi ve İmam Hafız Mehmed b. Süleyman tarafından kaleme alınan Cerîdeler ise "**günlük**" olarak çalışmalara konu olmuştur.

Sıdkî Mustafa Günlüğü

Günlük, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY. 10985[6] numarada "yevmiye" adıyla kayıtlıdır. XVIII. yüzyıla ait bu günlüğün vişneçürüğü renkli cildinin sonradan yapıldığı anlaşılmaktadır. Günlüğün zahriyesinde Mahmud Kemal İnal'a ait 23 Cemaziyelâhir 1318/18 Ekim 1900 tarihli temellük kaydı bulunmaktadır. Yine bu sayfada muhtemelen bir okuyucu tarafından yazılmış "vekâyi'" kelimesi göze çarpmaktadır. Günlüğün kağıt boyutu 172x113 ölçülerinde, yazı alanı ise muhtelif olup küçük ebatlı bir defterdir. Günlükte iki varak numaralandırması bulunmaktadır. Üzeri çizilen varak numaraları hatalı olduğundan sonradan doğru olarak yeniden numaralandırma yapılmıştır. Doğru numaralandırmaya göre varak sayısı 39'dur. Bu varaklardan 11a, 14b, 15a, 17b, 18a-b, 19a, 20b, 21a, 39a sayfaları boş olup 14a-b varağı yarısından kopmuştur. Günlüğün neredeyse tamamı siyah mürekkeple yazılmışken sadece 7b, 8a, 10a-b sayfalarında çok olmasa da kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Günlükte satır sayıları birbirinden farklıdır. Bazı sayfaların yarısı boş iken bazı sayfalar varağın sonuna kadar yazılmış, hatta bazı sayfalarda yazıya mâil ve dikey olarak devam edilmiştir. Yazı karakteri bazı yönleriyle ta'lîk yazıya benzese de yazara özgü olduğu söylenebilir.

Günlük, Sıdkî Mustafa tarafından XVIII. yüzyılda gündelik dil olan basit Osmanlı dönemi Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Sıdkî Mustafa günlüğünü yazmaya 1 Muharrem 1162/22 Aralık 1748 tarihinde başlayarak 1 Receb 1169/1

6 Eski numarası İbnü'l-Emin Koleksiyonu Y3580 olan yazmaya bundan sonra yapılacak atıflar "Günlük" şeklinde olacaktır. Ayrıca makalenin dizgi aşamasında bu günlük metninin transkript çalışmasının daha önce merhum Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu hoca tarafından Veysel Karasu'ya bitirme tezi olarak hazırlatıldığı bilgisini veren Prof. Dr. Fikret Sarıcaoğlu hocama teşekkür ederim. Bahsedilen bitirme tezine İÜEF Kütüphanesi TE 2262 numaradan ulaşılabilir.

Nisan 1756[7] tarihinde son vermiştir. Günlük içerisinde yer alan bilgiler kronolojiktir. Bunun istisnası 33a varağıdır. Şöyle ki 32b'de yer alan son bilgi 1166 yılı Zilhicce ayının 28. Salı günüdür. Fakat 33a'da tekrar 28 Cemâziyelevvel Cumartesi olarak başlamaktadır. 33b'de ise 33a yok kabul edildiğinde kronolojiye uygun olarak 1167 yılı Muharrem ayı başlamaktadır. Bu noktada 33a'da yazılı bilgilerin buraya ait olamayacağı açıktır. Son tahlilde bu bilgilerin nereye ait olduğu sorgulanabilir. Dikkatli bakıldığında bu bilgilerin günlüğün son kısmı olduğu anlaşılacaktır. Bu verinin sıhhatine bir delil de 33a sayfasının son girdisinde yer alan bilgidir. Buna göre Sadrazam Mehmed Sa'id Paşa azledilmiştir ki Paşanın Sadrazam tayin edilip, azledilmesi 1169/1755-56 senesi içerisinde gerçekleşmiştir.[8] Dikkatli bakıldığında bu tayin ve azil olayı günlükten de anlaşılmaktadır. 37b sayfasında yer alan 19 Muharrem 1169/25 Ekim 1755 tarihli kayıtta Silahdar Ali Paşa sadaretten azledilerek Kethüda Said Paşa sadrazam olmuştur. Dolayısıyla 37b sayfasında sadrazam olunmuşken daha geride 33b sayfasında sadaretten azil mümkün değildir. Bu bilgilerden sonra akla gelmesi muhtemel diğer bir soru ise bu ifadelerin neden buraya yazıldığı olabilir. İhtimal kaydını elden bırakmadan şöyle söylenebilir: Yazar burada elinde bulunan defterin sonuna gelmiş ve geriye doğru yazılabilecek ilk kısma herhangi bir işaret vermeksizin bu bilgileri kaydetmiştir. Sonuç olarak günlüğün kronolojisinde bunun dışında herhangi bir farklılık-yanlışlık görülmemiştir.

Günlüğün Aidiyeti

Günlük yazarı günlükte isminden hiç bahsetmezken kendisine ait şahsî (kimliğine işâret edebilecek) bilgilerden sınırlı düzeyde bahsetmektedir. Günlük yazarının kimliğine İ.Ü Nadir eserlerde yer alan başka bir yazma üzerinden ulaşılmıştır.[9] Bu yazmaya göre 12 Receb 1167/5 Mayıs 1754 tari-

7 Günlük, vr. 33a'da yer alan bu son bilginin tarihini Sıdkî Mustafa muhtemelen Ay'ı görmediği için 30 Cemaziyelâhir 1169 olarak kaydetmiştir. Bu tarihin 1 Receb 1169 olduğu bilgisi ve daha fazlası için bkz. Seyyid Mehmed, *Vak'a-nüvîs Hâkim Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, (haz. Tahir Güngör, Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2014, s. 357; Nevzat Sağlam, *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı 1166-1168/1752-1774 (İnceleme ve Metin)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2014, s. 77.

8 Mehmed Şem'î, *Esmâru't-Tevârih*, Ali Emiri Kütüphanesi Tarih, 38, vr.14b.

9 İ.Ü Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 8879, vr. 12a; Madeline C. Zilfi, "The Diary of a Muderris: A New Source for Ottoman Biography", *Journal of Turkish Studies,* Volume I (1977), s. 157-174; Madeline C. Zilfi, "Bir Müderrisin Günlüğü: Osmanlı Biyografi Çalışmaları için Yeni Bir Kaynak", *Doğu Batı*, S. 20 (2002), çev. Selim Karahasanoğlu, s. 185-194.

hinde Kılıç Ali Paşa Medresesi râbi' derecesiyle müderrislik ruûsunu alan şahıs Sıdkî Mustafa'dır. Bu yazma aslında Şeyhülislamlıkta Kazasker Ruznamçeleri dikkate alınarak hazırlanan tarîk defteri'dir.[10] Bu defterde Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (1132/1719-1720) Şeyhülislamlığı döneminden başlayarak Kadızâde Mehmet Tâhir Efendi'nin (13 Rebîu'l-evvel 1241/26 Ekim 1825) zamanına kadar hâriç ruûsu almış kimselerin ruûsları ve daha sonra bulundukları mansıbların tarihleri zikredildikten sonra biliniyorsa vefat tarihi de eklenmiştir. Bu defterin benzeri (bu defterde bulunanların dışında sonraki dönemlere ait bilgileri de ihtiva eden) iki deftere daha yapılan araştırma sonucunda tesadüf edilmiştir.[11] Bu tarîk defterlerinde -her ne kadar çok ayrıntı zikredilmese de- şahısların biyografilerine dâir önemli bilgiler yer almaktadır.

Günlük üzerinden âidiyyet irdelenecek olursa Sıdkî Mustafa'nın ruûs aldığı 12 Receb 1167 tarihinde ikisi zadegân, ikisi müşeffa' kalan yirmi altısı imtihanlı olmak üzere toplam otuz kişi müderris olmuşlardır.[12] Fakat zikri geçen tarik defterinde on yedi kişinin bilgileri mevcuttur.[13] Günlükte "*Şeyhulislam Efendi medrese imtihanına tenbîh edip*"[14] ifadesi ile yapılan imtihanın müderrislik imtihanı olduğu anlaşılmaktadır. Yani burada ismi zikredilmeyenlerin kadı olarak atanma ihtimali düşüncesi bu karine ile izâle edilebilir.[15] Burada [Sıdkî Mustafa'nın yazdıklarının doğru olduğu durumundan hareketle] sorulması gereken soru tarîk defterinde neden bütün ruûs alanlar zikredilmediği veya neden sadece bu isimlerin zikredildiğidir. Bu durumda günlük ve tarîk defterinde yer alan bilgileri birlikte düşündüğümüzde ya bazı isimler imtihandan başarılı oldukları halde tarîk defterinde isimleri yer almamış veyahut bu zikredilmeyenler farklı -belki

10 Bu defteler kullanılarak hazırlanan bir tez için bkz. Arzu Güldöşüren, *19. Yy'ın İlk Yarısında Tarîk Defterlerine Göre İlmiye Ricâli*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlâhiyat Ana Bilim Dalı İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul, 2004.

11 Süleymaniye Kütüphanesi Mehmed Zeki Pakalın Koleksiyonu numara 10; Ali Emiri Millet Kütüphanesi Müteferrik bölümü numara 56.

12 Günlük, vr. 31a.

13 İÜ, Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 8879, vr. 12a-b.

14 Günlük, vr. 30b.

15 Günlükte adet itibariyle zikredilmelerine rağmen tarîk defterinde bundan eksik sayı verilmesine bir başka örnek ise şudur ki: 23 Muharrem 1163/2 Ocak 1750 tarihinde aralarında Sıdkî Mustafa'nın bulunduğu medreseden mülâzımların da olduğu imtihandan on iki artı yedi toplam on dokuz kişi müderris olmuştur. Fakat tarîk defterinde aynı tarihte hâric ruûsu alıp ismi zikredilenlerin sayısı dokuzdur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Günlük, 31b; Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Müteferrik, 56.

de daha yüksek- bir atamaya nâil olmuş olabilirler. Belki de bu defterleri kazasker ruznamçelerinden alınan bilgilerle hazırlayanların başka bir tasarrufu bulunmaktadır. Bu sorulara net cevaplar bulunamamış olmakla birlikte şu denilebilir ki şayet bahsedilen ruûs tarihinde ismi zikredilmeyenler arasında Kılıç Ali Paşa medresesine[16] râbi‘ derecesiyle atanan bir başka müderris yoksa bu durumda tek ihtimal Sıdkî Mustafa kalmaktadır. Fakat aynı derece ile aynı medreseye atanan -her ne kadar uzak bir ihtimal olsa da- başka bir müderris var ise o takdirde aidiyet durumu değişebilirdi. Fakat bu aidiyete dâir diğer ihtimalleri ortadan kaldıracak bir başka delil ise günlükte Sıdkî Mustafa'nın kardeşinin Manisa'dan yanına gelmesi ve Manisa'ya ait kadılık atamalarına ilgisinin olması onun Manisalı olduğuna işâret kabul edilebilecek iken Sadullah Enverî'nin *Enverî Târihi*'nde Sıdkî Mustafa'ya için "*belde-i Manisa'dan neş'et ve sinn-i temyîze bülûğundan sonra Âsitâne-i saâdete azîmet eyleyip Murtaza Efendi meşîhatından ya'nî altmış yedi târîhleri hilâlinde bi'l-imtihân silsile-i müderrisîne iltihâk*"[17] ifadesi ile onun Manisalı olup bülûğ çağından sonra İstanbul'a geldiği ve [11]67 yılı sonlarında silsile-i müderrisine iltihâk ettiği ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu delillerin birbirleriyle uyumu neticesinde günlüğün Sıdkî Mustafa'ya aidiyeti kesin olarak söylenebilir.

Günlük Metninin Bir Tarihî Kaynak Olarak Değeri

Bu çalışmaya konu olan günlük; içerisinde yer alan atama-azil, ulemâ ve devlet ricâline ait önemli bilgiler itibariyle kroniğe yakın bir hüviyet taşır. Sıdkî Mustafa günlüğünü 1162-1169/1749-1756 yılları arasında kaleme aldığından bu döneme ait kroniklerle mukayesesi günlüğün kaynak değeri hakkında bir fikir verecektir. XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihçiliği düşünüldüğünde günlüğün kapsadığı döneme ait kronikler **Şemdânîzâde Süleyman Efendi'nin** *Mür'i't-Tevârih*'i, **İzzî Süleyman Efendi'nin İzzî** *Târih*'i, Seyyid Mehmed'in *Hâkim Tarihi* ve bu kroniklerin bir kısmını kaynak olarak kullanan Ahmed Vâsıf Efendi'nin *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*'ı olarak ifade edilebilir. Bu kronikler içerisinde Seyyid Mehmed ve Ahmed Vâsıf Efendi'nin tarihleri ile Sıdkî Mustafa günlüğünün 1166/1752-53 tarihleri genel itibariyle mukayese edildiği vakit şunlar söylenebilir: Bazı küçük

16 Tophane bölgesinde yer alan medrese hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara, TTK, 2000.

17 Ü. Filiz Bayram, *Enverî Tarihi Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2014, s. 727.

farklılıkları olmakla birlikte bu yıl içerisinde Sıdkî Mustafa günlüğü ve diğer kroniklerde yer alan tarih bilgileri genel itibariyle uyumludur. Bu mukayese sonucunda Sıdkî Mustafa'nın günlüğüne bütün atamaları almadığı anlaşılmıştır. Bununla birlikte kronikler sadece devlet ricâli düzeyinde bilgi ve vefatlara yer vermişken Sıdkî Mustafa'da özellikle ulemâ bilgi ve vefat haberlerinin daha fazla yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla günlük, bu döneme ait ulemâ hakkında yapılacak çalışmalarda ana kaynak konumundadır. Pâdişaha ve devlet ricâline ait bilgilerde genel manada bir birliktelik söz konusudur. Kronikler; genel manada devlet meseleleri ve bunların uzantılarına yoğunlaşmışken Sıdkî Mustafa'dan havanın durumu, güneş tutulması, güneşin hangi burçta olduğu, talebeye kitap okutmaya başladığı, kardeşi hakkında bilgiler, kendi nikahı vd. bilgiler anlaşılmaktadır. Kroniklerde anlatım üslubu uzun, ağır ve resmi iken Sıdkî Mustafa daha kısa, sade, samimi ve doğal bir üslup tercih etmiştir.[18]

Kaynaklara Göre Sıdkî Mustafa

Sıdkî Mustafa hakkında bahsi geçen tarik defterinin dışında arşiv kaynaklarında, *Enverî Tarihi*'nde ve *Sicill-i Osmânî*'de bilgiler yer almaktadır. Tarîk defterine göre Sıdkî Mustafa'nın 1195/1780-81 tarihinde Yenişehir[19], 1 Zilkade 1202/3 Ağustos 1788 tarihinde Mısır Kadısı[20] olduğu 1204/1789-90 tarihinde ise Mekke payesini aldığı anlaşılmaktadır.[21] Sicill-i Osmânî'de Mekke payesini aldığı ve Ordu Kadısı olduğu zikredilmiştir.[22] Yapılan arşiv taramasına göre Sıdkî Mustafa'nın Ramazan 1170/Mayıs-Haziran 1757 tarihinde Yanya'da, 15 Muharrem 1184/ tarihinde İzmir'de, 26 Safer 1190/16 Nisan 1776 tarihinde Ankara'da görev yaptığı anlaşılmaktadır.[23] Fakat bu üç göreve ait belgelerin sonunda Sıdkî Mustafa'nın imzası aynı şekilde "el-abdü'd-dâ'î

18 Günlük, vr. 25b-29b; Seyyid Mehmed, *A.g.t*, s. 1-69; Ahmed Vâsıf, A.g.t., s. 9-23.

19 Ayrıca bkz. Taylesânîzâde Hâfız Abdullah Efendi tarihine göre Yenişehr-i Fener'den mazul Sıdkî Mustafa 20 Cemaziyelevvel 1199 tarihinde Şeyhülislâm tarafından müfettiş tayin edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taylesânîzâde Abdullah Efendi, *Taylesânîzâde Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı*, (haz. Feridun Emecen), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2003, s. 64.

20 Ayrıca bkz. Taylesânîzâde Abdullah, A.*g.e*. s. 284; Ali Osman Çınar, *Mehmed Emîn Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1999, s.7.

21 İÜ, Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 8879, vr. 12a.

22 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, (Yayına hazırlayan Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, C. 5, s. 1506.

23 BAO, AE. SMST. III, 2109; BAO, AE. SMST. III, 23560; BAO, AE. SABH.I, 7925.

li'd-devleti'l-aliyye el-müvellâ[24] hilâfeti bi-medîne-i Yanya/İzmir/Ankara" yazılı olmasına ve belgelerde Kadı veya nâib ifadesi geçmemesine rağmen arşiv özetlerine Yanya ve Ankara için nâib İzmir için kadı olarak yansımıştır. Günlükten yola çıkarak Sıdkî Mustafa gibi ilmiye tarikinin henüz başında biri için muhtemelen ilk olarak Yanya'ya kadı nâibi olarak gittiği düşünülmektedir. Bunun dışında bir de 29 Şevval 1203/23 Temmuz 1789 tarihli belgeden o tarihte Ordu Kadısı olduğu anlaşılmıştır.[25]

Sadullah Enverî[26] Sıdkî Mustafa için yazdığı terceme-i halinde "*Mevlânâ-yı mûmâ-ileyh belde-i Manisa'dan neş'et ve sinn-i temyîze bülûğundan sonra Âsitâne-i saâdete azîmet eyleyip Murtaza Efendi meşîhatından ya'nî altmış yedi târîhleri hilâlinde bi'l-imtihân silsile-i müderrisîne iltihâk ve doksan dört senesi esnâsında mahrec menâsıblarından Yenişehir mansıbında neşr-i âsâr-ı mahâsin-i ahlâf eylemişidi. Bundan sonra Kahire-i Mısr'a kadılık ile eşbâhına i'tilâ ve andan min-gayr-i iznin farîza-i haccı edâ eyleyip yine Âsitâne-i saâdete ric'at ve andan Mekke pâyesiyle mevkib-i hümâyûna azîmet eyledi idi. Ömrü sekseni mütecâviz ve tis'îne mütenâhiz bir pîr-i rûşen-zamîr idi.*"[27] demektedir. Enverî'de "*Ömrü sekseni mütecâviz ve tis'îne mütenâhiz*" ifadesiyle Sıdkî Mustafa'nın takriben 1115-1125/1703-13 yılları arasında doğmuş olabileceği bilgisine ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Çünkü yine Enverî'nin kendisi Sıdkî Mustafa için buluğ çağından sonra İstanbul'a gelip 1167/1754 tarihinde silsile-i müderrisîne iltihak ettiğini ifade etmiştir. Her ne kadar Sıdkî Mustafa'nın medrese eğitiminin ne kadar sürdüğü bilinmese de günlükten anlaşılan ve Enverî'de de ifade edilen 1167 senesinde ruûs aldığından hareketle zikri geçen tarihlerden sonra doğmuş olmalı ve yaşı da o kadar fazla olmamalıdır. Sadullah Enverî; 1194/1780 tarihinde Yenişehir'e atandığından bahsetmiş, Mısır Kadısı olduğunu söyleyerek daha sonra Mekke payesini aldığını da ifade etmiştir. Hac farizasını yerine getiren Sıdkî Mustafa Enverî'ye göre Ordu Kadısı olarak Rusçuk cânibinde ibkâ

24 Okunamayan "el-müvellâ" kelimesine Mübahat S. Kütükoğlu'nun, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, İstanbul, Kubbelaltı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1994, s. 348'de rastlanmıştır. Burada Kütükoğlu, bu imza formunun Kadı ve Nâibler tarafından kullanıldığını ifade etmiştir.

25 BAO, HAT, 55069.

26 Ahmed Vâsıf Efendi Enverî'nin terceme-i halini anlattığı yerde Sıdkî Efendi'nin Enverî'yi istishab ettiğinden bahsederek Ordu Kadısı Sıdkî Mustafa ile Sadullâh Enverî arasında var olan hukuka işaret etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bknz. Ahmed Vâsıf Efendi, Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâiku'l-Ahbâr (1209-1219/1794-1805), haz. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2017, s. 20.

27 Ü. Filiz Bayram, a.g.t., s.727-728

olunmuşken 25 Zilhicce 1204/5 Eylül 1790 tarihinde vefat etmiş, Rusçuk'ta Paşa Câmi'î'nin hazîresine defnedilmiştir. [28]

Yapılan arşiv taramasında da karşılaşılan ve takriben aynı dönemde yaşayıp 1183/1769 yılında vefat eden Mustafa Sıdkî[29] isimli zât ile 1204/1790 yılında vefat eden günlük yazarı Sıdkî Mustafa birbirine karıştırılmamalıdır. Hem vefat tarihleri hem de kariyerleri bunların birbirinden farklı kişiler olduğunu ortaya koymaktadır.

Günlüğe Göre Sıdkî Mustafa'nın Kariyeri

Sıdkî Mustafa, günlüğünü 1 Muharrem 1162/22 Aralık 1748 tarihinde yazmaya başladığında mülâzemetinin ikinci yılındadır.[30] Bundan önceki dönemi için elimizde malumat olmadığından nasıl mülâzım olduğu veya kimin mülâzımı olduğuna dâir sorular şimdilik cevapsız kalmaktadır. Fakat bu tarihten sonra günlüğünden hareketle Sıdkî Mustafa'nın hayatı ve kariyeri hakkında birtakım yorumlar yapılabilir. Günlükte yer alan şu kayıt Sıdkî Mustafa'nın medresede bulunup ve hücre sahibi olduğunu göstermektedir. "*Üç gün mukaddem Hasan yanımdan gittiğine binâen Mahmud'ı yanıma aldım veffekallâh*"[31]

1162 Şaban ayında Sıdkî Mustafa, Şeyhülislâm atamasından teşrifatıyla bahsederken bu tayini haber verdiği girdisinde Şeyhülislâma dua edip Allahtan kendisini de mesrûr etmesini istemiştir. Bu tarihten itibaren Şeyhülislâm Karahalîl-zâde Mehmed Efendi'nin azledildiği 1163 Cemâziye'l-âhir tarihine kadar günlükte Şeyhülislâmla alakalı pek çok bilgi bulunmaktadır. Sıdkî Mustafa'nın "*bugün kalyon kurulmağa Sahib-i Devlet ile Efendimiz teşrîf itdiler Efendimiz andan Monla efendinin yalısına gitdi*"[32] ifadesi ile Şeyhülislam Efendi ile birlikte hareket ettiği düşünülebilir iken "*bi-kazâillah bu gece tahmînen sa'at dokuzda konağımız muhterik bi'n-nâr olup yüz guruşa* bâliğ olur *eşyâmız muhterik oldu Bârî Te'âlâ* mükâfatın an-*karîb ihsân eyleyip müddet-i medîde Efendimizi Sadrında dâim eyleye ve muvaffak bil-hayr eyleye*"[33] demesinden onun Şeyhülislâm konağında olduğunu da anlayabiliriz. Bununla birlikte Sıdkî Mustafa Şeyhülislâmın azil girdisinde Şeyhülislâmın

28 Ü. Filiz Bayram, a.g.t., s. 727-728.

29 Daha fazla bilgi için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Mustafa Sıdkı", *DİA*, C. 31, s. 356-357.

30 Bu yorum ruus aldığını belirttiği tarihte mülazemetinin yedinci yılında olduğunu belirtmesinden anlaşılmaktadır.

31 Günlük, vr. 2a

32 Günlük, vr. 8a.

33 Günlük, vr. 7a.

bir ay daha görevinde kalması halinde bir mansıba atanacağını ifade ederek hayıflanıp "*innâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn bir ay dahî yerinde kala idi biz dahî medrese ile bekâm olacak idik lâkin zemanlarında bir şeye nail olamayıp sıfıru'l-yed kaldık*"[34] diyerek kendi talihi açısından olayın vehâmetini ortaya koyar. Şeyhülislâmın tayin teşrifatının da yer aldığı bu döneme ait kayıtlarda Şeyhülislâmın husûsiyetle resmî hayatına dâir veriler günlükte bulunmaktadır. Bu dönemde Sıdkî Mustafa günlüğünde farklı meselelere ait pek çok kayıt bulunurken 27 Şaban 1162/12 Ağustos 1749 tarihinden itibaren 27 Cemâziyelâhir 1163/3 Haziran 1750 tarihine kadar özellikle Ramazan ayında Şeyhülislâm'ın merkezde yer aldığı bir günlükle karşılaşılmıştır. Bu durum Sıdkî Mustafa'nın bu dönemde Şeyhülislâm olan Mehmed Sa'îd Efendinin azledildiği tarihe kadar onun ma'iyyetinde olabileceğini işaret etmektedir. Sıdkî Mustafa'ya Şeyhülislâmın ma'iyyetinde olmak tabi ki bazı faydalar sağlayabilirdi. Buna örnek olarak "*Efendimiz Siroz'da fakîre otuz akçe bir dersiyye virdi bundan hakkımızda hâric olmamız için dahi Bârî te'âlâ kalemin cereyan etdire*"[35] diyerek hem bir gelir elde etmiş oldu hem de görev alma isteğini en azından dua vasıtasıyla zikretmiş oldu. Sıdkî Mustafa Şeyhülislâm Mehmed Sa'îd Efendinin azlinden sonra günlüğünde Şeyhülislâm ma'iyyetinde olduğu zamanlardaki gibi ayrıntılara yer vermez.

Sıdkî Mustafa'ya "*Elhamdülillahi te'âlâ ders vekili olduğumuz Edirne Kapusı medresesinde Nebe' cüzü tefsîri müzâkeresine bed olundu*"[36] şeklinde ifade edilen kayda göre mülâzım olarak ders vekilliği vazifesi verilmiştir. Yine bu asıl vazife öncesi mülazemet sürecinde Sıdkî Mustafa'nın birtakım kitapları okuduğu ve okuttuğu günlükten yola çıkarak anlaşılmaktadır. Mesela "*Talebeye* Îsâgûci *risalesin müzâkereye bed' eyledik sehhelellâhu te'âla*"[37] kaydı buna örnek olarak gösterilebilir. Bununla birlikte bazı kitap kayıtlarında da "*Molla Efendi Telhîse bed' eyledi*"[38] örneğinde olduğu gibi kim olduğunu izhar etmediği Molla'nın derslerine devam ettiği de anlaşılmaktadır. Kitap kayıtlarından anlaşıldığına göre bu okuma ve okutma faaliyetlerinin bir kısmı camide, bir kısmı da medresede gerçekleşmiştir. Sıdkî Mustafa mülâzemet süresince yerine getirdiği görevlerden biri de "*Halen İstanbul Kadısı* İbrâhim *Beyefendi'nin mahdumları Mustafa Bey'e ve Mehmed Bey'e hoca oldık veffakanellâhu te'âlâ ve ce'alehü vesîleten li-surûrinâ fi'd-dünya ve'l-*âhira"[39]

34 Günlük, vr. 9a.
35 Günlük, vr. 6a.
36 Günlük, vr. 19b
37 Günlük, vr. 24a.
38 Günlük, vr. 13b.
39 Günlük, vr. 25a.

ifadesi ile zikrettiği İstanbul Kadısının çocuklarına hoca olmasıdır. Bu durum Sıdkî Mustafa'nın diğer mülâzımlar arasında temâyüz ettiğine işâret sayılabilir.

1167 Receb ayına gelindiğinde Sıdkî Mustafa için ikbal yollarında resmî ilk adımı kabul edilebilecek müderrislik ataması yapılacaktır. Şeyhülislâm efendinin açtığı müderrislik imtihanına giren Sıdkî Mustafa imtihanda *pek âlâ* okuyan yedi kişiden biri olarak ruûsunu almıştır. Dağıtılan ruûslara göre Sıdkî Mustafa, Kılıç Ali Paşa medresesine dördüncü dereceden müderris olmuştur. Atandığı bu vazifeden altı ay gibi bir kısa süre sonra Sıdkî Mustafa Yanya'ya atandığını bildirmektedir. Burada her ne kadar kadı/naib olup olmadığı ile ilgili açık bir ifade kullanmasa da hem kariyerinin başında olması hem de kaynaklarda diğer görevlerinden bahsedilirken bu görevinin zikredilmemesinden dolayı nâib olarak atandığı düşünülmektedir. Yanya'dan İstanbul'a geri dönen Sıdkî Mustafa, bundan önce günlüğünde yer aldığı gibi atamaları defterine not etmiş hatta bazı atamalarda yapılan haksız uygulama sebebiyle mağdur olduğunu ifade etmiştir. Örneğin 20 Rebiülevvel 1169/24 Aralık 1755 tarihinde şürekâmız diye bahsettiklerinin kendisinin önüne alınmaları sebebiyle mağduriyyetini ifade edip Allahtan mükafat isterken aynı yıl 7 Cemaziyelevvel 1169/8 Şubat 1756 tarihinde "*Dâmadzâdenin gereği gibi mağduru oldık*" diyerek bu duruma sebep olanlara beddua etmiştir. Günlüğün fiziki olarak son yapraklarında yer alan kayıtların en azından bir kısmının deftere daha sonra atıldığı anlaşılmaktadır. Alacak-verecek tarzı kayıtların yer aldığı bu sayfada muhtemelen tarih kayıtları olabilecek ifadelere göre Sıdkî Mustafa günlüğünü yanında taşıdığı belki de böyle küçük notları buraya kaydettiği söylenebilir.

Sıdkî Mustafa'nın Ailesi

Sıdkî Mustafa günlüğünde şahsi bilgilerinden neredeyse hiç bahsetmezken ailesinden de sınırlı miktarda bahseder. Mesela günlükte nereli olduğundan bahsetmemesine rağmen kardeşi Mehmed Emîn'in Manisa'dan yanına gelmesi ve Manisa atamalarına karşı ilgisinin bulunması kendisinin Manisalı olmasa bile en azından ailesinin o dönemde Manisa'da yaşadığına işaret kabul edilebileceği düşünülürken Enverî onun Manisalı olduğunu belirtmiştir.[40] Sıdkî Mustafa, günlükte kardeşi dışında dayısının bir çocuğunun dünyaya gelmesinden[41] kendi evliliği ve çocuğunun olmasından bahseder-

40 Ü. Filiz Bayram, *A.g.t.*, s. 727-728

41 Günlük, vr. 31b.

ken bunların dışında ailesi ve akrabalık ilişkileri hakkında herhangi bir bilgi paylaşmamaktadır. Bunun istisnâsı olan kardeşi 10 Safer 1162/30 Ocak 1749 tarihinde yanına gelmiştir.[42] Çok geçmeden 1 Rebiülevvel 1162/19 Şubat 1749 tarihinde kardeşini ilk mektebe vererek Sûre-i Fatiha'dan başlatmıştır.[43] Yaşının küçük olduğunu anladığımız kardeşini bir zaman sonra sünnet ettiren Sıdkî Mustafa, aradan geçen iki yılın ardından muhtemelen ilk mektep bittikten sonra kardeşini bir sonraki merhale Arapça ve Farsça'nın öğrenilmesinin ilk adımı *Emsile* ve *Şahidî* kitaplarını okutmaya başlatmıştır.[44] Çok geçmeden yaklaşık 4 ay sonra kardeşi için ikbal yollarını açacak bir hamle ile onu Galata Sarayına çerağ yaptırabilmiştir. Galata sarayında iken taun hastalığına yakalanan kardeşi daha sonra şifa bulmuştur.[45] Kardeşi ile alakalı zikrettiğimiz bilgilerden yola çıkarak kardeşinin her türlü ihtiyacından mesul olduğu anlaşılan yazar, kendisine ve kardeşine elbise diktirdiğini günlüğüne kaydetmiştir. Günlükte kardeşine ait son bilgi "*Birâderi Tımara çıkardık*"[46] ifadesi olup bundan sonra kardeşinin akıbetine dâir günlükte bilgi yer almamaktadır.

Sıdkî Mustafa, hemen ifade edelim ki beklenildiği gibi eşinin ismi dahil olmak üzere eşiyle ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Günlüğe göre nikah 23 Zilkade 1166/21 Eylül 1753 tarihinde kıyılmıştır. Nikahın ardından "*hal hatır sual olunmak için beş altı table meyve vesair şey irsal olundu*"[47] ifadesinde bu meyvelerin kız evine gönderilmiş olabileceği düşünülebilir. Yine burada dikkat çeken bir husus nikah haberi ile birlikte Padişahın Beşiktaş'tan İstanbul'a naklini haber vermesidir. Evlilikleri ile alakalı başka bir bilginin bulunmadığı günlükte Sıdkî Mustafa çocuğunun dünyaya gelmesini haber verir. Bekleyenleri sevince boğan bu haberle Vehbî Efendi, Sıdkî Mustafa'nın Ahmed Fâiz ismi verilen çocuğunun doğumuna ebced hesabına göre "Gonca güli âmede" ve "fevz-i azîm câe leke" tarihlerini düşürmüştür.[48] Sıdkî Mustafa'nın burada bahsi geçen Ahmed Fâiz isimli 1168 Muharrem Cuma günü doğan çocuğun dışında kaynaklarda 1171 Zilhiccesinin ikinci günü doğan Ahmed Reşîd isimli çocuğundan bahsedilmektedir. Her ne kadar Sıdkî Mustafa'nın kariyeri çok ilerlemese de oğlu Sıdkîzâde Ahmed Reşîd Efendi

42 Günlük, vr. 2a.
43 Günlük, vr. 2a.
44 Günlük, vr. 11b.
45 Günlük, vr. 20a.
46 Günlük, vr. 27a.
47 Günlük, vr. 29a.
48 Günlük, vr. 33b.

(ö.1250/1834) 1238 tarihinde Osmanlı ilmiye tarikinin zirvesine ulaşarak Yasincizâde Abdülvehhâb efendinin yerine Şeyhülislâm olmuştur.[49]

Günlüğe Göre Sıdkî Mustafa'nın Ruus Alması ve Vazifeleri

Sıdkî Mustafa'nın günlüğün başından itibaren mülâzım olduğunu söylenmelidir. Daha sonra Sıdkî Mustafa Şeyhülislâm Karahalîlzâde Mehmed Sa'îd Efendi döneminde ruûs alma arzusuna ulaşamayınca bu sırada her ne kadar kitap ders müzâkereciliği, hocalık ve ders vekilliği yapsa da asıl matlubu olan ruûsuna 12 Receb 1167/5 Mayıs 1754 tarihinde kavuşmuştur. Bu ruûsun ayrıntılarına geçmeden ifade edilmeli ki günlükte geçen imtihan kayıtlarına göre imtihanların tamamını Şeyhülislâmlar yapmıştır. Bu imtihanlarda sınava girip ruûs kazananlar olduğu gibi sınava girmeden ruûs alan ve müşeffa' tabir edilen ulemâzadeler de yer almaktadır. Sıdkî Mustafa'nın girmiş olduğu sınavın ayrıntılarına gelecek olursak öncelikle sınav için Şeyhülislâm tarafından bir ilan verilmiş, daha sonra bu sınava girmek isteyenler isimlerini kaydettirmişlerdir. Sonrasında Sa'deddîn Taftazânî'ye (ö. 792/1390) ait *el-Mutavvel*[50] isimli kitap imtihanda sorulacak kitap olarak belirtilip duyurulmuştur. Bundan sonra müderris olmak isteyen toplam 99 danişmend imtihana girmiştir. Sıdkî Mustafa'ya sıra akşamüzeri gelmiş ve kendi ifadesi ile imtihandan muvaffak olmuş ve daha resmî sonuç açıklanmadan pek âlâ derecesi alan 7 kişiden biri olduğunu öğrenmiştir.[51] İmtihandan on gün sonra "*bugün ruûslar tevzi' olınıb sa'at altıda* Şeyhulislâm *Efendi'nin yedinden biz dahî rabi'a-i Kılıç Ali Paşa medresesi ruûsın aldık elhamdülillah sümme fesümme elhamdülillah Bari Teala Hazretlerinin lütf u fazlına ki henüz müddet-i mülâzemetim yedi seneyi üç ay tecâvüz edib ol imtihânda a'la okumak ile bu matlabıma nâil oldum Allahu zü'l-celal hayırlı eyleye ve mu'ammer edib tarîk-i ulemayı tekmîl eylemek ihsân eyleye ve mazhar-i hayr eyleye amin*"[52] diyerek ilk vazifesine başlamıştır. Burada önemli bir ayrıntı mülâzemet süresinin yedi seneyi üç ay geçmiş olmasını bir mutluluk vesilesi kabul etmesidir. Bundan altı ay sonra Sıdkî Mustafa Yanya'ya göreve gitmiştir. Yanya kadılığı Sıdkî Mustafa gibi ilmiye tarikinin

49 Mehmed Süreyyâ, *A.g.e*, c. V s. 1378; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, 2267, 16b-17a; Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 2246/1, 26a-28a; Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 5497, 133b-134b.

50 Taylesânîzâde Abdullah Efendi tarihinde yer alan bilgilere göre 1198-1204/1784-1789 yılları arasında yapılan dört sınavda da *el-Mutavvel* isimli kitaptan sorulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. a.g.e, s. 74, 137, 247, 417.

51 Günlük, vr. 31a.

52 Günlük, vr. 31a.

başında bulunan biri için yüksek bir vazife kabul edilebileceğinden onun muhtemelen buraya kadı nâibi olarak gittiği düşünülebilir.

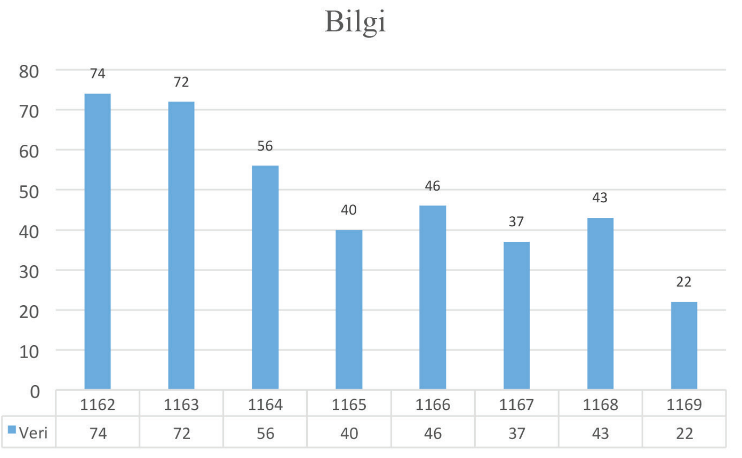
1168 Şaban 28 tarihinde Sıdkî Mustafa günlüğüne "*Çelebinin İstanbul'a gidip bizim azlimiz için mektub yazdığı vâki' oldu*"[53] yazmıştır. Yazılan mektup netice vermiş olmalı ki bundan yaklaşık on gün sonra halefinin Yanya'ya gelmesiyle Sıdkî Mustafa burada yedi ay görev yaptıktan sonra İstanbul'a geri dönmüştür. Sıdkî Mustafa bundan sonra günlüğünde her hangi bir vazifesinden bahsetmemiştir.

Sıdkî Mustafa'nın Üslûbu

Sıdkî Mustafa günlüğünde şahsî bilgilerini zahiren paylaşmamış bazen satır aralarında ifade etmiştir. Öncelikle günlükte yer alan bilgilerin çoğunun atama ve azil kayıtlarına dâir olması onun görev alma istediğinin göstergesi kabul edilebilir. Bununla birlikte onun yedi yıl mülâzemet bekledikten sonra aldığı ruûs kaydını ifade ederken -ki daha önce bizzat isteğini belirtmişti- bu duruma şikayet mahiyetinde bir ifade yazmaması onun sabırlı biri olduğunu ve bu müddetin o dönem atanmak için haddinden fazla bir süre olmadığını göstermektedir. Günlüğün sonlarında kendisine yapılan haksızlık sonucunda sabrının da bir sonu olduğu anlaşılmış, Sıdkî Mustafa kendisini mağdur edenlere beddua etmiştir. Evliliği esnasında sevinci, kardeşi hastalandığı zaman üzüntüsü metinden anlaşılmaktadır. Kedisinin varlığı onun hayvan sevgisini gösterirken kedinin hamilelik süresini takip edip not etmesi kedisiyle ne kadar alakadar olduğunu göstermektedir. Zaman kavramının kendisi için çok önemli olduğunu hicrî takvimin yanı sıra bazen rûmî takvimi kaydettiği gibi mümkün mertebe burçları da takip etmesinden anlaşılmaktadır. Sıdkî Mustafa hastalıklarını da kaydettiği günlüğünde muhtemelen sindirim sıkıntısını giderebilmek için müshil şerbet içtiğinden daha sağlıklı olabilmek için bazen hacamat yaptırdığından bahsetmiştir. Medresede hücre sahibi olduğunu ifade edilen Sıdkî Mustafa daha sonra ev sahibi de olmuştur. Sıdkî Mustafa'nın günlükte geçen elbise diktirme kayıtlarından onun kılık kıyafetine dikkat ettiği anlaşılabilir. Günlük; Sıdkî Mustafa için kimi zaman sevinç, kimi zaman hüzün ve öfke sahnesi olmaktadır.

Sıdkî Mustafa'nın günlük tutması her gün olmadığı gibi günün hangi zamanında yazdığı da anlaşılamamıştır. Fakat günlükte yer alan kayıtlardan yola çıkarak 1162 yılında 74, 1163 yılında 72, 1164 yılında 56, 1165 yılında 40,

53 Günlük, vr. 36a.

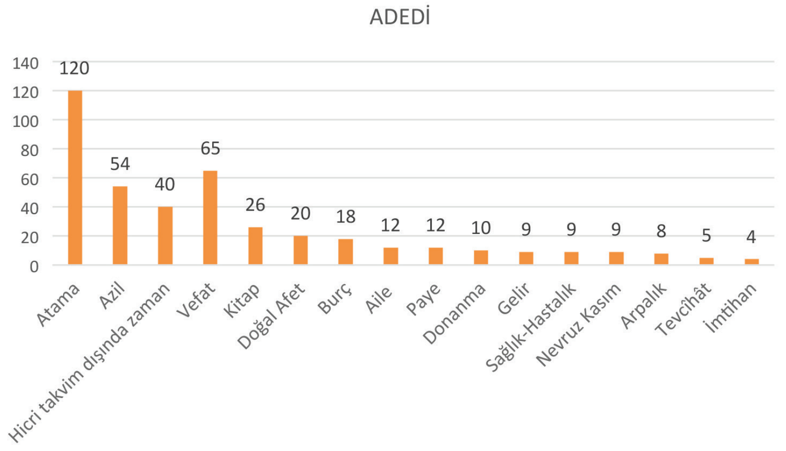
Tablo 1: Günlükte Yer alan BilgilerinYıllara Göre Dağılımı

1166 yılında 46, 1167 yılında 37, 1168 yılında 43, tamamlanmayan 1169 yılında ise 22 defa günlüğüne başvurduğu anlaşılmaktadır. Sıdkî Mustafa'nın bu kayıtları tutarken zamanı önemsediği söylenebilir. Sürekli kullandığı hicrî takvimin yanında bazen rûmî takvime yer vermesi, astrolojik değerlendirme yapmadan burçları zikretmesi ve nevruz-kasım'ı bildirmesi zaman mefhumuna verdiği öneme işaret sayılabilir.

Sıdkî Mustafa günlüğünü yazarken genelde kısa cümleler kurmuş bundan dolayı kayıtları genelde kısa olmuştur. Fakat bazen yarım sayfayı hatta tam sayfayı bulan kayıtları da olmuştur. Bununla birlikte gülükte sade bir dil kullanılmış, mümkün mertebe maksud mana en yalın haliyle ifade edilmiştir. Sıdkî Mustafa olayları müşâhede ettiği gibi aktarmaya çalışmış bunu yaparken mesela bazı atama kayıtlarında "geldi", ve "Efendimiz" gibi tabirleri kullanarak daha samimi bir tarz benimsemiştir.

Günlükte Yer Alan Bilgilerin Tasnif Denemesi

Günlükte yer alan kayıtlar pek çok farklı tasnife tabi tutulabilir. Fakat hem kayıtların sistematik olmaması hem de bir kaydın bazen birden fazla kategoriyi kapsaması genel bir tasnif yapılabilmesinin önüne geçmiştir. Burada mümkün mertebe daha sonra yapılacak çalışmalara fayda sağlayabileceği düşünülen bazı verilerin değerlendirmesi yapılacaktır. Az önce belirtildiği gibi günlükte yer alan kayıtlar birden fazla kategoriye ait olabileceği gibi tespit edilen kategorilerden hiç birine dâhil olamayabilir. Dolayısıyla bu bilgiler göz önüne alınarak günlükte yer alan kayıtların genel bir tasnifi

Tablo 2: Günlükte Yer Alan Bilgilerin Tasnifi

tabloda gösterilmiştir. Fakat bu tablonun dışında bu tasnife girmeyen kayıtların bulunduğu da ifade edilmelidir.

Günlükte Geçen Kitaplar

Günlükte zikredilen kitapların kemmiyet ve keyfiyyeti bize dönemin ilim zihniyetini yansıtacak düzeyde değildir. Çünkü bunun mümkün olabilmesi için kitap sayısının ve türünün daha fazla olması gerektiği gibi medresenin her seviyesinden alınması gereken verilere ihtiyacımız vardır. Fakat günlükte geçen kitaplar en azından ilim ve vazife hayatının başında mülâzemet dönemini yaşayan bir mülâzımın ne okuyup ne okuttuğuna dâir küçük de olsa bir fikir verebilir.

KİTAP		**Yazarı**	**Okutanı**	**Okuma Süresi Başlangıç-Bitiş**	**Konusu**
Günlükte Geçtiği Haliyle	**Tam Künyesi**				
Akâyid-i Celâl	Devvânî'nin el-Akâidü'l-Adudiyye şerhi olabileceği gibi İsbâtü'l-Vâcib adlı eseri de olabilir	Celâleddîn Devvânî	Hısn Mansûrî	25 Muharrem 1162-?	Kelam
Şifâ-i Şerîf	eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafa	Kadı Iyaz	Sıdkî Mustafa	9 Zilhicce 1162-?	Şemâil
Vaz'iyye Risâlesi	er-Risâletü'l-Vaz'iyye	Adudiddîn Îcî	Molla	2 Rebiülevvel 1163-?	Vaz' ilmi

KİTAP		Yazarı	Okutanı	Okuma Süresi Başlangıç-Bitiş	Konusu
Günlükte Geçtiği Haliyle	Tam Künyesi				
Buhârî	Sahîh-i Buhârî	İmam Buhârî	----	----	Hadis
İzhâr	İzhâru'l-Esrâr	Birgivî	----	15 Şevval 1163-2 Cemâziyelâhir 1164 (223 Gün)	Gramer-Nahiv
Şâfiye	eş-Şâfiye	İbn Hâcib	----	28 ZA 1163-?	Gramer-Sarf
Emsile	Emsile	Anonim	----	----	Gramer-Sarf
Şâhidî	Tuhfe-i Şâhidî	Şâhidî İbrahim	----	----	Gramer-Farsça
Telhîs	Telhîsü'l-Miftâh	Hatîb el-Kazvînî	Molla	11 Cemâziyel-evvel 1164-?	Belâgat
Kâfiye	el-Kâfiye	İbn Hâcib	Sıdkî Mustafa	22 Şevval 1164-8 Receb 1165 (252)	Gramer-Nahiv
Îsâgûci	Îsâgûci	Esîrüddîn el-Ebherî	Sıdkî Mustafa	17 Şevval1165-2 Zilhicce 1165 (44 gün)	Mantık
Hüsâm Kâtî	Hüsâm Kâtî	Hüsâmeddîn el-Kâti	----	20 Zilhicce 1165-1 Rebiülevvel 1166 (68 Gün)	Mantık
Şemsiyye	er-Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-Kavâ'idi'l-Mantıkiyye	Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvînî	Sıdkî Mustafa	5 Rebiülevvel 1166-24 Cemâziyelâhir 1166 (108 Gün)	Mantık
Birgili Risâlesi	Vasıyyetnâme (?)	Birgivî	Sıdkî Mustafa	2 Muharrem 1166-?	İlmihâl
Tasavvurât	Şerhu'ş-Şemsiyye (?)	Sa'deddîn Taftazânî	----	16 Şevval 1166-?	Mantık
Mutavvel	el-Mutavvel	Sa'deddîn Taftazânî	----	----	Belâgat

Tablo 3: Günlükte İsmi Geçen Kitaplar

Tabloda görüleceği üzere kitapların geneli gramer, dil ve mantık alanına aittir. Sıdkî Mustafa gibi bir mülâzımın özellikle ders okutma faaliyetini

alt seviyede yer alan medrese öğrencileriyle yapabileceği düşünüldüğünde bu konuların ağırlıkta olması normal karşılanmalıdır. Yine tabloda görüleceği üzere Sıdkî Mustafa kendisi Kelam dersi aldığı gibi Kadı İyaz'ın Şifâ-i Şerîf'ini de okumaya başlamıştır.

Günlükte geçen kitapları üç grupta toplayabiliriz. Birinci grup, günlükte geçen ifadeye bakılarak Sıdkî Mustafa'nın okuduğu yani kendisine okutulan kitaplardır. İkinci grup, aynı şekilde ifade göz önünde bulundurularak Sıdkî Mustafa'nın okuttuğu kitaplardır. Üçüncü grup ise bir kısmı kimin okuttuğu belli olmayanlar bu grubun diğer kısmı ise Sıdkî Mustafa'nın o kitap özelinde okuma veya okutma faaliyetlerinden herhangi birinde faal olmadığı sadece ismi geçen kitaplardır. Burada önemli bir nokta günlüğe göre XVIII. yüzyılın ortalarında bazı kitaplar için okunma sürelerini elde edebilmesidir.

Sonuç

Günlükler mahiyetleri itibariyle tarih ilminin ana kaynaklarından olmuşlardır. Tanzimat öncesi Osmanlı dönemine ait günlüklerin olmadığı, var olan eserlerin batılı anlamda günlük olarak değerlendirilemeyeceği söylenmektedir. Bu çalışma vesilesiyle bu hükmün sıhhatinin tartışılması gerektiği fikri ortaya çıkmıştır. İlk olarak yapılması gereken belki de genel kabullerin gözden geçirilmesi ve kavramların ne manaya geldiklerine dâir yeniden düşünmektir.

Çalışmamıza olan günlük ve içinde kendileri hakkında bilgi verilen diğer günlükler dikkatli okunduğu zaman, günlük yazarlarının hayatlarına, eğitimlerine, iç dünyalarına, ilgilendikleri meselelere, istek ve arzularına kadar pek çok ayrıntı bulunabilmektedir. Günlükten yazarın kimliğine ait malumat bulunmasa da şahsiyetine dâir pek çok ayrıntı bulunduğu, buradan yola çıkarak kaynaklarda izine pek rastlanılmayan Osmanlı eğitim ve ilim hayatında bir ilmiye adayının kim olduğu, neler yaptığı meselesine dair bir fikir vermektedir. Günlüğün Sıdkî Mustafa'ya aidiyeti noktasında tarîk defterinden faydalanıldığı gibi Sadullâh Enverî'nin *Enverî Tarihî*'nde yer alan terceme-i halinden bu aidiyet bağı kuvvetlendirilmiştir. Dolayısıyla günlüğün Sıdkî Mustafa'ya ait olduğu bu çalışma neticesinde kesinleşmiştir.

Sıdkî Mustafa kendisi için öncelikle tedris kariyerini düşünse de aslında tarîk-i kazada yükselmeyi hedeflemiş ve bir kısmı günlükte geçtiği üzere kadılık aracılığıyla kariyerini yükseltmeyi hedeflemiştir. Her ne kadar ken-

disi için bunu tam manasıyla gerçekleştirememiş olsa da oğlu Sıdkîzâde Ahmed Reşîd Efendi Şeyhülislam olmuştur.

Günlükten yola çıkarak XVIII. yüzyılda Osmanlı ilmiyesinde atamalar, paye ve arpalıklar hakkında bilgi öğrenilirken dönemin aydın adaylarından kabul edilebilecek mülâzım Sıdkî Mustafa hakkında pek çok malumat ortaya çıkmıştır. Günlükte zikredilen kitaplar üzerinden o dönemde hangi kitapların okunduğu, en azından Sıdkî Mustafa özelinde XVIII. yüzyılda bir mülâzımın hangi eserleri okuyup okuttuğuna dâir bir fikir ortaya çıkmıştır. Günlükte; Sıdkî Mustafa'nın nerede kaldığı, hangi vazifeleri îfâ ettiği, ilk olarak hangi göreve atandığı, nelere sahip olduğu, ailesi, eşi ve çocuğuna dâir bilgiler bulunmaktadır. Bununla birlikte Sıdkî Mustafa'nın günlüğünde insani yönünü izhar edecek mutluluk, hüzün, sevinç, ihtiras ve isteklerine değindiği kayıtlara şâhit olunmuştur. Günlük, özellikle bu döneme ait ulemâ hakkında yapılacak çalışmalarda ana kaynak konumundadır.

Kaynakça

BAO, AE. SABH. I, 7925.

BAO, AE. SMST. III, 2109.

BAO, AE. SMST. III, 23560.

BAO, HAT, 55069.

Ali Emiri Millet Kütüphanesi Müteferrik 56.

İÜ, Nadir Eserler Kütüphanesi TY 10985.

İÜ, Nadir Eserler Kütüphanesi TY 8879.

Mehmed Şem'î, Esmâru't-Tevârih, Ali Emiri Kütüphanesi Tarih, 38.

Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Zeki Pakalın Koleksiyonu, 10.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu 2267.

Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 2246/1.

Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 5497.

Ahmed Vâsıf: "*Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı 1166-1168/1752-1774 (İnceleme ve Metin)*", (haz. Nevzat Sağlam, Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2014.

Sâdullah Enverî: "Enverî Tarihi Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)", (haz. Ü. Filiz Bayram, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2014.

Seyyid Mehmed, *Vak'a-nüvîs* ***Hâkim Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)***, (haz. Tahir Güngör, Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2014.

Süleyman İzzî: *Târih-i İzzî*, İstanbul Raşid ve Vasıf Efendiler Matbaası, 1784.

Şemdânîzâde Süleyman: *Mür'i't-Tevârih*, (haz. M. Münir Aktepe), İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.

Taylesânîzâde Abdullah: *Taylesânîzâde Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı*, (haz. Feridun Emecen), İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2003.

Sıdkî Mustafa: "*18. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatından Bir Kesit: Sıdkî Mustafa Efendi'nin Günlüğü Ve Mülâzemet Yılları*", (haz. Ali Aslan, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE Yeniçağ Tarihi, İstanbul, 2015.

Beydilli, Kemal: *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.

Fazlıoğlu, İhsan: "Mustafa Sıdkı", *DİA*, C. 31, s. 356-357.

Güldöşüren, Arzu: "*19. Yy'ın İlk Yarısında Tarîk Defterlerine Göre İlmiye Ricâli*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlâhiyat Ana Bilim Dalı İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul, 2004.

Karahasanoğlu, Selim: *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, İstanbul, 2013

Kütükoğlu, Mübahat S.: *Osmanlı Belgelerinin Dili*, İstanbul, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1994.

_____________: *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara, TTK, 2000.

Mehmed Süreyyâ: Sicill-i Osmânî, (haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, C. 5

Niyazî-i Mısrî: *Niyazî-i Mısrî'nin Hatıraları*, haz. Halil Çeçen, İstanbul, Dergah Yayınevi, 2006.

Zilfi, Madeline C.: "Bir Müderrisin Günlüğü: Osmanlı Biyografi Çalışmaları için Yeni Bir Kaynak", *Doğu Batı*, S. 20 (2002), çev. Selim Karahasanoğlu, s. 185-194.

Zilfi, Madeline C.: "The Diary of a Muderris: A New Source for Ottoman Biography", *Journal of Turkish Studies,* Volume I (1977), s. 157-174.

XVIII. Yüzyılda Müderrislik Yapan Vak'anüvisler ve İlmiye Sınıfına Dair Tuttukları Bazı Kayıtlar

Göker İnan

Dr., Yazma Eserler Kurumu.

Özet

Ana hatlarıyla "Devletin resmi tarihçisi" şeklinde tarif edebileceğimiz "vak'anüvislik" müessesesi, 18. yüzyıl ile birlikte tam olarak kurumsallaşmış ve imparatorluğun sonuna kadar Osmanlı tarih yazımına çok mühim bir katkı sağlamıştır. Daha önceki dönemlerde yarı resmi bir tarih yazıcılığı olarak kabul edilen "şehnâmecilik" geleneği, 18. yy.'dan itibaren yerini vakanüvisliğe bırakacak ve devlet tarafından görevlendirilen tarihçiler belli bir vazife ve belli bir maaş karşılığında tarihî hadiseleri kaleme alacaklardır.

Şu bir gerçek ki selefinin bıraktığı yerden tarih kaydına devam eden söz konusu vak'anüvisler kimi zaman da kendisine ulaşan ve temize çekilmemiş müsveddelerin kaybolmasının önüne geçmişlerdir. Onların bu çalışmaları iledir ki Osmanlı tarihini daha ayrıntılı bir şekilde öğrenme imkanı bulabiliyoruz. 18. yüzyıl vak'anüvisliğin gelişmesinde bir milad olmuştur. Bazı karineler genel bir kabul olarak Naîmâ'nın bu göreve atanan ilk kişi olduğunu göstermektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla bu yüzyılda vak'anüvislerin sayısı 28'e ulaşmaktadır. Bunların birçoğu devlet kademesinde kâtiplik yapan ve dîvân-ı hümâyûnda hâcegân denen zümreye mensup, edebiyat ve dilde mâhir kimselerdir. Bir kısmı da müderrislik yapmış ve diğer taraftan belli zaman dilimlerinde devletin resmi tarihçiliğini deruhte etmişlerdir. İşte bu tebliğimizde hem ilmiye sınıfına mensup olmaları, hem de meslektaşları hakkında tuttukları kayıtları gün yüzüne çıkarmak adına, müderris vak'anüvisler tespit edilecek ve eserleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihi, Vak'anüvislik, İlmiye sınıfı, Tarih yazımı, müderris

The Mudarris Chroniclers and their some Records about Ulama

Abstract

The chronicler institution, which we can describe as "Official Historian of the State", became fully institutionalized with the 18th century and made a very important contribution to Ottoman history writing until the end of the Empire. The tradition of "şehnâmecilik", which was accepted as a semi-official historiography in the previous periods will leave its place to chroniclers valid starting from 18th century and the historians with certain duty and a certain salary who were assigned by the State will write the historical events.

It is fact that chroniclers who took the place of their predecessors continued to record historical events and sometimes prevented the disappearance of the drafts which have reached them and which have not been made a fair copy. We have a chance to learn Ottoman history in a more detailed way with their studies. The 18th century has been a turning point for the of development of chronicler institutions. Some clues, as a general acceptance, show that Naîmâ is the first person appointed for this duty. As far as detected, the number of chroniclers has reached to 28 in this century. Most of them are the clerk and belong to "hacegân" coterie at Imperial Council. And they are literary and language expert. Some of them had worked as mudarris and at the same time undertook the official historiography of the State in certain periods. In this study, Mudarris chroniclers who belong to Ulama have been identified and their work has been examined in order to reveal the records about their colleagues.

Keywords: Ottoman History, Chroniclers, Ilmiya, Historiography, Mudarris.

Giriş

Arapça "hadise, olay" anlamındaki "vak'a" ve Farsça "yazan" anlamındaki "nüvis" sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelen "vak'anüvis" ifadesi lügat anlamı olarak "yaşanan hadiseleri kaleme alan" kişi manasına gelmektedir. Vak'anüvislik tabiri ise XVIII. asırdan itibaren Osmanlıda müesseseleşen, devletin resmî bir memuriyetini ifade eder. Ana hatlarıyla bu yüzyılla birlikte başlatılan söz konusu müessese, Amcazâde Hüseyin Paşa'nın sadaretine denk düşmektedir.[1] Genel kanaat olarak da Naîmâ bu silsilenin ilk halkası kabul edilir. *Târîh-i Râşid*'deki kayda göre onun ilk vak'a-

1 Daha önceki yüzyıllarda geçen vak'anüvis ifadesinin nasıl anlaşılması gerektiğine dair bkz. Bekir Kütükoğlu, *Vekayi'nüvis: Makaleler*, İstanbul, 1994, s. 103-104.

nüvis olarak anılmasındaki sebepler arasında kendisine Amcazâde Hüseyin Paşa tarafından vazife verilmesi ve buna dair tarafına yollanan berât gösterilebilir. Ayrıca maaş olarak İstanbul gümrüğü mukataasından kendisine 120 akça tahsis edilmesi onun devletin resmî bir memuru gibi çalıştığının göstergesidir[2]. XVIII. yüzyılda başlayan vak'anüvislik geleneği Abdurrahman Şeref'e kadar yaklaşık iki asır devam etmiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla XVIII. yüzyılda yirmi kadar vak'anüvis devlet bünyesinde resmî tarih yazıcılığı yapmıştır. Bunlardan beş tanesi ilmiyeye intisap etmiş ve müderrislik görevinde bulunmuş kişilerdir. Söz konusu beş isim şunlardır:

- Râşid Efendi
- Küçük Çelebizâde İsmail Âsım Efendi
- Çeşmizâde Mustafa Reşid Efendi
- Hüseyin Şâkir Efendi
- Ömerefendizâde Süleyman Efendi

Bunlardan Çeşmizâde Reşid dışındaki dört isim Osmanlıda sıkça görülen teâmül üzere müderrislikten sonra çeşitli eyaletlerde kadılık da yapmışlardır. Bu yazımızda söz konusu zevâtı müstakil başlıklar altında eserleriyle birlikte ele alıp ilmiye sınıfına dair tuttukları dikkat çeken kayıtlardan bahsedeceğiz.[3]

A. Râşid Efendi – *Târîh-i Râşid* Notları:

Doğum tarihi net değildir. Medrese tahsilinden sonra Şeyhülislam Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi'nin yanında mülâzim oldu. 1703'te ibtidâ-i hâric rütbesiyle Hacı İlyas Efendi medresesine tayin edildi. 1706'da hareket-i hâric rütbesiyle Ambar Gazi Medresesi'ne ve 1711'de ibtidâ-i dâhil rütbesiyle Halil Paşa Medresesi'ne geçti. Üç sene sonra hareket-i dâhil ile Hadım Hasan Paşa Medresesi'nde vazife aldı. Bu yıl içinde kendisine vak'anüvislik vazifesi verildi. Mora seferine katılan Râşid Efendi sefer dönüşünde Sahn müderrisliğine yükseltildi. İlerleyen yıllarda Süleymaniye müderrisliğine kadar terfi etti. Halep ve bir müddet de İstanbul kadılıkları yaptı. Patrona isyanı akabinde 1731 tarihinde üç yıl kadar Bursa'da sürgün hayatı yaşadı.

2 *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan vd., I, İstanbul, 2013, s. 610. Eserde "Vürûd-ı atıyye vü vazîfe be-Naîmâ Efendi" başlığı.

3 Belli bir gerekçe olmaksızın sıradan sayılabilecek (vazife müddetinin dolması, tekâüd ya da vefat gibi) hadiseler yazıya dahil edilmemiştir.

1734'te Anadolu kazaskeri oldu. Bir sene sonra da vefat etti. Şiirlerini topladığı divanı yanında *Sıhhatâbâd*, *Münşeât*, *Fetihname-i Mora* adlı eserleri vardır.[4] Vak'anüvis iken yazdığı tarih ise onun en hacimli eseridir. Yaklaşık dokuz yıl bu görevde kalan Râşid'in kroniği 1071-1134 (1660-1722) yılları arasını kapsamaktadır. Döneminde bizzat yaşayıp duyduğu vak'aları kaleme almasının yanında eline ulaşan belgeleri ve çağdaş eserleri de kaynak olarak kullanmıştır.

Râşid Tarihi'nde ilmiyeye dair dikkat çekici kayıtların ilki 1661 senesinde eski İstanbul kadısı Rûhulllah Efendi'nin idamıdır. Kendisiyle beraber Dîvân-ı Hümayun beylikçilerinden ve dönem şairlerinden Vecdî ve Mehmed Ağa da idam edilmiştir. Şeyhi Mehmed Efendi, *Şekâik Zeyli*'nde bu hâdisenin haset kaynaklı olduğu belirtir.[5] İnfaz, Alay Köşkü önünde gerçekleşmiştir. *Râşid Tarihi*'nde Ruhullah Efendi'nin idamına sebep olarak ilm-i nücûm ile meşgul olup Vecdî ve Mehmed Ağa ile aralarında devlet aleyhinde yazışmalar yapmaları ve "mugayyebâta dair" haberler çıkarmaları gösterilmektedir:

Katl-i Rûhullah Efendi ve Vecdî Efendi ve Mehmed Ağa

> Sâbıkan İstanbul kâdîsı olan Sadreddinzâde Rûhullah Efendi ve Dîvân-ı Hümâyûn kâtiblerinden Beylikçi Vecdî Efendi ve Dergâh-ı Âlî kapucubaşılarından Konya Abazası denmekle şehîr Mehmed Ağa'nın devlete müte'allik ba'z-ı mürâselât-ı nücûmiyyeleri olmak töhmetiyle sene-i mezbûre ramazân-ı şerîfinin dördüncü günü ahz ve tescîn ve Müftî-i asr Bâlîzâde Efendi'nin hannân-sûz-ı takvâ olan fetvâlarıyla Alay Köşkü önünde gerdenlerine havâle-i sikkîn-i kahr u kîn olundu.[6]

Râşid Tarihi'nde geçen ilginç kayıtlardan biri de Şeyhülislam Esîrî Mehmed Efendi'nin[7] azlidir. 1659'da Bolevî Mustafa Efendi'nin yerine meşihat makamına getirilmiş ve yaklaşık üç sene bu vazifede kalmıştır. Fâzıl Ahmed Paşa'nın yeni sadrazam tayin edildiği vakit şeyhülislam ile aynı mecliste iken önceki sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın bahsi geçmiş ve Esîrî, Köprülü hakkında: "*Ölümü isabet oldu, zira çok kişinin haksız yere kanını dökmüş*

4 Hayatı hakkında bkz. *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan vd., I, İstanbul, 2013.

5 Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayiü'l-Fudalâ*, I, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989, s. 284.

6 A.g.e., s. 13.

7 Mehmed Efendi'nin "Esîrî" künyesiyle anılması, 1644 yılında Mısır'a giden geminin Rodos Adası açıklarında korsanlar tarafından yağmalanması ve dört yıl boyunca esaret hayatı yaşamasından ileri gelmektedir. (Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayiü'l-Fudalâ*, I, s. 478)

ve adam öldürmüştür." demiştir. Bunun üzerine Fâzıl Ahmed Paşa: "*Her ne yaptıysa senin verdiğin fetva ile yaptı.*" deyince Esîrî Mehmed Efendi: "*Ben paşanın şerrinden korkup fetva verdim.*" diyerek karşılık vermiştir. Fâzıl Ahmed Paşa: "*Allah'tan korkmayıp kuldan korkarak fetva vermek ilm-i diyânete yakışır mı!*" diyerek çıkışmış ve şeyhülislamı susturmuştur. Bunun üzerine Esîrî Mehmed Efendi görevinden azledilerek önce Gelibolu'ya ve ardından Rodos'taki arpalığına gönderilmiştir.

Azl-i Şeyhülislam Bursalı Mehmed Efendi ve tebdîl-i sadr-ı Rûm bâ-hatt-ı hümâyûn

> Vezîr-i a'zam hazretleri Şeyhülislam Bursalı Mehmed Efendi ile bir husûs içün huzûr-ı hümâyûna vardıklarında sevk-i kelâm ile vezîr-i a'zam-ı müteveffâ Köprülü Mehmed Paşa'nın ahvâli mezkûr olup müftî-i müşârün ileyh "Mevti isâbet oldu, zîrâ çok ehl-i ırzın hûn-ı nâmûsunu rîzân ve nâ-hak yere katı çok kan etmiş idi" dedikte, vezîr-i a'zam hazretleri dahi "Her kimi katlettiyse senin fetvân ile katl etmişti" deyü mukâbele eyledi. Müftî Efendi dahi "Şerrinden korkardım, anın içün fetvâ verdim" dedikte "Yâ Efendi! Allahu teâlâdan korkmayup mahlûktan havf etmek ilm-i diyânete lâyık mıdır?" deyü şeyhülislamı iskât ve ilzâm ettiği meşhûd-ı pâdişâh-ı enâm oldukta "Sadr-ı fetvâya bir mütedeyyin ve perhîz-kâr âdem tedârük eyle" deyü hatt-ı hümâyûn ısdâr bulunmağın, Rumeli kadıaskeri Sun'îzâde es-Seyyid Mehmed Efendi sene-i mezbûre cumâdelâhiresinin on ikinci günü huzûr-ı hümâyûna da'vet olunup hil'at-ı beyzâyı fetvâ ilbâs ve sadr-ı Rûm'a İstanbul'dan ma'zûl Minkârîzâde Yahyâ Efendi iclâs olundu.[8]

Esîrî'nin azlinden sonra meşihata Sun'îzâde Mehmed Efendi getirilmiştir. Yaklaşık on ay kadar bu görevde kalan Sun'îzâde, *Râşid Tarihi*'ndeki kayda göre hâl ve hareketleriyle söz konusu makamın vakarını muhafaza edememiş ve divanda alınan kararla azledilmiştir[9]:

Azl-i Şeyhülislam Sun'îzâde Efendi ve nasb-ı sadr-ı Rûm

> Şeyhülislam Sun'îzâde es-Seyyid Mehmed Emin Efendi bü'l-hevesân-ı mehâdîmden olup evzâ'ında mu'âyene olunan hiffet vakar-ı makâm-ı fetvâya halel verir hâlet olmağla Rumeli kâdıaskeri olup fazl u kemâl

8 *Târîh-i Râşid*, c. I, s. 19.

9 Lâlizâde Abdülbâkî, *Sergüzeşt* isimli eserinde Sun'izâde'nin azil sebebini Melâmî şeyhi Şütçü Beşir Ağa'nın ve müridlerinin haksız yere idamı olarak gösterir. Lalizâde Abdülbaki, *Sergüzeşt*, haz. Tahir Hafızalioğlu, 2001, İstanbul, s. 57.

> ile nâmdâr ve evzâ' u etvârı pesendîde-i erbâb-ı temkîn ü vakâr olan Minkârîzâde Yahya Efendi sadr-ı vâlâ-yı fetvâya sezâvâr görülüp mâh-ı rebîu'l-âhirin dokuzuncu günü müfti'l-enâm ve sadr-ı Anadolu'dan ma'zul Kadrî Efendi sadr-ı Rûm ile bekâm oldılar.[10]

Sun'izâde'den sonra ise on bir sene meşihat makamında kalacak olan Minkârizâde Yahya Efendi şeyhülislam olmuştur. Yahya Efendi Sultan IV. Mehmed'in takdir ve saygısını kazanmış, hediye ve ihsanlarına mazhar olmuştur. Bunlardan biri, 1663 senesinde Râşid'in tabiriyle "hıfz-ı gevher-i mihr ü muhabbet" yani sevgisinin göstergesi ve muhafazası olarak yolladığı bir gümüş hokka ve 500 altındır:

Zuhûr-ı in'âm u kerem-i pâdişâhî be-hazret-i şeyhülislam

> Pâdişâh-ı ref'et-penâh hazretleri rikâb-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnlarında şeyhülislâm ve fazl u takvâda müsellem-i ulemâ-yı a'lâm olan Minkârîzâde Yahya Efendi hazretlerine hıfz-ı gevher-i mihr ü muhabbet için bir hokka-i sîm[11] ile beş yüz altun ihsân ve kapucular kethüdâsı ağaya îsâlin fermân buyurdular.[12]

Yaklaşık bir sene sonra padişah tarafından Minkârizâde'ye yapılan ihsanlardan biri de takımlarıyla beraber ihsan edilen gösterişli bir attır:

İn'âm-ı esb be-şeyhülislâm efendi ez-taraf-ı hümâyûn

> Dâver-i devrân-ı kadrdân hazretleri avâtıf-ı aliyye-i mülûkânelerinden şeyhülislâm-ı mu'allâ-makâm Minkârî-zâde Yahya Efendi hazretleri ulemâya mahsûs saçaklı ve raht u zeyn ile müzeyyen ve mürettеb bir re's rahş-ı düldül-endâm ihsânıyla ikrâm ve murahhas-ı mülâzemet-i meclis-i hümâyûnları olan Müneccimbaşı Ahmed Efendiye bizzat yed-i deryâ-nevâlleri ile denâir-i vâfire in'âm buyruldu.[13]

Râşid Tarihi'nde ulema hakkında tutulan notlardan biri de padişahın Gelibolu'da yaptığı kabir ziyaretidir. Gelibolu'da padişah otağı kurulduktan sonra IV. Mehmed burada bir müddet kalınmasını istemiş ve bu esnada *Muhammediyye* isimli manzum eseriyle tanınan Yazıcızâde Mehmed'in kabrini ve zâviyesini ziyaret etmiştir. Dikkat çeken bir diğer husus, padi-

10 *Târîh-i Râşid*, s. 22.

11 Latinize esnasında "bir hokka-i sîm" ifadesi hatalı olarak "bir hokka sîm" şeklinde çevrilmiştir. "Bir hokka sîm" ifadesi "hokka içine doldurulmuş gümüş" olarak anlaşılacağından tashih edildi. A.g.e., s. 41.

12 A.g.e., s. 41.

13 A.g.e., s. 63.

şahın burayı ikinci kez ziyaret etmesi ve ilk ziyaretinde zâviye gelirleri için vakf ettiği köyün berâtını bu kez bizzat kendi eliyle yazarak yenilemesidir:

Ziyâret-kerden-i pâdişâh-ı âlem-penâh be-merkad-i Yazıcızâde Mehmed Efendi

> Şehriyâr-i gîtî-sitân hazretleri madreb-i otak-ı hümâyûnları olan Gelibolu pîşgâhında oturak fermân buyurup kazâ-yı merkûmda medfûn olan Muhammediyye sâhibi merhûm Yazıcızâde Mehmed Efendi hazretlerinin merkad-i münevverlerin ziyâret buyurup def'a-i ûlâ teşrîflerinde zâviyesi fukarâsına vakf buyurdukları karyenin berâtını bu def'a bizzât hatt-ı hümâyûnlarıyla tahrîr ve terkîm ve atiyye-i vâfire ile bile zâviyedârın yedine teslîm olundu.[14]

Eserde fırsat buldukça değinilen hususlardan biri de avcı kimliği ile tanınan IV. Mehmed'in ilme olan merakıdır. H. 1078 senesi kayıtlarından anlıyoruz ki padişah haftanın birkaç günü tefsir ilmine dair meclisler akd olunmasını istemiştir. Bu meclislerde daha sonra gelenek haline gelecek huzur derslerinde olduğu üzere *Kadı Beyzâvî* okunmuştur. Padişah bu sene içinde bir kere Şeyhülislam Minkârizâde ile ikindiden yatsıya kadar tefsir mütalaası yapmıştır. Gece sonunda da ihsan olarak üzerindeki kaftanı çıkararak şeyhülislama giydirmiştir. Bundan başka Sabatay Sevi muhakemesinden de tanıdığımız meşhur Vanî Muhammed Efendi'ye haftanın iki günü talebeleriyle beraber gelip huzurunda ilim meclisi kurmalarını ferman etmiştir.

Mübâhase-i ilm-i şerîf der-huzûr-ı hümâyûn

> Pâdişâh-ı me'âlî-penâh hazretlerinin haftada birkaç gün huzûr-ı fâizu'n-nûrlarında Tefsîr-i Beydâvî'den müdârese ve ahkâm-ı Furkâniyye ıttılâ'ına mümârese olunmak de'b-i şerîf-i zât-ı fezâil-elîfleri olup mâh-ı merkûmun on ikinci salı günü dahi vakt-i asrda şeyhülislam efendi taraf-ı hümâyûnlarından da'vet buyrulmağla vakt-i işâya dek cevâhir-i mezâyâ-yı Kur'aniyyeden binâ-gûş-i isti'dâd-ı sâmi'îne ta'lîk-i gûşvâre-i beyân u tahkîk eylediler. Hattâ hazret-i şehriyâr-i kadr-şinâs nefâset-i ta'bîr ve selâset-i takrîrlerinden gâyet münbasit olup dûş-i şevket-pûş-i mülûkânelerinde bulunan sûf-ı letâfet-mevsûfu bâlâ-yı istihkâk-ı şeyhülislâmîye ilbâs buyurdular. Ve yevm-i mezbûrdan sonra haftada iki kerre vâ'iz-i benâm ve şeyh-i pâdişâh-ı enâm olan Vânî Efendi talebesiyle dâire-i hümâyûna gelip tedrîs etmek murâd-ı hümâyûn olduğu kendüye tebyîn ve otak-ı hümâyûnun perdesi verâsında vâ'iz-i müşârün ileyh ve

14 A.g.e., s. 68.

> talebesiyçün üç çadır nasb ve matbah-ı âmireden iki nevbet ta'âm ta'yîn olundu.[15]

Râşid Tarihi'nde bir başka ilgi çekici kayıt Selânik civarında iken padişahın bir müderrisin evinde bayram tebriklerini kabul etmesidir. 1669 senesinin ramazan bayramına tekabül eden muayedede herkes Osman Efendi adında bir müderrisin evinde toplanmış ve bayramlaşma burada gerçekleşmiştir:

Dâmen-bûs-ı tehniyet-i îd der-Selânik

> Ârâmgâh-ı pâdişâh-ı şevket-penâh olan sarâyın dâmen-bûs-ı îd-i sa'îd cem'iyyetine müsâ'adesi olmağla, ana muttasıl Osmân Efendi nâm bir müderrisin hânesinde dîvân-ı îd tertîb ve kâ'ide-i mu'tâd üzere vüzerâ-yı izâm ve ulemâ-yı a'lâm ve Selânik müderrisleri ve şeyhleri şeref-i dâmen-bûs-ı âlîleriyle tatyîb olundu.[16]

Avcı Mehmed'in İstanbul dışında günlerce süren sürek avları bilinmektedir. İşte bunlardan birinde Edirne'nin Kırca köyünde iken Anadolu kazaskeri Hâfız Mehmed Efendi adında bir zâtın ilim meclisi kurarak ziyafet verdiğini duymuş ve oraya gitmiştir. Râşid Efendi bu anekdotu yazarken "ilm-i şerîfe kemâl-i muhabbetlerinden nâşî" diyerek padişahın ilme duyduğu ilgiyi de dile getirmiştir:

Teşrîf-i cenâb-ı şehriyârî be-ziyâfet-i sadr-ı Anadolu

> ...müzâkere-i ilmiyyeden haberdâr olduklarında ilm-i şerîfe kemâl-i muhabbetlerinden nâşî meclislerini teşrîf ve tefsir-i şerîfe müte'allik ba'zı mübâhase-i ilmiyye istimâ'ından sonra şeyhülislam efendi hazretlerini bir semmûr kürk ilbâsıyla ve sâhib-i ziyâfet Hâfız Mehmed Efendi'yi ve mevcûd bulunan ulemâ efendileri atâyâ-yı mülûkâne ile taltîf buyurdular.[17]

IV. Mehmed döneminde on bir yıldan fazla süre ile şeyhülislamlık vazifesini üstlenen Minkârizâde Yahya Efendi görevinin son yıllarında iyice rahatsızlanmış ve vücudunun sağ tarafına nüzul isabet etmiştir. Bu sebeple fetva verememiş ve yerine Ankaravî Mehmed Efendi vekil olmuştur. Meşihat işlerinin aksamaması için padişahın isteği üzerine Yahya Efendi, 500 akçası sultan vakıflarından ve 500 akçası da cizye gelirlerinden olmak üzere günlük 1000 akça gibi yüklü bir meblağla gönlü alınarak görevden alınmıştır:

15 A.g.e., s. 99-100.
16 A.g.e., s. 144.
17 A.g.e., s. 148.

Azl-i Şeyhülislâm Minkârîzâde ve nasb-ı Ali Efendi be-câ-yı vey

> Müftî-yi ma'zul Minkârîzâde Yahya Efendi'yi dahi tatyîb içün beş yüzü evkâf-ı selâtînden ve beş yüzü Yahudi cizyesinden cem'an yevmiye bin akça vazîfe ile sâir zehâir-i yevmiyye ve şehriyyesi tertîb olundu.[18]

Râşid'in kaydettiği bir başka not ise, Minkarizâde gibi ileri yaşından dolayı şeyhülislamlıktan azledilen Sadreddinzade Sâdık Mehmed Efendi'yle ilgilidir. 1708'de 78 yaşında olduğu halde Sultan II. Ahmed'in kızı Hatice Sultan'ın cenaze namazını kıldırırken yanlışlıkla bayram namazı gibi tekbirlerde ellerini kaldırmış ve bu "pîrliğine hamledilerek" yerine Ebezâde Abdullah Efendi getirilmiştir.

Azl-i Şeyhülislâm Sâdık Efendi ve nasb-ı Ebezâde Efendi

> Şeyhülislâm Sâdık Efendi hazretleri gâyet pîr olup temşiyet-i umûr-ı fetvâya kat'â dimâğı olmadığından fursat buldukça sâhib-i devlet hazretlerine acz ü fütûrunu müş'ir kelimât işrâb ettiğinden mâ'adâ, Hatîce Sultân'ın cenâzesi salâtına imâmet etdükde her tekbîrde bayram namâzı gibi ellerin kaldırıp ne rütbe pîr-i nâ-tüvân olduğu ma'lûm-ı pâdişâh-ı nüktedân oldukda emr-i fetvâdan afv olunup kemâ fi'l-evvel varup Fındıklı'da vâki' menzilinde huzûr u ârâm etmek üzere tenbîh ve sadr-ı fetvâ iki def'â Rûmeli kâdıaskeri olan Ebezâde Abdullâh Efendi'ye inâyet ve tevcîh olundu.[19]

Dikkat çekici kayıtlardan biri de Anadolu kazaskeri Abdurrahim Efendi'ye ait olan "ıslanma vak'ası"dır. 1710 senesinin kurban bayramında sarayda muayede esnasında şiddetli bir yağmur başlamış, Babüssade'nin oluğu altında kalan Abdürrahim Efendi çok ıslanmasına rağmen, muhtemelen teşrifatı bozmak istemediği için yerinden hareket etmemiş, edememiştir. Fakat sonrasında yağmurun soğukluğu vücuduna tesir etmiş ve müzmin bir rahatsızlığa yakalanarak vazifesini yapamaz hale gelmiştir:

Azl-i sadreyn-i kâdî-i İstanbul

> ...Sadr-ı Anadolu Abdürrahîm Efendi îd-i şerîfde mu'tâd üzre huzûr-ı hümâyûnda ulemâ dest-bûs edince kâimen dururken bi-emrillâhi teâlâ bir azîm bârân olup mevlânâ-yı müşârün ileyh tamâm Bâbüssa'âde sakfının oluğu altında bulunmağla ıslanup yaş libâs ile hânesine varınca birkaç sâ'at bedenine mümâs olduğundan suyun bürûdeti gereği gibi

18 A.g.e., s. 178.

19 A.g.e., s. 788.

> vücûduna te'sîr etmeğin, ol günden beri ifâkat bulmayıp illeti mütemâdî olduğu dördüncü ayda azline bâdî oldu.[20]

Eski iki şeyhülislam Ebezâde Abdullah ile Ataullah Efendilerin, azl edildikten sonra Rumeli Hisârı civârındaki evlerine gelen ziyaretçilere devlet ve devlet adamları hakkında ileri-geri konuştuklarına dair bir haber saraya ulaşmış ve padişah bu işten huzursuz olarak ikisinin de sürgüne gönderilmesini istemiştir. Ebezâde Abdullah, Trabzon'a; Ataullah ise Sinop'a gönderilmiştir. Bunlardan Ataullah Efendi'nin bindiği geminin hava muhalefeti sebebiyle Kefken Limanı'nda karaya vurduğu ve kendisinin de arpalığı olan Bolu'ya gittiği bilinmektedir.

Nefy ü tagrîb-i müftiyeyn-i sâbıkayn Ebezâde Abdullah Efendi ve Atâullah Efendi

> Rûmeli Hisârı'nda vâki' yalılarında sâkin olan şeyhülislâm-ı sâbıkayn Ebezâde Abdullâh ve Atâullâh Efendi meclislerine gelüp giden züvvâra Devlet-i Aliyye'ye ve vükelâsına dahl ü teşnî'i müştemil ba'zı kelâm tefevvüh eyledikleri vezîr-i a'zam ve şeyhülislâm kulûbün tekdîr ve arz u inhâları tab'-ı mülûkâneyi mûmâ ileyhimâdan tenfîr etmekle sâdır olan fermân-ı hümâyûn mûcebince Ebezâde Abdullâh Efendi Trabzon'a ve Atâullâh Efendi Sinob'a nefy ve birer sefîne ile mâh-ı mezbûrun on dördüncü günü mahall-i me'mûrlarına tesyîr olundular.[21]

B. Çelebizâde İsmail Âsım – *Zeyl-i Râşid* Notları:

Küçükçelebizâde veya Çelebizâde ismiyle bilinen İsmail Âsım Efendi'nin doğum tarihi belli değildir. İstanbul'da medrese tahsilini tamamlayan Âsım Efendi 1723'te Damad İbrahim Paşa'nın emriyle Râşid Efendi yerine vak'anüvisliğe getirildi. Daha sonraki tarihlerde İstanbul kadısı, kazasker ve en nihayetinde şeyhülislamlığa kadar yükseldi. Son göreve getirilişinden bir sene sonra 1760 yılında vefat etti.

Çelebizâde Âsım'ın tarihi 1722-1729 yılları arasındaki hâdiseleri anlatır. *Râşid Tarihi* ile birlikte basıldığı için onun tarihi *Zeyl-i Râşid* olarak da bilinir. İlmiyeye dair tespit edilen notlar aşağıya alınmıştır.

Rumeli kazaskeri Uşşakizâde Seyyid Abdullah Efendi 1726'de vebaya yakalanmıştır. Bir sabah Divan-ı Hümayun'a gitmek üzere evinden çıkmış, Ayasofya'da sabah namazını kılarken halsiz düşünce tekrar evine dönmüş ve o

20 A.g.e., s. 804.

21 A.g.e., s. 886.

gün vefat etmiştir. Uşşâkizâde, Fatih Câmii'nde kılınan cenaze namazından sonra Keskinzâde kabristanına defnedilmiştir:

Vefât-ı sadr-ı Rûm Uşşâkizâde

> Rumeli kazaskeri olan Uşşâkîzâde Seyyid Abdullah Efendi bi-kazâillâhi teâlâ hummâ-yı vebâiyyeden hasta ve ol hâlet ile dîvâna gitmeğe şedd-i nitâk-ı gayret edip Ayasofya'da namâz-ı fecri edâ esnâsında tâk-ı tâkati şikeste olmağla hânesine avdet ve şehr-i muharremü'l-harâmın yirmi dokuzuncu pençşenbih günü zîr-i kubbe-i felekmînâr-ı sengden nüzhet-sarây-ı riyâz-ı rıdvâna rıhlet etmeğin namâzı Câmi-i Sultân Mehmed Hânî'de edâ olunduktan sonra Keskindede mezâristânından medfûn...[22]

Lale Devri olarak bilinen sulh döneminin verdiği rahatlık ve genişlikle birlikte ilmî faaliyetler revaç bulmuş ve bu ilerlemenin başını Damad İbrahim Paşa çekmiştir. Genelde padişah huzurunda gerçekleştiği için "huzur dersleri" olarak bildiğimiz tefsir okumaları bu dönemde İbrahim Paşa'nın huzurunda da akd olunmuştur. Hatta bir keresinde Tâhâ sûresinin 3. âyeti ﴿ **إِلَّا تَذْكِرَةً لِّمَن يَخْشَى** ﴾ tefsir edilirken "illâ" istisnâsı üzerinde epey ilmî münazaralar yapılmıştır. Sâlih Efendi ile Dârendeli Mehmed arasında yaşanan bu münazara oldukça uzamış, en sonunda eski Rumeli kazaskeri Mirzazâde Mehmed Efendi konu hakkında bir risale kaleme almıştır. 1728 Ramazanında haftada iki-üç gün akd olunan söz konusu toplantılar bazen padişahın yanında da devam etmiştir. İlginç bir not olarak da söz konusu tefsir derslerinde metinleri okuyan kişi dönemin tanıdık *sîmâ*larından şair Nedim'dir.

Takrîr-i ders-i tefsîr der-huzûr-ı Âsaf-ı Aristo-tedbîr

Birkaç seneden berü mu'tâd üzre eyyâm-ı mübâreke-i ramazânda huzûr-ı âsaf-ı celîlü'ş-şânda Tefsîr-i Beyzavî tedrîs ve takrîri ile beyne'l-akrân tekmîl-i sermâye-i ta'ayyün ü ünvân eyleyen fuzalâ-yı mevâlî vü müderrisînden Edirne'den ma'zûl Râzî Ahmed Efendi ve Haleb'den ma'zûl İlmî Ahmed Efendi ve Mısır'dan ma'zûl Neylî Ahmed Efendi ve Arabzâde Sâlih Efendi ve Şer'iyyâtçı Halîl Efendi ve Şâmî Ahmed Efendi ve Dâredendeli Mehmed Efendi bi'l-münâvebe takrîre me'mûr olmalarıyla Sûre-i kerîme-i Tâhâ tefsîrinden bed' ü takrîe âgâz ve esnâ-yı derste ﴿ **إِلَّا تَذْكِرَةً لِّمَن يَخْشَى** ﴾[23] âyet-i kerîmesinin ma'nâsını tahkîk hilâlinde istisnâ-yı munkatı' husûsunda Sâlih Efendi ile Dârendeli Mehmed Efendi derîçe-i mu'ârazayı bâz idüp müzâkereleri muhâvereye bâdî ve tarafeynin isbât-ı

22 A.g.e., s. 1512.

23 "Haşyet sahiplerine öğüt olsun diye." Tâhâ, 20/3.

kelâmlarına takayyüd ü ihtimâmı sebebiyle bahs-i mezbûr hayli mütemâdî olmuş idi. Dârendeli Mehmed Efendi bu husûsda sâniha-i zamîrini nakş-ı harîr-i tahrîr etmekle taraf-ı bâhirü'ş-şeref-i Âsafîden a'lem-i fuzalâ ve belde-i Rûmeli sadâretinden ma'zûl Mîrzâ-zâde Şeyh Mehmed Efendi hazretlerine irsâl buyurulup, anlar dahi tarafeynin maksûd u merâmlarını îzâh ve tenvîr ve zikr olunan makâmda muhtârları olan vechi tahrîr buyurdular. Evâhir-i şehr-i mezbûra değin gāyet-i tahkîk ve nihâyet-i tedkîk ile haftada ikişer üçer gün takrîr olunup pâdişâh-ı ahâlî-perver ve şehinşâh-ı me'âlî-güster cenâblarının sarây-ı âsafîyi teşrîf buyurdukları ba'zı eyyâmda huzûr-ı hümâyûnlarında takrîr olunmasını fermân ve zikr olunan efâzılı bu şeref ü i'tibâr ile mümtâz-ı akrân buyurduklarından gayri, bahâne-cûy-i tertîb-i ahâlî olan Dâmâd-ı keremleri sadr-ı âlî hazretlerinin sevk u terbiyeleri ile zikr olunan mevâlî-i izâmdan mukaddemâ arpalığı olana zamîme ve henüz arpalığı olmayana arpalık ihsân ve müderrisînden zikr olunan efendiler ve kârî-i ders Nedîm Efendi'nin kemâlât-ı zâtiyyelerine i'tibâren tertîbi musammem olan silsilede rütbelerinde bulunan eskilerine takdîm ile tahkîkleri ni fermân buyurmalarıyla pâ-nihâde-i me'âric-i ulûm ve üftâde-miyân-ı erbâb-ı rüsûm olan kâffe-i erbâb-ı fazl-ı kemâli mesrûr u hoş-hâl buyurdular. Evâhir-i şehr-i mezbûrda silsile zuhûr ve cümlesi ihrâz-ı metâlib ü merâtib ile tahsîl-i sürûr ettiklerinden mâ'adâ hızâne-i mekârim-i âsafîde mu'tâd oldukları sûf ferâce ve atıyyeler ile kesb-i neşât-ı cedîd ü sûrî ve ma'nevî sürûr u inbisât ile îd berbâlâ-yı îd eylediler.[24]

C. Çeşmizâde Mustafa Reşid – *Çeşmizâde Tarihi* Notları:

Çeşmizâde Mustafa Reşid Efendi, Çeşmizâdeler olarak bilinen ilmiye sınıfından bir aileye mensup olarak İstanbul'da doğdu. Doğum tarihi belli değildir. Medrese tahsilinden sonra kassâmlık, müderrislik ve kadılık yaptı. 3 Aralık 1766'da Hâkim'in halefi olarak vak'anüvisliğe getirildi. Yaklaşık bir buçuk sene bu görevde kalan Çeşmizâde'nin tarihi Bekir Kütükoğlu tarafından yayımlanmıştır.[25] Çok hacimli olmayan eserdeki ilmiye sınıfına dair dikkat çekici notlar aşağıda gösterilmiştir.

İlk kayıt, Osmanlı klasik dönemindeki bayramlaşmayı göstermesi bakımından önemlidir. Bu kayda göre, 1767 Ramazanının 26. gününden itibaren bayram tebrikleri bir merasim ile başlamaktadır. Yüksek rütbelilerin birbirlerinin konaklarına gidip gelmeleriyle gerçekleşen söz konusu muâyedelerde ilk olarak sadrazam maiyeti ile birlikte şeyhülislamı ziyaret etmiş; 27. günü şeyhülislam, Rumeli ve Anadolu kazaskeri ile kubbealtı ve-

24 *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, s. 1593.

25 *Çeşmizâde Tarihi*, haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul, 1959.

zirleri bayram tebriği için sadrazamın konağına gitmiş; 28. günü büyük rütbeli kadılar; 29. gün de müderrisler ve dîvân-ı hümâyûn hâcegânları bu bayramlaşmaya dahil olmuşlardır. Bayram gecesi ile muâyede Toprakı Sarayı'nda padişahın huzurunda gerçekleşmiştir.

Zikr-i mu'âyede-i îd-i Ramazân

> Mâh-ı mezbûrun yirmi altıncı günü sadrazam-ı kerîmü'ş-şiyem hazretleri hademe-i bâb-ı gerdûn-cenâblarıyla müretteb alay ile şeyhülislâm sellemehu's-selâm hazretlerinin sa'âdethânelerin teşrîf buyurup tebrîk-i îd-i sa'îd ve yirmi yedinci günü şeyhülislâm-ı vâlâ-makâm ve vüzerâ-yı sipihr-ihtişâm ve sudûr-ı ulemâ-yı izâm hazarâtı dahi sarây-ı âsafîye varup icrâ-yı merâsim-i ta'yîd buyurdular. Yirmi sekizinci günü mevâlî-yi izâm, yirmi dokuzuncu günü müderrisîn-i kirâm, hâcegân-ı dîvân-ı felek-ünvân alâ vechi'l-mu'tâd tetmîn-i kavâ'id-i mu'âyede eyleyip leyle-i îdde bi'l-cümle sarây-ı hümâyûnda cem' olup tulû'-i âfitâb-ı saltanata dîde-güşâ-yı tarakkub ve intizâr ve ale's-seher şehenşâh-ı murassa'-taht-ı hümâyûn-baht hazretlerinin takbîl-i dâmen-i inâyetleriyle hâiz-i şeref-i iftihâr olup....[26]

1767 Temmuz'unda ise eski şeyhülislam Ebûbekr Efendizâde Ahmed Efendi yatağında uyuduğu esnada felç (nüzûl) geçirip vefat etmiştir:

Rıhlet-i şeyhülislam-ı esbak Ebûbekr Efendizâde Ahmed Efendi be-iklîm-i câvidânî

> Sene-i merkûme saferü'l-hayrının altıncı gecesi sâbıkan mesned-ârâ-yı meşîhat-ı İslâmiyye Ebubekir Efendizâde Ahmed Efendi Kanlıcak'da vâki' sâhilhânelerinde bister-i istirâhatte müstagrak-ı hâb nûşîn iken nüzûl-i nâzileden murg-ı rûh-ı revânı gülşen-i kudse pervâz ve çeşm-i hâb-âlûdunu âlem-i bekâda bâz eyledi.[27]

Mustafa Reşid'in kayda geçirdiği bir diğer ilginç not ise Konevî Mustafa Efendi'ye dâirdir. Hayatı hakkında bilgi verilirken bu zâtın "etvâr-ı garîbesi"nden biri olarak son derece harâretli bir bünyeye sahip oluşu zikredilmektedir. Buna göre, Mustafa Efendi yazları başından sarığını ve üzerinden elbiseyi çıkarıp iç gömleği ve başında takkesi ile rüzgâra karşı oturur, bir kâseye doldurduğu buzu gâh başına ve gâh göğsüne sürerek rahatlarmış. Seksen yaşına kadar bu âdetine devam eden Konevî Mustafa Efendi doktorların ihtarına rağmen söz konusu alışkanlığından vazgeçmemiştir:

26 A.g.e., s. 18.

27 A.g.e., s. 40.

İrtihâl-i Konevî Mustafa Efendi be-âlem-i bekâ

> Çend rûz mukaddem Mekke-i mükerreme pâyesiyle tekrîm olunan Konevî Mustafa Efendi birkaç gün zahm-ı şîr-pençe-i ezelden hasta ve nahçîr-i rûhu mâh-ı mezbûrun yedinci günü dâm-ı saht-gîr-i fenâdan vâreste oldu. ...Mezbûrun etvâr-ı garîbesindendir ki eyyâm-ı sayfda ekser ahyânda rûzgâra karşı başından imâmesin ve dûşundan câmesin ihrâc edip ancak bir arekçîn ve pîrehen ile oturup sâfî kar dolmuş bir kebîr bardağı gâh başına ve gâh sînesine vaz' ile kesb-i bürûdet ve bu hâlete i'tiyâd ile izhâr-ı safâ ve istirâhat eder idi. Sinni seksene bâliğ iken ilâ vefâtihî bu ma'nâdan mutazarrır olmayıp ancak hastalığı esnâsında tedbîrine meşgûl olan etibbâ ve cerrâhân men'ini iltizâm ve birkaç eyyâm terkine ihtimâm etmişler. "Ben seksen yıldır bu suyu içer ve bu karı yerim, bundan bir zarar görmedim" deyü sözlerin ısgâ ve sem'-i kabûle ilkâ etmeyip bildiği gibi hareket ve denk denk kar ekl ederek iklîm-i bakâya azîmet eyledi.[28]

Konumuzla ilgili olarak Çeşmizâde'nin son kaydı ise 1868 Ramazan'ında gerçekleşen huzur dersleridir. Müderrisler kendilerine ayrılan günde, ikindi namazından sonra saraya gelmiş ve taraflarına verilen âyetleri takrir ve müzâkere etmişlerdir. Bu senede icra edilen derslere toplamda 123 müderrisin katıldığı anlaşılmaktadır. Devrin hükümdarı III. Mustafa'nın da müzâkerelere eksiksiz olarak iştirak etmesi dikkat çekicidir:

Zikr-i tedrîs-i tefsîr-i şerîf der-huzûr-ı hümâyûn

> Her sâl-i şeref-iştimâlin şehr-i ramazânü'l-mübârekinde huzûr-ı hümâyûnunda mu'tâd olan ders-i tefsîr-i şerîf için bu def'a dahi yüz yirmi üç aded fuhûl-i kirâm ya'ni meclise taksîm ile sebt-i sahîfe-i tertîb ü nizâm kılınıp her meclisin erbâbı birer gün ba'de salâti'z-zuhr sarây-ı hümâyûnda mahall-i mahsûsda halka-bend-i ictimâ' ve Beyzâvî-i şerîfden serd ü beyân olunan mebâhis-i celîleyi şehenşâh-ı mekârim-penâh hazretleri min evvelihî ilâ âhirihî istimâ' buyurup mahalle münâsib niçe hakâyık u dekâyık îrâd u takrîr ve ol meclis-i âlî envâr-ı âyât-ı Kur'âniyye ile tenvîr olunduktan sonra her biri cevâiz-i seniyye-i şehriyârî ile mazhar-ı inâyet ü eltâf ve duâ-yı bekâ-yı veliyyü'n-ni'amı gevher-i sübha-i ihlâs ederek me'zûn-ı avd-i inşirâh oldular.[29]

28 A.g.e., s. 41-42.

29 A.g.e. s. 76.

D. Hüseyin Şâkir Efendi – *Subhi Târîhi* İçerisindeki Notları:

İsmi Hüseyin, mahlası Şâkir'dir. Medrese tahsilini tamamlayıp medrese-i hâric rütbesi ile müderris oldu. Devrin sadrazamı Damad İbrahim Paşa ile yakınlık kurduğu kaynaklarda belirtilir. 1732 tarihinde Sâmi Efendi'nin yerine vak'anüvis tayin edilmiştir. Süleymaniye dârülhadîsinde ders verdikten sonra kadılığa geçmiş, 1744'te Haleb kadısı iken vefat etmiştir. Vak'anüvis iken H. 1145-1148 (1732-1735) yılları arasındaki yaklaşık üç yıllık dönemi kaleme almıştır. Subhi vak'anüvis tayin edildikten sonra kendisinden önceki Sâmi Bey [1143-1144 (1730-1731)] ve Şâkir Efendi'nin [h. 1145-1148 (1732-1735)] notlarını almış ve hepsinin birleştirerek 1143-1156 (1730-1744) tarihlerini kapsayan bir eser ortaya çıkarmıştır[30].

Konumuzla ilgili olarak Hüseyin Şâkir'in 1732-1735 tarihleri arasında tuttuğu notlar incelenmiştir. Hüseyin Şâkir Efendi'nin ilmiyeye dair notlarından dikkat çekenler, Hocazâde Ömer Efendi ve Bolevizâde Seyyid Mehmed'in sürgün edilmeleridir. Şâkir'in kaydına göre İstanbul kadılığında bulunan Hocazâde Ömer Efendi kısa zaman sonra azl edilmiş ve devlet hakkında ileri-geri konuştuğuna dair saraya haber gitmiştir. Bu itham üzere Bursa'ya sürülmüştür. Bunun gibi üç ay süresince nakibüleşraflık yapan Seyyid Mehmed Efendi de aynı ithâma maruz kalmış ve Balıkesir-Edincik'teki arpalıklarına yollanmıştır. Yaklaşık bir sene sonra ikisi de affedilmişlerdir.

Nefy ü İclâ-yı Hocazâde ve Nakîb-i Sâbık Bolevîzâde

> Sâbıkan İstanbul kâdısı Hocazâde Ömer Efendi zamân-ı kalîlde mübtelâ-yı azl-i bî-hengâm olmağla, şân-ı devlete nâ-çesbân itâle-i lisân etmek töhmetiyle Burusa'ya nefy ü tekdîr ve zımnen sâire irâet-i tarîk ta'zîr olunup kezâlik İstanbul rütbesiyle sâbıkan se-mâh müddet şeref-mend-i câh-ı refî'-i nakâbet olan Bolevîzâde es-Seyyid Mehmed Emîn Efendi'ye dahi töhmet-i mezkûre isnâd ve arpalıkları olan Edincik kazâsına tard u ib'âd olundular.[31]

Afv-ı Hocazâde ve Bolevizâde

> Sene-i kâmileden mütecâviz Burusa'ya menfî olan Hocazâde es-Seyyid Ömer Efendi ve Üsküdar Kadıköy'ünde me'mûr-ı tevakkuf u ikâmet olan Bolevîzâde es-Seyyid Mehmed Emin Efendi, kendü hânelerinde mukîm ve meşgûl-i du'â-yı devâm-ı şehriyâr-ı heft-iklîm oldular.[32]

30 *Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte*, haz. Mesut Aydıner, İstanbul, 2007.

31 A.g.e., s. 170-171.

32 A.g.e., s. 217.

Hüseyin Şâkir'in kaydettiği notlardan biri de sâbık şeyhülislam Paşmakçızâde Abdullah Efendi'nin vefatıdır. Hac farizasını eda ettikten sonra bir müddet Şam'da kalmış ardından Konya'ya yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Kabri Mevlana'nın kabri yakınındadır:

İrtihâl-i Başmakçızâde Efendi:

> ...Taraf-ı Hicâz'a râhile-bend-i azîmet ve vâcibât-ı hacc ve şerâyıt-ı acc ü secci edâ ve ri'âyet birle taraf-ı Şâm'a inân-rîz-i kufûl ü ric'at ve anda semâh müddet âsûde-nişîn-i bisât-ı istirâhat olduktan sonra istid'âsı üzre hasebü'l-emr mazca-i ârif-i Rûm olup Konya şöhretiyle ma'lûm merzbûma esnâ-yı kudûmlarında mevlânâ-yı merkûm azm-i civâr-ı Hayy-i Kayyûm ve kurb-i kabr-i Mevlânâ'da mütevârî-i hâkdân-ı mağfiret-lüzûm oldu[33].

Hüseyin Şâkir'in 1735 senesi hâdiselerinde ilmiyeye dâir yazdığı son kayıt ise eski şeyhülislam Mirzazâde Mehmed Efendi'nin vefatıdır. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin dâmâdı olan Mirzazâde, Patrona isyanına tanıklık etmiş ve isyanın bertaraf edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Yetmiş yaşını aşkın olarak vefat eden Mehmed Efendi, ömrünün son günlerinde üç günde bir Kur'ân-ı Kerim'i hatm etmiş ve kıraat ilmindeki bilgisi ile kendisine bu sahada sorulan sualleri cevaplamıştır.

Vefât-ı Şeyhülislâm-ı sâbık Mirzâzâde eş-Şeyh Mehmed Efendi

> ...çerâğ-ı halvet-hâne-i hayâtları püf-kerde-i tünd-bâd-ı memât olunca her şeb tâ-be-seher cebhe-i nûrânî-i tâ'ât ü münâcâtı kandîl-i pür-ziyâ-yı seccâde-i teheccüd ü ibâdât ve her üç günde bir hatm-i Kur'ân-ı Kerîm ile müteveccih-i dergâh-ı kâbilü't-da'âvât olup meşâyıh-ı kurrâ fenn-i celîl-i kırâ'atde kendülerinden recâ-mend-i hall-i müşkilât olurlar idi.[34]

E. Ömerefendizâde Süleyman Efendi

İstanbul doğumlu Süleyman Efendi, babasından dolayı Ömerefendizâde ismiyle de bilinir. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra müderrislik ve daha sonra Yenişehir, Edirne ve İstanbul'da kadılıklarda bulundu. 1807'de İstanbul'da vefat etti.

1776'da vak'anüvis olarak tayin edilen Süleyman Efendi bu görevi lâyıkıyla yerine getiremediği gerekçesi ile vazifeden alınmış ve müsveddeleri En-

33 A.g.e., s. 178.

34 A.g.e., s. 248-249.

verî'ye intikal etmiştir. Enverî de bunları eserinin ikinci kısmının yazımında kullanmıştır. Enverî adı geçen müsveddeleri eserine karıştırıp kendi üslubuyla yazdığından notları tefrik ve tespit mümkün olamamaktadır.

Sonuç

XVIII. asırla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda resmi bir memuriyet haline dönüşen vak'anüvislik müessesesi, bu yüzyıldan devletin yıkılışına kadar yaklaşık iki asır devam etmiştir. Bundan önceki yüzyıllarda tarih yazımının şehnamecilik, şahsi teşebbüsler ve sipariş eserlerle sürdürüldüğü bilinmektedir. Fakat ilk vak'anüvis kabul edilen Naîmâ'nın sadrazam tarafından resmî olarak görevlendirilmesi ve kendisine devlet tarafından muayyen bir maaş bağlanması vak'nüvisliğin artık bir memuriyet olarak kabul edilmesi için makul bir gerekçedir. 1922'de saltanatın ilgasına kadar devam eden bu gelenek Abdurrahman Şeref Bey ile birlikte son bulmuştur.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla XVIII. asırda yirmi kadar vak'anüvis görev yapmıştır. Bunlardan Enverî ve Ahmed Vâsıf gibi mükerreren bu vazifeye tayin edilenler de vardır. Konumuzun sınırları içerisinde bu topluluktan ilmiye sınıfına intisap etmiş ve müderrislik yapmış beş kişi bulunmaktadır. Bunlar Râşid, Küçük Çelebizâde İsmail Âsım, Hüseyin Şâkir, Çeşmizâde Mustafa Reşid, Ömerefendizâde Süleyman Efendi'dir. Söz konusu zevât kendilerine verilen zaman ve vazife dahilinde yaşanan tarihi olayları kaleme almışlardır. Kendi meslektaşları olmaları sebebiyle ilmiye sınıfına dair tuttukları notlar da bu bakımdan merak unsurudur.

Belli başlı istisnaları olmakla birlikte Osmanlıda ilmiye sınıfının yaptığı usulsüzlükler genelde azil veya sürgünle karşılık bulurdu. Fakat Şeyhülislam Ahîzâde Hüseyin, Şeyhülislam Hocazâde Mesud, Kanuni Sultan Süleyman'ın Kızılağaç Yenicesi kadısı ve IV. Murad'ın İznik kadısı örneklerinde gördüğümüz gibi ilmiye sınıfının idamla cezalandırıldığı nadir vak'alar da vardır. Râşid Efendi de İstanbul eski kadısı Rûhullah Efendi'nin idamını yazarak bu istisnalara bir kayıt daha eklemiştir. Yine Râşid, Şeyhülislam Esîrî Mehmed Efendi'nin azlini anlatırken şeyhülislamın Köprülü Mehmed Paşa aleyhinde söylediği sözü haksızlık olarak kabul etmiş ve Fâzıl Ahmed Paşa'nın Esîrî Mehmed Paşa'yı "iskât ve ilzâm" etmesini doğru bir hareket şeklinde değerlendirmiştir.

Çelebizâde İsmail Âsım'ın tuttuğu notlar sayesinde ise III. Ahmed devrindeki ilmî toplantılardan haberdar olabilmekteyiz. Damad İbrahim Paşa'nın teşvikiyle 1728 Ramazan'ında huzur dersleri yoğun ve canlı bir şekilde yapıl-

mıştır. Yine Çelebizâde'nin kayıtlarından yola çıkarak bu derslerde kitapları sesli bir şekilde okuyan kişinin (kârî-yi ders) dönemin ünlü şairi Nedim olduğunu öğrenmekteyiz. Bir başka isim olan Çeşmizâde Reşid de Ramazan bayramının gelişiyle birlikte yaşanan hareketliliği kaydetmiştir. Burada XVIII. yüzyıl saray ve çevresinde bayramın nasıl karşılandığına ve teşrifatın nasıl işlediğine dair önemli bilgiler yer almaktadır. Bayramdan daha birkaç gün önce bütün devlet erkânının bayram tebriği niyetiyle ilk olarak şeyhülislamın konağında toplanmaları dikkat çekicidir.

Hülasa dönem tarihleri etraflıca incelendiğinde görülecektir ki söz konusu eserlerde ilmiye sınıfına dair oldukça ilginç ve önemli bilgiler yer almaktadır. Bu bakımdan XVIII. asır ilmî hayatı çalışılırken/yazılırken vak'anüvislerin eserleri dikkate alınmalı ve bugüne intikal eden söz konusu kayıtlardan disiplinler-arası bir metodla azamî derecede istifade yoluna gidilmelidir.

Kaynakça

Çeşmizâde Mustafa Reşid, Çeşmizâde Tarihi, haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1959.

Kütükoğlu, Bekir, "Vak'anüvis", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (*DİA*), XLII, İstanbul, 2012, s.457-461.

Kütükoğlu, Bekir, *Vekayi'nüvis: Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü, İstanbul, 1994.

Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

La'lizâde Abdülbâki, *Sergüzeşt*, haz. Tahir Hafızalioğlu, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.

Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Âsım Efendi. *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, III, haz. Abdülkadir Özcan vd., Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.

Subhi Mehmed Efendi, *Subhî Târîhi Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte*, haz. Mesut Aydıner, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayiü'l-Fudalâ*, III, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.

18. Yüzyılda Osmanlı Merkez Topraklarında Kaleme Alınan Şerî Eserler I (Alana Göre Sıralı)							
ARAP DİLİ							
Müellif	**Vefat Tarihi**	**Eser İsmi**	**Alanı**	**Formu**	**Üzerine Çalışma Yapılan Eser**	**Müellifi**	**Vefat Tarihi**
Abdullâh b. Abdurrahmân b. Mûsâ el-Celvetî	1164/1750	el-Menhecü'l-İlâhiyye fî Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Fahriyye	Arap Dili	Şerh	el-Mukaddimetü'l-Fahriyye	Abdullâh b. Abdurrahmân b. Mûsâ el-Celvetî	1164/1750
Abdullâh b. Abdurrahmân b. Mûsâ el-Celvetî	1164/1750	el-Mukaddimetü'l-Fahriyye fi'l-Istılâhâti'n-Nahviyye	Arap Dili				
Abdullâh b. Ebî Saîd Mehmed Hâdimî	1192/1778	Şerhu Dibâceti Netâici'l-Efkâr (Şerhu Dibâceti'n-Netâic)	Arap Dili	Şerh	Netâicü'l-Efkâr'ın mukaddimesi	Şeyh Mustafâ Adalı	1674/1674
Abdullâh b. Mehmed Ahıskâvî	1212/1797	Câmiu'l-Kavâid fi'l-Arabiyye	Arap Dili				
Abdullâh b. Mehmed Akhisârî Vassâf (Şeyhülislâm; Abdullâh Vassâf Efendi)	1174/1761	İrşâdü'l-Ezkiyâ	Arap Dili	Tercüme	el-Kâfiye	İbnü'l-Hâcib	646/1249
Abdullâh b. Mehmed Akhisârî Vassâf (Şeyhülislâm; Abdullâh Vassâf Efendi)	1174/1761	Nazîre-i Ünvânu'ş-Şeref	Arap Dili	Nazîre	Ünvânu'ş-Şeref	İbnü'l-Mukrî el-Yemenî	837/1433
Abdullâh Paşa el-Vezir b. İbrâhîm el-Cermekî (eş-Şettecî, el-Çetecî)	1174/1761	Risâle fi'l-Arûz	Arap Dili	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Muhtasar ve Mufassal Kavâid-i İ'râb (Muzhır-ı Kavâid-i İ'râb)	Arap Dili	Şerh	el-İrâb an Kavâidi'l-İrâb	İbn Hişâm	761/1360
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Şâfiye Şerhi	Arap Dili	Şerh & Tercüme	eş-Şâfiye	İbnü'l-Hâcib	646/1249
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Şerhu Muğni'l-Lebîb	Arap Dili	Şerh	Muğni'l-Lebib	İbn Hişâm	761/1360
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Tercüme-i Arûz-ı Tebrizî	Arap Dili	Tercüme	İlm-i Arûz ve Kafiye	Vahîd-i Tebrizî	9. yüzyıl/15. yüzyıl
Ahmed b. Hüseyin el-Bosnevî	1175/1761	Sınfü'l-İşârât fî Şerhi'l-İstiârât	Arap Dili	Şerh	Şerhu'r-Risâleti's-Semerkandiyye	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Ahmed b. İsa el-Gazzî (Gazzî Ahmed Efendi)	1150/1738	Hâşiye ale'l-İstiâre	Arap Dili	Hâşiye	Şerhu'r-Risâleti's-Semerkandiyye	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Ahmed b. İsa el-Gazzî (Gazzî Ahmed Efendi)	1150/1738	Hediyyetü'l-Garbî li-Tâlibi't-Tuhfe-ti'l-Verdî	Arap Dili	Şerh	et-Tuhfetü'l-Verdiyye fî Müşkilâti'l-İrâb fî İlmi'l-Arabiyye	İbnü'l-Verdî	749/1349
Ahmed b. İsa el-Gazzî (Gazzî Ahmed Efendi)	1150/1738	İlâlü Gazzî	Arap Dili	Risâle			
Ahmed b. Mehmed b. İshak el-Mevlâ el-Kazâbâdî	1163/1750	Hâşiye ale'l-Mutavvel li't-Taftâzânî	Arap Dili	Risâle	el-Mutavvel	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Ahmed b. Mehmed b. İshak el-Mevlâ el-Kazâbâdî	1163/1750	Mülahhasu Netâici'l-Enzâr ve Mu-hassalu Ebkâri'l-Efkâr	Arap Dili	Şerh	Risâletü'l-Ferîde	Ebu'l-Kâsım es-Semerkandî	888/1483'ten sonra
Ahmed b. Mehmed b. İshak el-Mevlâ el-Kazâbâdî	1163/1750	Şerhu Fevâidi's-Seniyye	Arap Dili	Şerh	el-Fevâidü's-Seniyye fî Şerhi'l-Elfiyye	Muhammed b. Abdüddâim Birmâvî	831/1428
Ahmed b. Seyyid Hayatî Elbistânî (Hayatî Ahmed Efendi)	1229/1814	Şerh-i Nuhbe-i Vehbî	Arap Dili	Şerh	Nuhbe-i Vehbî	Sünbülzâde Vehbî	1224/1809
Alaşehirli Osman b. Hasan Efendi	1190/1776	Risâle fi't-Tasrîf	Arap Dili	Risâle			
Ali b. Ali Ebî'l-Fedâil el-Ömerî	1192/1778	el-Bedî ve'l-Beyân	Arap Dili				
Ali b. Hac Osman b. Süleyman Babadâğî	1140/1728	el-Fevâidü'l-Amîliyye fî Hal-li'l-Avâmili'l-Kâhiriyye	Arap Dili		el-Avâmilü'l-Mie	Abdülkâhir Cürcânî	471/1078
Arslanzâde Mustafâ Efendi	1185/1770	Arabî ilimlere dair risâleleri içeren mecmûa	Arap Dili				
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüd-din)	1172/1759	Mühimmâtü'l-Kâfî fi'l-Arûzi ve'l-Ka-vâfî	Arap Dili				
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüd-din)	1172/1759	Şühûdü's-Sahv	Arap Dili	Risâle			
Beyzâde Mustafâ Efendi	1200/1786	Risâletü'l-Malûm ve'l-Mechûl mine's-Sarf	Arap Dili	Risâle			
Cizyedârzâde Ahmed Bahâeddin	1208/1794	İlm-i Sarf	Arap Dili				
Cizyedârzâde Ahmed Bahâeddin	1208/1794	Tercüme-i Metni Beyân	Arap Dili	Tercüme	?		

Cizyedârzâde Ahmed Bahâeddin	1208/1794	Tercüme-i Şâfiye	Arap Dili	Tercüme	eş-Şâfiye	İbnü'l-Hâcib	646/1249
Çavuşzâde İbrâhîm Efendi el-İstanbulî	1150/1738	es-Sâfiye fî Şerhi'ş-Şâfiye	Arap Dili	Şerh	eş-Şâfiye	İbnü'l-Hâcib	646/1249
Damadzâde Ebûbekir Edib Çorûmî	1203/1789	Şerhu Nevâbiğü'l-Kelîm li'z-Zemahşerî	Arap Dili	Şerh	Nevâbiğü'l-Kelim	Zemahşerî	538/1144
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Muhtâru Muhtâri's-Sıhâh	Arap Dili	İhtisar	Muhtâru's-Sıhâh	Muhammed b. Ebu Bekir er-Razi	666/1268'den sonra
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerhu İzhâri'l-Esrâr	Arap Dili	Şerh	el-İzhâr	Birgivî	981/1573
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerhu'l-Arûzi'l-Endelûsî	Arap Dili	Şerh	el-Arûzu'l-Endelûsi	Ebû Muhammed Ziyâeddin Abdullâh b. Muhammed el-Ensârî el-Mağribî	459/1065
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerhu'l-Emsile	Arap Dili	Şerh	Emsile	Meçhul Müellif	
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerhu'l-Avâmil	Arap Dili	Şerh	el-Avâmil	Birgivî	981/1573
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerhu'l-Binâ	Arap Dili	Şerh	Binâü'l-Efâl	Meçhul Müellif	
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Tahrîrât ve Takrîrât ale'l-Besmele ve'l-Hamdele ve's-Salâti ve's-Selâmi'l-Lafziyye	Arap Dili	Risâle			
Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî	1160/1747	Risâle fî Hakkı'l-Elfâzi'l-Mecâziyye	Arap Dili	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	er-Risâletu'l-Hazfiyye	Arap Dili	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâle fi'l-İzâfeti'l-Lafziyye	Arap Dili	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâle fî Beyâni İsmi'l-Mânâ ve İsmi'l-Ayn	Arap Dili	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâle fî Duhûli'l-Bâ ale'l-Maksûri Aleyh	Arap Dili	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâle fî İlmi'l-Beyân	Arap Dili	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâle fî İlmi'l-Meâni	Arap Dili	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Ge-lenbevî	1205/1791	Risâle fî Şerhi tarîfi Sıdki'l-Haber ve Kezîbih	Arap Dili	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Ge-lenbevî	1205/1791	Risâle-i Tağlîb	Arap Dili	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Ge-lenbevî	1205/1791	Risâletü'l-Fasl ve'l-Vasl	Arap Dili	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Ge-lenbevî	1205/1791	Risâletü'l-Masdar	Arap Dili	Risâle			
Ebûbekir Gümüşhânevî	1207/1792	Risâletân mine'l-İstiâre	Arap Dili	Risâle			
Ebûbekir Gümüşhânevî	1207/1792	Şerhu'l-Avâmil li'l-Birgivî	Arap Dili	Şerh	el-Avâmil	Birgivî	981/1573
Ebûbekir Gümüşhânevî	1207/1792	Zehratü'l-Arûz (Zühretü'l-Arûz)	Arap Dili	Risâle			
Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (Şeyhülislâm)	1166/1753	Behçetü'l-Luğât	Arap Dili	İhtisar	Lehçetü'l-Lugat	Esad Mehmed Efendi	1166/1753
Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (Şeyhülislâm)	1166/1753	Lehçetü'l-Lüğât	Arap Dili				
Gelibolulu Mustafâ b. İbrâhîm	1176/1762	Şerhu'l Avâmil (Tuhfetü'l-İhvân)	Arap Dili	Şerh	el-Avâmil	Birgivî	981/1573
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Ham-za Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî İlmi'l-Arûz	Arap Dili	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Ham-za Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Tasarrufâti Ehli'l-Luğa fî Kelâmihim	Arap Dili	Risâle			
Halil b. Ahmet b. Himmet Konevî	1224/1809	Hâşiye alâ Şerhi'l-Kazâbâdî li'l-İs-tiâre	Arap Dili	Hâşiye	Mülahhasu Netâi-ci'l-Enzâr ve Muhassalu Ebkâri'l-Efkâr	Ahmed b. Mehmed el-Ka-zâbâdî	888/1483'ten sonra
Halil b. Ahmet b. Himmet Konevî	1224/1809	Şerhu'l İzhâr li'l-Birgivî	Arap Dili	Şerh	el-İzhâr	Birgivî	981/1573
Halil b. Ahmet b. Himmet Konevî	1224/1809	Şerhu'l-Avâmil	Arap Dili	Şerh	el-Avâmil	Birgivî	981/1573
Halil b. Ahmet b. Himmet Konevî	1224/1809	Şerhu'r-Risâleti'l-Leysiyye fi'l-İstiâre	Arap Dili	Şerh	Risâletü'l-Ferîde	Ebu'l-Kâsım es-Semerkandî	888/1483'ten sonra
Halil b. Ahmet Mesîhîzâde Nuaymî (Naîmî Halil Efendi)	1230/1814	Şerhu'l-Avâmil	Arap Dili	Şerh	el-Avâmil	Birgivî	981/1573

Halil b. Ahmet Mesîhîzâde Nuaymî (Naîmî Halil Efendi)	1230/1814	Hâşiye alâ Risâle-i Kazâbâdî li'l-İs-tiâre	Arap Dili	Hâşiye	Şerhu Risâleti'l-İstiâre	Ahmed b. Mehmed el-Ka-zâbâdî	888/1483'ten sonra
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Muhtasaru Mu'arrebâti'l-Cevâlîkî	Arap Dili	İhtisar	Mu'arrebâtü'l-Cevâlîkî	Ebu Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cev-âlîkî	540/1145
Hasan b. Muhammed b. Hasan Ödemîşî İzmîrî	1150/1738	Tezkiratü'l-Ebvâb fî Şerhi'l-Binâ	Arap Dili	Şerh	Binâü'l-Efâl	Meçhul Müellif	
Hasan Kürdî	1148/1736	Şerh-i Avâmil-i Cürcâniyye	Arap Dili	Şerh	el-Avâmilü'l-Mie	Abdülkâhir Cürcânî	471/1078
Hasan Kürdî	1148/1736	Şerh-i İzzî	Arap Dili	Şerh	el-İzzî fi't-Tasrîf	İzzeddîn Zencânî	660/1262
Haşmet	1182/1768	Câmiateyn (Dürreteyn)	Arap Dili				
Hüseyin b. Mehmed el-Haddâdî Bilecîkî	1207/1792	Câmiu'l-Külliyât fi'l-Lüga	Arap Dili				
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Lügatçe	Arap Dili				
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Manzûme-i Avâmil	Arap Dili	Tercüme	el-Avâmil	Birgivî	981/1573
İsa Mahvî (İsa b. Ali b. Hasan b. Mezid Mahvî Bolevî)	1127/1715	Müfîdü'l-İrâb	Arap Dili				
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Şerh-i Arûz-i Endelûsî	Arap Dili	Şerh & Tercüme	Şerhu'l-Muhtasar fî İlmi'l-Arûz	Muhsin-i Kayserî	761/1360
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Şerhu Ebyâti't-Telhîs ve'l-Muhtasar (et-Tensîsu'l-Muntazar fî Şerhi Ebyâti't-Telhîs ve'l-Muhtasar)	Arap Dili	Şerh	Muhtasaru'l-Meânî	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Şerhu't-Tasrîf	Arap Dili	Şerh			
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Talîkâ alâ Târîh-i Afîf Efendi	Arap Dili	Talîk	?		
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Terceme-i Şerh-i Nevâbiği'l-Kelîm	Arap Dili	Tercüme	Şerhu Nevâbiği'l-Kelîm	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Furûk	Arap Dili				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâbü'n-Nahiv	Arap Dili				

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Nuhbetü'l-Letâif	Arap Dili	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâle-i "İn"-i Şartiyye	Arap Dili	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Mukaddime fî İlmi'n-Nahiv	Arap Dili	Şerh	Mukaddime fî İl-mi'n-Nahiv	?	
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	İstiâre-i İsam Üzerine Talîkât	Arap Dili	Talîk	Şerhu'r-Risâleti's-Semerkandiyye	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
İsmet İbrâhîm Bey	1222/1807	Esâsü'l-Belâğa Muhtasarı	Arap Dili	İhtisar	Esâsü'l-Belâğa	Zemahşerî	538/1144
İsmet İbrâhîm Bey	1222/1807	İhtisâr-ı Îcâz	Arap Dili	İhtisar	?		
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Hâşiye alâ Hâşiyeti'z-Zîbârî (Şer-hu'l-İstiâre)	Arap Dili	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Risâle-ti'l-İstiâre li'l-İsâm	Hasan b. Mu-hammed ez-Zîbârî	
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Simtü'd-Dürer	Arap Dili				
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Şerhu Risâleti'l-Hakîkat ve'l-Mecâz	Arap Dili	Şerh			
Kara Hasan Efendi	1152/1740	İstiâre-i Semerkandî'ye Şerh	Arap Dili	Şerh	Risâletü'l-Ferîde	Ebu'l-Kâsım es-Semerkandî	888/1483'ten sonra
Karatepeli Hüseyin b. Mustafâ Aydınî	1191/1777	Bahru'l-Kavâid Şerhu Kifâyeti'l-Müb-tedi	Arap Dili	Şerh	Kifâyetü'l-Mübtedî	Birgivî	981/1573
Karatepeli Hüseyin b. Mustafâ Aydınî	1191/1777	Şerhu'l-İstiâre li-Antâkî	Arap Dili	Şerh	Metnü'l-Alâka	Mahmud el-Antâkî	160/1747
Kâşif Mehmed Efendi	1187/1773	Ferîde-i İsam Hâşiyesi	Arap Dili	Hâşiye	Şerhu'r-Risâleti's-Semerkandiyye	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Kâşif Mehmed Efendi	1187/1773	Kitabül-İstiâre	Arap Dili	Risâle			
Kefeli Mehmed Efendi (Mehmed b. Hâmid)	1168/1755	Şerhu'l-Binâ	Arap Dili	Şerh	Binâü'l-Efâl	Meçhul Müellif	
Kurşunluzâde Mustafâ Efendi (Mus-tafâ b. Ömer Kurşunlu)	1190/1776	Risâletün mine'n-Nahvi (Muhtasar fi'n-Nahv)	Arap Dili	Risâle			
Kuyucaklı Abdullah Efendi	1137/1725	er-Risâle fî Fi'li't-Ta'accub	Arap Dili	Risâle			
Kuyucaklı Abdullah Efendi	1137/1725	Esmâru'l-Havâşî ve'ş-Şurûh	Arap Dili	Hâşiye	el-Fevâidü'z-Ziyâiyye	Molla Câmî	898/1492

Kuyucaklı Abdullah Efendi	1137/1725	Ezheru'ş-Şurûh	Arap Dili	Şerh	el-İzzî fi't-Tasrîf	İzzeddîn Zencânî	660/1262
Kuyucaklı Abdullah Efendi	1137/1725	Mu'rib-i Avâmil-i Cedîde	Arap Dili	Tarib	el-Avâmil	Birgivî	981/1573
Kuyucaklı Abdullah Efendi	1137/1725	Şerhu'l-Binâ	Arap Dili	Şerh	Binâü'l-Efâl	Meçhul Müellif	
Kuyucaklı Abdullah Efendi	1137/1725	Şerhu'l-Emsile	Arap Dili	Şerh	Emsile	Meçhul Müellif	
Kuyucaklı Abdullah Efendi	1137/1725	Zübdetü'l-Î'râb	Arap Dili	Tarib	el-İzhâr	Birgivî	981/1573
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Risâle fî Beyâni mâ Vakaa mine'l-Evhâm fî Sıhâhi'l-Cevherî	Arap Dili	Risâle			
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Risâle fî Beyâni Müsellesâti'l-Lugaviyye	Arap Dili	Risâle			
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Risâle fî Beyâni'l-Ezdâd	Arap Dili	Risâle			
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Ruseyyile fî Beyâni'l-Elfâz elletî Yestevî fîhe'l-Müfred ve'l-Müsennâ ve'l-Cem ve'l-Müzekker ve'l-Müennes	Arap Dili	Risâle			
Mehmed b. Muhammed Amâsî	1187/1773	Hâşiye alâ Risâleti'l-İstiâre li'l-İsam	Arap Dili	Hâşiye	Şerhu'r-Risâleti's-Semerkandiyye	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Mehmed b. Muhammed b. Ahmed Sabocâvî	1172/1759	Şerhu'l-İzhâr	Arap Dili	Şerh	el-İzhâr	Birgivî	981/1573
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Hâşiye alâ Şerhi'l-İsâm	Arap Dili	Hâşiye	Şerhu'l-Kâfiye fi'n-Nahv (li'bni'l-Hâcib)	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Muğni'l-Lebîb Muhtasarı	Arap Dili	İhtisar	Muğni'l-Lebib	İbn Hişâm	761/1360
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Şerhu Binâ	Arap Dili	Şerh	Binâü'l-Efâl	Meçhul Müellif	
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Şerhu Emsile	Arap Dili	Şerh	Emsile	Meçhul Müellif	
Mehmed b. Mustafâ el-Ûdânî Yenişehrî	1168/1755'den sonra	er-Risâletu's-Sittiyye	Arap Dili	Risâle			
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Hâşiye alâ İmtihâni'l-Ezkiyâ fi'n-Nahv	Arap Dili	Hâşiye	İmtihânü'l-Ezkiyâ	Birgivî	981/1573
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Hâşiye alâ Şerhi'l-Câmî fi'n-Nahv	Arap Dili	Hâşiye	el-Fevâidü'z-Ziyâiyye	Molla Câmî	898/1492

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid Şerîf ale'l-Mutavvel	Arap Dili	Hâşiye	Hâşiyetü'l-Mutavvel	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Hâşiye alâ İmtihâni'l-Ezkiyâ	Arap Dili	Hâşiye	Lübbü'l-Elbâb	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Hâşiye alâ Şerhi'l Kâfiye li'l-İsâm	Arap Dili	Hâşiye	Şerhu'l-Kâfiye fi'n-Nahv (li'bni'l-Hâcib)	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Hâşiye alâ Şerhi'l-Fevâid li'l-Câmi	Arap Dili	Hâşiye	el-Fevâidü'z-Ziyâiyye	Molla Câmî	898/1492
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Hâşiye alâ Şerhi's-Seyyid li'l-Miftâh	Arap Dili	Hâşiye	Şerhu'l-Miftah	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Hâşiye alâ Şerhu'l-Kâfiye	Arap Dili	Hâşiye	el-Fevâidü'z-Ziyâiyye	Molla Câmî	898/1492
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Risâle fî Beyâni Tevcîhi't-Teşbîh	Arap Dili	Risâle			
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Risâle li-Beyâni'l-Fark Beyne'l-Mecâz ve'l-Kinâye ve Beyne'l-Mecâzi'l-Mür-sel ve'l-İsti'âre	Arap Dili	Risâle			
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Şerhu Risâleti İsâm fi'l-İsti'âre	Arap Dili	Şerh	Şerhu'r-Risâleti's-Semerkandiyye	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Mehmed Rağıb Paşa	1176/1763	Aruz Risâlesi ve Telhisât	Arap Dili	Risâle			
Mehmed Rağıb Paşa	1176/1763	el-Arûz	Arap Dili	Risâle			
Mehmed Selim b. Müfti'l-İslâm Mirzâ Mustafâ Batûmî	1156/1743	Lugat-i Vassâf	Arap Dili	Şerh	Tecziyetü'l-Emsar	Vassâf	735/1334
Mehmed Selim b. Müfti'l-İslâm Mirzâ Mustafâ Batûmî	1156/1743	Selamatü'l-İnsân fî Hıfzi'l-Lisân	Arap Dili				
Mehmed Selim b. Müfti'l-İslâm Mirzâ Mustafâ Batûmî	1156/1743	Türkçe-Arapça-Farsça Lugat	Arap Dili				
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	er-Ravza ve'l-Mikyâs fî Durûbi'l-İk-tibâs	Arap Dili	Risâle			
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	İstiâre-i Tebe'iyye ve İstiâre-i Temsiliyyeye Dair Risâle	Arap Dili	Risâle			

Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	Alâka Şerhi	Arap Dili	Şerh	Metnü'l-Alâka	Mahmud el-Antâkî	160/1747
Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	Nahv-i Arabî	Arap Dili				
Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	Talîkât alâ Şerhu'l-İzzi fi't-Tasrîf	Arap Dili	Talîk	Şerhu'l-İzzi fi't-Tasrîf	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Muhammed b. Hasan b. Abdulhalim	1138/1726	Mevaridü'l Besâir el-Ferâidu'l Karâir el-Vâride fî Eşari'l-Arab	Arap Dili				
Muhammed b. Yûsuf el-Halebî er-Rehâvi (Muhammed b. Yûsuf en-Nihâlî)	1185/1770	et-Tırâzü'l-Müzheb fî Ma'rifeti'd-Dahîli'l-Mu'rab	Arap Dili				
Musannifek Bekir Ahmed Efendi	1149/1736'dan sonra	Şerhu'l-Alâka	Arap Dili	Şerh	Metnü'l-Alâka	Mahmud el-Antâkî	160/1747
Mustafâ Efendi	1200/1786	Nahiv ilminden bir metin	Arap Dili				
Müftîzâde Mehmed Sadık Erzincânî (Muhammed b. Abdirrahim)	1223/1808	Şerh alâ Şerhi'l-İstiâre li-İsâmiddîn el-İsferâyînî	Arap Dili	Hâşiye	Şerhu'r-Risâleti's-Semerkandiyye	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Terceme-i Murassa-ı İbn Esîr	Arap Dili	Tercüme	el-Murassa fi'l-Âbâ ve'l-Ümmehât ve'l-Benîn ve'l-Benât ve'l-Ezvâ-i ve'z-Zevât	İbnü'l-Esîr, Mecdüddin	606/1210
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Tercüme-i Kânûni'l-Edeb	Arap Dili	Tercüme	Kânûnu'l-Edeb fî Zabti Kelimati'l-Arab	Hubeyş Tiflisî	629/1231
Nâfi Mehmed Efendi	1191/1777	Ferîde Şerhi	Arap Dili	Şerh	Şerhu'r-Risâleti's-Semerkandiyye	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Osman b. Abdullâh Uryânî el-Kilisî (Uryânî Osman Efendi)	1168/1755	Şerhu'l-Avâmil	Arap Dili	Şerh	el-Avâmil	Birgivî	981/1573
Osman b. Abdullâh Uryânî el-Kilisî (Uryânî Osman Efendi)	1168/1755	Şerhu'l-Elfiyye	Arap Dili	Şerh	el-Elfiyye	İbn Mâlik et-Tâî	672/1274
Osman b. Abdullâh Uryânî el-Kilisî (Uryânî Osman Efendi)	1168/1755	Şerhu'l-Hicâziyye	Arap Dili	Şerh	?		
Osman b. Ya'kûb b. Hüseyin el-Kemâhî	1171/1758	Mehâsinü'l-Edeb	Arap Dili	İhtisar	el-Mutavvel	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Osman b. Ya'kûb b. Hüseyin el-Kemâhî	1171/1758	Şerhu Dürreti'l-Gavvâs fi'n-Nahv	Arap Dili	Şerh	Dürretü'l-Gavvâs fî Evhâmi'l-Havâs	Ebu Muhammed Kasım b. Ali el-Hariri el-Basri	516/1122

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Osman b. Ya'kûb b. Hüseyin el-Kemâhî	1190/1776	Umde-yi Vâfiye ve Zübde-yi Sâfiye mine'n-Nahiv	Arap Dili	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Cem'u'l-Me'ârib	Arap Dili	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	er-Risâle fî Aksâmi'l-Kelime	Arap Dili	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	er-Risâle fî Fi'leyn İzâ Tenâze'â fî İsmin Zâhirin	Arap Dili	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	er-Risâle fî Ma'ne'l-Hamd ve'ş-Şükr ve'l-Fark Beynehümâ	Arap Dili	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	er-Risâle fî Zabti'l-Ebvâbi'l-Mutasar-rife (Temeyyuzu'l-Ebvâb)	Arap Dili	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	er-Risâle fi'l-Mu'teberât	Arap Dili	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	er-Risâle fi't-Te'nîs	Arap Dili	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Lübbü't-Tasrîf	Arap Dili				
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Mübeyyinu'l-Lübûb	Arap Dili	Risâle			
Pîrizâde Osman Sahib Efendi (Şey-hülislâm)	1183/1769	Talîka alâ Mâddeti'l-'Aşr li-Sahi-bi'l-Kâmûs	Arap Dili	Talîk	Lisânü'l-Arab	İbn Manzûr	711/1311
Seyyid Hasan Paşa	1161/1748	el-İftitâh fî Şerhi'l-Misbâh	Arap Dili	Şerh	el-Misbâh fi'n-Nahv	Mutarrizî	610/1213
Seyyid Hasan Paşa	1161/1748	Şerhu'l-İzzî	Arap Dili	Şerh	el-İzzî fi't-Tasrîf	İzzeddîn Zencânî	660/1262
Seyyid Hasan Paşa	1161/1748	Şerhu'l-Merâh	Arap Dili	Şerh	Merâhu'l-Ervâh	Ahmed b. Ali b. Mes'ûd	8. yüzyıl/14. yüzyıl
Seyyid Ömer b. Hüseyin Âmidî	1200/1786	el-Vâfi Şerhu'l-Kâfî	Arap Dili	Şerh			
Suyolcuzâde Mehmed Necib	1171/1758	Hediyyetü'l-İhvân	Arap Dili	Şerh	Subha-i Sıbyân	İbn Melek	801/1398
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Risâle fî Beyâni'l-Hâsıl bi'l-Masdar	Arap Dili	Risâle			
Süleyman Fevzi Paşa	1207/1792	Feyzu'l-Bihâr fî Şerhi'l-İzhâr	Arap Dili	Şerh	el-İzhâr	Birgivî	981/1573
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Râmûzu'l-Lüğa	Arap Dili				

Sünbülzâde Mehmed Vehbî	1224/1809	Nuhbe-i Vehbî	Arap Dili				
Şeyhî Mehmed Efendi	1144/1731	Fethü'l-Esrâr Şerhu'l-el-İzhâr	Arap Dili	Şerh	el-İzhâr	Birgivî	981/1573
Tarsûsî Mehmed Efendi	1145/1732	Miftâhu'l-Hülâsa li'l-Miftâh	Arap Dili	Telhîs	Miftâhu'l-Ulûm	Ebû Ya'kūb es-Sekkâkî	626/1229
Vâiz Ömer Efendi	1180'den önce/1767'den önce	Avâmil-i Cedîde Şerhi	Arap Dili	Şerh	el-Avâmil	Birgivî	981/1573
Veliyyüddîn b. Halil el-Bükâî	1183/1769	Hazînetü'l-Ğilmân fî Şerhi'l-Emsile	Arap Dili	Şerh	Emsile	Meçhul Müellif	
Veliyyüddîn b. Halil el-Bükâî	1183/1769	Zübdetü'l-Kavâid ve 'Ukdetü'l-Fevâid	Arap Dili	Şerh	el-Avâmil	Birgivî	981/1573
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Hâşiye alâ Hâşiyeti Şerhi İsâmiddîn ale'r-Risâle fi'l-İstiâre	Arap Dili	Hâşiye	Şerhu'r-Risâleti's-Semerkandiyye	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Yûsuf b. Osman Halîmî İskilîbî	1199/1785	Tercemetü'l-Avâmili'l-Cedîde	Arap Dili	Tercüme	el-Avâmil	Birgivî	981/1573
Yûsuf b. Osman Halîmî İskilîbî	1199/1785	Tuhfetü'l-İhvân	Arap Dili				
Zeynîzâde Hüseyin Efendi	1172/1759	el-Fevaidü'ş-Şâfiye alâ İrabi'l-Kâfiye	Arap Dili	Tarib	el-Kâfiye	İbnü'l-Hâcib	646/1249
Zeynîzâde Hüseyin Efendi	1172/1759	et-Talîkât alâ Fethi'l-Esrâr alâ İzhâri'l-Esrâr	Arap Dili	Talîk	Fethu'l-Esrâr (Şerhu'l-İzhâr)	Subicalı Mehmed b. Ahmedi	1141/1728
Zeynîzâde Hüseyin Efendi	1172/1759	Hallü Esrâri'l-Ahyâr alâ İ'râbi İzhâri'l-Esrâr	Arap Dili	Tarib	el-İzhâr	Birgivî	981/1573
Zeynîzâde Hüseyin Efendi	1172/1759	Risâle fi's-Sarf	Arap Dili	Risâle			
Zeynîzâde Hüseyin Efendi	1172/1759	Talîku'l-Fevâdıl alâ İ'râbi'l-Avâmil	Arap Dili	Tarib	el-Avâmil	Birgivî	981/1573
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Risâle fi't-Tasrîf	Arap Dili				
FIKIH							
Abdullâh Âkif b. Murtezâ el-Erzurûmî (el-Hâc es-Sûfî)	1217/1802	Zübdetü's-Salât fi'l-Fıkh	Fıkıh	Risâle			
Abdullâh b. Ebî Saîd Mehmed Hâdimî	1192/1778	Hâşiye ale'd-Dürer	Fıkıh	Hâşiye	Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm	Molla Hüsrev	885/1480
Abdullâh b. Ebî Saîd Mehmed Hâdimî	1192/1778	Menâfiu'd-Dekâik Şerhu Mecâmii'l-Hakâik (Şerhu Mecâmii'l-Hakâik)	Fıkıh	Şerh	Mecâmiu'l-Hakâik	Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Abdullâh b. Mehmed Ahıskâvî	1212/1797	Câmiu'l-Usûl fî İlmeyi'l-Furû ve'l-Usûl	Fıkıh				
Abdullâh b. Mehmed Ahıskâvî	1212/1797	Menâsikü'l-Hac	Fıkıh	Risâle			
Abdullâh b. Mehmed Ahıskâvî	1212/1797	Talîkât alâ Kitâbi'n-Nikâh mine'd-Dürer	Fıkıh	Talîk	Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm	Molla Hüsrev	885/1480
Abdullâh b. Mehmed Akhisârî Vassâf (Şeyhülislâm; Abdullâh Vassâf Efendi)	1174/1761	Fetâvâ	Fıkıh				
Abdullâh b. Mehmed Akhisârî Vassâf (Şeyhülislâm; Abdullâh Vassâf Efendi)	1174/1761	Risâletü'l-Vassâf (Risâletü'l-Fıkh-iyye)	Fıkıh	Risâle			
Abdullâh b. Necib Ayntâbî	1219/1804	Şerhu'l-Mecâmi li'l-Hâdimî	Fıkıh	Şerh	Mecâmiu'l-Hakâik	Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762
Abdullâh Efendi	1190/1776	Hâşiye alâ Muhtasari'l-Müntehâ	Fıkıh	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Abdullâh Efendi	1190/1776	Risâle mine'l-Ferâiz	Fıkıh	Risâle			
Abdullâh Efendi (Şeyhülislâm)	1155/1742	Behcetül-Fetâvâ	Fıkıh				
Abdullâh Efendi (Şeyhülislâm)	1155/1742	Mirât Hâşiyesi	Fıkıh	Hâşiye	Mir'âtü'l-Usûl	Molla Hüsrev	885/1480
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	54 Farz Şerhi	Fıkıh				
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Muhtasar Menâr Şerhi	Fıkıh	Şerh & Tercüme	el-Menâr	Ebü'l-Berekât en-Nesefî	710/1310
Abdurrahmân b. Abdülkerim el-Konevî el-Âmidî	1190/1776	Şerhu's-Sirâciyye	Fıkıh	Şerh	el-Ferâizü's-Sirâciyye	Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî	596/1200
Abdurrahmân b. Mahmud b. Mehmed Bursevî	1127/1715	Mecmûatü'l-Fetâvâ	Fıkıh				
Abdurrahmân Paşa Diyarbekrî Şakîku'r-Rûmî	1127/1715	Şerhu Mülteka'l-Ebhur	Fıkıh	Şerh	Mülteka'l-Ebhur	İbrâhîm el-Halebî	956/1549

Abdülbâkî Efendi	1146/1733	Bedâi Hâşiyesi	Fıkıh	Hâşiye	Fusûlü'l-Bedâi	Molla Fenârî	834/1431
Abdülvehhâb b. Mustafâ b. İbrâhîm el-Dekdekî	1189/1775	Refu'l-Müşkilât an Hükmi İbâhati Semâi'l-Âlât	Fıkıh	Risâle			
Abdürrahîm Paşa	1149/1736	Mülteka'l-Ebhur Şerhi	Fıkıh	Şerh	Mülteka'l-Ebhur	İbrâhîm el-Halebî	956/1549
Abdürrezâk b. Halil b. Cüneyd	1200/1786	Münîru'l-Efkâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr	Fıkıh	Şerh	Tenvîrü'l-Ebsâr ve Câmiu'l-Bihâr	Timurtaşî, Muhammed b. Abdullâh	1006/1598
Ahmed b. Abdillâh (Şevkî Ahmed Efendi)	1224/1809	Necâtü'l-Mûsâllî	Fıkıh				
Ahmed b. Mehmed b. Ebî Bekr el-Keşfî (Ahmed Keşfî Efendi)	1160/1747	el-Mecmûatu'l-Latîfe ve'l-Cerîde-tü'l-Münîfe	Fıkıh	Seçme & Derleme			
Ahmed b. Mehmed b. İshak el-Mevlâ el-Kazâbâdî	1163/1750	Hâşiyetü'l-Usûl ve Gâşiyetü'l-Fusûl	Fıkıh	Hâşiye	el-Mukaddimâtu'l-Er-baa	Sadrüşşeria	747/1346
Ahmed b. Mustafâ b. Osman el-Hâdimî	1165/1751	Mirâtü'l-Usûl Hâşiyesi	Fıkıh	Hâşiye	Mir'âtü'l-Usûl	Molla Hüsrev	885/1480
Âkifzâde Abdürrahîm b. İsmail el-Amâsî	1192/1778	Mecelletü'l-Mehâkim	Fıkıh				
Akovalızâde Ahmed Hâtem	1168/1755	Mülteka Şerhi	Fıkıh	Şerh	Mülteka'l-Ebhur	İbrâhîm el-Halebî	956/1549
Alaşehirli Osman b. Hasan Efendi	1190/1776	Risâle fi'd-Duhân	Fıkıh	Risâle			
Ali b. Fazlullah b. Mehmed Maraşî	1134/1722	Şerhu'l-Vecîz li'l-Gazzâli	Fıkıh	Şerh	el-Vecîz	Gazzâlî	505/1111
Ali b. Mehmed İzmîrî	1219/1804	Miftâhu'l-Ulûm fi'l-Fıkh	Fıkıh				
Ali b. Murad el-Ömerî Ebu'l-Fedâil	1147/1734	Şerhu Kitâbi'l-Âsâr	Fıkıh	Şerh	Kitâbu'l-Âsâr	Şeybâni	189/805
Arabacıbaşı İbrâhîm b. Ali	1187/1773	Tercemetü Kitâbi Sadrüşşerîa	Fıkıh	Tercüme	Şerhu'l-Vikâye	Sadrüşşeria	747/1346
Azizzâde Hüseyin Ramiz Efendi	1202/1788	Zahîr-i Hükkâm	Fıkıh	Risâle			
Babadağlı İbrâhîm Efendi	1184/1771'den sonra	Halebî Tercümesi	Fıkıh	Tercüme	Halebî Sağîr	İbrâhîm el-Halebî	956/1549
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüd-din)	1172/1759	Şemâmetu'l-Hanût fî Şâmmeti Men Yalût	Fıkıh	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüd-din)	1172/1759	Şühûdü'l-Ferâiz	Fıkıh				
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüd-din)	1172/1759	Tarîfâtü'l-Fuhûl fi'l-Usûl	Fıkıh	Risâle			
Bektâş b. Ömer el-Bağdâdî Tâib	1187/1773	Kitâb fi'l-Fıkh	Fıkıh				
Beyzâde Mustafâ Efendi	1200/1786	Menâsik-i Hac	Fıkıh	Risâle			
Cabizâde Halil b. Mustafâ b. İsa	1134/1722	Risâletü'd-Duhân	Fıkıh	Risâle			
Celîlizâde Natık Mehmed Çelebi Edirnevî	1129/1718	Tuhfe-i Nâtık fi'l-Menâsik	Fıkıh				
Çavuşzâde İbrâhîm Efendi el-İstanbulî	1150/1738	Sahâif fi'l-Ferâiz	Fıkıh	Risâle			
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Risâle fî Tavzîhi'l-Mukaddimâti'l-Er-baa	Fıkıh	Risâle	el-Mukaddimâtu'l-Er-baa	Sadrüşşeria	747/1346
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Risâletün fî İktidâi'l-Hanefiyyeti bi'ş-Şâfiiyyeti ve Cemâatihim Ten'akidu Ba'de Cemâati'ş-Şâfiiyyeti fî Mescidin Vâhidin kemâ fi'l-Harem-eyni'ş-Şerîfeyni ve Gayrihimâ	Fıkıh	Risâle			
Debbâğzâde Numan b. Abdullâh el-Hafîd	1224/1809	Fetâvâ-yı Numâniyye	Fıkıh				
Debbâğzâde Numan b. Abdullâh el-Hafîd	1224/1809	Mecmûatü's-Sakk	Fıkıh				
Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi (Şeyhülislâm)	1215/1800	Netîcetü'l-Fetâvâ	Fıkıh				
Dürrîzâde Mustafâ Efendi (Şeyhü-lislâm)	1188/1775	ed-Dürretü'l-Beyzâ fî Beyâni Ah-kâmi'ş-Şerîati'l-Garrâ	Fıkıh				
Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî	1160/1747	Hâşiye alâ Mirât	Fıkıh	Hâşiye	Mir'âtü'l-Usûl	Molla Hüsrev	885/1480
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Hâşiye alâ Düreri'l-Hükkâm	Fıkıh	Hâşiye	Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm	Molla Hüsrev	885/1480

Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Hükmü Kırâati Âyeti'l-Kürsî Akîbe's-Salât	Fıkıh	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Mecâmiu'l-Hakaik ve'l-Kavâid ve Cevâmiu'r-Revâik ve'l-Fevâid	Fıkıh				
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletü Lübsi’l-Ahmer	Fıkıh	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletü Şübühâtin Ârizatin fî Tarîki'l-Hacci'ş-Şerif ve Maruzâtin ale'l-Âlimi'l-Âmili'ş-Şeyh Muhammed el-Hayâtî es-Sindî	Fıkıh	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletü Vezâifi’l-Mevtâ	Fıkıh	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletü'd-Duhân	Fıkıh	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletü'l-Huşû fi's-Salât	Fıkıh	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletü'l-Kahve	Fıkıh	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletü'l-Misvâk	Fıkıh	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletü'ş-Şübühâti'l-Mû'rada ale'ş-Şeyh el-Hayâtî es-Sindî	Fıkıh	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletü’n-Nâsihiyye ve’l-Mensûhiyye	Fıkıh	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâle fî Hakkı't-Tesbîhi ve't-Tahmîdi	Fıkıh	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâle fî Hakki'l-İstihlâf	Fıkıh	Risâle			
Ebu'l-Felâh Halil b. Hasan	1170/1757	Hâşiye-i Muhtasar-ı Müntehâ	Fıkıh	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari’l-Müntehâ	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Dekâiku'l-Beyân fî Kıbleti'l-Büldân	Fıkıh	Risâle			
Ebûbekir b. Abdullâh et-Tokadî	1179/1766	Ravzâtü'l-Kudât ve Hadîkatü'l-Fevzi ve'n-Necât	Fıkıh				
Ebussuûd Mehmed Efendi b. Abdülvâhid Efendi	1190/1776	Risâlet fî İbâhati'd-Duhân	Fıkıh	Risâle			
Emîn b. Mehmed Hâdimî	18. yy	Hâşiye-i Müntehâ	Fıkıh	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari’l-Müntehâ	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Emîn b. Mehmed Hâdimî	18. yy	Şerhu Menâr	Fıkıh	Şerh	el-Menâr	Ebü’l-Berekât en-Nesefî	710/1310
Ferâizci Vehbî Efendi	1186/1771	Hediyyetü'l-Vehbî li Rûhi'n-Nebî	Fıkıh				

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Ferâizci Vehbî Efendi	1186/1771	Tercemetü'l-Vehbî min İlmi'l-Ferâiz	Fıkıh	Tercüme	?		
Feyzullah b. Veliyyüddîn Tarsûsî	1222/1807	Şerhu Mültekâ'l-Ebhur	Fıkıh	Şerh	Mülteka'l-Ebhur	İbrâhîm el-Halebî	956/1549
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Ahkâmü'ş-Şehîd	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	ed-Dûdü fi't-Taâm Hel Yü'kelü	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Ehl-i Sünnet Sultânı Beldesi ve Ehl-i Şîa Sultânı Beldesi	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	el-Fetâvâ	Fıkıh				
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fi'l-Kadri'l-Mesnûn fi'l-Lıhye	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	et-Taklîd ve Talâku'l-Mukreh	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle Ennehu Yetedammenu'l-Guslu'l-Vudû'e Rûiye fi's-Sünne	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Ademi Hılli'z-Zekât li Talebeti'l-İlm	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Ahkâmi'l-Kavme ve'l-Celse	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Bey'i'd-Duhân	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Beyânı Ahkâm-ı Cuma	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Beyâni Enne't-Talâka'l-Vâkıa bi'l-Kinâyât	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Beyâni Ennehû Yedûmü'l-Hukmu mâ Bakıyet İlletuhû	Fıkıh	Risâle			

Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Beyâni Hel Ye'ti'l-İmâmu bi't-Tahmîd ba'de'r-Rükû'	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Beyâni Hurmeti'l-Müsâhere	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Beyâni Nazâri'z-Zımmiyyeti'l-Müslime	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Beyi'l-Îne	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Enne Hayda'l-Mereti fî Hilâli'l-Kefâreti la Yekta'	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Enne Kırâete'l-Fâtihâ fî Edbâri's-Salavât Mübtediatün	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Enne'l-Mesha ale'l-Huffeyn Sâbitun bi's-Sünneti	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Enne'l-Mütallaka Selâsen lâ Tahillu li'z-Zevci	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Ennehu İhtelefe Ulemâunâ fîmâ Beliye ve Heleke ve Harece an İntifâ' bihî mine'l-Mesâhif	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Hakki'l-Esîri'l-Müslimi fî Dâri'l-Harb	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Hakki'l-Küffâr	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Hakki'l-Veşm	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Hakki's-Suâl fî Tecdîdi'l-Îmân ve Tahsîli'l-İmtinâ	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Hel Yecûzu Bey'u mâ ade'd-Derâhim ve'd-Denânîr min'el-Mevzûnâti Nesîeten	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Hudûri'ş-Şuhûd min Ehli'ş-Şehâde inde Akdi'n-Nikâh	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Hukmi Ahvâli'z-Za'lâme fî'l-Bey'i Mânii't-Ticâre	Fıkıh	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Hukmi'l-Celse ve't-Tuma'nîne Beyne's-Secdeteyn	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî İskâti ve İstibdâli'd-Duyûni Kable'l-Kabz	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî İtyâni'l-Me'mûri bihî alâ Vechin Yûcibu Sıhhatehû	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Kavli'l-Âvâm ba'de's-Selâm bi't-Türkiyye "Sabâhın hayr olsun"	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Kerâheti's-Salât inde't-Tesâvîr	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Kırâeti Ayeti'l-Kürsî Edbâre's-Salâti'l-Mektûbe	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî mâ Şâ'a beyne'n-Nâs ve'ştehere Enne Men Kâle inde't-Taaccubi "Allah Allah"	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî mâ Yaktau't-Tetâbüne fî Keffâreti'l-Katl ve'l-Fıtr bi's-Savm	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî mâ Yukrehu ba'de'l-Fâtihâ fi't-Terâvîh	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî mâ Yüşteratu fî Sücûdi's-Salât	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Ma'ne'l-İntihâk	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Masârifi'z-Zekât	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Meseleti'l-Fîl	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Mîrâsi'l-Mağsûb	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Reddi Şehâdeti Men Harece li-Kudûmi'l-Emîr	Fıkıh	Risâle			

Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Salâti't-Terâvîh	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Sıhhati Salâti Men Eddâhâ bi-Şerâitihâ ma'a Ma'siyyetin Sadâret anhu	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Subûti Vücûbi Nefsi's-Semen bi'l-Bey'	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Subûti'l-Kısâs ve'l-İstifâ Yevme'l-Cezâ	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Sünniyyeti's-Sivâk li'n-Nisâi ve'r-Ricâl	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Şerhi "Tüntehekü fî Mecâlisihi'l-Kur'ân ve lâ Yuğzâ"	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Tâdîli'l-Erkân fi's-Salât	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Tahmîdi'l-İmâm ba'de't-Tesmî'	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Târîfi't-Talâk bi-Ref'i' Akdi'n-Nikâh	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Teaddüdi'l-Müctehid	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Udhiyyeti'l-Fakîr	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Velîmeti'l-Ursi Sünnetün	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Vücûbi İsâli'l-Mâi Zâhire'l-Lıhye ve Bâtinehâ	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fi'ştirâi'l-Fakîri'ş-Şâte Yevme'l-Edhâ	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fi'd-Duâ bi Kavlihi "Allahümme'ğfir lî ve li'l-Mü'minîn"	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fi'ftirâşi'l-Harîr ve Tevessüdihî	Fıkıh	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî'l-Hayz	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî'l-Hulle	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî'l-İ'tikâf	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî'l-İstînâni inde'l-Kıyâm ile's-Salât	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî'l-İstincâ	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî'l-Kalensuve	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî'l-Vakf	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî's-Sayd bi'l-Hacer	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî'sti'mâli Mâi'n-Nehr Yuhâlituhu'n-Necâse	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî't-Talâk	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî't-Tasvîr ve Men'i'l-Âmme mine'l-Bey'i' fi's-Sûk	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Sûretü'l-Fetvâ ilâ Mahmûd Efendi	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Şerhu Kelimâtin fî Medhi's-Salât	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Ta'lîka alâ Kavli İbni'l-Hümâm fî Şerhi'l-Hidâye	Fıkıh	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Ta'lîka alâ Nakli't-Tatârhâniyye	Fıkıh	Risâle			
Hafidzâde Mehmed Sadık b. Muhammed	1230/1814	en-Nevadiru'l-Fikhiyye fî Mezbehi's-Sâdeti'l-Hanefiyye	Fıkıh				

Halil b. Ahmet b. Himmet Konevî	1224/1809	Hâşiye alâ Hâşiyetü's-Seyyid li-Şerhi'l-Adûd	Fıkıh	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Halil b. Ahmet Mesîhîzâde Nuaymî (Naîmî Halil Efendi)	1230/1814	Hâşiye alâ Muhtasari'l Müntehâ	Fıkıh	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Hamdullah b. İsmail Ankarâvî	1225/1810	Mazbatatü'l-Fünûn alâ Mirâtü'l-Usûl	Fıkıh	Şerh	Mir'âtü'l-Usûl	Molla Hüsrev	885/1480
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	el-Âdâdü fî Addi'z-Zâdî li'l-Meâd	Fıkıh				
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	el-Lâ'lu'l-Mûsâffâ fî Ziyâreti'l-Mustafâ	Fıkıh	Risâle			
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	er-Râsih fi'l-Mensûh ve'n-Nâsih	Fıkıh	Risâle			
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Muhtasaru'l-Âdâd	Fıkıh	İhtisar	el-Âdâdü fî Addi'z-Zâdî li'l-Meâd	Hanîf İbrâhîm Efendi	1189/1775
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Risâletü'l-Gasb	Fıkıh	Risâle			
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Tercüme-i Mecâmi' fi'l-Usûl	Fıkıh	Tercüme	Mecâmiu'l-Hakâik	Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762
Hasan b. Abdullâh el-Huşâbî	1211/1797	Hâşiye ale'l Envâr fî Furûi'l-Şâfiiye	Fıkıh	Hâşiye	el-Envâr li A'mâli'l-Ebrâr	Yûsuf Erdebîlî	779/1377
Hasan b. Ali Kayserî (Battâl Hatibi)	1181/1768	Dürerü'l-Bihâr ve Künûzü'l-Ahbâr	Fıkıh	Şerh	Mülteka'l-Ebhur	İbrâhîm el-Halebî	956/1549
Hasan b. Ali Kayserî (Battâl Hatibi)	1181/1768	Keşfü'l-İştibâh	Fıkıh	Şerh	el-Eşbâh ve'n-Nezâir	İbn Nüceym	970/1563
Hasan b. Ali Kayserî (Battâl Hatibi)	1181/1768	Semhatü'l-Ebrâr fî Beyân-i Gamûzi'l-Esrâr	Fıkıh				
Himmâtzâde Muhammed b. Hasan	1175/1761	el-Fethu'l-Mübîn fî Cevâzi'd-Dua li-Seyyidi'l-Mürselin	Fıkıh	Risâle			
Himmâtzâde Muhammed b. Hasan	1175/1761	el-Kavlu'l-Ezher fî Cevâzi Lübsi'l-Ahmer	Fıkıh	Risâle			
Hüseyin Hüsnü b. Halil Girîdî	1218/1803	Menâsikü'l-Hac	Fıkıh	Risâle			
Hüseyin Hüsnü b. Halil Girîdî	1218/1803	Talîkât ale's-Sirâciyye	Fıkıh	Talîk	el-Ferâizü's-Sirâciyye	Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî	596/1200

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Hüsrevzâde Mustafâ Rıfkı b. İbrâhîm Şeyh (Mustafâ b. Şeyh Hüsrev Kayseri)	1145/1732	el-Kurâdatü'l-Fıkhiyye ve'l-Fekâhetü'l-Rıfkiyye fi'l-Fetâvâ	Fıkıh				
İbn Adavî Mustafâ b. İbrâhîm	1146/1732'den sonra	Menâsik-i Hac	Fıkıh	Risâle			
İbn Adavî Mustafâ b. İbrâhîm	1146/1732'den sonra	Risâle fi's-Salât	Fıkıh	Risâle			
İbn Adavî Mustafâ b. İbrâhîm	1146/1732'den sonra	Risâle fi't-Tahâre	Fıkıh	Risâle			
İbrâhîm b. Mustafâ b. İbrâhîm el-Halebî el-Medârî	1190/1776	Tuhfetü'l-Ahyâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr	Fıkıh	Şerh	ed-Dürrü'l-Muhtâr	Alâüddîn Muhammed el-Haskefî	1088/1677
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâbu'l-Fazl ve'n-Nevâl	Fıkıh				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Nevâdirü's-Savm	Fıkıh	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâle-i Mesâili'l-Fıkhiyye	Fıkıh	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâletü'l-Câmia fî Mesâili'n-Nâfia	Fıkıh	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Fıkh-ı Keydânî	Fıkıh	Şerh	Mukaddimetü's-Salât (Fıkhu'l-Keydânî)	Lutfullah en-Nesefi Keydânî	750/1349
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Mültekâ ile'n-Nısıf	Fıkıh	Şerh	Mülteka'l-Ebhur	İbrâhîm el-Halebî	956/1549
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-u Salâti's-Şafii	Fıkıh	Şerh	?	?	
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Fıkh-ı Keydânî Tercümesi	Fıkıh	Tercüme	Mukaddimetü's-Salât (Fıkhu'l-Keydânî)	Lutfullah en-Nesefi Keydânî	750/1349
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Kudûrî Tercümesi	Fıkıh	Tercüme	Muhtasaru'l-Kudûrî	Kudûrî	428/1037
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Menâr Şerhi Muhtasarı	Fıkıh	İhtisar	Şerhu'l-Menâr	İbn Melek	801/1398
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Risâle fî mâ Yete'allaku bi-Keyyi'l-Himmasâ	Fıkıh	Risâle			
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Risâle fî Sâhibi'l-Özri ve'l-A'zâri'ş-Şer'iyye	Fıkıh	Risâle			

İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Risâle fi's-Siyâseti'ş-Şer'iyye el-Kıyâsa ve'l Ahlâk el-Maraziyye	Fıkıh	Tercüme	Siyâset-i Şer'iyye	Dede Cöngi	975/1567
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Hâşiye alâ Hâşiyeti Azmîzâde	Fıkıh	Hâşiye	Netâyicü'l-Efkâr Hâşiye alâ Şerhi'l-Menâr	Azmizâde Mustafâ Hâletî	1040/1631
Kadızâde Ahmed b. Abdullâh	1197/1783	Şerhu Vasiyyeti'l-Birgivî	Fıkıh	Şerh	Vasiyetnâme (Vasiyyetü'l-Birgivî; Risâle-i Birgivî)	Birgivî	981/1573
Kadızâde Mehmed Efendi (Muhammed Ârif b. Muhammed Erzurûmî)	1173/1760	Bahru'l-Fetâvâ	Fıkıh				
Kara Hasan Efendi	1152/1740	Mukaddime-i Erbaa'ya Hâşiye	Fıkıh	Hâşiye	el-Mukaddimâtu'l-Erbaa	Sadrüşşeria	747/1346
Karahisârî Mehmed b. Şeyh Ali el-Maruf bi-Hamîdî	1170/1757	Mühimmâtü'l-Kuzâti li-İhtiyâcihim ileyhi fî Külli'l-Mühimmât	Fıkıh				
Karahisârî Mehmed b. Şeyh Ali el-Maruf bi-Hamîdî	1170/1757	Telmîhu'l-Efvâh fî Tertîbi'l-Eşbâh	Fıkıh	Tertib	el-Eşbâh ve'n-Nezâir	İbn Nüceym	970/1563
Kefeli Mehmed Efendi (Mehmed b. Hâmid)	1168/1755	Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ	Fıkıh	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Konevî Hafız İsmail Efendi	1195/1780	Hâşiye ale'l-Mukaddemât li-Sadri'ş-Şerîa	Fıkıh	Hâşiye	el-Mukaddimâtu'l-Erbaa	Sadrüşşeria	747/1346
Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Risâle fi'd-Duhân	Fıkıh	Risâle			
Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Zübdetü's-Sukûk	Fıkıh	Risâle			
Lâzikizâde Feyzullah Nafiz Efendi	1181/1768	Dürretü'l-Muhâkemât	Fıkıh				
Lebib Abdülğafûr Âmidî	1182/1768	Risâle mine'l-Usûl	Fıkıh	Risâle			
Lutfullah b. Mustafâ Kırîmî	1161/1748	Menasikü'l-Hacc	Fıkıh	Risâle			
Lübbî Mehmed Efendi (Hafız)	1166/1753	Vikâye Tercümesi	Fıkıh	Tercüme	Şerhu'l-Vikâye	Sadrüşşeria	747/1346
Mehmed Atâullah (Şeyhülislâm)	1127/1715	Fetâvâ fi't-Türkiyye	Fıkıh				
Mehmed Atâullah (Şeyhülislâm)	1127/1715	Fıkhü'l-Atâî	Fıkıh				
Mehmed Atâullah (Şeyhülislâm)	1127/1715	Kıta' Muhtara mine'l-Fetâvâ	Fıkıh	Risâle			
Mehmed Atâullah b. Mehmed Şerif b. Ebî İshak (Şeyhülislâm)	1226/1811	Fetâvâ-yı Atâullah	Fıkıh				

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Mehmed Atâullah b. Mehmed Şerif b. Ebî İshak (Şeyhülislâm)	1226/1811	Menâsik Muhtasarı	Fıkıh	İhtisar	Menâsik	Ali el-Kârî	1014/1605
Mehmed b. İbrâhîm Kâmî Edirnevî	1136/1724	Fetâvâ-yı Kâ'idiyye	Fıkıh	Tekmile & Tercüme	Fetâvâ-yı Kâidiyye	Muhammed b. Ali el-Hucendî el-Kâ'idî	
Mehmed b. İbrâhîm Kâmî Edirnevî	1136/1724	Metâlib-i Sâire	Fıkıh				
Mehmed b. İbrâhîm Kâmî Edirnevî	1136/1724	Nefîse-i Uhreviyye	Fıkıh	Tercüme	Salât-i Mes'ûdî	Mesud b. Muhammed b. Yusuf Semer-kandi	6. yüzyıl/12. yüzyıl
Mehmed b. İbrâhîm Kâmî Edirnevî	1136/1724	Riyâzu'l-Kâsımîn	Fıkıh				
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	es-Sârimü'l-Meslûl li-Men Tasaddâ bi-Cehlihî Kassa Ahkâmi'r-Resûl	Fıkıh	Risâle			
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Muhtasaru Gunyeti'l-Mütemellî fî Şerhi Münyeti'l-Mûsâllî ve Hâşiye Muhammed et-Trabzonî	Fıkıh	Hâşiye	Gunyetü'l-Mütemellî Şerhu Münyeti'l-Mûsâllî	İbrâhîm el-Halebî	956/1549
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Risâle fî Ademi Tekfîri'l-Müslimîn	Fıkıh	Risâle			
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Risâle fi'd-Duhân Hâdi'l-Umâ ilâ Dâddeti't-Tarîk	Fıkıh	Risâle			
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Tuhfetü'l-İhvân fi'l-Harâm ve'l-Helâl mine'l-Hayevân	Fıkıh	İhtisar	Behcetü'l-İnsân fî Ma-hicceti'l-Hayevân	Ali el-Kârî	1014/1605
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Fetâvâ-yı Akkirmânî	Fıkıh				
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Münte-hâ	Fıkıh	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Risâle fî İrâbi Kitâbi't-Tahâre	Fıkıh	Risâle			
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Risâle fi's-Sivâk	Fıkıh	Risâle			
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Risâle-i Te'avvüz	Fıkıh	Risâle			
Mehmed b. Mustafâ el-Ûdânî Yenişehrî	1168/1755'den sonra	Namazda lafza-i Celâlin ihtisarının caiz olmadığına dair bir Risâle	Fıkıh	Risâle			

Mehmed b. Şeyhülislâm Mustafâ Âşir Hafîd	1226/1811	ed-Dürerü'l-Müntehabâtü'l-Mensûra fî İslâhi'l-Galatâ-ti'l-Meşhûra	Fıkıh				
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Hâşiye alâ Mirâti'l-Usûl	Fıkıh	Hâşiye	Mir'âtü'l-Usûl	Molla Hüsrev	885/1480
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Hâşiye alâ Şerhi İbni'l-Hâcib li-Muhtasari'l-Müntehâ	Fıkıh	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Kemâlü'd-Dirâye fî Cemîi'r-Rivâye min Şürûhi'l-Mültekā	Fıkıh	Şerh	Mülteka'l-Ebhur	İbrâhîm el-Halebî	956/1549
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Risâle fi'l-İtikâf	Fıkıh	Risâle			
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Şerhu Risâleti'l-Birgivî	Fıkıh	Şerh	Vasiyetnâme (Vasi-yyetü'l-Birgivî; Risâle-i Birgivî)	Birgivî	981/1573
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Şerhu Zuhri'l-Müteehhilîn	Fıkıh	Şerh	Zuhri'l-Müteehhilin	Birgivî	981/1573
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Talîkât ale'l-Eşbâh ve'n Nezâir	Fıkıh	Şerh	el-Eşbâh ve'n-Nezâir	İbn Nüceym	970/1563
Mehmed b. Yûsuf İmam-ı Cami-i İskender (Mehmed Efendi)	1170/1757	Kâşifu'l-Enhâr Şerhu Mecmei'l-En-hur	Fıkıh	Şerh	Mecmau'l-Enhur	Şeyhizade	1078/1667
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Hâşiye ale'd-Dürer ve'l-Ğurer	Fıkıh	Hâşiye	Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm	Molla Hüsrev	885/1480
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Nadretü'n-Nizâr Şerhu'l-Menâr	Fıkıh	Şerh	el-Menâr	Ebü'l-Berekât en-Nesefî	710/1310
Mehmed Emîn b. Ali Edip	1216/1801	Nehcetü'n-Nevâzil	Fıkıh				
Mehmed Emîn b. Ali el-Medenî b. Bâlî	1220/1805	Hâşiye alâ Menseki'd-Dürri'l-Muhtâr	Fıkıh	Hâşiye	ed-Dürrü'l-Muhtâr	Alâüddîn Mu-hammed el-Haskefî	1088/1677
Mehmed Emîn b. Ali el-Medenî b. Bâlî	1220/1805	Mecmûatü'l-Fetâvâ	Fıkıh				
Mehmed Emîn b. Ali el-Medenî b. Bâlî	1220/1805	Tekmile li Şerhi Osman eş-Şâmi ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir	Fıkıh	Tekmile	Şerhu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir	Osman eş-Şami	
Mehmed Emîn b. Osman Kara-beyzâde	1222/1807	Ukdu'd-Dürer ve'l-Cevâhir fî Nak-di'l-Eşbâh ve'n-Nezâir	Fıkıh	Şerh	el-Eşbâh ve'n-Nezâir	İbn Nüceym	970/1563

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Mehmed Fıkhî el-Aynî	1147/1735	Ecvibetü'l-Kâni'a an Esileti'l-Vaki'a	Fıkıh				
Mehmed Fıkhî el-Aynî	1147/1735	el-İzhâru'l-İnâye fî Ahkâmi's-Sikâye	Fıkıh	Risâle			
Mehmed Fıkhî el-Aynî	1147/1735	Fevâidü'l-Mumahhisa fî Ahkâmi Keyyi'l-Hımmasa	Fıkıh	Risâle	Keyyi Hımmasa	Abdülganî b. İsmâil Nablûsî	1143/1731
Mehmed Fıkhî el-Aynî	1147/1735	Feyzu'l-Hayy fî Ahkâmi'l-Keyy	Fıkıh	Risâle			
Mehmed Fıkhî el-Aynî	1147/1735	Hâzâ Tahrirun fî Hâdisetin	Fıkıh	Risâle			
Mehmed Fıkhî el-Aynî	1147/1735	Keşfü'l-Gavâmız fî Ahkâmi'r-Ravâfız	Fıkıh	Risâle			
Mehmed Fıkhî el-Aynî	1147/1735	Menâtü'n-Necâ fî Ahkâmi'l-İstinca	Fıkıh	Risâle			
Mehmed Fıkhî el-Aynî	1147/1735	Risâle fî Edebi'l-Müftî	Fıkıh	Risâle			
Mehmed Fıkhî el-Aynî	1147/1735	Risâletu'd-Duhân ve'l-Kahve	Fıkıh	Risâle			
Mehmed Selim b. Müfti'l-İslâm Mirzâ Mustafâ Batûmî	1156/1743	Neylü'r-Reşâd fî Emri'l-Cihâd	Fıkıh	Risâle			
Mehmed Üsküdârî	1143/1731	Risâle fî Tahriri'n-Nisâbi'ş-Şer'î mine'd-Denânîr ve'd-Derâhîm	Fıkıh	Risâle			
Mehmed Vahdetî b. Muhammed (Ebû Muhammed)	1130/1718	Mühtede'l-Ebhur ilâ Mülteka'l-Ebhur	Fıkıh	Şerh	Mülteka'l-Ebhur	İbrâhîm el-Halebî	956/1549
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	Mürşidü'l-Vârisîn fî Ahvâli'l-Erbaîn	Fıkıh				
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	Risâle fî Şerhi'l-Mukaddimâti'l-Erbaa min Kitâbi't-Tavzîh	Fıkıh	Risâle	Tavzîh	Sadrüşşeria	747/1346
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	Risâle fî Tafsîli mâ Zekerahû Sâhibü'l-Menâr fî Ma'rifeti Aksâmi'n-Nazm ve'l-Ma'nâ min Kitâbi'llâhi teâlâ	Fıkıh	Risâle	el-Menâr	Ebü'l-Berekât en-Nesefî	710/1310
Mektupçu Osman Efendi	1136/1724	Tercüme-i Mirkât ve Mirât	Fıkıh	Tercüme	Mir'âtü'l-Usûl	Molla Hüsrev	885/1480
Menteşzâde Abdürrahîm Efendi (Şeyhülislâm)	1128/1716	Cerîdetü'l-Ferâiz	Fıkıh				
Menteşzâde Abdürrahîm Efendi (Şeyhülislâm)	1128/1716	Fetâvây-ı Abdürrahîm Efendi	Fıkıh				

Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	Risâle fî Maa'ni'n-Nefs	Fıkıh	Risâle			
Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	Şerhu Minhâci'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl	Fıkıh	Şerh	Minhâcu'l-Vusûl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Muhammed b. Ali el-Hamîdî	1170/1757	Telmîhu'l-Efvâh bi-Tertîbi'l-Eşbâh	Fıkıh	Tertib	el-Eşbâh ve'n-Nezâir	İbn Nüceym	970/1563
Muhammed b. Hasan Reyhânî	1158/1745	Şerhu Kenzi'd-Dekâik	Fıkıh	Şerh	Kenzü'd-Dekâik	Ebü'l-Berekât en-Nesefî	710/1310
Muhammed b. Muhammed el-Kâdî	1184/1771'den sonra	Ferâzetül-Fıkhiyye ve Fekâhetü'r-Rıfkıyye	Fıkıh				
Muhammed el-Kâdî	1172/1759'dan sonra	Mecmûatu Sukûki'ş-Şeriyye alâ Kavâidi Mezhebi'l-Eimmeti'l-Hanefiyye	Fıkıh				
Muhammed Hibetullah b. Muhammed b. Yahya b. Abdurrahmân Tâcî	1224/1809	et-Tahkîku'l-Bâhir fî Şerhi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir	Fıkıh	Şerh	el-Eşbâh ve'n-Nezâir	İbn Nüceym	970/1563
Mûsâ b. Ahmed el-Birkânî	1142/1729	Muvaddihu'l-Muaddel fî Şerhi Muaddeli's-Salât fi'l-Fıkh	Fıkıh	Şerh			
Mûsâzâde Mehmed b. Ubeydullah	1197/1783	es-Sukûk	Fıkıh	Risâle			
Mustafâ b. Ali Amâsî Akdağî	1150/1738	Şerhu Risâleti'l Birgivî (Menafiu'l-Ahbâr alâ Netâici'l-Efkâr)	Fıkıh	Şerh	Vasiyetnâme (Vasiyyetü'l-Birgivî; Risâle-i Birgivî)	Birgivî	981/1573
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Envâru'd-Diyâr bi-Himâyeti'l-Âbâr	Fıkıh	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Reşfü'l-Hakîka fî Keşfi'l-Akîka	Fıkıh	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Risâle-i Salât-ı Vüsta (Tahkiku's-Salât)	Fıkıh	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Risâletü'l-Hay fî Beyâni'l-Key	Fıkıh	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Tahkîku't-Teslîm	Fıkıh	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Tertîbu'l-Vusûl ila İlmi'l-Usûl	Fıkıh				

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Vesîletü't-Tesallî fî Şerhi Münye-ti'l-Mûsâllî	Fıkıh	Şerh	Münyetü'l-Mûsâllî	Sedîdüddin el-Kâşgarî	705/1305
Osman b. Abdullâh Edirnevî (Osman Vahdetî Efendi)	1135/1722	Kifâye Tercümesi	Fıkıh	Tercüme	el-Kifaye	Habib b. Ali b. İlyas	920/1514
Osman b. Abdullâh Edirnevî (Osman Vahdetî Efendi)	1135/1722	Mühtede'l-Enhur ilâ Mülteka'l-Ebhur	Fıkıh	Şerh	Mülteka'l-Ebhur	İbrâhîm el-Halebî	956/1549
Osman b. Ya'kûb b. Hüseyin el-Kemâhî	1171/1758	el-Müheyye fî Keşfi Esrâri'l Muvattâ (El-Müheyya fî Keşfi Esrari Muvattai li İmami Muhammedi'ş-Şeybanî)	Fıkıh	Şerh	Muvatta Rivayeti	Şeybâni	189/805
Osman b. Ya'kûb b. Hüseyin el-Kemâhî	1171/1758	Süllemü'l-Felâh Şerhu Nûri'l-İzâh	Fıkıh	Şerh	Nuru'l-İzâh	Şürünbülali	1069/1659
Osman b. Ya'kûb b. Hüseyin el-Kemâhî	1171/1758	Teshilü's-Süllem Şerhu Dibâce-yi Süllem	Fıkıh	İhtisar	Süllemü'l-Felâh Şerhu Nûri'l-Îzâh	Osman b. Yakûb Kemâhî	1171/1758
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	er-Risâle fî Zekâti'l-Bakar	Fıkıh	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	er-Risâle fi'l-Fıkh	Fıkıh	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Hediyyetü'l-Hâc fi'l-Menasik	Fıkıh	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Risâle fî Beyâni Fevâidi Lübâ-bi'l-Menâsik	Fıkıh	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Risâle fî Mesâili's-Sınfi'l-Evvel min Zevi'l-Erham	Fıkıh	Risâle			
Pîrîzâde Mehmed b. Pîrî b. Abdullâh (Şeyhülislâm)	1162/1749	Risâle alâ Bahs min Ebhâsi'l-Lüma fî Milki'l-Müt'a	Fıkıh	Risâle			
Pruşçak Mustafâ b. Muhammed Bosnevî Akhisârî Nevabâdî	1169/1756	Risâle fî Fazîleti'l-Cemâ'a	Fıkıh	Risâle			
Pruşçak Mustafâ b. Muhammed Bosnevî Akhisârî Nevabâdî	1169/1756	Risâle fî Hükmi'l-Kahve ve'd-Duhân ve'l-Eşribe	Fıkıh	Risâle			
Pruşçak Mustafâ b. Muhammed Bosnevî Akhisârî Nevabâdî	1169/1756	Risâle fî Savmi's-Sitte min Şevvâl	Fıkıh	Risâle			
Pruşçak Mustafâ b. Muhammed Bosnevî Akhisârî Nevabâdî	1169/1756	Risâletü'z-Zâkir fî Ziyâreti Ehli'l-Me-kâbir	Fıkıh	Risâle			

Pruşçak Mustafâ b. Muhammed Bosnevî Akhisârî Nevabâdî	1169/1756	Tebşîrü'l-Guzât	Fıkıh				
Recepzâde Hasan b Ali el-Edirnevî	1120/1710'dan sonra	Mahrecu'l-Minbâk min Duhâni't-Tönbek	Fıkıh	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâle alâ Dîbâceti'l-Halebî es-Sagîr	Fıkıh	Risâle	Gunyetü'l-Mütemellî Şerhu Münyeti'l-Mûsâllî	İbrâhîm el-Halebî	956/1549
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâle fî İbâhati Katli [İtlâfi]'l-Kilâbi'l-Muzırra	Fıkıh	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâle fî Raksi'z-Zikr ve'd-Deverân	Fıkıh	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâle fî Zemmi'd-Duhân	Fıkıh	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâletü't-Tegannî ve'l-Mûsîki	Fıkıh	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Teshîlü'l-Ferâiz	Fıkıh				
Safiyyuddin Mûsâ b. Celaleddin Ali el-Mevlevî (Safiyyullah Mûsâ Dede)	1157/1744	Ercûze fi'l-Ferâiz (Ercûze-i Cedîde)	Fıkıh				
Seyrekzâde Emrullah b. Mehmed	1138/1726	Talîkât ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir	Fıkıh	Talîk	el-Eşbâh ve'n-Nezâir	İbn Nüceym	970/1563
Seyyid Dede Mehmed Efendi Bursevî	1147/1735	Ahkâm-ı Müfîde	Fıkıh				
Seyyid Dede Mehmed Efendi Bursevî	1147/1735	Risâle fi'l-Fıkh	Fıkıh	Risâle			
Seyyid Ömer b. Hüseyin Âmidî	1200/1786	Şerhu'l-Vecîz fi'l-Usûl	Fıkıh	Şerh	el-Vecîz	Kirmastî	900/1494
Suiçmez Mustafâ Efendi Kayserî	1170/1757	el-Meruha Şerhu'l Mülteka	Fıkıh	Şerh	Mülteka'l-Ebhur	İbrâhîm el-Halebî	956/1549
Sunullah b. Ali b. Halil Alanyâvî	1137/1725	Merâsıdu'l-Hîtân fi'l-Mesâili'l-Fıkhiyye	Fıkıh				
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Risâle fî Mes'eleti'd-Delîl	Fıkıh	Risâle			
Şerifzâde Seyyid Mehmed Şerif Efendi (Şeyhülislâm)	1193/1779	el-Mecmûatü'l-'Aliyye fi'l-Fıkhi'l-Hanefiyye	Fıkıh				
Şumnulu Hâfız Hilmi Efendi	1200/1786	Manzûm Şurûtu's-Salât	Fıkıh	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	İmdâdü'l-Mahut fî Hakkı'l-Kunût	Fıkıh	Risâle			
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	Risâle fî Âdâbi'd-Duâ	Fıkıh	Risâle			
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	Risâle-i Mâ-i Müsta'mel	Fıkıh	Risâle			
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	Risâle-i Sadakâti'l-Fıtır	Fıkıh	Risâle			
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	Şerhu Risâle-i Hamza Efendi fî Hakkı'l-Bey'i ve'ş-Şirâ el-Müsemmâ bi Tebyîni'l-Harâm	Fıkıh	Şerh	Risâle fî Hakkı'l-Bey'i ve'ş-Şira	Darendeli Hamza Efendi	1167/1753
Tarsûsî Mehmed Efendi	1145/1732	Mirât Hâşiyesi (Hâşiyetü't-Tarsûsi ala'l-Mirât)	Fıkıh	Hâşiye	Mir'âtü'l-Usûl	Molla Hüsrev	885/1480
Tarsûsî Mehmed Efendi	1145/1732	Şerhu Tuhfeti'l-Mülûk	Fıkıh	Şerh	Tuhfetü'l-Mülûk	Muhammed b. Ebu Bekir er-Razi	666/1268'den sonra
Tatzâde Hüseyin b. Ali Aydınî	1214/1800	Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid li Şerhi'l-'Adud li-Muhtasari İbni'l-Hâcib	Fıkıh	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Tavâsî Ali Efendi	1161/1748	Mecma'u'n-Nukûl 'ani'l-'Ulemâi'l-Fuhûl	Fıkıh				
Terzizâde Kâdî Mahmud b. Ahmed (Manastırlı)	1126/1715	Cihadın Faziletlerini Beyân Eden Bir Risâle	Fıkıh	Risâle			
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Birgivî Şerhi Kâdızâde Üzerine Hâşiye	Fıkıh	Hâşiye	Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye	Kadızâde İslâmbûlî Ahmed b. Mehmed Emîn	17. yy
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Fedâilü'l-Cihâd	Fıkıh	Risâle			
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Hâşiye alâ Câmii'r-Rumûz	Fıkıh	Hâşiye	Câmiu'r-Rumûz	Kuhistânî	962/1544

Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Mirât Hâşiyesi	Fıkıh	Hâşiye	Mir'âtü'l-Usûl	Molla Hüsrev	885/1480
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Tuhfetü'l-Erîb	Fıkıh	Risâle			
Yûsuf b. İbrâhîm Şirvânî (Yûsuf b. İbrâhîm b. Muhammed Ek-melü'd-Din ez-Zührî eş-Şirvânî)	1134/1722	Mülteka Şerhi	Fıkıh	Şerh	Mülteka'l-Ebhur	İbrâhîm el-Halebî	956/1549
Yûsuf b. Mahmud b. İbrâhîm el-Etre-bîcânî	1182/1768'den sonra	Nümûzecu'l-Fetvâ	Fıkıh				
HADİS & SİYER							
Abdullâh b. Ebî Saîd Mehmed Hâdimî	1192/1778	Şerhu'l-Kasîdeti'l-Hemziyye	Hadis & Siyer	Şerh	el-Kasîdetü'l-Hemziyye	Bûsîrî	695/1296
Abdullâh b. Mehmed Ahıskâvî	1212/1797	Levâmiu'l-Envâr	Hadis & Siyer	İhtisar	Kütüb-i Sitte		3. asır/-
Abdullâh b. Necib Ayntâbî	1219/1804	Şerhu'ş-Şemâil	Hadis & Siyer	Şerh	eş-Şemâilü'l-Mu-hammediyye	Tirmizî	279/892
Abdullâh b. Necib Ayntâbî	1219/1804	Kenzü'l-Vefâ fî Şerhi'ş-Şifâ	Hadis & Siyer	Şerh	eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukû-ki'l-Mustafâ	Kâdî İyâz	544/1149
Abdullâh Paşa el-Vezir b. İbrâhîm el-Cermekî (eş-Şettecî, el-Çetecî)	1174/1761	Risâle fi'l-Mirâc	Hadis & Siyer	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Hilye-i Haseneyni'l-Ahseneyn	Hadis & Siyer	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Manzûme-i Mevlid-i Nebî	Hadis & Siyer	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Manzûme-i Mi'râciyye	Hadis & Siyer	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Şerh-i Kasîde-i Bânet Suâd	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîdetu Bânet Suâd	Ka'b b. Züheyr	6/645
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Tahmîs-i Kasîde-i Bürde	Hadis & Siyer	Tahmis	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Usûl-i Hadîs Şerhi	Hadis & Siyer	Şerh & Tercüme	Nihâye	Suyûtî	911/1505
Abdülkâdir Necîbüddin b. Şeyh Eşrefzâde Bursevî	1202/1788	Mevlüt	Hadis & Siyer				

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Abdüllatif Razi b. Abdullâh	1146/1733	Aslü'l-Haber min Kelâmi Seyy-idi'l-Beşer	Hadis & Siyer				
Ahmed b. İbrâhîm	1162/1749	Şerh-i Şemâil-i Şerîfe	Hadis & Siyer	Şerh	eş-Şemâilü'l-Mu-hammediyye	Tirmizî	279/892
Ahmed b. İsa el-Gazzî (Gazzî Ahmed Efendi)	1150/1738	İlâmü'l-Mültezem bi-Fazîleti Zemzem	Hadis & Siyer	Risâle			
Ahmed b. Mehmed b. Ebî Bekr el-Keşfî (Ahmed Keşfî Efendi)	1160/1747	Ehâdîs fî Fazli'l-İlmi ve Şerefi Ehlihî ve'l-Ameli bih	Hadis & Siyer				
Ahmed b. Mehmed b. Ebî Bekr el-Keşfî (Ahmed Keşfî Efendi)	1160/1747	Ehâdîs Müştemile ale'l-Ezkâr ve'd-Daavât ve't-Tesbîhât ve'l-Hâcât	Hadis & Siyer				
Ahmed b. Mehmed b. Ebî Bekr el-Keşfî (Ahmed Keşfî Efendi)	1160/1747	el-Mecmûatu'l-Latîfe ve'l-Cerîde-tü'l-Münîfe	Hadis & Siyer	Seçme & Derleme			
Ahmed b. Mehmed b. Ebî Bekr el-Keşfî (Ahmed Keşfî Efendi)	1160/1747	Erbaûne Hadîsen fî Fazli's-Salâti ale'n-Nebî	Hadis & Siyer	Risâle			
Ahmed b. Mehmed b. Ebî Bekr el-Keşfî (Ahmed Keşfî Efendi)	1160/1747	Şerhu Ehâdîsi'l-Erbaîn	Hadis & Siyer	Şerh	Erbaûne Hadîsen min Cevâmii'l-Kelim	Ali el-Kârî	1014/1605
Ahmed b. Mehmed b. Ebî Bekr el-Keşfî (Ahmed Keşfî Efendi)	1160/1747	Şerhu Ehâdîsi'l-Erbaîni'l-Kudsiyye	Hadis & Siyer	Şerh	el-Ehâdîsu'l-Kudsiyye	Ali el-Kârî	1014/1605
Ahmed b. Mehmed b. İshak el-Mevlâ el-Kazâbâdî	1163/1750	Şerhu Hadîsi'l-İhsân	Hadis & Siyer	Risâle			
Ahmed Mürşidî Efendi	1174/1761	Mevlid	Hadis & Siyer	Risâle			
Ali b. Süleyman b. Abdillâh el-Mansûrî	1134/1722	Şerh fî Sıfâti Seyyidi'l-Mürselîn ve'l-Aşereti'l-Mübeşşere	Hadis & Siyer				
Ârif Süleyman	1183/1769	Hilye	Hadis & Siyer	Nazîre	Hilye	Hâkâni Mehmed Bey	1015/1606
Ârif Süleyman	1183/1769	Mirâciyye	Hadis & Siyer	Risâle			
Ârif Süleyman	1183/1769	Regâibiyye	Hadis & Siyer	Risâle			
Ayasofyaşeyhizâde Yahya Sıddık Efendi	1168/1755	Nevevî'nin Erbaînine Şerh	Hadis & Siyer	Şerh	el-Erbaûn	Nevevî	676/1277
Ayn-ı Ekber Mehmed Efendi	1135/1722	Fevâid-i Zümrüdiyye	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296

Ayn-ı Ekber Mehmed Efendi	1135/1722	Şemâil-i Şerîf'in Türkçe nazmı	Hadis & Siyer	Tercüme	eş-Şemâilü'l-Muhammediyye	Tirmizî	279/892
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüd-din)	1172/1759	Câmiu Rivâyâti'l-Fehâris ve Lâmiu Kulûbi Ehli'l-Medâris	Hadis & Siyer	Tahriç			
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüd-din)	1172/1759	el-Bedru't-Tâm fî Tahrîci Ehâdîsi Şir'âti'l-İslâm	Hadis & Siyer	Tahriç	Şir'atü'l-İslâm	İmâmzâde	573/1177
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüd-din)	1172/1759	Melceu'l-Vâizîn an İftirâi'l-Kâzibîn	Hadis & Siyer	Tertib	el-Mevzûât	Radiyyüddin Sâğanî	650/1252
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüd-din)	1172/1759	Tarîfât-u Cevâmii'n-Nesim fî Cevâmii'l-Kelim	Hadis & Siyer	Risâle			
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüd-din)	1172/1759	Tanînü'l-Mücelcelât bi Tebyîni'l-Müselselât	Hadis & Siyer	Risâle			
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüd-din)	1172/1759	Ukûdu'd-Dürer fî Hudûdi İlmi'l-Eser	Hadis & Siyer				
Bedreddin Ömer b. Nuh el-Vânî	1126/1715	Eşrefü'l-Vesâil fî Evsâfi Seyyidi'l-Evâhir ve'l-Evâil	Hadis & Siyer				
Bedreddin Ömer b. Nuh el-Vânî	1126/1715	Kasîdetü'n-Nûniyye (Kasîdetu'l-Hilyeti'ş-Şerîfe li-Nebiyyinâ Muhammed)	Hadis & Siyer	Risâle			
Bekir b. Ali Ferdi-i Kayserî (Arıcızâde, Arayıcızâde)	1145/1145	Buhâri-i Şerîf Şerhi Hâşiyesi	Hadis & Siyer	Hâşiye	Buhârî şerhi	?	
Bekir b. Ali Ferdi-i Kayserî (Arıcızâde, Arayıcızâde)	1145/1145	Kasîde-i Bürde Şerhi	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296
Beyzâde Mustafâ Efendi	1200/1786	Mensûr Mevlid-i Nebî	Hadis & Siyer	Risâle			
Bursalı Pîr Muhammed Efendi	1147'den sonra/1733'den sonra	el-Medhatu'l-Kübrâ mine'l-Kelâmi'l-Kadîm fî Hakki Seyyidinâ el-Mustafâ	Hadis & Siyer				
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerh alâ Usûli'l-Hadîs li'l-Birgivî (Şerh Risâleti Usûli'l-Hadis)	Hadis & Siyer	Şerh	Risâle fî Usûli'l-Hadîs	Birgivî	981/1573

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Mukarribü't-Tâlibîn	Hadis & Siyer				
Dayızâde Mustafâ Efendi	1152/1740	Hadis-i Erbaîn	Hadis & Siyer				
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletü'l-Erbaîniyye	Hadis & Siyer	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâle fi'l-Hadîsi'z-Zaîf	Hadis & Siyer	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Şerhu Kasîdeti'l-Mudâriyye	Hadis & Siyer	Şerh	el-Kasîdetu'l-Mudariyye fi's-Salâti alâ Hay-ri'l-Beriyye	Bûsîrî	695/1296
Ebûbekir Âmidî	1190/1776	Şerhu Sahîh-i Buhârî	Hadis & Siyer	Şerh	Sahîh-i Buhârî	Buhârî	256/870
Ebü'l-Mefâhir Gedikzâde Zeynüddîn Abdülkâdir b. Halil	1187/1773	el-Kavlü'l-Ma'rûf bimâ li-Ehli'l-Cûd ve'l-Ma'rûf	Hadis & Siyer	Risâle			
Gevrekzâde	1216/1801	Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında cereyan eden hadiseler	Hadis & Siyer	Risâle			
Gevrekzâde	1216/1801	Risâle-i Haseneyn Özeti	Hadis & Siyer	İhtisar	Risâle-i Haseneyn	Niyâzî-i Mısrî	1105/1694
Gürcüzâde Osman Faik Efendi	1151/1738	Şerhu'l-Erbaîn li-Aliyyi'l-Kâri	Hadis & Siyer	Şerh	el-Mübînü'l-Muîn li-Fehmi'l-Erbaîn (Şer-hu'l-Erbaîn li'n-Nevevi)	Ali el-Kârî	1014/1605
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Ham-za Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	el-Ehâdîsü'l-Mevzûa	Hadis & Siyer	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Ham-za Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Hadîsi "Men Ğadabe"	Hadis & Siyer	Risâle			
Hanîf İbrâhîm Efendi	1217/1802	Siyer-i Nebî (Siyer-i Mekkî - Siyer-i Medenî)	Hadis & Siyer				
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Dürrü's-Sahâbe fî Fezâili'l-Hat ve'l-Kitâbe	Hadis & Siyer	Risâle			
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	ed-Dürretü'l-Esmâ' fî Beyâni Eb-he'l-Esmâ'	Hadis & Siyer	Risâle			

Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	ed-Dürrü's-Semîn fî Şerhi'l-Erbaîn	Hadis & Siyer	Şerh	el-Ehâdîsu'l-Kudsiyye	Ali el-Kârî	1014/1605
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	el-Asl ve'l-Fer fî Şerhi Hadîsi Ümmi Zer (Hediyyetü'l-İhvân)	Hadis & Siyer	Risâle			
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Erbaûne Hadîsen bi-Lafzateyn (Erbaûne Hadîsen min Cevâmii'l-Kelîm)	Hadis & Siyer	Risâle			
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Esâmî' Ashâb-ı Bedr	Hadis & Siyer	Risâle			
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Hulâsatü'l-Vefâ fî Şerhi'ş-Şifâ	Hadis & Siyer	Şerh & Tercüme	eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukû-ki'l-Mustafâ	Kâdî İyâz	544/1149
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Menhecü'l-Edîbi fî Şerhi Ünmûze-ci'l-Habîb	Hadis & Siyer	Şerh & Tercüme	Ünmûzecü'l-Lebîb fî Hasâisi'l-Habîb	Suyûtî	911/1505
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Sehmu'l-İsâbe fî Fezâili'r-Remyi ve's-Sihâm	Hadis & Siyer	Risâle			
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Tahrîcü Ehâdîsî Şir'âti'l-İslâm (Ğâyetu'l-Merâm fî Tahrîci Ehâdîsî Şir'âtil-İslâm)	Hadis & Siyer	Tahriç	Şir'atü'l-İslâm	İmâmzâde	573/1177
Haşmet	1182/1768	Kasîde-i Bürde Şerhi	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296
Himmâtzâde Muhammed b. Hasan	1175/1761	et-Tenkîtü ve'l-İfâdetü fî Tahrîci Ehâdisi Hâtimeti Sifri's-Saâde	Hadis & Siyer	Tahriç	Sifrü's-Saâde	Fîrûzâbâdî	826/1415
Himmâtzâde Muhammed b. Hasan	1175/1761	Istılâhâtü'l-Muhaddisîn	Hadis & Siyer	Risâle			
Himmâtzâde Muhammed b. Hasan	1175/1761	İntikâdü'l-Muğnî ani'l-Hıfzi ve'l-Kitâbi bi Kavlihim Lem Yesıhhu Şeyun mine'l-Ehâdisi fî Haze'l-Bâb	Hadis & Siyer	Risâle			
Himmâtzâde Muhammed b. Hasan	1175/1761	Kalâidü'd-Dürer fî Netîceti'n-Nazar	Hadis & Siyer	Şerh	Neticetü'n-Nazar	Himmâtzâde Muhammed b. Hasan	1175/1761
Himmâtzâde Muhammed b. Hasan	1175/1761	Netîcetü'n-Nazar fî İlmi'l-Eser	Hadis & Siyer	Risâle			
Himmâtzâde Muhammed b. Hasan	1175/1761	Şerhu Nuhbeti'l-Fiker	Hadis & Siyer	Şerh	Nuhbetü'l-Fiker	İbn Hacer el-Askalânî	852/1449
Himmâtzâde Muhammed b. Hasan	1175/1761	Tuhfetü' Râvî fî Tahrici Ehâdî-si'l-Beyzâvî	Hadis & Siyer	Tahriç	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Hüseyin Efendi	1165/1751	Manzûm Mi'râciyye	Hadis & Siyer	Risâle			
İbrâhîm b. Mustafâ b. İbrâhîm el-Halebî el-Medârî	1190/1776	Siyer-i Nebî (Siyer-i Mekkî ve Siyer-i Medenî)	Hadis & Siyer				
İbrâhîm el-Fıtrî el-Buharî el-Edirnevî	1135/1722	Şerhu Sahîhi'l-Buhârî	Hadis & Siyer	Şerh	Sahîh-i Buhârî	Buhârî	256/870
İbrâhîm el-Fıtrî el-Buharî el-Edirnevî	1135/1722	Tuhfetü'n-Nebî	Hadis & Siyer	Şerh & Tercüme	el-Erbaûn	Nevevî	676/1277
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Aksa'l-Mefâd fî Tercemeti'ş-Şerhayn ve Künhü'l-Murâd fî Beyâni Bânet Suâd	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîdetu Bânet Suâd	Ka'b b. Züheyr	6/645
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	eş-Şa'şaatü'l-Kameriyye fî Şer-hi'l-Kasîdeti'l-Mudariyye	Hadis & Siyer	Şerh	el-Kasîdetu'l-Mudariyye fi's-Salâti alâ Hay-ri'l-Beriyye	Bûsîrî	695/1296
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	et-Tuhfetü'd-Dâriyye fî Şerhi'l-Kasî-deti'l-Ensâriyye	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîde-i Ensâriyye	Ka'b b. Züheyr	6/645
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Şerh-i Bânet Suâd	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîdetu Bânet Suâd	Ka'b b. Züheyr	6/645
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Zâdü'l-İbâd fî Şerhi Kasîdeti'l-Bûsîri-yye el-Müsemmâ bi-Zuhri'l-Me'âd (-ibâd) alâ (fî) Vezni Bânet Suâd	Hadis & Siyer	Şerh	Zuhrü'l-Meâd fî Vezni Bânet Suâd	Bûsîrî	695/1296
İshak Efendi (Şeyhülislâm; İshak b. Ebi İshak el-Alanyâvî)	1147/1734	Bi'setnâme	Hadis & Siyer				
İshak Efendi (Şeyhülislâm; İshak b. Ebi İshak el-Alanyâvî)	1147/1734	el-İstifşâ fî Tercemeti'ş-Şifâ	Hadis & Siyer	Tercüme	eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukû-ki'l-Mustafâ	Kâdî İyâz	544/1149
İsmail b. Abdullâh el-Üsküdârî Nureddin	1182/1768	Sahîh-i Buhâri Muhtasarı	Hadis & Siyer	İhtisar	Sahîh-i Buhârî	Buhârî	256/870
İsmail b. Abdullâh el-Üsküdârî Nureddin	1182/1768	Şifâ Muhtasarı	Hadis & Siyer	İhtisar	eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukû-ki'l-Mustafâ	Kâdî İyâz	544/1149
İsmail b. Mustafâ el-Amâsî	1192/1778	Kasâidü'l-Ayniyye ve'l-Mîmiyye (Kasâid-i Mîmiyye ve Ayniyye)	Hadis & Siyer				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	er-Risâletü'l-Berkıyye	Hadis & Siyer	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kenz-i Mahfî	Hadis & Siyer	Risâle			

İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâbü'l-Müteferrikât	Hadis & Siyer					
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Manzûme-i Mi'râci'n-Nebî (Mi'râcnâme)	Hadis & Siyer	Risâle				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâle fî İlm-i Hadîs	Hadis & Siyer	Risâle				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâle-i Muhyi'l-Beşîri'n-Nezîr (Mecîü'l-Beşîr li-Ecli't-Tebşîr)	Hadis & Siyer	Risâle				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Erbaîne Hadîsen	Hadis & Siyer	Şerh & Tercüme	el-Erbaûn	Nevevî	676/1277	
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-u Hadîs "el-Mü'minu Mirâtü'l-Mü'min"	Hadis & Siyer	Risâle				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerhu Nuhbeti'l-Fiker li-Usûli'l-Hadîs	Hadis & Siyer	Şerh	Nuhbetü'l-Fiker	İbn Hacer el-Askalânî	852/1449	
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Kasîde-i Bürde Tahmîsi	Hadis & Siyer	Tahmis	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296	
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Kenzü'l-Ummâl Muhtasarı	Hadis & Siyer	İhtisar	Kenzu'l-Ummâl	Müttakî el-Hindî	975/1567	
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Şerhu Kasîdeti'l-Bürde	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296	
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Şerhu Kasîdeti'l-Mîmiyye li-Safiyiddîn	Hadis & Siyer	Şerh	el-Kasîdetu'l-Mîmiyye	Safiyyuddin el-Hillî	750/1349	
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Şerhu'l-Erbaîni'n-Nebeviyye (Hadîs-i Erbaîn-i İmam-ı Nevevî Şerhi, Tercüme-i Hadîs-i Erbaîn)	Hadis & Siyer	Şerh & Tercüme	el-Erbaûn	Nevevî	676/1277	
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Şerhu'ş-Şemâili'l-Nebeviyye	Hadis & Siyer	Şerh	eş-Şemâilü'l-Muhammediyye	Tirmizî	279/892	
İsmail Nureddin Üsküdârî (Ebü'l-Yemen)	1182/1768	Sahîh-i Müslim Şerhi	Hadis & Siyer	Şerh	Sahîh-i Müslim	Müslim	261/875	
İsmail Nureddin Üsküdârî (Ebü'l-Yemen)	1182/1768	Şifâ-i Şerif Şerhi	Hadis & Siyer	Şerh	eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ	Kâdî İyâz	544/1149	
Kadızâde Mehmed Efendi (Muhammed Ârif b. Muhammed Erzurûmî)	1173/1760	Risâletü's-Sâdiye	Hadis & Siyer	Risâle				

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Köprülüzâde Ebû Naile Abdullâh Paşa	1148/1736	İrşâdü'l-Mürîd ilâ Marifeti'l-Esânîd	Hadis & Siyer	Risâle			
Kurşunluzâde Mustafâ Efendi (Mustafâ b. Ömer Kurşunlu)	1190/1776	Şerhu Müslîm	Hadis & Siyer	Şerh	Sahîh-i Müslim	Müslim	261/875
Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Metâlibü'l-Vusûl fî Hulâsati Nevâdi-ri'l-Usûl	Hadis & Siyer	İhtisar & Tercüme	Nevâdirü'l-Usûl fî Marifeti Ahbâri'r-Resûl	Hakîm et-Tirmizî	320/932
Lübbî Mehmed Efendi (Hafız)	1166/1753	Meşârik-i Şerif Tercümesi	Hadis & Siyer	Tercüme	Meşâriku'l-Envâr alâ Sıhâhi'l-Âsâr	Kâdî İyâz	544/1149
Lübbî Mehmed Efendi (Hafız)	1166/1753	Şifâ-ı Şerif Tercümesi	Hadis & Siyer	Tercüme	eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ	Kâdî İyâz	544/1149
Mehmed Ali en-Nakşîbendî Arapzâde Edirnevî	1130/1718	Mecmau'd-Durer ve'l-Gurer fî Ehadisi Seyyidi'l-Beşer	Hadis & Siyer				
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	el-Câmiu'l-A'zâm fî Esmâi Nebiyyine'l-Muazzam	Hadis & Siyer				
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	el-İthâfâtü's-Seniyye fi'l-Ehâdîsi'l-Kudsiyye	Hadis & Siyer				
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Mevlid	Hadis & Siyer	Risâle			
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Şerhu Esmâ-i Ehl-i Bedr	Hadis & Siyer				
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Ucâletü'z-Zâd fî Şerhi Zuhri'l-Meâd fî Muârazati Bânet Süâd	Hadis & Siyer	İhtisar	el-İdâd ve'z-Zâd	Muhammed b. Abdülmelik b. Anîn el-Yemenî	
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Buhârî-yi Şerif Hâşiyesi	Hadis & Siyer	Hâşiye	Sahîh-i Buhârî	Buhârî	256/870
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Burhânü'l-Müttakîn Terceme-i Hadîs-i Erbaîn	Hadis & Siyer	Tercüme	el-Erbaûn	Nevevî	676/1277
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Kırk Hadis Şerhi	Hadis & Siyer	Şerh	el-Erbaûn	Birgivî	981/1573
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Şerh-i Şemâil-i Şerîf	Hadis & Siyer	Şerh	eş-Şemâilü'l-Muhammediyye	Tirmizî	279/892
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Şerhu Hilyetü'n-Nebî	Hadis & Siyer	Şerh	Hilyetü'n-Nebi		
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Şerhu Kasîde-yi Bânet Suâd	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîdetu Bânet Suâd	Ka'b b. Züheyr	6/645

Mehmed b. Şeyhülislâm Mustafâ Âşir Hafîd	1226/1811	Kırk Hadis	Hadis & Siyer	Risâle			
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Hâşiye alâ Şerhi'ş-Şemâili'l-Muhammediyye	Hadis & Siyer	Hâşiye	Şerhu'ş-Şemâilü'l-Muhammediyye	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	Tuhfetü't-Tullâb li-Hediyyeti'l-Ahbâb	Hadis & Siyer	Risâle			
Mehmed Hâkim b. Halîl eş-Şerîf	1185/1770	Acâibü'l-Ahbâr fî Ahbâri Seyyidi'l-Ahyâr	Hadis & Siyer				
Mehmed Hâkim b. Halîl eş-Şerîf	1185/1770	Mirâciyye	Hadis & Siyer				
Mehmed Hâkim b. Halîl eş-Şerîf	1185/1770	Nazîre-i Hilye-i Hâkânî	Hadis & Siyer	Nazîre	Hilye	Hâkâni Mehmed Bey	1015/1606
Mehmed Hâkim b. Halîl eş-Şerîf	1185/1770	Şerh-i Kasîde-i Kâ'b b. Züheyr	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîdetu Bânet Suâd	Ka'b b. Züheyr	6/645
Mehmed Nasûhî Efendi (Mehmed b. Nasûhî Üsküdârî)	1130/1718	Mecmûatü'l-Ehâdîs (Hazreti Hâlid ibni Zeyd Eba Eyyûb el-Ensârî'den nakledilmiş olan hadîsi şeriflerin nakil ve şerhine dairdir)	Hadis & Siyer				
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	Şerh-i Kasîde-i Bürde	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	Tahmîs-i Kasîde-i Bürde	Hadis & Siyer	Tahmis	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	Tevessül	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296
Mirzazâde Ahmed Neylî	1161/1748	el-Evfâ fî Tercemeti'l-Vefâ	Hadis & Siyer	Tercüme	el-Vefâ fî Fezaili'l-Mustafâ	İbnü'l-Cevzî	656/1258
Mirzazâde Ahmed Neylî	1161/1748	Kitabu'l-Vefâ fî Ta'rifi Şerefi'l- Mustafâ	Hadis & Siyer	Tercüme			
Muhammed b. Ahmed b Ali el-Ömerî el-Mûtî	1212/1797'den sonra	el-Cevherü'l-Munazzam fî Kelami'n-Nebiyyi'l-Mükerrem (Sahihayn'dan yazılmış)	Hadis & Siyer				
Musannifek Bekir Ahmed Efendi	1149/1736'dan sonra	Kasîde-yi Bürde Şerhi	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296
Mustafâ b. İsmail el-İzmirî (Selamî el-İzmîrî)	1228/1813	Mevlid	Hadis & Siyer	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Mustafâ b. Muhammed b. Abdülbaki el-Halebî	1185/1770	el-Fethü'l-Mübîn fî Zikri Esmâi's-Sahâbeti'l-Bedriyyîn	Hadis & Siyer	Risâle			
Mustafâ Efendi	1179/1766	Zadü'l-İbâd Şerhu Zuhri'l-Meâd	Hadis & Siyer	Şerh	Zuhrü'l-Meâd fî Vezni Bânet Suâd	Bûsîrî	695/1296
Mustafâ Efendi (Hamidli)	1209/1794	Çeher Yâr-i Güzîn	Hadis & Siyer				
Mustafâ Efendi (Turhal Şeyhi)	1197/1783	El-Bedru'l-Münîr fî Şerhi Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr	Hadis & Siyer				
Mustafâ Efendi (Turhal Şeyhi)	1197/1783	Hadis-i Erbaîn Şerhi	Hadis & Siyer	Şerh	el-Erbaûn	Nevevî	676/1277
Müezzinzâde Ahmed b. Abdullâh el-Bursevî	1205/1791	Muhtasaru'ş-Şifâ	Hadis & Siyer	İhtisar	eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ	Kâdî İyâz	544/1149
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Âsâru Adîde	Hadis & Siyer	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Âsâru'l-Ehab li Meyli Hubbi'l-Arab	Hadis & Siyer	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Hilye-i Nebeviyye ve Hulefâ-i Erbaa	Hadis & Siyer				
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Şerhu bî-Nukati Ehâdîs-i Nebeviyye	Hadis & Siyer	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Şerhu Hadis-i "Men Arefe Nefseh"	Hadis & Siyer	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Şerhu Kasîde-i Mudariyye	Hadis & Siyer	Şerh	el-Kasîdetu'l-Mudariyye fi's-Salâti alâ Hayri'l-Beriyye	Bûsîrî	695/1296
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Tarzü's-Selâm li İhrazi'l-İslâm (Turarü's-Selâm li Ahrâri'l-İslam)	Hadis & Siyer	Şerh			
Nazmîzâde Murtaza Efendi	1136/1724	Zeyl-i Dürretü't-Tâc fî Sîreti Sâhibi'l-Mi'râc (Siyer-i Veysi)	Hadis & Siyer	Zeyl	Zeylü Dürreti't-Tâc fî Sîreti Sâhibi'l-Mi'râc	Nâbi	1124/1712
Osman b. Abdullâh Edirnevî (Osman Vahdetî Efendi)	1135/1722	Şerhu Hadîs-i Erbaîn	Hadis & Siyer	Şerh	el-Erbaûn	Nevevî	676/1277

Osman b. Abdullâh Uryânî el-Kilisî (Uryânî Osman Efendi)	1168/1755	Mirsâdü'l-Murâd fî Şerhi Tahmîsi Bânet Suâd	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîdetu Bânet Suâd	Ka'b b. Züheyr	6/645
Osman b. Abdullâh Uryânî el-Kilisî (Uryânî Osman Efendi)	1168/1755	Şerhu Kasîdeti İbn Kadîb el-Bân fi'l-Medâihi'n-Nebeviyye	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîdetü İbn Kadîb	İbn Kadîb el-Bân	1040/1630
Osman b. Abdullâh Uryânî el-Kilisî (Uryânî Osman Efendi)	1168/1755	Şerhu'l-Kasîdeti'l-Hemziyye fi'l-Medhi'n-Nebeviyye	Hadis & Siyer	Şerh	el-Kasîdetü'l-Hemziyye	Bûsîrî	695/1296
Osman b. Ya'kûb b. Hüseyin el-Kemâhî	1171/1758	Tenvîru's-Sened fî İzahi Rumûzi'l-Müsned li-Ebî Hanîfe	Hadis & Siyer	Şerh	Müsnedü Ebî Hanîfe	Ebû Hanîfe	150/767
Osmanzâde Ahmed Tâib b. Osman	1136/1724	Ahmedü'l-Âsâr fî Tercemeti Meşârikı'l-Envâr	Hadis & Siyer	Tercüme	Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye	Radiyyüddin Sâğanî	650/1252
Osmanzâde Ahmed Tâib b. Osman	1136/1724	Sıhhatâbâd	Hadis & Siyer	Şerh & Tercüme	el-Erbaûn	Nevevî	676/1277
Pruşçak Mustafâ b. Muhammed Bosnevî Akhisârî Nevabâdî	1169/1756	er-Râdî li'l-Mürtedî	Hadis & Siyer	Şerh	el-Hâdî li'l-Mühtedî	Muhammed b. Ebü'l-Hasan el-Mağribî et-Tilimsânî	895/1489
Saîd b. Ebî Saîd Mehmed b. Mustafâ Hâdimî	1213/1799	Hâşiye alâ Sahîhi'l-Buhârî (Şerhu'l-Buhârî'ş-Şerîf ile'n-Nısf)	Hadis & Siyer	Hâşiye	Sahîh-i Buhârî	Buhârî	256/870
Saîd b. Ebî Saîd Mehmed b. Mustafâ Hâdimî	1213/1799	Şerhu Kasîdeti'l-Bürde (Şerhu Kasîde-i Bür'e)	Hadis & Siyer	Şerh	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296
Saîd b. Ebî Saîd Mehmed b. Mustafâ Hâdimî	1213/1799	Şerhu'ş-Şemâil	Hadis & Siyer	Şerh	eş-Şemâilü'l-Muhammediyye	Tirmizî	279/892
Selâmi Mustafâ Efendi	1228/1813	Mevlid	Hadis & Siyer	Risâle			
Seyyid Dede Mehmed Efendi Bursevî	1147/1735	el-Medhatü'l-Kübrâ mine'l-Kelâmi'l-Kadîm fî Hakkı Seyyidinâ Muhammedeni'l-Mustafâ (Medâihü'l-Kübrâ fî Hakki'l-Mustafâ)	Hadis & Siyer				
Seyyid Dede Mehmed Efendi Bursevî	1147/1735	el-Medhatü'l-Kübrâ Tercümesi	Hadis & Siyer	Tercüme	el-Medhatü'l-Kübrâ	Dede Efendi (Bursevî)	1147/1733
Seyyid Dede Mehmed Efendi Bursevî	1147/1735	el-Vesîletü'l-Uzmâ fî Şemâili'l-Mustafâ Hayru'l-Verâ	Hadis & Siyer				
Seyyid Dede Mehmed Efendi Bursevî	1147/1735	en-Nüshatü'l-Kübrâ fî Vilâdeti Hayri'l-Verâ	Hadis & Siyer	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Seyyid Dede Mehmed Efendi Bursevî	1147/1735	Kitâb-ı Şemâil fî Hakkı Hayri'l-Evâhir ve'l-Evâil	Hadis & Siyer	Tercüme	en-Nüshatü'l-Kübrâ fî Vilâdeti Hayri'l-Verâ	Dede Efendi (Bursevî)	1147/1733
Seyyid Hasan Paşa	1161/1748	el-Mi'râc	Hadis & Siyer	Risâle			
Seyyid Hüseyin Vehbî	1149/1736	Hadîs-i Erbaîn Tercümesi	Hadis & Siyer	Risâle			
Seyyid Mehmed b. Abdullâh	1195/1780	Tercemetü'ş-Şifâ	Hadis & Siyer	Tercüme	eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukû-ki'l-Mustafâ	Kâdî İyâz	544/1149
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Şerhu Hadîs-i Erbâîn li'n-Nevevi	Hadis & Siyer	Şerh	el-Erbaûn	Nevevî	676/1277
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Şerhu Müsned-i Müslim el-Müsemmâ bi-Buğyeti'l-Müslim ve Guryeti'l-Muğnim	Hadis & Siyer	Şerh	Sahîh-i Müslim	Müslim	261/875
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Bânet Suâd Tahmîsi	Hadis & Siyer	Tahmis	Kasîdetu Bânet Suâd	Ka'b b. Züheyr	6/645
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Tercüme-i Kasîde-i Bürde	Hadis & Siyer	Tercüme	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Hicretü'n-Nebî (Hicretnâme)	Hadis & Siyer	Risâle			
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Hilyetü'l-Envâr	Hadis & Siyer				
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Mevlidü'n-Nebî	Hadis & Siyer				
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Mi'raciyye (Mi'racü'n-Nebî)	Hadis & Siyer				
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Tahmîs-i Kasîde-i Mudariyye	Hadis & Siyer	Tahmis	el-Kasîdetu'l-Mudariyye fi's-Salâti alâ Hay-ri'l-Beriyye	Bûsîrî	695/1296
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Tahmîs-i Kasîde-i Bürde	Hadis & Siyer	Tahmis	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Tahmîs-i Kasîde-i Bürde	Hadis & Siyer	Tahmis	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Tahmîs-i Kasîde-i Bürde	Hadis & Siyer	Tahmis	Kasîde-i Bürde	Bûsîrî	695/1296

Veliyyüddîn b. Halil el-Bükâî	1183/1769	Nûru'l-Ebsâr fî Hakkı'l-Ebrâr	Hadis & Siyer	Risâle			
Veliyyüddîn b. Halil el-Bükâî	1183/1769	Şerhu'ş-Şifâ	Hadis & Siyer	Şerh	eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukû-ki'l-Mustafâ	Kâdî İyâz	544/1149
Veliyyüddîn b. Halil el-Bükâî	1183/1769	Tefsîru Sûreti'l-İhlâs (el-Ehâdîsü'l-Erba'ûne fî Beyânî Fedâili Sûre-ti'l-İhlâs)	Hadis & Siyer	Risâle			
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Ehâdîs-i Kudsiyye	Hadis & Siyer	Risâle			
Yakûb Afvî b. Mustafâ Fenâî el-Hal-vetî	1149/1736	el-Vesîletü'l-Uzmâ li-Hadrati'n-Nebi-yyi'l-Muctebâ (el-Vâsıta el-'Uzmâ li-Hazreti'n-Nebiyyi'l-Müctebâ)	Hadis & Siyer				
Yakûb Afvî b. Mustafâ Fenâî el-Hal-vetî	1149/1736	el-Mefâtîh Şerhu'l-Mesâbîh	Hadis & Siyer	Şerh	Mesâbîhü's-Sünne	Ferrâ el-Begavî	516/1122
Yûsuf b. İbrâhîm Şirvânî (Yûsuf b. İbrâhîm b. Muhammed Ek-melü'd-Din ez-Zührî eş-Şirvânî)	1134/1722	Hediyyetü's-Sabih Şerhu Mişkâ-ti'l-Mesâbîh	Hadis & Siyer	Şerh	Mişkâtu'l-Mesâbîh	Hatîb et-Tebrîzî	741/1340
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	el-Envâru'l-Esmâiyye fî Şerhi'l-Es-mâi'n-Nebeviyye	Hadis & Siyer				
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	el-Mirâciyye	Hadis & Siyer				
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	İnâyetü'l-Mun'îm (İnâyetü'l-Meliki'l-Mun'îm Şerh Câmii's-Sahîh li-Müslim)	Hadis & Siyer	Şerh	Sahîh-i Müslim	Müslim	261/875
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Kelâmü's-Senî fî Mevlidi'l-Mustafâ	Hadis & Siyer				
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Necâhü'l-Kâri Şerhu Sahîhi'l Buhâri	Hadis & Siyer	Şerh	Sahîh-i Buhârî	Buhârî	256/870
KELAM & FELSEFE & AKÂİD							
Abdullâh b. Abdurrahmân b. Mûsâ el-Celvetî	1164/1750	en-Nübzetü'l-Yesîra alâ Hâşiye-ti'l-Kayrevânî li-Şerhi's-Senûsiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	İânetü'l-Müciddîn fî Tashîhi'd-Dîn bi-Şerhi Ümmi'l-Berâhîn	Abdülcelil b. Muhammed el-Kayrevânî	960/1553
Abdullâh b. Abdurrahmân b. Mûsâ el-Celvetî	1164/1750	Tuhfetü'l-Münîra fî Men'i Itlâ-ki'l-Mutlaki alâ Vucûdi'l-Hak li'l-Lüzûmi Bastihî ilâ Vucûdi'l Kâinât (et-Tuhfetü'n-Nedîre fî Men'i Itlâkı'l-Mutlaki alâ Vücûdi'l-Hakkı)	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Abdullâh b. Mehmed Akhisârî Vassâf (Şeyhülislâm; Abdullâh Vassâf Efendi)	1174/1761	Zemzeme fi'l-Kelâm	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Abdullâh Efendi	1190/1776	Risâle fi'l-İhtiyâri'l-Cüz'î	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Abdullâh Efendi	1190/1776	İsâm Hâşiyesi	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâid	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka Risâlesinin tercemesi	Kelam & Felsefe & Akâid	Tercüme	Faysalu't-Tefrika beyne'l-İslam ve'z-Zendeka	Gazzâlî	505/1111
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Medâr-ı Mebde ve Meâd	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Tevfiku'l-'Avni fî Hakkı'l-İmân (Tevfikü'l-'Uyun fî Hakkı İmâni Firavn)	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Abdurrahmân b. Ahmet Efendi Beşiktâşî	1170/1757	Risâletü'l-Hâdiye ilâ Caddeti'l-Firkati'n-Nâciye	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Abdurrahmân b. Ali Ayntâbî el-Hâki	1168/1755	Sûğu'l-Meâl fî Şerhi Nazmi'l-Leâlî	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Manzûme-i Akâid (Nazmü'l-Leâlî)	Tokatlı İshak Zencânî	1100/1688-9
Abdurrahmân b. Mehmed İskilîbî	1177/1764	Tenvîru'l-Kulûb fi'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid				
Abdüllatif b. Kâdî Abdurrahmân b. Ahmet Sabri	1145/1732	er-Reşâdü'l-Hâdi fi'l-İrşâd fi'l-Akâid ve'l-Kelâm	Kelam & Felsefe & Akâid				
Ahmed b. Abdillâh (Şevkî Ahmed Efendi)	1224/1809	Halku'l-Ef'âl	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			

Ahmed b. İsa el-Gazzî (Gazzî Ahmed Efendi)	1150/1738	Mizânü'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid				
Ahmed b. İsa el-Gazzî (Gazzî Ahmed Efendi)	1150/1738	Risâle fi't-Tasavvuf	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Ahmed b. Mehmed b. İshak el-Mevlâ el-Kazâbâdî	1163/1750	Hâşiye Mirzâ Cân alâ Risâle-ti'l-Kadîme fî İsbâti'l-Vâcib li'd-Dev-vânî	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye Mirzâcan alâ Risâleti'l-Kadîme fî İs-bâti'l-Vâcib li'd-Devvânî	Mevlânâ Mirzâ Can Habîbullah b. Abdullâh	994/1586
Ahmed b. Mehmed b. İshak el-Mevlâ el-Kazâbâdî	1163/1750	Şerhu Kelimeti'ş-Şehâde	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Ahmed b. Mehmed b. İshak el-Mevlâ el-Kazâbâdî	1163/1750	Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nûniyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Kasîdetü'n-Nûniyye	Hızır Bey	863/1459
Ahmed b. Seyyid Hayatî Elbistânî (Hayatî Ahmed Efendi)	1229/1814	Tehâfütü Müstahrece	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Akif Mustafâ Efendi (Müftî)	1173/1760	Makâsıd Talîkâtı	Kelam & Felsefe & Akâid	Talîk	Şerhu'l-Makâsıd	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Akovalızâde Ahmed Hâtem	1168/1755	Şerhu'l-Bedri'r-Reşîd fî Elfâzi'l-Küfr	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Bedru'r-Reşîd fî Elfâzi'l-Küfr	Muhammed b. İsmâil b. Mah-mûd er-Reşîd el-Hanefî	768/1366
Ali b. Murad el-Ömerî Ebu'l-Fedâil	1147/1734	Şerhu Fıkhi'l-Ekber	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Fıkhu'l-Ekber	Ebû Hanîfe	150/767
Ali b. Mustafâ Ferdî Kayserî	1127/1715	Kâdî Mîr Hâşiyesi	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu Hidâyeti'l-Hikme	Kâdî Mîr Mey-bûdî	909/1503-4
Ali Efendi	1185/1770	Şerhu Mevâkıf	Kelam & Felsefe & Akâid	Talîk	Şerhu'l-Mevâkıf	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Ayasofyaşeyhizâde Yahya Sıddık Efendi	1168/1755	Akâid-i Adudiyye Şerhi	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Akâidü'l-Adudiyye	Adudüddîn el-Îcî	756/1355

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Ayasofyaşeyhizâde Yahya Sıddık Efendi	1168/1755	Tehzîb'in Kelâm Cihetine Şerh	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüd-din)	1172/1759	Ukûdu'l-Ferâid fî Hudûdi'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid				
Batumlu Mirzâ Mustafâ Efendi (Şeyhülislâm)	1135/1722	Eşrât-ı Sâat üzerine bir risâle	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Cabizâde Halil b. Mustafâ b. İsa	1134/1722	Hâşiye alâ Şerhi'n-Nûniyye li-Hızır Bey	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	el-Kasîdetü'n-Nûniyye	Hızır Bey	863/1459
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Risâle fî Beyâni Meseleti'l-İrâdât el-Cüziyye ve'l-İdrâkât el-Kalbiyye (Risâle fî Beyâni'l-Kazâi ve'l-Kaderî mine'l-Kelâm)	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerh-i Âmentü Billâh	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerhu Kasîde-i Nûniye mine'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Kasîdetü'n-Nûniyye	Hızır Bey	863/1459
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerhu Kasîdeti Bedî'l-Emâlî	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Bed'ül-Emâlî	Ûşî	575/1179
Derûnizâde Hulusi Mehmed b. Abdullâh Halvetî/Celvetî (Hulusi Efendi)	1177/1764	Kasîde-i Emâli Şerhi	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Bed'ül-Emâlî	Ûşî	575/1179
Derûnizâde Hulusi Mehmed b. Abdullâh Halvetî/Celvetî (Hulusi Efendi)	1177/1764	Kasîde-i Nûniyye Şerhi	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Kasîdetü'n-Nûniyye	Hızır Bey	863/1459
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Hakîkatu Kelimeti't-Tevhîd in-de'l-Kelâmiyyîne ve's-Sûfiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			

Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâle fî Hakki'l-Vücûdiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâle fi'l-Kazâ ve'l-Kader	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Şerhu Kelimeti't-Tevhîd	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Lâri alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Kâdî Mîr alâ Hidâyeti'l-Hikme	Muslihuddîn Lârî	979/1572
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Hâşiye alâ Şerhi'd-Devvânî li'l-Akâidi'l-Adudiyye (Hâşiye alâ Şerhi Celâl)	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu Akâidi Adüdiddîn	Devvânî	908/1502
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâle fî İlmi'l-Kadîm ve Teallukıh	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâle fî İlmillâhi Teâlâ bi'l-Madûmât alâ Mezhebi'l-Mütekellimîn	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâle fî Tahkîki Mezâhibi Ehli's-Sünne fî U'sâti'l-Müminîn	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâle fî Tahkîki Vahdeti'l-Vücûd	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâle fi'l-Vücûdi'z-Zihnî	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâle fi't-Tekaddüm	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâle Tebhasü an Mâhiyyâti'l-Mümkinât ve'l-Mümteniât	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâle Teteallak bi-Kıdemi'l-Âlem ve Hudûsih	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Talîkât alâ Hâşiyeti's-Siyalkûtî	Kelam & Felsefe & Akâid	Talîk	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akîdeti'l-Adudiyye li'd-Devvânî	Siyalkûtî	1067/1656
Ebûbekir Âmidî	1190/1776	Risâle-i Müteşâbihât	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Emîn b. Mehmed Hâdimî	18. yy	Hâşiye-i Kâdî Mîr	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu Hidâyeti'l-Hikme	Kâdî Mîr Meybûdî	909/1503-4
Esad b. Mehmed el-Yanyâvî (Yanyalı Esad Efendi)	1143/1731	er-Risâletü'l-Lâhûtiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Esad b. Mehmed el-Yanyâvî (Yanyalı Esad Efendi)	1143/1731	Hâşiye alâ İsbâti'l-Vâcib li'd-Devvânî	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Risâle fî İsbâti'l-Vâcib	Devvânî	908/1502
Esad b. Mehmed el-Yanyâvî (Yanyalı Esad Efendi)	1143/1731	Şerhu Hikmeti'l-İşrâk	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Hikmetü'l-İşrâk	Şihâbüddin Sühreverdî	632/1234
Esad b. Mehmed el-Yanyâvî (Yanyalı Esad Efendi)	1143/1731	Terceme-i Şifâ li-İbni Sînâ (Şerhu'ş-Şifâ li-İbn-i Sînâ)	Kelam & Felsefe & Akâid	Tercüme	eş-Şifâ	İbni Sînâ	980/1037
Gevrekzâde	1216/1801	Risâletü't-Tevhîdiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Gevrekzâde	1216/1801	Tercüme-i Risâle-i Dâğıstânî	Kelam & Felsefe & Akâid	Tercüme	Risâle fî Necâti Ebeveyi'r-Resûl	Ali Efendi Dağıstani	1199/1784-5
Gevrekzâde	1216/1801	Vekâyi'nâme	Kelam & Felsefe & Akâid	Tercüme	el-Hucecü'l-Kat'iyye li't-Tifâki'l-Fıraki'l-İslâmiyye	Abdullâh b. Hüseyin es-Süveydî	1174/1761
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Enne Tâate'l-Kâfir lâ Tenfeuhû fî Def'i Hudûdihî	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			

Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Enne'l-Küffâra Müebbedün fi'n-Nâr	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Şekki'l-Îmân	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fi'l-Îmân ve'l-İslâm	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle-i Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Şerhu Esmâillâhi'l-Hüsnâ	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Halil b. Ahmet b. Himmet Konevî	1224/1809	Hâşiye alâ Dibâceti'l-Akâidi'n-Nesefiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Halil b. Ahmet b. Himmet Konevî	1224/1809	Hâşiye alâ'l-Hayâli li-Şerhi'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye	Hayâlî	875/1470
Halil b. Ahmet Mesîhîzâde Nuaymî (Naîmî Halil Efendi)	1230/1814	Hâşiye alâ Risâleti't-Tevhîd li-Birgivî	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Risâletü't-Tevhîd	Birgivî	981/1573
Halil b. Ahmet Mesîhîzâde Nuaymî (Naîmî Halil Efendi)	1230/1814	Hâşiye ale'l-Hayâli	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye	Hayâlî	875/1470
Halil b. İbrâhîm el-Kermerî el-Kayserî	1190/1776	Hâşiye-i Kâdî Mîr	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu Hidâyeti'l-Hikme	Kâdî Mîr Meybûdî	909/1503-4
Halil b. İbrâhîm el-Kermerî el-Kayserî	1190/1776	Şerh-i Manzûme-i İshâk Efendi	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Manzûme-i Akâid (Nazmü'l-Leâlî)	Tokatlı İshak Zencânî	1100/1688-9
Halil b. İbrâhîm el-Kermerî el-Kayserî	1190/1776	Şerhu'n-Neccâriyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Neccâriyye	?	

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Halil b. İbrâhîm el-Kermerî el-Kayserî	1190/1776	Şerhü Risâle Teta'allak bi-Beyâni'l-İ'tikâdât ve'l-Ahlâk ve'l-A'mâl	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Risâle Teta'allak bi-Beyâni'l-İ'tikâdât ve'l-Ahlâk ve'l-A'mâl ale't-Tertîb ve'l-İcmâl	Dülgerzâde Mustafâ b. Ali	1159/1746
Hasan Kürdî	1148/1736	Şerh-i Hâşiye alâ Şerh-i Akâid li'l-Kayrevânî	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	İânetü'l-Müciddîn fî Tashîhi'd-Dîn bi-Şerhi Ümmi'l-Berâhîn	Abdülcelil b. Muhammed el-Kayrevânî	960/1553
Hüseyin b. Yûsuf Erzurûmî	1159/1746'dan sonra	er-Risâletü'l-Münciye mine'l-Hatai'l-Vâkî beyne'l-Fırkâti'n-Nâciye ve Gayri'n-Nâciye	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Hüseyin Hüsnü b. Halil Girîdî	1218/1803	el-Fevâidü'l-Kelâmiyye	Kelam & Felsefe & Akâid				
İbrâhîm b. Mustafâ b. İbrâhîm el-Halebî el-Medârî	1190/1776	Şerhu Cevâhiri'l-Kelâm	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Cevâhirü'l-Kelâm	Adudüddîn el-Îcî	756/1355
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Manzûm Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Şerhu'l-Kasîdeti'd-Dimyâtıyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Kasîdetu'd-Dimyâtiyye	Şemseddin Muhammed b. Ahmed ed-Deyrûtî ed-Dimyâtî	921/1515
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	İhtiyârât	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâbü'l-Mesâili'l-Kelâmiyye	Kelam & Felsefe & Akâid				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Şuabi'l-Îmân	Kelam & Felsefe & Akâid				
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Kasîdetu'n-Nûniyye Tercümesi ve Şerhi	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh & Tercüme	el-Kasîdetü'n-Nûniyye	Hızır Bey	863/1459

İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Tahmîsü'l-Kasîdeti'n-Nûniyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Tahmis	el-Kasîdetü'n-Nûniyye	Hızır Bey	863/1459
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Terceme-i Es'ile-i Semâniyye li's-Seyyidi'ş-Şerîf	Kelam & Felsefe & Akâid	Tercüme	?	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Tercüme-i Fıkh-ı Ekber	Kelam & Felsefe & Akâid	Tercüme	el-Fıkhu'l-Ekber	Ebû Hanîfe	150/767
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Aristoteles'in Tibyânü'l-Hikem Adlı Eserinden Bazı Mesâil	Kelam & Felsefe & Akâid	Tercüme	Tibyânü'l-Hikem	Porphyrius; Aristo	
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Hakîkatü'l-İnsân	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh & Tercüme	Risâle fî Hakîkati'l-İnsân	Devvânî	908/1502
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Lârî alâ Şerhi'l-Hidâye li-Kâdî Mîr	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Kâdî Mîr alâ Hidâyeti'l-Hikme	Muslihuddîn Lârî	979/1572
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Rakdu'n-Nazar alâ Akâidi'l-Hızır (el-Fevâ'idü'n-Nâdıriyye fî Halli'n-Nûniyyeti'l-Hâdıriyye)	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Kasîdetü'n-Nûniyye	Hızır Bey	863/1459
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Risâle fî Beyâni'l-Mesâili'l-İsnâ Aşeriyye	Kelam & Felsefe & Akâid				
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Talîka alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adûdiyye li'd-Devvânî	Kelam & Felsefe & Akâid	Talîk	Şerhu Akâidi Adüdiddîn	Devvânî	908/1502
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Tercüme-i Câm-ı Gîtî-Nümâ	Kelam & Felsefe & Akâid	Tercüme	Câm-ı Gîtî-Nümâ	Kâdî Mîr Meybûdî	909/1503-4
Kadızâde Mehmed Efendi (Muhammed Ârif b. Muhammed Erzurûmî)	1173/1760	Risâle-i Ahvâl-i Kabr	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Kadızâde Mehmed Efendi (Muhammed Ârif b. Muhammed Erzurûmî)	1173/1760	Şerhu Kelime-i Tevhîd	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Kadızâde Mehmed Efendi (Muhammed Ârif b. Muhammed Erzurûmî)	1173/1760	Şerhu Ravzâti'l-Cennât	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Ravzâtü'l-Cennât fî Usûli'l-İtikâdât	Hasan Kâfî	1025/1616
Kara Babazâde İbrâhîm Efendi	1135/1722	Akâide dair	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Kara Babazâde İbrâhîm Efendi	1135/1722	Akâide dair farklı bir risâle	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Kara Hasan Efendi	1152/1740	İsbât-ı Vâcip Hakkında Telif	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Kâşif Mehmed Efendi	1187/1773	Zübdetü'l-Makâsıd (Makâsıd ile Mevâkıf'ı Tevhîd ve Telhîs)	Kelam & Felsefe & Akâid	Telhîs	Şerhu'l-Mevâkıf (Şerhu'l-Makâsıd)	Seyyid Şerîf Cürcânî; Sadüddîn Taftazânî	816/1413
Kefeli Mehmed Efendi (Mehmed b. Hâmid)	1168/1755	Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-İsam alâ Şerhi'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâid	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Kefeli Mehmed Efendi (Mehmed b. Hâmid)	1168/1755	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi''l-Adudiyye li'd-Devvânî	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu Akâidi Adüdiddîn	Devvânî	908/1502
Kefeli Mehmed Efendi (Mehmed b. Hâmid)	1168/1755	Hâşiyet alâ Hâşiyeti'l-Lari alâ Şerhi'l-Hidâye li-Kâdî Mîr	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Kâdî Mîr alâ Hidâyeti'l-Hikme	Muslihuddîn Lârî	979/1572
Konevî Hafız İsmail Efendi	1195/1780	İnne'l-İlme Tâbiûn lî'l-Malûm	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Konevî Hafız İsmail Efendi	1195/1780	Meâd-i Cismâni	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Konevî Hafız İsmail Efendi	1195/1780	Risâle fî Burhâni Temanü'	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			

Konevî Hafız İsmail Efendi	1195/1780	Şerhu Leyse fi'l-İmkâni Ebdeü Mimmâ Kân	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn	Gazzâlî	505/1111
Konevî Hafız İsmail Efendi	1195/1780	Şerhu Risâleti'l-İlmi'l-Kadîm	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Risâletu İlmi'l-Kadim	?	
Lutfullah b. Mustafâ Kırîmî	1161/1748	Risâle fi'r-Red ale'r-Râfıza	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Lübbî Mehmed Efendi (Hafız)	1166/1753	İrâdeyi Cüz'iyyeye Hakkında Risâle	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Lütfullah b. Mehmed el-Erzurûmî	1202/1788	Muhtasaru'l-Mevâkıf	Kelam & Felsefe & Akâid	İhtisar	Şerhu'l-Mevâkıf	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Mehmed Atâullah b. Mehmed Şerif b. Ebî İshak (Şeyhülislâm)	1226/1811	er-Risâletü'r-Rediyye alâ Taifeti'l-Vehhâbiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed b. Hac Hasan Hanefî	1154/1741	Şerhu Risâleti'n-Nûniyye li-Hızır Bey	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Kasîdetü'n-Nûniyye	Hızır Bey	863/1459
Mehmed b. Kayseri Hafîd eş-Şârî	1188/1775	Hâşiye ala'l-Hayâlî	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye	Hayâlî	875/1470
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâi'l-Hüsnâ	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Sârimü'l-Vâridât	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Temyîzü'l-Fâzıl ani'l-Mefzûl	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed b. Muhammed Amâsî	1187/1773	Muhtasaru'l-Makâsıd	Kelam & Felsefe & Akâid	İhtisar	Şerhu'l-Makâsıd	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Mehmed b. Muhammed Amâsî	1187/1773	Muhtasaru'l-Mevâkıf	Kelam & Felsefe & Akâid	İhtisar	Şerhu'l-Mevâkıf	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Ef'âlü'l-İbâd ve'l-İrâdetü'l-Cüz'iyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Hâşiye alâ Hâşiyeti İsâmiddîn alâ Şerhi'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâid	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Hâşiye ale'l-Celâl mine'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu Akâidi Adüdiddîn	Devvânî	908/1502
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	İkdü'l-Leâli İlmullâhi Teâlâ bi-Gayri'l-Mütenâhî	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	İkdü'l-Kalâid alâ Şerhi'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâi-di'n-Nesefiyye	Hayâlî	875/1470
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	İklîlü't-Terâcim	Kelam & Felsefe & Akâid	Tercüme	Şerhu Hidâyeti'l-Hikme	Kâdî Mîr Mey-bûdî	909/1503-4
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	İsbât-ı Vâcip	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Risâle fî Beyâni İmkâni'l-Hâs ve'l-Âm	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Risâle fî Beyâni'l-Firakı'd-Dâlle	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Risâle-i Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			

Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Şerhu Tahmis-i Kasîde-i Dimyâtiye	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Tahmis-i Kasîde-i Dimyatiyye	?	
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Hâşiye-yi Lâri fi'l-Hikmeti'l-Atîka	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Kâdî Mîr alâ Hidâye-ti'l-Hikme	Muslihuddîn Lârî	979/1572
Mehmed b. Sadrulvüzerâ Hasan Paşa (Seyyid Mehmed Said Efendi Karahisârî)	1194/1780	Risâle fi't-Tehlîl	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed b. Şeyhülislâm Mustafâ Âşir Hafîd	1226/1881	Hâşiye alâ Hayâli	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâi-di'n-Nesefiyye	Hayâlî	875/1470
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Hâşiye alâ Hidâyeti'l-Hikme	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hidâyetü'l-Hikme	Esîrüddîn el-Eb-herî	663/1264
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Mesâilü'l-Hilâfiyyât fîmâ Beyne'l-Eşariyye ve'l-Mâtürîdiyye	Kelam & Felsefe & Akâid				
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Şerhu'l-Akâidi'l-Cedîde fi'l-Kelâm	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Akâidü'l-Cedide	?	
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Zübdetü İlmi'l-Kelâm	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Hâşiye alâ Hâşiyeti Şerhi'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâi-di'n-Nesefiyye	Hayâlî	875/1470
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Hâşiye alâ Risâleti İsbâti'l-Vâcib	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Risâle fî İsbâti'l-Vâcib	Devvânî	908/1502
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Hâşiye alâ Şerhi'l-Hayâli li'l-Kasî-deti'n-Nûniyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu'l-Hayâlî li'l-Kasîdeti'n-Nûniyye	Hayâlî	875/1470
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Mebâhisu'l-İlm fî Şerhi'l-Akâi-di'l-Adudiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Akâidü'l-Adudiyye	Adudüddîn el-Îcî	756/1355

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Mirza Canın "İsbat-ı Vacib" Risâlesine Hâşiye	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	İsbâtü'l-Vâcib li-Mirzâ Cân	Mevlânâ Mirzâ Can Habîbullah b. Abdullâh	994/1586
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Risâle fî Keşfi'l-Gumme an Kulûbi'l-Ümme	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Risâle fi'l-Cebri ve'l-İhtiyâr	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Risâle Müfrede li-Burhâni't-Temânü	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Risâle Müte'allika li-Tahkîki'l-Îmâni'z-Zâhir ve'l-Îmân İndellâh	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Şerhu'l-Berâhini'l-Hamseti'l-Meşhûre fi'l-Hikme li-İsbâti Tenâhi'l-Eb'âd ve Butlâni't-Teselsül	Kelam & Felsefe & Akâid				
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Telhîsu Tehâfüti'l-Hukemâ fî Reddi Mezâhibi Ehli'l-Hevâ	Kelam & Felsefe & Akâid	Telhîs	Tehâfüti'l-Hukemâ	Hocazâde Muslihiddin Efendi	893/1488
Mehmed Fıkhî el-Aynî	1147/1735	Feyzu'l-Ğaffâr fî Ahvâli'l-Cenneti ve'n-Nâr	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed Fıkhî el-Aynî	1147/1735	Tebyinü'l-Hak fî Eceli'l-Halk	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed Fıkhî el-Aynî	1147/1735	Tecdidü'l-Îmân	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed Hâkim b. Halîl eş-Şerîf	1185/1770	Şerh-i Kasîde-i Dimyâtıyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Kasîdetu'd-Dimyâtiyye	Şemseddin Muhammed b. Ahmed ed-Deyrûtî ed-Dimyâtî	921/1515

Mehmed Nasûhî Efendi (Mehmed b. Nasûhî Üsküdârî)	1130/1718	Şuabü'l-Îmân	Kelam & Felsefe & Akâid				
Mehmed Selim b. Müfti'l-İslâm Mirzâ Mustafâ Batûmî	1156/1743	Akāid-i İmâm Tahâvî Tercümesi	Kelam & Felsefe & Akâid	Tercüme	Akîdetu Ehli's-Sünne	Tahâvî	321/933
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	ed-Dürretü'l-Beyzâ	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	?	İbn Berrecân	536/1141
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	el-Cevâhirü'l-Kalemiyye fî Tastîri Esrâri'n-Nûniyyeti'l-Kelâmiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Kasîdetü'n-Nûniyye	Hızır Bey	863/1459
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	el-Cevâhirü'z-Zâhire	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	el-Yakûtü'l-Hadra Şerhu Kelâm-ı Birgivî	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Risâletün fî Kelime-ti't-Tevhîd	Birgivî	981/1573
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	Risâle fî Efdaliyyeti Resûli'l-Beşer alâ Resûli'l-Melâike	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	Hısnu Ehlillâh	Kelam & Felsefe & Akâid	Tercüme	Risâle fî Kelime-i Tevhid	Gazzâlî	505/1111
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	Îmân-ı Mücerredin Adem-i Nef'i Hakkındaki Mu'tezile Delillerinin Reddi	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	Vesîle-i Vüsûl	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	Hilâfiyyâtu'l-Hükema ma'a'l-Mütekellimîn ve Hilâfiyyâtu'l-Mu'tezile ma'a'l-Eşâ'ire ve Hilâfiyyâtu'l-Eşâ'ire ma'a'l-Mâturidiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	Hükamanın "Ma Sebete Kademühü İmtenaa Ademuhu" Kelamı Üzerine Tehafüt İsmi ile Risâle	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	İhtilâfü Ma Beyne Seyyid Şer'if ve Sâdeddin	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	Risâle fî Reddi Kıdemi'l-Âlem	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	Risâle fi'l-Hüsnü ve'l-Kubh	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	Talîk alâ Menâhicü'l-Edille	Kelam & Felsefe & Akâid	Talîk	Menâhicü'l-Edille	İbn Rüşd	595/1198
Mirza Mustafâ Efendi	1135/1722	Eşrât-ı Sâat Tercümesi	Kelam & Felsefe & Akâid	Tercüme	Eşrâtu's-Sâati	?	
Muhammed Ali	1175/1761'den sonra	el-Kavlu'l-Atîk fî Reddi Kavli Ta'kîb b. Batrîk	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb el-Halebî el-İsbîrî	1194/1780	Bedâi'u'l-Efkâr	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb el-Halebî el-İsbîrî	1194/1780	Ma'nâ Kelimeti't-Tevhîd	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Muhammed b. Yûsuf el-Halebî er-Rehâvi (Muhammed b. Yûsuf en-Nihâlî)	1185/1770	Câmiu'l-Cevâhir ve'l-Leâlî	Kelam & Felsefe & Akâid				
Mustafâ b. Ali Amâsî Akdağî	1150/1738	er-Risâletü'l-Hamdiyye fi'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Cevâhir-i Hamse	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			

Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	El-İrâdetü'l-Aliyye fi'l-İrâdeti'l-Cüziyye ve'l-Küliyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	El-Makâletü'l-Müfîde fi'l-Kelâm	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Tarhu'l-Manâ fî Şerhi Esmâi'l-Hüsnâ	Kelam & Felsefe & Akâid				
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Terceme-i Fıkhı Ekber (Şerefü'l-Akîde)	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh & Tercüme	el-Fıkhu'l-Ekber	Ebû Hanîfe	150/767
Nazîrâ İbrâhîm b. Mustafâ b. İbrâhîm Efendi Gülşenî	1188/1775	Mu'cizât-ı Enbiyâ	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Osman b. Abdullâh Uryânî el-Kilisî (Uryânî Osman Efendi)	1168/1755	Hayru'l-Kalâid Şerhu Cevâhiri'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Kasîdetü'n-Nûniyye	Hızır Bey	863/1459
Osman b. Ya'kûb b. Hüseyin el-Kemâhî	1171/1758	Berekâtü'l-Ebrâr fi'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid				
Osman b. Ya'kûb b. Hüseyin el-Kemâhî	1171/1758	Tavzîhu'l-Esrâr Şerhu Berekâtü'l-Ebrâr	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Berekâtü'l-Ebrâr	Osman b. Yakûb Kemâhî	1171/1758
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	er-Risâle fi'l-Havârik	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Sürûru Kulubi'n-Nâzirîn fî Mucizâti Seyyidi'l-Mürselin	Kelam & Felsefe & Akâid				
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Hâşiye alâ Şerhu'l-Akâid	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Neşrü't-Tavâli	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Tavâliu'l-Envâr	Kâdî Beyzâvî	685/1286

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâle fî Azâbi'l-Kabr ve Risâletü'l-Gayb	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâle fî Tahkiki'l-Îmân	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâle fî Tecdîdi'l-Îmân	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâle fi'l-İrâdeti'l-Cüziyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâletü's-Sürûr ve'l-Ferâh fî Vâlid-eyi'r-Resûl	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Saîd b. Ebî Saîd Mehmed b. Mustafâ Hâdimî	1213/1799	Hâşiye ale'l-Hayâlî	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâi-di'n-Nesefiyye	Hayâlî	875/1470
Sıddîkizâde Halil b. Ahmed el-Bekrî	1172/1759	Esâsü'l-Berâhîn fî Beyân-i Darûrâti-yyâti'd-Dîn	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Müntehab min Kitâbi'z-Zevâcir 'an İktirâfi'l-Kebâir	Kelam & Felsefe & Akâid	Seçme & Derleme	ez-Zevacir An İktira-fi'l-Kebair	İbn Hacer el-Heytemi	974/1567
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Risâle fi'l-Kebâir (Risâle fî Beyâni'l-Kebâir)	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Şerhu Akâid-i Adudiyye el-Müsemmâ bi Fevâidi's-Seniyye (el-Fevâidü's-Seniyye fi'l-'Akâidi'l-Adudiyye)	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Akâidü'l-Adudiyye	Adudüddîn el-Îcî	756/1355
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Şerhu Kelimeteyi'ş-Şehâdet	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			

Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Kasîde-i Lâmiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Bed'ül-Emâlî	Ûşî	575/1179
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Mübâhase-i Kazâ ve Kader	Kelam & Felsefe & Akâid				
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Risâle-i Hızriyye (Hızrıyye Tahmîsi)	Kelam & Felsefe & Akâid	Tahmis	Hızriyye	Niyâzî-i Mısrî	1105/1694
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	ez-Zuhru'l-Ahîr	Kelam & Felsefe & Akâid				
Şeyhzâde Abdürrahîm b. Ali	1133/1721'den sonra	Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid fî Beyâni'l-Mesâil elleti Vakaa'l-İhtilaf beyne'l-Maturidiyye ve'l-Eşariyye	Kelam & Felsefe & Akâid				
Şeyhzâde Abdürrahîm b. Ali	1133/1721'den sonra	Şerhu Akâidi't-Tahâvî	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	Akîdetu Ehli's-Sünne	Tahâvî	321/933
Şeyhzâde Abdürrahîm b. Ali	1133/1721'den sonra	Tehzîbü'l-İşârât	Kelam & Felsefe & Akâid		?	?	
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	Hâşiye-i Akâid-i Nesefiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	Şerhu Akâid-i Adudiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Şerh	el-Akâidü'l-Adudiyye	Adudüddîn el-Îcî	756/1355
Tarsûsî Mehmed Efendi	1145/1732	Hâşiye alâ Hâşiyeti Şerhi Hidâye-ti'l-Hikme	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Kâdî Mîr alâ Hidâye-ti'l-Hikme	Muslihuddîn Lârî	979/1572
Tarsûsî Mehmed Efendi	1145/1732	Hâşiye alâ Risâleti İsbâti'l-Vâcib ve Havâşiha	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Risâle fî İsbâti'l-Vâcib	Devvânî	908/1502
Tatzâde Hüseyin b. Ali Aydınî	1214/1800	Celâl Hâşiyesi	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu Akâidi Adüdiddîn	Devvânî	908/1502

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Tatzâde Hüseyin b. Ali Aydınî	1214/1800	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu Akâidi Adüdiddîn	Devvânî	908/1502
Tatzâde Hüseyin b. Ali Aydınî	1214/1800	Kadı Mîr Hâşiyesi	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu Hidâyeti'l-Hikme	Kâdî Mîr Mey-bûdî	909/1503-4
Veliyyüddîn b. Halil el-Bükâî	1183/1769	Kimyâü'l-Âşıkîn	Kelam & Felsefe & Akâid	Risâle			
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâi-di'n-Nesefiyye	Hayâlî	875/1470
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Hâşiye alâ Şerhi Hikmeti'l-Ayn	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhü Hikmeti'l-Ayn	Muhammed b. Mübarekşah el-Buhârî	784/1382'den sonra
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Hâşiye alâ Şerhi'l-Makâsıd	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu'l-Makâsıd	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Mecmûatü'l-Havâşî ale'l-İşârât	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	el-İşârât	İbn Sînâ	980/1037
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Şerh-i Akâid-i İsâmî'ye Talîkât	Kelam & Felsefe & Akâid	Talîk	Hâşiyetü'l-İsâm alâ Şerhi's-Sa'd ale'l-Akâi-di'n-Nesefiyye	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Hayâli	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâi-di'n-Nesefiyye	Hayâlî	875/1470
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Hâşiye alâ Şerhi Kâzîmîr (Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme Maa Havâşi'l-Lârî)	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Kâdî Mîr alâ Hidâye-ti'l-Hikme	Muslihuddîn Lârî	979/1572
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Hâşiye alâ Akâidi'n-Nesefiyye	Kelam & Felsefe & Akâid	Hâşiye	Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390

KUR'ÂN İLİMLERİ							
Abdullâh Abdi Paşa	1167/1754	Bakara Suresi tefsirinin baş tarafları-na hâşiye	Kur'ân İlimleri	Hâşiye			
Abdullâh b. Ebî Saîd Mehmed Hâdimî	1192/1778	Hâşiye alâ Şerhi Besmele	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Şerhu Besmele	Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762
Abdullâh b. Ebî Saîd Mehmed Hâdimî	1192/1778	Nâsih Mensûh Risâlesi	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Abdullâh b. Ebî Saîd Mehmed Hâdimî	1192/1778	Risâle fi'l-Hurûf ve'l-Mukattaât fî Evâili's-Süver	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Abdullâh b. Ebî Saîd Mehmed Hâdimî	1192/1778	Tefsîru Kavlihî Teâlâ "Kad Efle-ha'l-Mü'minûn"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Abdullâh Paşa el-Vezir b. İbrâhîm el-Cermekî (eş-Şettecî, el-Çetecî)	1174/1761	Enhâru'l-Cinân min Yenâbîi Âyâ-ti'l-Kur'ân (Enhârü'l-Cinân fî Tertîbi Âyâti'l-Kur'ân)	Kur'ân İlimleri				
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	"İnnâ 'Arazna'l-Emânete" Âyet-i Kerimesinin Tefsiri	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Abdülkâdir Necîbüddin b. Şeyh Eşrefzâde Bursevî	1202/1788	Zübdetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân	Kur'ân İlimleri				
Ahmed Attâr Efendi	1167/1754'den sonra	Vakâyiü'l-Kur'ân	Kur'ân İlimleri				
Ahmed b. İsa el-Gazzî (Gazzî Ahmed Efendi)	1150/1738	Nûr-ı Sûti	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ahmed b. Mehmed b. Ebî Bekr el-Keşfî (Ahmed Keşfî Efendi)	1160/1747	el-Mecmûatu'l-Latîfe ve'l-Cerîde-tü'l-Münîfe	Kur'ân İlimleri	Seçme & Derleme			
Ahmed b. Mehmed b. İshak el-Mevlâ el-Kazâbâdî	1163/1750	Hâşiye alâ Tefsîri Sûreti'n-Nebe ve'n-Nâziât ve'l-Abese	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Ahmed b. Mehmed b. İshak el-Mevlâ el-Kazâbâdî	1163/1750	Hâşiye alâ Tefsîri'l-Fâtiha	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Ahmed b. Seyyid Hayatî Elbistânî (Hayatî Ahmed Efendi)	1229/1814	Risâle fî Adedi's-Süveri'l-Kur'âniyye ve bazı Ahvâli'l-Kırâa	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ak Osman Efendi (Osman b. Ali)	1201/1787	Şerhu Hurûfi'l-Hecâ ve Ebced	Kur'ân İlimleri	Şerh	?	?	

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Ali b. Muhammed Âmidî	1210/1795	Tefsîru'l-Fâtihâ	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ali b. Süleyman b. Abdillâh el-Mansûrî	1134/1722	el-Fevâidü'l-Vefiyye bi-Zikri mâ lem Tahvîhi'l-Elfiyye	Kur'ân İlimleri		Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr	İbnü'l-Cezerî	833/1429
Ali b. Süleyman b. Abdillâh el-Mansûrî	1134/1722	İrşâdü't-Talebe ilâ Şevâhidi't-Tayyibe	Kur'ân İlimleri	Şerh	Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr	İbnü'l-Cezerî	833/1429
Ali b. Süleyman b. Abdillâh el-Mansûrî	1138/1726	er-Risâle fi's-Suâli ve'l-Ecvibe	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ali b. Süleyman b. Abdillâh el-Mansûrî	1138/1726	Hallu Mücmelâti't-Tayyibe	Kur'ân İlimleri	Risâle	Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr	İbnü'l-Cezerî	833/1429
Ali b. Süleyman b. Abdillâh el-Mansûrî	1138/1726	Risâletu Reddu'l-İlhâd fi'n-Nutki bi'd-Dâd	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ali b. Süleyman b. Abdillâh el-Mansûrî	1138/1726	Tahrîru't-Tarîk ve Rivâyat min Tarîki Tayyibeti'n-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr	Kur'ân İlimleri		Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr	İbnü'l-Cezerî	833/1429
Ali Efendi	1185/1770	el-Meşhûd vel-Mesmû	Kur'ân İlimleri	Tercüme	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Altınıçokzâde Abdullâh b. Mehmed	1183/1769	Cemu'l-Hâvi fî Şerhi Tefsîri'l-Kâdî Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Şerh	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Bedreddin Ömer b. Nuh el-Vânî	1126/1715	Enîsu'r-Rems fî Tefsîri Âyeti Ce-ryi'ş-Şems	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Cabizâde Halil b. Mustafâ b. İsa	1134/1722	Risâletün Tefsîriyyetün	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	er-Risâletu'l-Fethiyye fî Beyâni Dâdi'l-Katiyye	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	er-Risâletü'n-Nûriyye ve'l-Mişkâtü'l-Kudsiyye	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Hulâsatü'l-Havâşî alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Mecmau'l-Bahreyn fî Tefsîri'l-Kur'ân	Kur'ân İlimleri				
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerhu'd-Dürri'l-Yetîm	Kur'ân İlimleri	Şerh	ed-Dürrü'l-Yetîm	Birgivî	981/1573

Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Talîkat alâ Kavlihî Teâlâ “Mâ Nensah min Âyetin”	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Debbâğ Müftî Ahmed Efendi el-Maraşî	1165/1751	Fatihâ-i Şerîfe Şerhine Hâşiye	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Fatihâ-ı Şerîfe Şerhi	?	
Ebû Abdullâh Mehmed b. Abdullâh Karabatak	1197/1783	el-Cevâhiru'n-Nazra ve'r-Riyâzu'l-İtra fî Mütevâtiri'l-Kırââti'l-Aşere	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebû Abdullâh Mehmed b. Abdullâh Karabatak	1197/1783	Tuhfetü'l-Berâre bi Kırââti's-Selâseti el-Mütemmimîne li'l-Aşere	Kur'ân İlimleri				
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Defu İşkâli’l-Vakî fî Kavlihî Te'âlâ “ve Lev Alimellâh”	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Defu İşkâli’l-İstisnâ fî Kavlihî Teâlâ “ve Emme'l-lezîne"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Hâşiye alâ Tefsîri Sûreti’l-İhlâs li’bni Sînâ (Tefsîru Sûreti'l-İhlâs)	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Tefsîru Sureti'l-İhlas	İbn Sînâ	980/1037
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Hâşiye alâ Tefsîri Sureti'n-Nebe li'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Hazâinu'l-Cevâhir ve Mehâz-inu'z-Zevâhir	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâle fî "Şehidallâh"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâle fî Âdâbi Kırâati'l-Kur'ân	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâle fî Tefsîri Kavlihî Teâlâ “ve Hüve’l-Ğafûrü’l-Vedûd”	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâle fî Tefsîri Sûreti’n-Nâziât	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâle fî Tefsîri'l-Besmele	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletü Tertîli’l-Kur'ân	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Tefsîru Kavlihî Teâlâ "İnne ba'za’z-Zanni İsmün"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Tefsîru Kavlihî Teâlâ "Kulillâhümme Mâlike'l-Mülki"	Kur'ân İlimleri	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Ebûbekir Âmidî	1190/1776	Hâşiye alâ Tefsîri Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Ebûbekir Âmidî	1190/1776	Tefsîr-i Fâtihâ	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebûbekir b. Mehmed el-Bursevî	1187/1773	es-Seyfü's-Sülûl (Meslûl) alâ Men Yünkiru'l-Menkûl fî Islâhi'd-Dâd	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebûbekir b. Mehmed el-Bursevî	1187/1773	Kurratü'l-Ayn	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (Şeyhülislâm)	1166/1753	Enbiyâ Suresi Tefsîri	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (Şeyhülislâm)	1166/1753	Hülâsatü't-Tebyîn (Beyân fî Tefsîri Sûre-i Yâsîn)	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (Şeyhülislâm)	1166/1753	er-Risâletü'n-Nasriyye	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (Şeyhülislâm)	1166/1753	Tefsîr-î Âyeti'l-Kürsî	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (Şeyhülislâm)	1166/1753	Tefsîru Âyeti'n-Nasr	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (Şeyhülislâm)	1166/1753	Tefsîrü'l-Âyâti'l-Mûsâddera bi-Rab-binâ	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Eşrefzâde Ahmed İzzeddin b. Mehmed Fahreddin el-İznikî (Eşrefzâde İzzeddin Efendi)	1152/1740	Enîsü'l-Cinân	Kur'ân İlimleri				
Eşrefzâde Ahmed İzzeddin b. Mehmed Fahreddin el-İznikî (Eşrefzâde İzzeddin Efendi)	1152/1740	Tefsîru Sûreti Yûsuf	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Gazzîzâde Mustafâ Nesîb Efendi	1202/1788	Kâdî Beyzâvî Tefsîrine Talîkât	Kur'ân İlimleri	Talîk	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Ham-za Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Ezhârü't-Tenzîl fi't-Tefsîr	Kur'ân İlimleri				
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Ham-za Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Kavlihî Teâlâ "fe men ya'mel miskâle zerretin"	Kur'ân İlimleri	Risâle			

Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Mahfûzâti'l-Kur'ân	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Telhîsu Ezhâri't Tenzîl fi't-Tefsîr	Kur'ân İlimleri	Telhîs	Ezhârü't-Tenzîl fi't-Tefsîr	Hacı Emîrzâde Aydınî	1204/1790
Hahirzâde İsmail b. Şeyh Mehmed Efendi	1152/1740'dan sonra	Minhâcü'l-Beyân fî Tefsîr-i Lügâti Kur'ân	Kur'ân İlimleri				
Halil b. Ahmet Mesîhîzâde Nuaymî (Naîmî Halil Efendi)	1230/1814	Hâşiye ale'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Halil b. İbrâhîm el-Kermerî el-Kayserî	1190/1776	Hâşiyetü'l-Hâşiye ale'r-Risâleti'l-Besmele	Kur'ân İlimleri	Şerh	Hâşiye ale'r-Risâleti'l-Besmele	?	
Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî	1192/1778	Tuhfetü'l-Cevâb bi'l-Makâlâti's-Savâb	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî	1192/1778	Zübdetü'l İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân	Kur'ân İlimleri				
Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî	1192/1778	el-Muhtasar fi'l-Kırââti's-Sitte	Kur'ân İlimleri	İhtisar			
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Letâifu't-Tefsîr	Kur'ân İlimleri				
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Tefsîru Âyeti "İnne's-Salâte Tenhâ ani'l-Fahşâi"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Hanîf İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafâ Hanîf)	1189/1775	Tefsîru Seb'a Süverin bî Nukât "Duhâ, İnşirâh, Tîn, Kadr, Asr, Kevser, İhlâs"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Hasan b. Ahmed ez-Zefarân Damad	1223/1808	Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Hüseyin b. Mehmed el-Haddâdî Bilecîkî	1207/1792	Mi'râcu'd-Dirâye fi't-Tefsîr	Kur'ân İlimleri				
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Tecvîd	Kur'ân İlimleri	Risâle			
İrfanı Abdullâh Dârendevî	1184/1769	Sınfü'l Fevâidi'l-Latîfe fî Şerhi'l-Besmeleti'ş-Şerîfe	Kur'ân İlimleri	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Hâşiye alâ Sûreti'n-Nebe	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâbü'l-Mirât li-Hakâiki ba'zi'l-Ehâdîs ve'l-Âyât	Kur'ân İlimleri				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Levâih Tete'allak bi-Ba'zi'l-Âyât ve'l-Ehâdîs	Kur'ân İlimleri				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Rûhu'l-Beyân	Kur'ân İlimleri				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerhu Mukaddimeti'l-Cezerî	Kur'ân İlimleri	Şerh	el-Mudaddime fîmâ Yecibü ale'l-Kâri en Ya'lemehû	İbnü'l-Cezerî	833/1429
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Talîkât ale'l-Fâtihâ li-Tefsîri'l-Kâdî	Kur'ân İlimleri	Talîk	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tefsîru "Âmene'r-Resûl"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tefsîru "bi-yedike'l-Hayr"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tefsîru "İnnellezine Yuhadûnâ'llahe ve Resûlehu"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tefsîru "Velekat Ehazallâhü Mîsaka Benî İsrâîl"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tefsîru "vemâ besse fiha min dâbbe"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tefsîru "Ya Eyyühe'n-Nâsü'büdû"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tefsîru Sûreti'z-Zelzele	Kur'ân İlimleri	Risâle			
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Hâşiye alâ Tefsîr-i Cüz-i Nebe li'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Hâşiye alâ Tefsîr-i Sûreti Âl-i İmrân mine'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Hâşiye alâ Tefsîr-i Sûreti'l-Mâide mine'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Hâşiye alâ Tefsîr-i Sûreti'n-Nîsa mine'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286

İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Hâşiye alâ Tefsîri Sûreti'l-Fâtihâ mine'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Karatepeli Hüseyin b. Mustafâ Aydınî	1191/1777	Hâşiye alâ Ba'zi Aksâmi Tefsîri'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Kitabizâde Mehmed b. Mustafâ b. İbrâhîm en-Naimî	1168/1755'den sonra	Mutkinu'r-Rivaye fî Ulûmi'l-Kırâat ve'd-Dirâye	Kur'ân İlimleri				
Konevî Hafız İsmail Efendi	1195/1780	Hâşiye alâ Tefsîri Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Konevî Hafız İsmail Efendi	1195/1780	Tefsîrü Âyet-i "Yuhadiûnellahe"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Köprülüzâde Ebû Naile Abdullâh Paşa	1148/1736	el-İfâdetü'l-Muknia fî Kırââti'l-Eimmeti'l-Erbaa	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Kurşunluzâde Mustafâ Efendi (Mustafâ b. Ömer Kurşunlu)	1190/1776	Muhtasar fi'l-Kırâat	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Lebib Abdülğafûr Âmidî	1182/1768	Talîkât ale'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Talîk	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Lübbî Mehmed Efendi (Hafız)	1166/1753	Lübbü't-Tefâsir fî Ma'rifeti Esbâbi'n-Nüzûl ve't-Tefsîr	Kur'ân İlimleri				
Lütfullah b. Mehmed el-Erzurûmî	1202/1788	Râmûzu't-Tahrîr ve't-Tefsîr	Kur'ân İlimleri				
Lütfullah b. Mehmed el-Erzurûmî	1202/1788	Tefsîru'l-Kur'ân	Kur'ân İlimleri				
Maraşlı Mehmed b. Yahya Efendi	1131/1719'dan sonra	Enfe'î (Türkçe Tecvit)	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Mehmed Atâullah b. Mehmed Şerif b. Ebî İshak (Şeyhülislâm)	1226/1811	Beyzâvi Tefsîrine Hâşiye	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Mehmed b. Ebîbekir b. Mehmed Hazik	1177/1764	Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Mehmed b. Kayseri Hafîd eş-Şârî	1188/1775	Mecmûatü't-Tefâsir	Kur'ân İlimleri				
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Risâle fî Fezâili's-Süver ve'l-Âyât (ed-Dürerü's-Semîne fî Fezâili'l-Âyât ve's-Süveri'l-Azîme)	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Risâle fi't-Tecvîd maa Zelleti'l-Kârî (Câlibü'l-Ferec ve Sâlibü'l-Harec)	Kur'ân İlimleri	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Tertîbü Evâili Âyâti'l-Kur'ân alâ Hurûfi'l-Hicâ	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Şerhu'l-Hamd ilâ Ecmaîn	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Tefsîr-i Beyzâvî Hâşiyesi	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Tevcîhu'l-Besmele	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Mehmed b. Ömer b. Osman Dârendî	1152/1740	Risâle alâ Tefsîri'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Risâle	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Mehmed b. Sadrulvüzerâ Hasan Paşa (Seyyid Mehmed Said Efendi Karahisârî)	1194/1780	Tefsîru Sûrati'z-Zilzâl	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl li'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Câmiu'l-Envâr	Kur'ân İlimleri				
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Kadı Beyzâvî'nin Fâtihâ tefsîrine hâşiye	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Nikâtü't-Tasrîh	Kur'ân İlimleri				
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Risâle fî Tefsîri "İnne Ma'a'l-Usri Yüsran"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	el-Mukaddime Tercümesi	Kur'ân İlimleri	Tercüme	el-Mudaddime fîmâ Yecibü ale'l-Kâri en Ya'lemehû	İbnü'l-Cezerî	833/1429
Mehmed Halvetî Mushafî	1146/1733	Keşfu'r-Rumûz fî Halli'l-Kunûz	Kur'ân İlimleri				
Mehmed Nasûhî Efendi (Mehmed b. Nasûhî Üsküdârî)	1130/1718	Tefsîru'l-Kurân	Kur'ân İlimleri				
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	el-Yâkutetü'l-Hamrâ Şerhu Kelâmi İmam Ebû Mansur Mâturîdî	Kur'ân İlimleri	Şerh	Tevilatü'l-Kuran	Mâturîdî	333/944

Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	Hâşiye alâ Tefsîri Kadi Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	Risâle fî Şerhi'l-Hamd	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Mekkîzâde Mehmed Tahir b. Mehmed	1128/1716	Tefsîru Sûreti'l-İhlâs	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Menteşzâde Abdürrahîm Efendi (Şeyhülislâm)	1128/1716	Talîkât ale'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Talîk	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	Hâşiye Ale'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	Kitabü'l-Miyâri li-ma fî Tefsîri'l-Kadî mine'l-Ahbâr	Kur'ân İlimleri				
Mevczâde (Abdurrahmân Rahmi-i Bursevî)	1161/1748	Beyzâvî Hâşiyesi	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Mevczâde (Abdurrahmân Rahmi-i Bursevî)	1161/1748	Talîkât ale'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Talîk	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb el-Halebî el-İsbîrî	1194/1780	Talîkât alâ Tefsîri Keşşâf ve'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Talîk	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Mustafâ Abdurrahmân el-İzmîrî (Mustafâ b. Abdirrahman b. Muhammed el-İzmîrî)	1154/1741	Bedâiu'l-Burhân alâ Umdeti'l-İrfan fi'l-Kıraât	Kur'ân İlimleri	Şerh	Umdetu'l-İrfan	Mustafâ Abdurrahmân el-İzmiri	1154/1741
Mustafâ Abdurrahmân el-İzmîrî (Mustafâ b. Abdirrahman b. Muhammed el-İzmîrî)	1154/1741	Hasînu'l-Kâri fî İhtilafi'l-Makâri'	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Mustafâ Abdurrahmân el-İzmîrî (Mustafâ b. Abdirrahman b. Muhammed el-İzmîrî)	1154/1741	İhtilâfü'l-Berara bimâ Sekete anhü'l-Aşera	Kur'ân İlimleri				
Mustafâ Abdurrahmân el-İzmîrî (Mustafâ b. Abdirrahman b. Muhammed el-İzmîrî)	1154/1741	Tahrîru'n-Neşr fî Tarîki'l-Aşr	Kur'ân İlimleri				
Mustafâ Abdurrahmân el-İzmîrî (Mustafâ b. Abdirrahman b. Muhammed el-İzmîrî)	1154/1741	Takrîbu Husuli'l-Makâsıd fî Tahrici mâ fi'n-Neşri mine'l-Fevâid	Kur'ân İlimleri	İhtisar	Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr	İbnü'l-Cezerî	833/1429
Mustafâ Abdurrahmân el-İzmîrî (Mustafâ b. Abdirrahman b. Muhammed el-İzmîrî)	1154/1741	Umdetü'l-İrfân fî Tahrîri Evcühi'l-Kurân	Kur'ân İlimleri				

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Mustafâ el-Hüseyni el-Ermenekî	1143/1730'dan sonra	Mefâdu'l-Feyyâd bi'r-Riyâziyyât li'stirfâdi Fudâlati ed-Dâdât et-Tâiyye	Kur'ân İlimleri				
Mustafâ el-Hüseyni el-Ermenekî	1143/1730'dan sonra	Min Mehârici'l-Hurûf	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Müftizâde Ahmed Efendi (Şeyhü-lislâm)	1206/1791	Beyzâvî Tefsîrinin bazı kısımlarına hâşiye	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Müftîzâde Mehmed Sadık Erzincânî (Muhammed b. Abdirrahim)	1223/1808	Sure-i Fâtihâ hâşiyesi	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Sure-i Fâtihâ Tefsîri	?	
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Tefsîru'l-Fâtihâ	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Osman b. Ali Mudurnevî Nakşîbendî	1211/1797	Kavâidü't-Tefsîr	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Osman b. Davud b. Muhammed Karsî	1188/1775	Miftâhü'l-Fâtihâ	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Osman b. Ya'kûb b. Hüseyin el-Kemâhî	1171/1758	Hâşiye alâ Tefsîri'l-Fâtihâ	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Tefsîru'l-Fâtihâ	?	
Osman b. Ya'kûb b. Hüseyin el-Kemâhî	1171/1758	Hâşiye alâ Tefsîrin-Nebe lil-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	er-Risâletü'l-Hûdiyye fî Tefsîri Kıssa-ti'n-Nûhiyye	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Şerhu'l-Müfîd alâ Dibaceti'l-Cûdiyye	Kur'ân İlimleri	Şerh			
Ömer b. Ali et-Tahlâvî	1126/1710'dan sonra	Risâle fî Kavlihi Teala "İnnemâ Yam-uru Mesâcidallahi" (İstanbuldaki Sultan Mahmud Camisinin Açılışın-da İrad Edilmiş Hutbedir)	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Aynü'l-Hayât fî Beyâni'l-Münâsebât fî Sûreti'l-Fâtihâ	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Beyânü Cühdi'l-Mukıl (Şerhu Cüh-di'l-Mukıl)	Kur'ân İlimleri	Şerh	Cühdi'l-Mukil	Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Cühdü'l-Mukıl	Kur'ân İlimleri				

Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Gayetü'l-Burhân fî Beyâni A'zami Âyetin fi'l-Kurân	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâle fî Keyfiyyeti Edâi'd-Dâd	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâle fî Mehârici'l-Hurûf	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâle fi'l-Âyâti'l-Müteşâbihât	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâle fi't-Tenzîhât fî Teyîdi'l-Âyâti'l-Müteşâbihât	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Tefsîru Sûreti'l-Kehf	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Tehzîbü'l-Kırââti'l-Aşr	Kur'ân İlimleri				
Sahurizâde Ahmed b Ali b Mustafâ el-Hanbelî er-Rîzevî	1195/1779'dan sonra	Tertîbü'l-Hanbelî	Kur'ân İlimleri				
Saîd b. Ebî Saîd Mehmed b. Mustafâ Hâdimî	1213/1799	Hâşiye alâ Tefsîri'l-Fâtiha li'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Seyyid Mehmed b. Abdullâh	1195/1780	Lübbü't-Tefâsir fî Ma'rifeti Esbâbi'n-Nüzûl ve't-Tefâsir	Kur'ân İlimleri				
Seyyid Mehmed Murad b. Ali Keşmirî Buhârî (Murad Buhârî)	1132/1720	Câmi'u Müfredâti'l-Kur'ân	Kur'ân İlimleri				
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Tefsîru Âyeti "Vemallâhü Yürîdü Zulmen li'l-İbâd"	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Şumnulu Hâfız Hilmi Efendi	1200/1786	Manzûm Secâvend	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Şumnulu Hâfız Hilmi Efendi	1200/1786	Manzûm Tecvîd	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	Tezkîru'n-Nâsîn fî Fedâil-i Yâsîn	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Tarsûsî Mehmed Efendi	1145/1732	Hâşiye alâ Tefsîri Sûreti Yâsîn	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Tefsîru Sureti Yasin	?	

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Tarsûsî Mehmed Efendi	1145/1732	Hâşiye alel Beyzâvî fî Tefsîri Sûre-ti'l-Mülk	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Tatzâde Hüseyin b. Ali Aydınî	1214/1800	Kadî üzerine 'Amme Hâşiyesi	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Terzizâde Kâdî Mahmud b. Ahmed (Manastırlı)	1126/1715	Tefsîre İlişkin Bir Eser	Kur'ân İlimleri				
Veliyyüddîn b. Halil el-Bükâî	1183/1769	Nasîhatü'l-Mülûk	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	el-Furkân	Kur'ân İlimleri				
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Îrâbü'l-Kur'ân	Kur'ân İlimleri	Tarib			
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Tefsîr-i Kâdı Hâşiyesi	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Hâşiye alâ En-vâri't-Tenzîl li'l-Beyzâvî	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Yakûb Afvî b. Mustafâ Fenâî el-Hal-vetî	1149/1736	Netîcetü't-Tefâsir fî Sûreti Yûsuf	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Yûsuf b. Osman Halîmî İskilîbî	1199/1785	el-Mevhibetü'l-İlâhiyye ve'l-'Atıyyetü's-Sübhâniyye	Kur'ân İlimleri				
Yûsuf b. Osman Halîmî İskilîbî	1199/1785	Netâicü'l-Efkâr ve Zevâhirü'l-Ezhâr	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Beyânu Merâtibi'l-Med (Beyânu Merâtibi'l-Meddât, Risâletü'l-Med-dât)	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	el-İtilâf fî Vücûdi Rivayeti'l-İhtilâf fi'l-Kırâât (İtilâf fî Vucûdi'l İhtilâf fi'l-Kırâa)	Kur'ân İlimleri				
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	en-Nefhatü'l-Fâyiha fî Tefsîr-i Sûre-ti'l-Fâtiha	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Es-râri't-Tevîl	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286

Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Hâşiye ale'l-Beyzâvî (Hâşiye-i Beyzâvî alâ Sûretî'l-Mülk, Hâşiye alâ Envâri'l-Tenzîl)	Kur'ân İlimleri	Hâşiye	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Kâdî Beyzâvî	685/1286
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Kıraat hakkında bir risale	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Mehâricü'l-Hurûf	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Mürşidü't-Tâlibîn ilâ İzâhi Vücûhi bazi'l-Âyâti'l-Kur'âniyye min Tarîki't-Taybe	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Reddü'l-Kırâati bî'ş-Şevâz (Risâle fî Hükmi Reddi'l-Kırâati bi'l-Kırââti'ş-Şevâz)	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Risâle fî Tahkîki bazi Vücûhi'l-Kırââti'l-Mezkûre fi'ş-Şâtıbiyye	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Risâle fi'd-Dâd es-Sahîha (Tecvîdu'd-Dâd)	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Risâletü'r-Reddiye fi'd-Dâd	Kur'ân İlimleri	Risâle	Risâle fî Keyfiyyeti Edâi'd-Dâd	Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Şerhu Tayyibeti'n-Neşr	Kur'ân İlimleri	Şerh	Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr	İbnü'l-Cezerî	833/1429
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Tuhfetü't-Talebe fî Beyâni Meddâti Tarîki't-Tayyibe (Risâle fî Beyâni Merâtibi'l-Med fî Kırââti'l-Eimmeti'l-Aşere)	Kur'ân İlimleri	Risâle			
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Zehratü'l-Hayâti'd-Dünya fi'l-Kırâa	Kur'ân İlimleri	Risâle			
MANTIK & MÜNAZARA & VAZ'							
Abdullâh b. Ebî Saîd Mehmed Hâdimî	1192/1778	Hâşiye alâ Mîr Ebi'l Feth (Hâşiyet alâ Hâşiyeti Mîr Ebi'l-Feth)	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye li'l-Hanefî	Mîr Ebi'l-Feth Muhammed b. Emin Erdebilî	875/1470
Abdullâh b. Mehmed Ahıskâvî	1212/1797	Mebâhicü'l-İhvân ve Menâhicü Kavânîni'l-Mîzân (Şerhu İsâgûcî)	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	İsâgûcî	Esîrüddîn el-Ebherî	663/1265

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Abdullâh b. Necib Ayntâbî	1219/1804	Risâle fi'l-Vaz ve Şerhuhâ (Şerhu Risâle-i Vaz'iyye)	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle	er-Risâletü'l-Vazi'yye (Risâle fi'l-Vaz')	Adudüddîn el-Îcî	756/1355
Abdullâh b. Necib Ayntâbî	1219/1804	Şerhu'l-Arâis li'l-Hâdimi	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Arâisü'n-Nefâis	Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762
Abdullâh Efendi	1190/1776	Hâşiye alâ Ebi'l-Feth	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye li'l-Hanefî	Mîr Ebi'l-Feth Muhammed b. Emin Erdebilî	875/1470
Abdurrahmân b. Abdülkerim el-Konevî el-Âmidî	1190/1776	Şerhu'l-Velediyye	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	er-Risâletü'l-Velediyye	Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732
Abdülvehhâb b. Hüseyin b. Veliyyüddîn el-Âmidî	1190/1776'dan sonra	Şerhu Risâleti'l-Velediyye	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	er-Risâletü'l-Velediyye	Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732
Abdürrahîm b. Ahmet eş-Şirvânî	1134/1722	Hâşiye alâ Âdâbi'l-Bahs	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Âdâbü'l-Bahs	?	
Abdürrahîm b. Ahmet eş-Şirvânî	1134/1722	Hâşiye alâ Levâmii'l-Esrâr Şerhi Metâlii'l-Envâr	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Levâmiu'l-Esrâr	Kutbüddîn er-Râzî	766/1364
Ahmed b. Abdillâh (Şevkî Ahmed Efendi)	1224/1809	Hâşiye alâ Şerhu Îsâgûcî li-Fenâri (Hâşiye ale'l-Fevâidi'l-Fenâriyye)	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	el-Fevâidü'l-Fenâriyye	Molla Fenârî	834/1431
Ahmed b. Abdillâh (Şevkî Ahmed Efendi)	1224/1809	Şerhu Âdâbi's-Semerkandi	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	er-Risâletü's-Semerkandiyye fî Âdâbi'l-Bahs	Muhammed b. Eşref es-Semerkandî	702/1303
Ahmed b. Mehmed b. İshak el-Mevlâ el-Kazâbâdî	1163/1750	Şerhu Âdâbi'l-Birgivî	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Âdâbü'l-Birgivî	Birgivî	981/1573
Ahmed b. Ömer b. Eyyûb el-İzmîrî	1180/1767	Şerhu Âdâbi Taşköprüzâde	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Şerh alâ Risâle fî İlmi Âdâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara	Taşköprüzâde Ahmed Efendi	968/1561

Ahmed b. Seyyid Hayatî Elbistânî (Hayatî Ahmed Efendi)	1229/1814	el-Kasîdetü'n-Nûniyye fi'l-Mantık ve'l-Âdâb	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Ahmed b. Seyyid Hayatî Elbistânî (Hayatî Ahmed Efendi)	1229/1814	Hâşiye alâ Şerhi Risâleti'l-Kıyâsi'l-Mûseviyye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Risâletü'l-Kıyâs	Mûsâ el-Pehlivânî	1133/1721
Alaşehirli Osman b. Hasan Efendi	1190/1776	Risâle fî Âdâbi'l-Bahs	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Alaşehirli Osman b. Hasan Efendi	1190/1776	Risâle fî İlmi'l-Münazara	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Alaşehirli Osman b. Hasan Efendi	1190/1776	Risâle fi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Ali b. Mustafâ Ferdî Kayserî	1127/1715	el-Hâşiyetü'l-Ferdiyye ale'l-Hüseyniyye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb	Hüseyin b. Abdullâh el-Antâkî	1130/1718
Ali Vâhid b. Abdullâh Edirnevî (Kerrâz Ali Efendi)	1220/1805	el-Fevâidü'l-Vahîdiyye ale'l-Velediyye	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	er-Risâletü'l-Velediyye	Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732
Ali Vâhid b. Abdullâh Edirnevî (Kerrâz Ali Efendi)	1220/1805	Hâşiye alâ Şerhi'l-Fenâri li-Îsâgûcî	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	el-Fevâidü'l-Fenâriyye	Molla Fenârî	834/1431
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüddin)	1172/1759	Âdâb (Şuhûdi'l-Fâlib/Gâlib)	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüddin)	1172/1759	Muhâlefeti'l-Hükemâi'l-Yunân fî Marifeti'l-Mîzân	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Batumlu Mirzâ Mustafâ Efendi (Şeyhülislâm)	1135/1722	Hâşiye alâ Şerhi'r-Risâleti'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb	Hüseyin b. Abdullâh el-Antâkî	1130/1718
Cabizâde Halil b. Mustafâ b. İsa	1134/1722	Şerhu'l-Hüseyniyye	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb	Hüseyin b. Abdullâh el-Antâkî	1130/1718

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	el-Îsâgûcî'l-Cedîd ve'd-Dürrü'l-Ferîd	Mantık & Münazara & Vaz				
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	el-Mûcez fî Şerhi Tehzîbi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	eş-Şerhu'l-Cedîd ale'l-Îsâgûcî'l-Cedîd	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	el-Îsâgûcî'l-Cedîd ve'd-Dürrü'l-Ferîd	Davud-i Karsî	1169/1756
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerhu Îsâgûcî mine'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Îsâgûcî	Esîrüddîn el-Eb-herî	663/1265
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerhu Muhtasari't-Tehzîb el-Müsemmâ bi-Tekmile mine'l-Mantıki ve'l-Âdâb	Mantık & Münazara & Vaz	Tekmile	Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerhu'r-Risâle fi'l-Kaziyye ve Eczâihâ	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Risâle fi'l-Kaziyye ve Eczâihâ	Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Tezkire li Vezâifi'l-Bahhâsîn (Muhtasaru Takrîri'l-Kavânîn)	Mantık & Münazara & Vaz	İhtisar	Takrîrü'l-Ka-vânîni'l-Mütedâvile min İlmi'l-Münâzara	Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Hâşiye alâ Şerhi'l-Gelenbevî li-Tehzî-bi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ Tehzî-bi'l-Mantık ve'l-Kelâm	İsmail Gelenbevî	1205/1790
Debbâğ Müftî Ahmed Efendi el-Maraşî	1165/1751	Vaz'iyye Risâlesi	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Arâisü'l-Enzâr ve Nefâisü'l-Ebkâr fi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Arâisü'n-Nefâis	Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Arâisü'n-Nefâis	Mantık & Münazara & Vaz				
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Mukaddime fi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz				

Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâle fi'l-Kaziyye ve Eczâihâ	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Ebu'l-Felâh Halil b. Hasan	1170/1757	Karadavut'un Hâşiyesine Hâşiye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Metâlii'l-Envâr	Kara Dâvûd İzmîtî	948/1541
Ebu'l-Felâh Halil b. Hasan	1170/1757	Seyyid Şerîf'in Tasavvurât Hâşiyesine Hâşiye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Tasavvurât	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Ebu'l-Felâh Halil b. Hasan	1170/1757	Taşköprülü'nün Münâzara Risâlesine Hâşiye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Şerh alâ Risâle fî İlmi Âdâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara	Taşköprüzâde Ahmed Efendi	968/1561
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Ge-lenbevî	1205/1791	el-Burhân fî İlmi'l-Mantık ve Fen-ni'l-Mîzân	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Ge-lenbevî	1205/1791	Hâşiye alâ Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Ge-lenbevî	1205/1791	Hâşiye ale'l-Burhân	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	el-Burhân	İsmail Gelenbevî	1205/1791
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Ge-lenbevî	1205/1791	Şerhi Îsâgûcî	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Îsâgûcî	Esîrüddîn el-Eb-herî	663/1265
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Ge-lenbevî	1205/1791	Risâle fî Ma'ne't-Taksîm	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Ge-lenbevî	1205/1791	Risâle fi'l-Âdâb ve'l-Münâzara	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Ge-lenbevî	1205/1791	Risâle fi'l-Kıyâs	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Ge-lenbevî	1205/1791	Risâle Teteallak bi-Kavlihî Teâlâ "Ve lev Alimallâhü fîhim Hayran le-Es-meahum"	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâletü'l-İmkân (Miftâhu Bâbi'l-Müveccehât)	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Risâletü'l-Vâsıta	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Ebu'l-Feth İsmâîl b. Mustafâ el-Gelenbevî	1205/1791	Talîkât alâ Hâşiyeti Mîr alâ Şerhi'l-Âdâb	Mantık & Münazara & Vaz	Talîk	Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye li'l-Hanefî	Mîr Ebi'l-Feth Muhammed b. Emin Erdebilî	875/1470
Ebûbekir Âmidî	1190/1776	Hâşiye ale'l-Hüseyniyye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb	Hüseyin b. Abdullâh el-Antâkî	1130/1718
Ebûbekir Âmidî	1190/1776	Risâle fi'l-Farkı beyne'ş Şey'i ve Nakîzihi	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Ebûbekir Âmidî	1190/1776	Risâle fi'l-Farki's-Selbî ve'l-Udûli	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Ebûbekir Âmidî	1190/1776	Risâle fi'n-Nusûbi beyne'l-Kazâyâ	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Esad b. Mehmed el-Yanyâvî (Yanyalı Esad Efendi)	1143/1731	el-Meşârî ve'l-Mutârahât fi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz				
Esad b. Mehmed el-Yanyâvî (Yanyalı Esad Efendi)	1143/1731	Hâşiyetü'l-Fethiyye ale'ş-Şerhi'l-Hanefiyye li'r-Risâleti'l-Adudiyye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	er-Risâletü'l-Hanefiyye adlı şerhin hâşiyesi	Molla Hanefî (Muhammed Şemseddin et-Tebrîzî)	900/1494
Esad b. Mehmed el-Yanyâvî (Yanyalı Esad Efendi)	1143/1731	Muhtasâr Metâliu'l-Envâr fi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	İhtisar	Metâliu'l-Envâr	Sirâceddin Urmevî	653/1255
Esad b. Mehmed el-Yanyâvî (Yanyalı Esad Efendi)	1143/1731	Şerhu'l-Enver fi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Porphyrius'un Îsâgûcî'si ile Aristo'nun Kategoriler, Peri Hermeneias, I. ve II. Analitikler'inin bir özet ve şerhi	Porphyrius; Aristo	

Esad b. Mehmed el-Yanyâvî (Yanyalı Esad Efendi)	1143/1731	Terceme-i Metâlii'l-Envâr	Mantık & Münazara & Vaz	Tercüme	Metâliu'l-Envâr	Sirâceddin Urmevî	653/1255
Esad b. Mehmed el-Yanyâvî (Yanyalı Esad Efendi)	1143/1731	Terceme-i Şerhi'l-Envâr fi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Tercüme	Şerhu'l-Envâr	Yanyalı Mehmed Esad b. Ali	1143/1731
Feyzullah b. Recep Ankarâvî	1162/1749	Şerhu'l-Velediyye	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	er-Risâletü'l-Velediyye	Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732
Halil b. Ahmet Mesîhîzâde Nuaymî (Naîmî Halil Efendi)	1230/1814	Hâşiye alâ Risâleti'l-Vaz'iye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	er-Risâletü'l-Vazi'yye (Risâle fi'l-Vaz')	Adudüddîn el-Îcî	756/1355
Halil b. Ahmet Mesîhîzâde Nuaymî (Naîmî Halil Efendi)	1230/1814	Hâşiye ale'l-Fenârî	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	el-Fevâidü'l-Fenâriyye	Molla Fenârî	834/1431
Halil b. Ahmet Mesîhîzâde Nuaymî (Naîmî Halil Efendi)	1230/1814	Hâşiye ale't-Tehzîb	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Halil b. İbrâhîm el-Kermerî el-Kayserî	1190/1776	Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi Îsâgûcî	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Îsâgûcî	Muhyiddin et-Talici (Tâlişî)	854/1450
Hüseyin b. Haydar Bertezi Maraşî	1186/1771	Câmiu'l Künûz ve Nefâisu't-Takrîr fî Şerhi Takrîri'l-Kavânîn	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Takrîrü'l-Kavânîni'l-Mütedâvile min İlmi'l-Münâzara	Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732
Hüseyin Hüsnü b. Halil Girîdî	1218/1803	Risâle fî Bahsi'l-Hudûd	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid alâ Şerhi'l-Kutb ale'ş-Şemsiyye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiyetü's-Seyyid alâ Şerhi'l-Kutb ale'ş-Şemsiyye	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Hâşiye ale'l-Velediyye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	er-Risâletü'l-Velediyye	Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerhu Risâle fi'l-Âdâbi'l-Münâzara li-Taşköprîzâde	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Şerh alâ Risâle fî İlmi Âdâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara	Taşköprüzâde Ahmed Efendi	968/1561

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâb li-Taşköprîzâde	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Şerh alâ Risâle fî İlmi Âdâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara	Taşköprüzâde Ahmed Efendi	968/1561
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Şerh-i Fenârî Üzerine Talîkât	Mantık & Münazara & Vaz	Talîk	el-Fevâidü'l-Fenâriyye	Molla Fenârî	834/1431
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Hâşiye alâ Şerhi'l-Vaz' li'l-İsâm	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye li'l-Îcî	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Kara Hasan Efendi	1152/1740	Âdâb-ı Birgivî'ye Hâşiye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Âdâbü'l-Birgivî	Birgivî	981/1573
Karatepeli Hüseyin b. Mustafâ Aydınî	1191/1777	Câmiu'l-Enzâr	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb	Hüseyin b. Abdullâh el-Antâkî	1130/1718
Kefeli Mehmed Efendi (Mehmed b. Hâmid)	1168/1755	Hâşiye alâ Âdâb-ı Birgivî	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Âdâbü'l-Birgivî	Birgivî	981/1573
Kefeli Mehmed Efendi (Mehmed b. Hâmid)	1168/1755	Hâşiye alâ Hâşiyeti Mîr Ebi'l-Feth alâ Şerhi Âdâbi'l-Bahs	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye li'l-Hanefî	Mîr Ebi'l-Feth Muhammed b. Emin Erdebilî	875/1470
Kefeli Mehmed Efendi (Mehmed b. Hâmid)	1168/1755	Hâşiye alâ Hüseyniyye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb	Hüseyin b. Abdullâh el-Antâkî	1130/1718
Kefeli Mehmed Efendi (Mehmed b. Hâmid)	1168/1755	Hâşiye alâ Şerhi'l-İsam li'r-Risâleti'l-Adudiyye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye li'l-Îcî	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Kefeli Mehmed Efendi (Mehmed b. Hâmid)	1168/1755	Risâle fi'l-Âdâb	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Köprülüzâde Nûman Paşa b. Mustafâ	1131/1719	Mantık kitabı	Mantık & Münazara & Vaz				

Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Murâkabetu'l-Fen fî Mirsâdi'l-Yakîn	Mantık & Münazara & Vaz				
Mahmud b. Hafız Hasan Manisâvî	1222/1807	Muğni't-Tullâb	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Îsâgûcî	Esîrüddîn el-Eb-herî	663/1265
Mahmud b. Hafız Hasan Manisâvî	1222/1807	Şerhu's-Süllemü'l-Mürevnak fi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Süllemü'l-Mürevnak	Ebu Zeyd el-Ah-dari	983/1575-6
Masrafzâde Şefik Mehmed Efendi	1127/1715	Hâşiye alâ Âdâb-ı Münâzara	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Âdâb-ı Münâzara	Abdülkerim Bey	
Mehmed b. Kayseri Hafîd eş-Şârî	1188/1775	Hâşiye alâ Şerhi Tehzîbi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Mehmed b. Kayseri Hafîd eş-Şârî	1188/1775	Hâşiye alâ Şerhi'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb	Hüseyin b. Abdullâh el-Antâkî	1130/1718
Mehmed b. Kayseri Hafîd eş-Şârî	1188/1775	Şerhu Âdâbi'l-Birgivî	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Âdâbü'l-Birgivî	Birgivî	981/1573
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Hâşiye alâ Şerhi'r-Risâleti'l-Hüseyni-yye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb	Hüseyin b. Abdullâh el-Antâkî	1130/1718
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Hâşiye-i Mirza Cân mine'l-Âdâb	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Mirza Can mine'l-Âdâb	Mevlânâ Mirzâ Can Habîbullah b. Abdullâh	994/1586
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Şerhu Nazmi'l-Mantık li-Îsâgûcî	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Îsâgûcî	Esîrüddîn el-Eb-herî	663/1265
Mehmed b. Mustafâ el-Ûdânî Yenişehrî	1168/1755'den sonra	Risâle fî Haddi'l-İlm ve Taksîmihî	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Mehmed b. Mustafâ Lazekî	1155/1742	Şerhu Îsâgûcî	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Îsâgûcî	Esîrüddîn el-Eb-herî	663/1265

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Mehmed b. Mustafâ Lazekî	1161/1748	Şerhu Risâleti'l-Kıyâs	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Risâletü'l-Kıyâs	Mûsâ el-Pehlivânî	1133/1721
Mehmed b. Sadrulvüzerâ Hasan Paşa (Seyyid Mehmed Said Efendi Karahisârî)	1194/1780	Fethu'l-Vehhâb fî Şerhi Risâleti'l-Âdâb	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Risâle fî Âdâbi'l-Bahs	İsmail Gelenbevî	1205/1790
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Hâşiye alâ Şerhi'l-Fenârî fi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	el-Fevâidü'l-Fenâriyye	Molla Fenârî	834/1431
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Birgivî Muhammed Efendinin Âdâb Risâlesine şerh	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Âdâbü'l-Birgivî	Birgivî	981/1573
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Cihet-i Vahde Risâlesi	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Ecza-yı Kaziyye Risâlesi	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Fenarî Hâşiyesi Kara Halîl Efendiye Hâşiye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ Hâşiyeti Kul Ahmed ale'l-Fevaidi'l-Fenariyye	Kara Halil Efendi	1123/1711
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Hâşiye alâ Hâşiyeti Mîr Ebü'l-Feth fî İlmi'l-Âdâb	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye li'l-Hanefî	Mîr Ebi'l-Feth Muhammed b. Emin Erdebilî	875/1470
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Hâşiye ale'l-Kısmi's-Sânî min Şerhi'ş-Şemsiyye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Şerhi'ş-Şemsiyye	?	
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	İsam'ın Vaz'iyye Şerhine Hâşiye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye li'l-Îcî	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Risâle fî Tahkîki'l-Mezâhib fi'n-Nisbeti'l-Hükmiyye ve'n-Nisbeti Beyne fi'l-Kazâyâ	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			

Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Risâle Müfrede fî Mefhumati'l-Kazâya	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Şerhu Tehzîbi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	el-Mîzânü'l-Mukīm fî Ma'rifeti'l-Kıstâsi'l-Müstakīm	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Kıstasu'l-Müstakim	Gazzâlî	505/1111
Mestçizâde Abdullâh Efendi (Abdullâh b. Osman Mestçizâde)	1150/1737	Hâşiye alâ Hâşiyeti't-Talişi alâ Şerhi'l-Metâli'	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiyetü't-Talişi alâ Şerhi'l-Metâli'	Muhyiddin et-Talici (Tâlişî)	854/1450
Mevczâde (Abdurrahmân Rahmi-i Bursevî)	1161/1748	Hâşiye alâ Kavli Ahmed mine'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ'l-Fevâidi'l-Fenârîyye	Kul Ahmed	950/1543
Mevczâde (Abdurrahmân Rahmi-i Bursevî)	1161/1748	Hâşiye alâ Mîr Ebi'l-Feth	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiyeti Mîr Ebi'l-Feth alâ Şerhi Âdâbi'l-Adud	Mîr Ebi'l-Feth Muhammed b. Emin Erdebilî	875/1470
Mûsâ b. Abdullâh et-Tokâdî	1133/1721	Risâle fi'l-Kıyâsi'l-Gayri'l-Müteârif	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Mustafâ b. Muhammed b. Ömer es-Sefercâlânî	1179/1766	Resâil fi'l-Mantık ve'l-Kelâm ve'l-Hikmet	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Müftîzâde Mehmed Sadık Erzincânî (Muhammed b. Abdirrahim)	1223/1808	Hâşiye alâ Şerhi'l-Kutb li'ş-Şemsiyye (Müftîzâde ale'ş-Şemsiyye)	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Tahrirü'l-Kavâ'idi'l-Mantıkiyye	Kutbüddîn er-Râzî	766/1364
Müftîzâde Mehmed Sadık Erzincânî (Muhammed b. Abdirrahim)	1223/1808	Hâşiye alâ Tahrîri Kavâidi'l-Mantıkıyye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Tahrirü'l-Kavâ'idi'l-Mantıkiyye	Kutbüddîn er-Râzî	766/1364
Müftîzâde Mehmed Sadık Erzincânî (Muhammed b. Abdirrahim)	1223/1808	Hâşiye alâ'r-Risâleti'l-Hüseyniyye fî Âdâbi'l-Bahs	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb	Hüseyin b. Abdullâh el-Antâkî	1130/1718
Müftîzâde Mehmed Sadık Erzincânî (Muhammed b. Abdirrahim)	1223/1808	Hâşiye ale't-Tasdikât mine'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Tahrirü'l-Kavâ'idi'l-Mantıkiyye	Kutbüddîn er-Râzî	766/1364

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Müftîzâde Mehmed Sadık Erzincânî (Muhammed b. Abdirrahim)	1223/1808	Hâşiye ale't-Tasavvurât minel-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Tahrirü'l-Kavâ'idi'l-Mantıkiyye	Kutbüddîn er-Râzî	766/1364
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-İsâm 'alâ Tahrîri'l-Kavâ'idi'l-Mantıkiyye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiyetü'l-İsâm alâ Şerhi'l-Kutb ale'ş-Şemsiyye fi'l-Mantık (Tahrîrü'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye şerhi)	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Lisanü'l-İnsân fi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz				
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Muînü'l-İhvân fi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz				
Ömer b. Osman b. Veliyyüddîn Nuşehrî	1226/1811	Hâşiye alâ Şerhi'l-Kutub li'ş-Şemsiyye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Şemsiyye	Kutbüddîn er-Râzî	766/1364
Ömer b. Seyyid Hüseyin Karahisârî	1200/1786	Şerhu'l Âdâb li'l-Kefevî	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Âdâb	Kefevî	1168/1755
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	el-Arâis fi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	İsmetü'l-Ezhân fî İlmi'l-Mîzân	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Risâletü'l-Velediye	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Şerhu Andelîb mine'l-Âdâb	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Andelibü'l-Münazara	Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Şerhu'r-Risâleti'l-Kıyâsiyye fi'l-Mantık	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Risâletü'l-Kıyâs	Mûsâ el-Pehlivânî	1133/1721

Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Şerhu'r-Risâleti's-Semerkandiyye	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	er-Risâletü's-Semer-kandiyye fî Âdâbi'l-bahs	Muhammed b. Eşref es-Semer-kandî	702/1303
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Takrîrü'l-Kavânîni'l-Mütedâvile min İlmi'l-Münâzara	Mantık & Münazara & Vaz				
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Talîk alâ Îsâgûcî	Mantık & Münazara & Vaz	Talîk	Îsâgûcî	Esîrüddîn el-Eb-herî	663/1265
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Zübdetü'l-Münâzara	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Seyyid Dede Mehmed Efendi Bursevî	1147/1735	Şerhu Risâleti'l-Kıyâs	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Risâletü'l-Kıyâs	Mûsâ el-Peh-livânî	1133/1721
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Hâşiye-i Tehzîb	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Şerhu Âdâb-ı Adudiyye	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Âdâb-ı Adudiyye	Adudüddîn el-Îcî	756/1355
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Şerhu't-Tehzîb	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm	Sadüddîn et-Taftâzânî	792/1390
Tarsûsî Mehmed Efendi	1145/1732	Hâşiye alâ Hâşiyeti Kul Ahmed	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ'l-Fevâi-di'l-Fenârîyye	Kul Ahmed	950/1543
Tarsûsî Mehmed Efendi	1145/1732	Hâşiye alâ Risâleti'l-Âdâb	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Şerh alâ Risâle fî İlmi Âdâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara	Taşköprüzâde Ahmed Efendi	968/1561
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Âdâb-ı Mîrî Hâşiyesi	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâ-bi'l-Adudiyye li'l-Hanefî	Mîr Ebi'l-Feth Muhammed b. Emin Erdebilî	875/1470
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	es-Seb'u'-s-Seyyâreti'n-Nûriyye alâ Hâşiyeti'l-Fevâidi'l-Fenâriyye li-İsâgûcî	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	el-Fevâidü'l-Fenâriyye	Molla Fenârî	834/1431

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Fenârî Kavl-i Ahmed Üzerine Hâşiye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ'l-Fevâi-di'l-Fenârîyye	Kul Ahmed	950/1543
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Hâşiye alâ Hâşiyeti Muhyiddîn alâ Şerhi Hüsâmiddîn el-Kâtî alâ Îsâgûcî	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Îsâgûcî	Muhyiddin et-Talici (Tâlişî)	854/1450
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Hâşiye alâ Şerhi Âdâbi'l-Mesûdî	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Şerhu Âdâbi's-Semerkandî	Kemaleddin Mes'ud eş-Şir-vânî	
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Hâşiye alâ Şerhi Ciheti'l-Vahde	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Şerhü Ciheti'l-Vahde	Mollazade eş-Şirvânî	1036/1626
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Hüseyniyye Hâşiyesi	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Risâletü'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb	Hüseyin b. Abdullâh el-Antâkî	1130/1718
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Risâle fi'l-Kıyâsi'l-Müştemil ale'l-Makâlâti's-Selâse	Mantık & Münazara & Vaz	Risâle			
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Şerhu Âdâbi'l-Birgivî	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Âdâbü'l-Birgivî	Birgivî	981/1573
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Şerhu'l-Âdâb li-Sinâniddîn el-Kencî	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh	Risâle fî Âdâbi'l-Bahs	Acem Sinan, Sinanüddin Yu-suf el-Gencevi	922/1516
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Talîka alâ Şerhi'l-Hanefiyye	Mantık & Münazara & Vaz	Talîk	Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâ-bi'l-Adudiyye li'l-Hanefî	Mîr Ebi'l-Feth Muhammed b. Emin Erdebilî	875/1470
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Tasavvurât Üzerine Hâşiye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	et-Tasavvurât	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Tasdîkât Üzerine Hâşiye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	et-Tasdikât	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Taşköprülü Üzerine Hâşiye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Şerh alâ Risâle fî İlmi Âdâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara	Taşköprüzâde Ahmed Efendi	968/1561

Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Vaz-ı İsâmî'ye Hâşiye	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye li'l-Îcî	İsâmüddîn İsferâyînî	945/1538
Yûsuf b. Osman Halîmî İskilîbî	1199/1785	Lisânü'l-Mantık fî Maârifi'n-Nutk	Mantık & Münazara & Vaz	Şerh & Tercüme	İsâgûcî	Esîrüddîn el-Ebherî	663/1265
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Hâşiye alâ Âdâbi Mîr Ebi'l-Feth (Hâşiye alâ Hâşiyeti Ebi'l-Feth li-Şerhi'l-Hanefî alâ Âdâbi'l-Adudiyye)	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye li'l-Hanefî	Mîr Ebi'l-Feth Muhammed b. Emin Erdebilî	875/1470
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Hâşiye alâ Şerhi Karadâvud fi'l-Mantık (Hâşiye alâ Karâdavud mine'l-Mantık)	Mantık & Münazara & Vaz	Hâşiye	Hâşiye alâ Şerhi Metâlii'l-Envâr	Kara Dâvûd İzmîtî	948/1541
TASAVVUF & TARİKAT							
Abdullâh b. Ahmet İpsalavî	1130/1718	İrşâdiyye fî Şerhi Kevâkibi'd-Dürriyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Kevâkibü'd-Dürriyye	Bûsîrî	695/1296
Abdullâh b. Ebî Saîd Mehmed Hâdimî	1192/1778	Risâle fi'z-Zikr	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Abdullâh b. Ebî Saîd Mehmed Hâdimî	1192/1778	Şerhu ale'l-Vasâya'l-Hâdimiyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Vasâya	Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762
Abdullâh b. Mehmed Ahıskâvî	1212/1797	Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	et-Tarîkatü'l-Muhammediyye	Birgivî	981/1573
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Alâmet Risâlelerinin Tercümeleri	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	?		
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Atvâr-ı Seb'a	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Esrâru'l-Mülûk Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Esrâru'l-Mülûk	Ebu'l-Hasen el-Harakânî	425/1033
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Gavsiyye Şerhi	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Gavsiyye	İbn Arabî	638/1240
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Gül-i Sad Berk Evrâd Tuhfe-i 'Ubbâd (Esmâ-i Hüsnâ Muammâsı Risâlesi, Tevessül Bâ Esmâi'n-Nebî, Münâcât-ı Esmâ-i Hüsnâ)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Gülşen-i Tevhîd Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Gülşen-i Tevhîd	İbrâhîm Şâhidî	957/1550
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Hâce Muhammed Pârsâ'nın Zikir, Vücûd ve Kudsiyye risâlelerinin Tercümeleri	Tasavvuf & Tarikat	Şerh & Tercüme	Risâle-i Kudsiyye, Zikir ve Vücûd Risâleleri	Hâce Mu-hammed Pârsâ	822/1420
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Havâss-ı Celli Esmâ Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Havâssu Celli Esmâ	Şihâbüddin Sühreverdî	632/1234
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Havzü'l-Hayât Şerhi	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Havzü'l-Hayât	İbn Arabî	638/1240
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	İzhâr-ı Esrâr-ı Nihân der Hatm-i Hâcegân	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Kasîde-i Hamriyye Şerhi	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Kasîdetü'l-Hamriyye (el-Kasîdetü'l-Mîmiyye)	İbnü'l-Fâriz	632/1235
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Kemer Risâlelerinin Tercümeleri	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	?		
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Lafz-ı Tarîkat	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Marifetü'l-Acz Risâlesinin Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Marifetu'l-Acz	Gazzâlî	505/1111
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Matla'u'l-Fecr (Risâle-i Regâibiyye)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Mesnevî-yi Şerif tercemesi (Tercem-et'ül-Mesnevî)	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Mesnevî	Mevlânâ	672/1273
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Mevlânâ Celâleddin-i Rumî, Şeyh Niyazî-yi Mısrî, Nasûhî, Eşref-i Rumî ve Nakşî-yi Akkirmânî Hazretlerinin Bazı Nutuklarının Şerhi	Tasavvuf & Tarikat				
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Miftâhu'l-Vücûdi'l-Eşher fî Tevcîhi Kelâmi Şeyhi'l-Ekber	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Miftâhu'r-Rumûz ve Esrârû'l-Künûz	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Mir'atü'l-Esma Risâlesi (Mir'ât-ı Esmâ, Esmâ-i Seb'a)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Mirâtü'l-Muhakkıkîn Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Mir'âtü'l-Muhakkıkîn	Şebüsterî	720/1320
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Mir'âtü'l-A'lâm ve Mişkâtü'l-Ahlâm (Fütûh-i Salâhî)	Tasavvuf & Tarikat				
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Mustalâhat-ı Sofiyye Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Mustalahat-ı Sofiyye	?	
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Müstezâd-ı Cenab-ı Mevlânâ'ya Manzum Şerh	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	?	Mevlânâ	672/1273
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Nakşibendiyye Risâlesi	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Risâle-i Cevâhir-i Tâc-ı Hilâfet	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Şerh-i Makâmât-ı Hamîdiyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh		Hamîdî Ömer b. Mahmûd el-Belhî	559/1164
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Şerhu Halli Me'âkidi'r-Rumûz	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	?		
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Tâc, Kemer ve Alâmet Risâlelerinin Tercümeleri	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	?		
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Tavâliu Menâfi'i'l-Ulûm min Metâli'i Mevâkıi'n-Nücûm	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Mevâkıu'n-Nücûm	İbn Arabî	638/1240
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Tercüme-i Risâle-i Ahadiyye	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	er-Risâletü'l-Ahadiyye fî Esrâri't-Tevhîd	Evhadüddîn Balyânî	686/1287
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Tesdîsi Kasîde-i Münferice	Tasavvuf & Tarikat	Tesdis	Kasîde-i Münferice	İbnü'n-Nahvî	513/1119
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Tuhfetü'l-Âşıkîn (Uşşâkiyye)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Usûl-i Evrâd-ı Uşşâkıyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Vâhibü'l-Mevâhib fî Beyâni'l-Makâmât ve'l-Merâtîb Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Tuhfetu'l-Vâhi-bi'l-Mevâhib fî Beyân-ı Makâmât ve'l-Merâtîb	Abdüllatif Kudsî	856/1452

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Abdullâh Salâhî Uşşâkî (Salâhî Efendi)	1197/1783	Zeylü'l-Kitâb fî Ahseni'l-Hitâb	Tasavvuf & Tarikat	Zeyl	Miftâhu'l-Vücûd	?	
Abdurrahmân b. Ahmet b. Ömer Sabrî	1139/1727	Şerhu Eyyühe'l-Veled	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Eyyühe'l-Veled	Gazzâlî	505/1111
Abdülkâdir Necîbüddin b. Şeyh Eşrefzâde Bursevî	1202/1788	Sirru'd-Deverân (Deverannâme)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Abdürrahîm b. Mustafâ Erzurûmî	1192/1778	Refîk-i Tarîk	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	es-Seyrü ve's-Sülûk ilâ Meliki'l-Mülûk	Kâsım b. Salâhaddîn el-Hânî	1109/1697-8
Ahmed b. es-Seyyid Yahya el-Amâsî	1151/1738	Muînü'n-Nâsihîn	Tasavvuf & Tarikat				
Ahmed b. İsa el-Gazzî (Gazzî Ahmed Efendi)	1150/1738	Tebyînü'l-Makamât ve Tezyînü'l-Mürâtebât	Tasavvuf & Tarikat				
Ahmed b. Mehmed b. Ebî Bekr el-Keşfî (Ahmed Keşfî Efendi)	1160/1747	Hâşiye alâ Şerhi't-Tarîkati'l-Muhammdiyye	Tasavvuf & Tarikat	Hâşiye	Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye	Hocazâde Abdunnâsır Efendi	990/1582
Ahmed b. Mehmed b. Ebî Bekr el-Keşfî (Ahmed Keşfî Efendi)	1160/1747	Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammdiyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	et-Tarîkatü'l-Muhammediyye	Birgivî	981/1573
Ahmed b. Mehmed b. İshak el-Mevlâ el-Kazâbâdî	1163/1750	er-Risâle fî Hakki's-Sûfiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ahmed b. Mehmed b. İshak el-Mevlâ el-Kazâbâdî	1163/1750	Risâle fî İlmi'l-Bâtın	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ahmed b. Ömer b. Eyyûb el-İzmîrî	1180/1767	el-Fethu'l-Kaviy li-Şerhi'l-Hizbi'n-Nevevî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Hizbu'l-Hıfz	Nevevî	676/1277
Ahmed b. Ömer b. Eyyûb el-İzmîrî	1180/1767	Fethu'l-Mevlâ li-Şerhi Hizbi'l-Merdâ	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Hizbu'l-Merdâ	?	
Ahmed b. Ömer b. Eyyûb el-İzmîrî	1180/1767	Fethu'r-Rabbi'l-Ekrem Şerhu'l-Hizbi'l-A'zam	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham	Ali el-Kârî	1014/1605
Ahmed b. Ömer b. Eyyûb el-İzmîrî	1180/1767	Mümiddu'l-Âbirîn li-mâ fîhi İmdâdü's-Sâlikîn	Tasavvuf & Tarikat	Şerh			
Ahmed b. Ömer b. Eyyûb el-İzmîrî	1180/1767	Nihâyetü'l-Makâl fî Mebâhisi'l-Cemâl	Tasavvuf & Tarikat				

Ahmed b. Sâlih b. Mehmed el-Bursevî	1222/1807	Miftâhü's-Saâde li Ehli'z-Zehâde	Tasavvuf & Tarikat				
Ahmed b. Seyyid Hayatî Elbistânî (Hayatî Ahmed Efendi)	1229/1814	Fevâid-i Salavât-i Şerîfe	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ahmed b. Seyyid Hayatî Elbistânî (Hayatî Ahmed Efendi)	1229/1814	Feyzu'l-Erhâm ve Fethu'l-Ekrâm fî Şerhi Hizbi'l-Azam	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham	Ali el-Kârî	1014/1605
Ahmed b. Seyyid Hayatî Elbistânî (Hayatî Ahmed Efendi)	1229/1814	Şerh-i Tuhfeti'ş-Şâhidi	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Tuhfe-i Şâhidî	İbrâhîm Şâhidî	957/1550
Âkifzâde Abdürrahîm b. İsmail el-Amâsî	1192/1778	Mirâtü'n-Nâzirîn fî Münebbihâti'l-Mütesavvifeti't-Tâhirîn	Tasavvuf & Tarikat				
Âkifzâde Abdürrahîm b. İsmail el-Amâsî	1192/1778	Mühimmât-ı Sûfiyye	Tasavvuf & Tarikat				
Âkifzâde Abdürrahîm b. İsmail el-Amâsî	1192/1778	Sebîlü's-Sâlikîn	Tasavvuf & Tarikat				
Âkifzâde Abdürrahîm b. İsmail el-Amâsî	1192/1778	Unvânü'l-Meşâyıh	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Akovalızâde Ahmed Hâtem	1168/1755	Manzûme fi'l-Ahlâk (Kasîdetün Câmia fî Mekârimi'l-Ahlâk; Kitâbü'l-Elfiyye fî İlmi'l-Ahlâk)	Tasavvuf & Tarikat				
Akovalızâde Ahmed Hâtem	1168/1755	Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Tuhfe-i Şâhidî	İbrâhîm Şâhidî	957/1550
Alaşehirli Osman b. Hasan Efendi	1190/1776	Risâle fi't-Tasavvuf	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ali b. Seyyid Muhammed Şafiî	1166/1753	Şerhu'd-Devri'l-Â'lâ	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Hizbu Devri'l-A'lâ	İbn Arabî	638/1240
Babadağlı İbrâhîm Efendi	1184/1771'den sonra	Teshîlü't-Tarîkât	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	et-Tarîkatü'l-Muhammediyye	Birgivî	981/1573
Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi (Hâmid b. Yûsuf b. Hâmid, Ziyâüddin)	1172/1759	Tarifât-u Tîcâni Dürreti't-Ticân ve'l-Kalânîs ve Revnaku'l-Vâiz ve'l-Mecâlis (Dürretü't-Tîcân ve'l-Kalânîs ve Revnaku'l-Vu'âz ve'l-Mecâlis	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Bedreddin Ali b. Şeyh Konevî	1216/1801	Keşfu'l-Esrâr Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	et-Tarîkatü'l-Muhammediyye	Birgivî	981/1573
Beyzâde Mustafâ Efendi	1200/1786	Kasîde-i Nazmû'n-Nâsihîn	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Çerkeşî Mustafâ Efendi	1229/1814	Risâle fî Tahkîki't-Tasavvuf	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Davud b. Mehmed Karsî	1169/1756	Şerh-i Tarîkat-i Muhammediyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	et-Tarîkatü'l-Mu-hammediyye	Birgivî	981/1573
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî Şer-hi't-Tarîkati'l-Muhammediyye li'l-Birgivî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	et-Tarîkatü'l-Mu-hammediyye	Birgivî	981/1573
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Fezâilü'l-Ezkâr	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Hidâyetü't-Tâlibîn	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Keşfü'l-Hidri an Hali'l-Hıdri (Risâle fî Hakki'l-Hızır)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletu'l-Mevtâ	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletu'n-Nakşîbendiyye (Terbi-yetü's-Sâlikîn)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletü'l-Ubûdiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Risâletü'n-Nesâyih ve'l-Vasâyâ	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Şerhu Eyyühe'l-Veled	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Eyyühe'l-Veled	Gazzâlî	505/1111
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	Şerhu'l-Evrâdi'l-Bahâiyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Evrâd-ı Bahâiyye	Bahaeddîn Nakşibend	791/1389
Ebûbekir Dede el-Mevlevî	1189/1775	Merâtibü'l-İnsâniyye ve Menâkıbü'l-Kudsiyye	Tasavvuf & Tarikat				
Ebussuûd Mehmed Efendi b. Ab-dülvâhid Efendi	1190/1776	Risâletü's-Silsile	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Esad b. Mehmed el-Yanyâvî (Yanyalı Esad Efendi)	1143/1731	Şerhu Manzûme-i Şâhidî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Tuhfe-i Şâhidî	İbrâhîm Şâhidî	957/1550

Esrar Dede	1211/1797	Fütüvvetnâme-i Esrâr	Tasavvuf & Tarikat				
Esrar Dede	1211/1797	Mübâreknâme-i Esrâr	Tasavvuf & Tarikat				
Eşrefzâde Ahmed İzzeddin b. Mehmed Fahreddin el-İznikî (Eşrefzâde İzzeddin Efendi)	1152/1740	Müşevviku'l-Uşşâk	Tasavvuf & Tarikat				
Gâlib Mehmed Esad	1213/1799	es-Sohbetu's-Sâfiye	Tasavvuf & Tarikat	Talîk	et-Tuhfetü'l-Behiyye fî Tarikati'l-Mevleviyye	Trabzonlu Şeyh Köseç Ahmed Dede	1195/1780
Gâlib Mehmed Esad	1213/1799	Şerh-i Cezîre-i Mesnevî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Cezîre-i Mesnevîyye	Yûsuf Sineçak	953/1546
Gazzîzâde Mustafâ Nesîb Efendi	1202/1788	Tezyînü'l-Makâmât ve Te-byînü'l-Mürâtebât	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Tuhfetu'l-Vâhi-bi'l-Mevâhib fî Beyân-ı Makâmât ve'l-Merâtîb	Abdüllatif Kudsî	856/1452
Gevrekzâde	1216/1801	Risâle fî Cevâzi Devrâni's-Sûfiyye Özeti	Tasavvuf & Tarikat	İhtisar	Risâle fî Cevâzi Devrâni's-Sûfiyye	Abdülahad Nuri	1061/1651
Gevrekzâde	1216/1801	Terceme-i Menâkıbi'l-Ârifîn	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Menâkibü'l-Ârifîn	Ahmed Eflâkî	761/1360
Gevrekzâde	1216/1801	Terceme-i Risâle-i Ledünniyye	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Risâletü'l-Ledünniyye	Gazzâlî	505/1111
Gevrekzâde	1216/1801	Terceme-i Risâletü'ş-Şerîfe	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	?	Hâce Mu-hammed Pârsâ	822/1420
Giritli Aziz Ali Efendi	1213/1799	Vâridât	Tasavvuf & Tarikat				
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Ham-za Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fî Şerhi's-Salât ale'n-Nebî	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Ham-za Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fi'l-Mevîzât ve't-Tasavvuf	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Ham-za Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Risâle fi's-Sübha	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Hacı Emîrzâde Muhammed b. Ham-za Aydınî (Müftîzâde)	1204/1790	Zübdetü'l-Mecâlis	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Halilefendizâde Mehmed Said Efendi (Şeyhülislâm)	1168/1755	Tercüme-i Sülvân-ı Mutâ'	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Sülvânü'l-Mutâ' fî Udvâni'l-Etbâ'	İbn Zafer	565/1170
Hanîf İbrâhîm Efendi	1217/1802	Şerhu Tûfani Ma'rifet	Tasavvuf & Tarikat	Şerh & Tercüme	Tûfân-ı Ma'rifet	Süleyman Neşet Efendi	1221/1807
Hasan Kürdî	1148/1736	Şerh-i Fusûsi'l-Hikem	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Fusûsu'l-Hikem	İbn Arabî	638/1240
Hasan Kürdî	1148/1736	Şerh-i Mevâkı'ın-Nücûm	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Mevâkıu'n-Nücûm	İbn Arabî	638/1240
Hasan Kürdî	1148/1736	Şerh-i Risâle-i Şeyh Reslân	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Risâletü Reslan fi't-Tevhid	Reslân b. Yakûb b. Abdullah ed-Dimaşkî	695/1296
Hâşim Mustafâ Baba	1197/1783	Ankây-ı Meşrık	Tasavvuf & Tarikat	Nazîre	Ankâu Muğrib	İbn Arabî	638/1240
Hâşim Mustafâ Baba	1197/1783	Devriyye-i Ferşiyye	Tasavvuf & Tarikat	Zeyl	Devriyye-i Arşiyye	Niyâzî-i Mısrî	1105/1694
Hâşim Mustafâ Baba	1197/1783	Vâridât	Tasavvuf & Tarikat				
Hatim b. Abdillâh Yenişehrî Akovalı	1171/1758	Şerhu Tuhfeti'ş-Şâhidî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Tuhfe-i Şâhidî	İbrâhîm Şâhidî	957/1550
Hıfzî Muhammed Efendi	1165/1751	Fezâilü'l-A'mâl	Tasavvuf & Tarikat				
Hüseyin b. Abdullâh Çatalcâvî	1230/1814	el-Hadîkatü'n-Nediyye fî Şerhi et-Tarîkati'l Muhammediyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	et-Tarîkatü'l-Muhammediyye	Birgivî	981/1573
Hüseyin b. İsmail b. Mustafâ Hisârî	1205/1791'den sonra	Keşfu'l-Kurûb fî Fethi Cemii'l-Ebvâb ve'l-Luğûb fî Şerhi'd-Devri'l-A'lâ li'bni Arabî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Hizbu Devri'l-A'lâ	İbn Arabî	638/1240
İbn Adavî Mustafâ b. İbrâhîm	1146/1732'den sonra	Mülâkatü'l-Ervâh	Tasavvuf & Tarikat				
İbn Adavî Mustafâ b. İbrâhîm	1146/1732'den sonra	Risâle fi'l-İber	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Ağa	1145/1732	Mükâtebât-ı Sûfiyye	Tasavvuf & Tarikat				

İbrâhîm b. Abdullâh el-Hass (İbrâhîm Has; İstanbullu İbrâhîm Has)	1175/1761	Kelâm-ı Azîz	Tasavvuf & Tarikat				
İbrâhîm b. Abdullâh el-Hass (İbrâhîm Has; İstanbullu İbrâhîm Has)	1175/1761	Menâkıbnâme-i Hasan Ünsî	Tasavvuf & Tarikat				
İbrâhîm b. Abdullâh el-Hass (İbrâhîm Has; İstanbullu İbrâhîm Has)	1175/1761	Tezkiretü'l Hâss fî Menâkibi'l Evliyâ	Tasavvuf & Tarikat				
İbrâhîm Efendi	1160/1747	Şerhu Hizbi'l A'zâm Müsemmâ bi Feyzi'l-Erhâm	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham	Ali el-Kârî	1014/1605
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Cilâul-Kulûb li-Tecelli'l-Matlûp	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Ediyyey-i Mensûre	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Hısnü'l-Ârifîn	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	İnsan-ı Kâmil	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Kelimâtü Fakîrullâh	Tasavvuf & Tarikat				
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Kitâbü'l-Âlem	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Kût-i Cân	Tasavvuf & Tarikat				
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Lübbü'l-İrfân	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Ma'rifetnâme	Tasavvuf & Tarikat				
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Mecmûây-i Mekâtib	Tasavvuf & Tarikat				
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Mektûbu's-Sîr	Tasavvuf & Tarikat				
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Mürşîdü'l-Müteehhilîn	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Râznâme	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Sülûk-u Nakşîbendî	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Tefvîzu'l-Umûr (Tefvîznâme)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Tuhfetü'l-Kirâm	Tasavvuf & Tarikat				
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Urvetü'l-İslâm	Tasavvuf & Tarikat				
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Ülfetü'l-Enâm	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Vuslatnâme	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Defînetü'r-Rûh	Tasavvuf & Tarikat	Seçme & Derleme			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Kenzü'l-Fütûh	Tasavvuf & Tarikat	Seçme & Derleme			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Mecmûatü'l-Vahdâniyye fî Ma'rife-ti'n-Nefsi'r-Rabbâniyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Mecmûatü'l-İnsâniyye fî Ma'rife-ti'l-Vahdâniyye	Tasavvuf & Tarikat	Seçme & Derleme			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Müfredât (Nefyu'l-Vücûd)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Müntehebâtü'l-Mesnevî fî Taklî-li'l-Eklî	Tasavvuf & Tarikat	Seçme & Derleme	Mesnevî	Mevlânâ	672/1273
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Müstaksâ fî Kemâli'r-Rızâ	Tasavvuf & Tarikat				
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Nuhbetü'l-Kirâm (Nuhbetü'l-Kelâm)	Tasavvuf & Tarikat	Seçme & Derleme	Ma'rifetnâme ve Mec-mûatü'l-Maânî	İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Nûş-i Cân	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Risâle-i Mirât-ı Kevneyn	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Sefînetü'n-Nûh min Vâridâtü'l-Fütûh	Tasavvuf & Tarikat	Seçme & Derleme	Mecmûatü'l-Maânî	İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	
İbrâhîm Hakkı Erzurûmî	1194/1780	Şükürnâme	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İrfanı Abdullâh Dârendevî	1184/1769	Mesâlikü's-Sâlikîn	Tasavvuf & Tarikat				
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Gülşen-i Şâhidî alâ Tuhfe-i Şâhidî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Tuhfe-i Şâhidî	İbrâhîm Şâhidî	957/1550
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Şerh-i Kasîdetü'l-Münferice	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Kasîde-i Münferice	İbnü'n-Nahvî	513/1119
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Şerh-i Kasîdetü't-Tâiyye li-Abdilkâdir el-Geylânî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Kasîde-i Tâiyye	Abdülkâdir Geylânî	561/1165
İsâmüddin Üsküdârî	1203/1789	Terceme-i Risâle-i Hakkıyye li-Abdillâh el-Kaşgârî	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Risâle-i Hakkıyye	Abdullâh Nidâî Kaşgârî	1174/1760
İshak Efendi (Şeyhülislâm; İshak b. Ebi İshak el-Alanyâvî)	1147/1734	el-Kasru'l-Metîn fî Tercemeti Bostâni'l-Ârifîn	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Bostânü'l-Ârifîn	Ebü'l-Leys es-Semerkandî	373/983
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Ahidnâme-i İsmail Hakkı	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Bey'atnâme-i Muhammed Bahrî Bey	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Bey'atnâme-i Tubazâde Muhammed Ağa	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	el-Ecvibetü'l-Hakkıyye an Es'ileti'ş-Şeyh Abdirrahmân	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	el-Hitâb fi't-Tasavvuf	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	el-Huccetü'l-Bâliğa	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	er-Risâletu'l-Halîliyye fi't-Tasavvuf	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Es'iletü's-Sahafiyye ve Ecvibetü'l-Hakkıyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Esrâru'l-Hac	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Esrârü'l-Hurûf (Kitâbü'l-Huruf)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	et-Tehacci fî Hurûfi't-Tehecci	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Evrâd	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Eyyühe'l-Bülbül	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Ferâhu'r-Rûh fî Şerhi'l-Muhammedi-yye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Muhammediyye	Yazıcızâde Mehmed Efendi	855/1451
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Hayâtü'l-Bâl	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Hazerât-i Hams-i İlâhi	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Ta'rîfât	Seyyid Şerîf Cürcânî	816/1413
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Hutâbü'l-Hutabâ	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	İsm-i Hû Hakkında Risâle	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâb-ı Hakku's-Sarîh ve'l-Keşfü's-Sahîh	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâb-ı Silsile-i Şeyh İsmail Hakkı bi-Tarîk-i Celvetî	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâbu'n-Netîce	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâbü Zübdeti'l-Makâl	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâbü'l-Envâr fî Hakki İvâz Paşa	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâbü'l-Varidâtü'l-Kübrâ	Tasavvuf & Tarikat				

İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâbü'n-Necât	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâbü't-Teheccüd	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâbü'z-Zikri ve'ş-Şeref	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tefsîru "Vemâ Besse fîhâ min Dâb-be"	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Kitâbü'ş-Şecv	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Makalât-ı Şeyh İsmail Hakkı	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Mecâlisü'l-Vaz ve't-Tezkîr	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Mecmûa	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Mecmûatu'l-Fevâid	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Mecmûatü'l-Esrâr	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Müzîlü'l-Ahzan	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Nakdü'l-Hâl	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Nasihatnâme	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Nefâisü'l-Mesâil	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Râhâtü'r-Rûh	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâle-i Bahâiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâle-i Bahrî	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâle-i Hayriyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâle-i Hüseyniyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâle-i Lâyihât	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâle-i Şem'iyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâle-i Şerh-i Esmâ-i Seb'a (Usûlü Seb'a)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâle-i Vahdet-i Vücûd	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâle-i Verdiyye (Risâle-i Gül)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâletü'l-Cehri ve'l-İhfâ	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâletü'n-Nasâyih ilâ Seyyid Ah Çelebi	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Risâletü'n-Nevâfil	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî)	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Mesnevî	Mevlânâ	672/1273
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Silsilenâme-i Celvetî (Kitâbu's-Sil-sile)	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Sülûkü'l-Mülûk (Tuhfe-i Âliyye)	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şeceretü'l-Yakîn	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Dibâce-i Kasîdeti'l-Farîdiyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Kasîdetü'l-Fâridiyye	İbnü'l-Fâriz	632/1235
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Ebyât-ı Fusûs	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Fusûsu'l-Hikem	İbn Arabî	638/1240

İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i İcâzetnâme-i Muhammed eş-Şâmî	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i İcâzetnâme-i Şeyh-i Burmâvî	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Mektûbü'ş-Şeyh	Tasavvuf & Tarikat	Şerh			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Nazm-ı Abdî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Nazm-ı Abdî	?	
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Nazm-ı Hayretî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Nazm-ı Hayretî	?	
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Nazm-ı Mısrî-i Niyâzî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Nazm, Mısrî-i Niyâzî	Niyâzî-i Mısrî	1105/1694
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Nazm-ı Suhûfî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Nazm-ı Suhûfî	?	
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Nazm-i Ahmedî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Nazm-i Ahmedî	?	
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Nazmı's-Sülûk	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Nazmı's-Sülûk	?	
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Rümûzât-ı Hacı Bayram Veli (Şerh-i Nutk-i Hacı Bayram Velî)	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Salavât-i İbni Meşîş	Tasavvuf & Tarikat	Şerh & Tercüme	Salâvat-ı İbni Meşîş	Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî	625/1228
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerh-i Usûl-i Aşere	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Usul-i Aşere	Necmeddin-i Kübrâ	618/1221
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerhu'l-Kebâir (Rumûzü'l-Künûz)	Tasavvuf & Tarikat	Şerh			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Şerhu'l-Usûl li-Teysîri'l-Vusûl (Teshîlu Tarîki'l-Vusûl li-Teysîri'l-Vusûl)	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	?	?	
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tamâmü'l-Feyz	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tuhfe-i Atâiyye	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tuhfe-i Halîliyye	Tasavvuf & Tarikat				

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tuhfe-i Hasekiyye	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tuhfe-i İsmâiliyye	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tuhfe-i Nefesü'r-Rahmân	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tuhfe-i Ömeriyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tuhfe-i Recebiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tuhfe-i Şeybiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Tuhfe-i Vesîmiyye (Kitabü's-Sülûk)	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Vâridât-ı Hakkı	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Vesîletü'l-Merâm	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
İsmail Hakkı Bursevî	1137/1725	Ziyâ-ı Mânevî	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Hâdiyetü'n-Nakşîbendiyye	Tasavvuf & Tarikat				
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Levâyıh Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Levâyıh	Molla Câmî	898/1492
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Şerhu Delâili'l-Hayrât	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Delâilü'l-Hayrât	Ebû Abdullâh el-Cezûlî	870/1465
İsmail Müfid b. Ali el-Attâr (İsmail Müfid Efendi, İstanbulî)	1217/1802	Tercüme-i Risâle-i Hakkıyye	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Risâle-i Hakkıyye	Abdullâh Nidâî Kaşgârî	1174/1760
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Feyzu'l-Hâdi Şerhu Tuhfeti'ş-Şâhidî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Tuhfe-i Şâhidî	İbrâhîm Şâhidî	957/1550
İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Husnü'l-Beyân fî Tarîki'l-Hacegân	Tasavvuf & Tarikat				

İsmet Mehmed Efendi (Hacı Halife Mehmed İsmet b. İbrâhîm)	1160/1747	Risâle fi't-Tasavvuf	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Kadızâde Ahmed b. Abdullâh	1197/1783	Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	et-Tarîkatü'l-Mu-hammediyye	Birgivî	981/1573
Kara Babazâde İbrâhîm Efendi	1135/1722	Nakşîbendî Sülûküne Dair Vâsıl ve Fasıl Hakkında Bir Eser	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Kefeli Mehmed Efendi (Mehmed b. Hâmid)	1168/1755	Hadâikü'l-Ahyâr fî Hakâyiki'l-Ahbâr	Tasavvuf & Tarikat				
Kefeli Mehmed Efendi (Mehmed b. Hâmid)	1168/1755	Hâşiye alâ Ömer Halebî	Tasavvuf & Tarikat	Hâşiye	?		
Konevî Hafız İsmail Efendi	1195/1780	Risâle-i Ensâriye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Köprülüzâde Nûman Paşa b. Mus-tafâ	1131/1719	İhtisâru Risâleti'l-Kuşeyriyye	Tasavvuf & Tarikat	İhtisar	er-Risâletü'l-Kuşeyriyye	Abdülkerîm Kuşeyrî	415/1072
Köprülüzâde Nûman Paşa b. Mus-tafâ	1131/1719	Risâletu'l-Adl fî Beyâni Hâli'l-Hızır	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Köprülüzâde Nûman Paşa b. Mus-tafâ	1131/1719	Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî'nin bazı sözlerini derleyen bir eser	Tasavvuf & Tarikat	Seçme & Derleme			
Kösec Ahmed Efendi	1195/1780	Âdâbü'l-Ubûdiyyeti fi's-Süneni'l-Muhammediyye li's-Sâlikîni Tarîkati'l-Halvetiyye	Tasavvuf & Tarikat				
Kösec Ahmed Efendi	1195/1780	Aşeretü Reşehât	Tasavvuf & Tarikat	Tetimme	Şerhu Risâleti'n-Nakşibendiyye	Kösec Ahmed Efendi	1195/1777
Kösec Ahmed Efendi	1195/1780	et-Tuhfetü'l-Behiyyetü fi't-Tarîka-ti'l-Mevleviyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Kösec Ahmed Efendi	1195/1780	Silsile-i Hacegân fî Âdâbi Ubudiyye-ti'l-Âyân	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Kösec Ahmed Efendi	1195/1780	Şerhu Risâleti'n-Nakşîbendiyye li'l-Hâdimî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Risâleti'n-Nakşibendi-yye	Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762
Kösec Ahmed Efendi	1195/1780	Tuhfetü'l-Ahbâb fi's-Sülûki İlâ Tarî-ki'l-Eshâb Şerhu Silsiletü'z-Zeheb	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Silsiletü'z-Zeheb	Murad Buhârî	1132/1720
Köstendilli Alâeddin Ali	1143/1730	Kasîde-i Münferice Şerhi	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Kasîde-i Münferice	İbnü'n-Nahvî	513/1119
Köstendilli Alâeddin Ali	1143/1730	Ta'bîrnâme (Tarîkatnâme)	Tasavvuf & Tarikat				

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Kutbünnâyi Nâyi Osman Dede	1142/1729	Ravzatü'l-İ'câz fî Mu'cizâti'l-Mümtâz	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Kutbünnâyi Nâyi Osman Dede	1142/1729	Zübde-i Makâlât-ı Şems	Tasavvuf & Tarikat	Telhîs	Makâlât	Şems-i Tebrizi	645/1247
Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Gıdây-ı Rûh	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Mesnevî	Mevlânâ	672/1273
Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Hediyyetü'l-Müştâk Şerhu Mesleki'l-Uşşâk	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Meslekü'l-Uşşâk	Şeyh San Abdullâh Efendi	1071/1660
Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Risâletü'l-Mebde ve'l Meâd	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Risâletü'l-Murâdiyye fi't-Tarîkati'n-Nakşîbendiyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh & Tercüme	Silsiletü'z-Zeheb	Murad Buhârî	1132/1720
Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Sergüzeşt (Menâkıb-i Melâmiye-i Bayrâmiyye)	Tasavvuf & Tarikat				
Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Terceme-i Hakîkati'l-Yakîn ve Zülfetü't-Temkîn li'ş-Şeyhi Abdü'l-Kerim Cîlî	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Hakîkatü'l-Yakîn ve Zülfetü't-Temkîn	Abdülkerîm el-Cîlî	832/1428
Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Terceme-i Kimyây-ı Saâdet li'l-Gazzâlî	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Kimyây-ı Saadet	Gazzâlî	505/1111
Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Tercüme-i İnsân-ı Kâmil li'ş-Şeyhi Abdü'l-Kerîm Cîlî	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	el-İnsânü'l-Kâmil	Abdülkerîm el-Cîlî	832/1428
Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Tercüme-i Risâle-i Ünsiyye	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Risâle-i Ünsiyye	Yakub Çerhî	851/1447
Lâlizâde Abdülbâki Efendi	1159/1746	Zeyl alâ Kasîdeti Mesleki'l-Uşşâk li'ş-Şeyh San Abdullâh Efendi	Tasavvuf & Tarikat	Zeyl	Meslekü'l-Uşşâk	Şeyh San Abdullâh Efendi	1071/1660
Lütfullah b. Mehmed el-Erzurûmî	1202/1788	Meâricu'n-Nûr fî Şerhi Esmaillâhi'l-Hüsnâ	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Malkoçoğlu Mustafâ Efendi	1173/1760'dan sonra	Miftâhü'l-Gayb Şerhi	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Miftâhu'l-Gayb	Sadreddin Konevî	673/1274
Mehmed b. Abdullâh ez-Zührî Kayserî (Remzi Muhammed Efendi)	1130/1718	Hâşiye alâ "Künuzu'r-Rumûz Şerhu et-Tarîkati'l Muhammediyye"	Tasavvuf & Tarikat	Hâşiye	Künuzu'r-Rumûz Şerhu et-Tarikati'l Muhammediyye	Remzi Mehmed Efendi	1130/1718

Mehmed b. Abdullâh ez-Zührî Kayserî (Remzi Muhammed Efendi)	1130/1718	Künuzu'r-Rumûz Şerhu et-Tarîkati'l Muhammediyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	et-Tarîkatü'l-Muhammediyye	Birgivî	981/1573
Mehmed b. Ahmed Karadavudzâde	1170/1757	Tevfiku Muvaffaki'l-Hayrât li-Neyli'l-Berekât Şerhu Delâili'l-Hayrât	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Delâilü'l-Hayrât	Ebû Abdullâh el-Cezûlî	870/1465
Mehmed b. Ebubekir el-Halebî el-Kayserî	1157/1744'den sonra	Nûrü'l-Hüdâ	Tasavvuf & Tarikat	Şerh & Tercüme	Fusûsu'l-Hikem	İbn Arabî	638/1240
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	ed-Dürrü’l-Muazzam fî Şerhi Hizbi’l-A'zâm	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham	Ali el-Kârî	1014/1605
Mehmed b. Mahmud b. Sâlih el-Medenî et-Trabzonî	1200/1786	Nefehâtü’l-Kurâb ve’l-İttisâl bi-İsbâti’t-Tasarruf li Evliyâillâhi ve’l-Kerâme ba'de’l-İntikâl	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Ed'iye-i Me'sûre	Tasavvuf & Tarikat				
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Şerhu Etvâkı’z-Zeheb	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Etvaku'z-Zeheb	Zemahşerî	538/1144
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Terceme-i Zikr-i Sübhânellâh ve bi-Hamdihî	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed b. Mustafâ Akkirmânî (Kefevî Mehmed Efendi)	1174/1760	Zübdetü'l-Müntehâp - Mütercem Tabirnâme	Tasavvuf & Tarikat				
Mehmed b. Mustafâ Lazekî	1155/1742	Bizâatü'l-Vâizîn	Tasavvuf & Tarikat				
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	Celîlü'l-Kadr fî Şerhi Hizbu’l-Bahr	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Hizbu'l-Bahr	Ebü'l-Hasen Şâzelî	656/1258
Mehmed b. Veli İzmîrî (İzmîrli Mevlânâ Mehmed b. Veli)	1165/1751	İsticlâbü’l-Murâdât	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Delâilü'l-Hayrât	Ebû Abdullâh el-Cezûlî	870/1465
Mehmed Emîn b. Abdülhay el-Üsküdârî	1149/1736	Vahdet-i Vücûd Risâlesi	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Emîn b. Ahmed Edirnevî	1210/1795	Keşfu'l-Ğuyûb alâ Cilâi'l-Kulûb	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Cilaü'l-Kulub	Birgivî	981/1573
Mehmed Emîn b. Ali Edip	1216/1801	Ravzatü'l-Hikem fî Ahlâki'l-Ümem	Tasavvuf & Tarikat				
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	Emânetullah Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn	Gazzâlî	505/1111
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	Hülâsa-i Tarîkât	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	İrşâd-ü Sâlikîn	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	Risâle fî Sülûki't-Tarîkati'n-Nakşîbendiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	Risâle-i Rûhiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	Risâle-i Suâlât ve Cevâbât	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	Risâle-i Tevhîd-i Bârî	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	Risâle-i Vâlidiyye Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Risâle-i Vâlidiyye	Ubeydullâh Ahrâr	895/1490
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	Risâletü'l-Etvâr	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	Risâletü'l-Kalb	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	Silsile-i Hâcegân-ı Tarîkat-ı Nakşîbendiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	Siyânet-i Dervişân fî Bahsi Devrâni Sofiyân	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Emîn Tokâdî	1158/1745	Şerh-i Kelimât-ı Hâcegân	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Fıkhî el-Aynî	1147/1735	Risâletu Ta'dili'l-Medâric fî Beyâni Tasavvufi'l-Hakk	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Hâkim b. Halîl eş-Şerîf	1185/1770	Fusûs Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Fusûsu'l-Hikem	İbn Arabî	638/1240
Mehmed Hâkim b. Halîl eş-Şerîf	1185/1770	İşârât	Tasavvuf & Tarikat				
Mehmed Hâkim b. Halîl eş-Şerîf	1185/1770	Nefhatü'z-Zât ve's-Sıfât	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	?	Feridüddin Attâr	618/1221
Mehmed Hâkim b. Halîl eş-Şerîf	1185/1770	Şerh-i Rubâî-i Hazret-i Mevlevî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Rubâî Hazret-i Mevlevî	?	

Mehmed Hâkim b. Halîl eş-Şerîf	1185/1770	Şerhu Esmaillâhi'l-Hüsnâ	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Hâkim b. Halîl eş-Şerîf	1185/1770	Tehlîlnâme	Tasavvuf & Tarikat				
Mehmed Hâkim b. Halîl eş-Şerîf	1185/1770	Tevhidnâme	Tasavvuf & Tarikat				
Mehmed Halvetî Mushafî	1146/1733	el-Ecvibetü's-Sûfiyye li'l-Esile-ti'l-Hafiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Nasûhî Efendi (Mehmed b. Nasûhî Üsküdârî)	1130/1718	Câmiu'l-Esrâr	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Nasûhî Efendi (Mehmed b. Nasûhî Üsküdârî)	1130/1718	mecmûatü'r-Rüşdiyye fi't-Tarîka-ti'l-Muhammediyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	et-Tarîkatü'l-Mu-hammediyye	Birgivî	981/1573
Mehmed Nasûhî Efendi (Mehmed b. Nasûhî Üsküdârî)	1130/1718	Risâletü'l-Fahriye (Halifelerinden olup Beşiktaş'ta Maçka semtinde defnedilmiş bulunan Fahreddin Efendi adına yazılmış bir Risâledir)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Nasûhî Efendi (Mehmed b. Nasûhî Üsküdârî)	1130/1718	Risâletü'l-Velediyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Nasûhî Efendi (Mehmed b. Nasûhî Üsküdârî)	1130/1718	Risâletü'r-Rüşdiye (Halifelerinin başı Mudurnu'da medfun Abdullâh Rüşdü Efendi adına yazılmış ve tarikatın sülûkünden bahseden bir eserdir)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Nasûhî Efendi (Mehmed b. Nasûhî Üsküdârî)	1130/1718	Vâridât-ı Kudsiyye	Tasavvuf & Tarikat				
Mehmed Sâlih b. Derviş	1144/1731	Hediyyetü'l-Mühtedîn	Tasavvuf & Tarikat				
Mehmed Selim b. Müfti'l-İslâm Mirzâ Mustafâ Batûmî	1156/1743	Mâhiyyetü'l-Aşıkîn	Tasavvuf & Tarikat				
Mehmed Şuhûdi Köstendelî	1126/1715	et-Telvîhâtü's-Sübhaniyyee	Tasavvuf & Tarikat				
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	ed-Dürretü'z-Zâhire	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Hizbu'l-Bahr	Ebü'l-Hasen Şâzelî	656/1258
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	el-Kevkebü'd-Dürrî fî Şerhi Salâ-ti'l-Meşîş	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Salâvat-ı İbni Meşîş	Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî	625/1228

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	et-Tibrü'l-Ahmer fî Kelâmi'ş-Şeyhi'l-Ekber	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	?	İbn Arabî	638/1240
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	Mecmûatü's-Salavât	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	Risâle fî Defi İtirâzı Râgıb Mehmed Bâşâ fî Hakki'l-Fusûs li'ş-Şeyh Ekber	Tasavvuf & Tarikat	Risâle	Fusûsu'l-Hikem	İbn Arabî	638/1240
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	Talîkât alâ Mevâzia mine'l-Fütûhâti'l-Mekkiyye.	Tasavvuf & Tarikat	Talîk	Fütühat-ı Mekkiyye	İbn Arabî	638/1240
Mehmed Tahir Lalezârî	1204/1789	ez-Zümrüdetü'l-Hadrâ Şerhu Kelâmi Abdülkâdir Geylânî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	?	Abdülkâdir Geylânî	561/1165
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	Kitâbü Nüzheti'l-Ârifîn ve Tenbîhi'l-Gâfilîn	Tasavvuf & Tarikat				
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm)	1212/1797	Menâkıb-ı Hazret-i Şeyh Muhammed Murâd el-Buhârî	Tasavvuf & Tarikat				
Mesud b. Vezir Mehmed Paşa	1191/1777	Nezilü'l-Kuds li-Men Recâ bi-Ziyâreti'l-Üns	Tasavvuf & Tarikat				
Mevczâde (Abdurrahmân Rahmi-i Bursevî)	1173/1759	Şerhu Miftâhi'l-Gayb	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Miftâhu'l-Gayb	Sadreddin Konevî	673/1274
Mevkufâtî Osman b. Ali b. İshak	1179/1766	Tarîkatu'l-Ebrâr	Tasavvuf & Tarikat				
Mirzazâde Ahmed Neylî	1161/1748	el-Fazlü'l-Vehbî fî Tercemeti'l-Cânibi'l-Garbî	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	el-Cânibü'l-Garbî fî Halli Müşkilâti İbni'l-Arabî	Ebü'l-Feth Muhammed b. Hamîdüddin el-Mekkî	1161/1748
Mirzazâde Sâlim Mehmed Efendi	1152/1740	Mahiyetü'l-Âşıkîn	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Molla Tevîcirî (Tüveycirî) en-Nakşibendî	1183/1769'dan sonra	Musâfahatu'r-Resul	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Muhammed b. Muhammed el-Kâdî	1184/1771'den sonra	Esrârü'l-Muhammedî ve İrşâdü'l-Ahmedî	Tasavvuf & Tarikat				
Muhammed b. Muhammed el-Kâdî	1184/1771'den sonra	İsbât-ı Hâtemü'l-Evliyâ	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

Muhammed b. Muhammed el-Kâdî	1184/1771'den sonra	Risâle-i Naberât fî Beyâni Hat-mi'l-Velâyeti'l-Muhammediyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Muhammed b. Muhammed el-Kâdî	1184/1771'den sonra	Şerhu Fusûsi'l-Hikem	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Fusûsu'l-Hikem	İbn Arabî	638/1240
Muhammed b. Yûsuf el-Halebî er-Rehâvi (Muhammed b. Yûsuf en-Nihâlî)	1185/1770	es-Sirru'l-İlâhiyyi'l-Müncî min Ves-veseti'l-Lâhî	Tasavvuf & Tarikat				
Muhammed b. Yûsuf el-Halebî er-Rehâvi (Muhammed b. Yûsuf en-Nihâlî)	1185/1770	Zamanındaki sûfilerin tehâfütüyle ilgili bir Risâlesi var	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Mustafâ Abdurrahmân el-İzmîrî (Mustafâ b. Abdirrahman b. Mu-hammed el-İzmîrî)	1154/1741	Vâridât-ı Kübrâ	Tasavvuf & Tarikat				
Mustafâ b. Yûsuf b. Abidin Geylânî	1143/1731	Seyfü'l-Mülûk li-Hatfi's-Sülûk	Tasavvuf & Tarikat				
Mustafâ Efendi (Turhal Şeyhi)	1197/1783	Mürşidü's-Sâlikîn	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müezzinzâde Ahmed b. Abdullâh el-Bursevî	1205/1791	er-Risâletü'l-Kudsiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müezzinzâde Ahmed b. Abdullâh el-Bursevî	1205/1791	Esmâü's-Sülûk	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müezzinzâde Ahmed b. Abdullâh el-Bursevî	1205/1791	Muhtasaru Minhâci'l-Âbidîn	Tasavvuf & Tarikat	İhtisar	Minhâcü'l-Âbidîn	Gazzâlî	505/1111
Müezzinzâde Ahmed b. Abdullâh el-Bursevî	1205/1791	Muhtasaru'l-İhyâ	Tasavvuf & Tarikat	İhtisar	İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn	Gazzâlî	505/1111
Müezzinzâde Ahmed b. Abdullâh el-Bursevî	1205/1791	Zâdü'l-Kavâfil fî Tayyi'l-Merâhil	Tasavvuf & Tarikat				
Müftîzâde Mehmed Sadık Erzincânî (Muhammed b. Abdirrahim)	1223/1808	Şerhu Manzume-i Şâhidî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Tuhfe-i Şâhidî	İbrâhîm Şâhidî	957/1550
Müstakim Mustafâ Niyazi Efendi	1163/1750	es-Sülûkü'l-Kavîm ve's-Sırâtu'l-Müstakîm	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müstakim Mustafâ Niyazi Efendi	1163/1750	Mucibü'l-İkân li Ehli'l-Furkân	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müstakim Mustafâ Niyazi Efendi	1163/1750	Sohbetü'l-Gâye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Âdâbü Üli'l-Elbâb	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Akîdetu's-Sûfiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	El-İskenderiyye (Risâletü'l-İskender)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Emânet-i Ma'rûza	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Hâşiye-i Hizb-i Azam	Tasavvuf & Tarikat	Hâşiye	el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham	Ali el-Kârî	1014/1605
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Nusret-i Mübtedi	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Ravza-i Meşâyih-i Kibâr	Tasavvuf & Tarikat				
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Risâle-i Melâmiyye-i Şüttâriyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Risâle-i Nisyân	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Risâle-i Tâciyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Salavât-ı Şerîfe	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Şerhu Bazı Ebyât-ı Mesnevî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Mesnevî	Mevlânâ	672/1273
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Şerhu Evrâd-ı Kâdiriyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Füyûzâtü'r-Rabbâniyye fî Evrâdi'l-Kâdiriyye	Abdülkâdir Geylânî	561/1165
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Şerhu Hizbi'l-Hıfz	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Hizbu'l-Hıfz	Nevevî	676/1277
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Şerhu Salâti'l-Bedî'	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Salâtu'l-Bedi	?	
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Şerhu Vird-i Settâr	Tasavvuf & Tarikat	Şerh & Tercüme	Vird-i Settâr	Yahya Şirvânî	869/1464

Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Şerhu'l-Ukûdi'l-Lü'lüiyye fî Tarikati'l-Mevleviyye li'n-Nablûsi	Tasavvuf & Tarikat	Şerh & Tercüme	Ukûdü'l-Lü'lüiye fî Tarikati'l-Mevleviyye	Abdülganî b. İsmâil Nablûsî	1143/1731
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Şerhu'n-Na'ti'l-Murassa	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	en-Na'tu'l-Murassa	Ali el-Kârî	1014/1605
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Tahkîku's-Salavât	Tasavvuf & Tarikat				
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Tarikat ehlinin serpuşlarına dair risâle	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Terceme-i Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbânî (Terceme-i Mektûbât-ı Kudsiyye)	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Mektubat	İmam Rabbâni	1035/1624
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Terceme-i Mürşidi'l-Müteehhilîn	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Mürşidü'l-Müteehhilin	Kutbüddînzade İzniki	885/1480
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Terceme-i Ukûdi'l-Lü'lüiyye fî Âyini Mevliveyye	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Ukûdü'l-Lü'lüiye fî Tarikati'l-Mevleviyye	Abdülganî b. İsmâil Nablûsî	1143/1731
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi	1202/1788	Tuhfetü'l-Merâm Es'ile ve Ecvibe	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Nazîrâ İbrâhîm b. Mustafâ b. İbrâhîm Efendi Gülşenî	1188/1775	Behcetü'l-Ebrâr	Tasavvuf & Tarikat				
Nazîrâ İbrâhîm b. Mustafâ b. İbrâhîm Efendi Gülşenî	1188/1775	İnsânnâme	Tasavvuf & Tarikat				
Neccârzâde Mustafa Rızâ Efendi (Rızâeddîn Mustafa Efendi)	1159/1746	er-Risâle fî Beyâni'l-İtikad ve'l-Ahlâk ve'l-Amel	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Neccârzâde Mustafa Rızâ Efendi (Rızâeddîn Mustafa Efendi)	1159/1746	Hâtimetü'l-Vâridât	Tasavvuf & Tarikat				
Neccârzâde Mustafa Rızâ Efendi (Rızâeddîn Mustafa Efendi)	1159/1746	en-Nasâihu'l-Cündiyye fi't-Tarîka-ti'n-Nakşibendiyye	Tasavvuf & Tarikat				
Neccârzâde Mustafa Rızâ Efendi (Rızâeddîn Mustafa Efendi)	1159/1746	Terceme-i Muhtasari'l-Velâye	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Muhtasaru'l-Velâye	Ebu Abdullâh Muhammed Semerkandî	1159/1746
Neccârzâde Mustafa Rızâ Efendi (Rızâeddîn Mustafa Efendi)	1159/1746	Tuhfetü'l-İrşâd	Tasavvuf & Tarikat				
Neccârzâde Mustafa Rızâ Efendi (Rızâeddîn Mustafa Efendi)	1159/1746	Tuhfetü'l-Mülûk fî Marifeti's-Saffi fi's-Sülûk	Tasavvuf & Tarikat				

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Neccârzâde Mustafa Rızâ Efendi (Rızâeddîn Mustafa Efendi)	1159/1746	Zuhûrât-ı Mekkiyye	Tasavvuf & Tarikat				
Necîb Abdullâh Efendi	1219/1804	Nazm-ı Nefîs	Tasavvuf & Tarikat				
Necîb Abdullâh Efendi	1219/1804	Şerh-i Devri'l-A'lâ li'ş-Şeyh Ekber	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Hizbu Devri'l-A'lâ	İbn Arabî	638/1240
Nûreddîn Muhammed Cerrâhî	1133/1721	Mürşid-i Dervişân	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Nûreddîn Muhammed Cerrâhî	1133/1721	Vird-i Kebîr (Vird-i Kebîr-i Subhiyye)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Nûreddîn Muhammed Cerrâhî	1133/1721	Vird-i Sağîr (Vird-i Sağîr-i Mesâiyye)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Osman b. Abdullâh Uryânî el-Kilisî (Uryânî Osman Efendi)	1168/1755	er-Remzü'l-Kâmil fî Şerhi Duâi'ş-Şamil (el-Kâşif li-Ed'iyeti'n-Nebiyyi'l-Ekrem fî-Şerhi'l-Hizbi'l-A'zâm)	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham	Ali el-Kârî	1014/1605
Osman b. Ahmed Fertekî	1215/1800	Şerhu Hizbi'n-Nevevî (Şerh-i Hizbi Nevevî)	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Hizbu'l-Hıfz	Nevevî	676/1277
Osman b. Ahmed Fertekî	1215/1800'den sonra	İnkişâfü'l-Kulûb	Tasavvuf & Tarikat				
Osman b. Ahmed Fertekî	1215/1800'den sonra	Şerh-i Celcelûtiye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Kasîdetü'l-Celcelûtiyye	Hz. Ali	40/661
Osman b. Ahmed Fertekî	1215/1800'den sonra	Şerh-i Devri'l-A'lâ	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Hizbu Devri'l-A'lâ	İbn Arabî	638/1240
Osman b. Ahmed Fertekî	1215/1800'den sonra	Şerh-i İsmi A'zam	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham	Ali el-Kârî	1014/1605
Osman b. Ahmed Fertekî	1215/1800'den sonra	Şerh-i Salât-ı Meşîşe	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Salâvat-ı İbni Meşîş	Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî	625/1228
Osman b. Ahmed Fertekî	1215/1800'den sonra	Şerh-i Vird-i Settâr	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Vird-i Settâr	Yahya Şirvânî	869/1464
Osman b. Ali el-Ömerî ed-Defterî	1193/1779	el-Makâmâtü'l-Ömeriyye	Tasavvuf & Tarikat				

Osman b. Ali el-Ömerî ed-Defterî	1193/1779	Râhatu'r-Rûh	Tasavvuf & Tarikat				
Osman b. Ali Mudurnevî Nakşîbendî	1211/1797	Meslekü's-Sâlikîn	Tasavvuf & Tarikat				
Osman b. Ali Mudurnevî Nakşîbendî	1211/1797	Risâletü'n-Nakşibendiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Osman b. Davud b. Muhammed Karsî	1188/1775	Şerhu Delâili'l-Hayrât	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Delâilü'l-Hayrât	Ebû Abdullâh el-Cezûlî	870/1465
Osman b. Davud b. Muhammed Karsî	1188/1775	Tefsîrü'l-Müşkilât ve Kâşifü'l-Galatât	Tasavvuf & Tarikat				
Osman b. Hac Eğînî	1210/1795	Şerhu Delâili'l-Hayrât	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Delâilü'l-Hayrât	Ebû Abdullâh el-Cezûlî	870/1465
Osman b. Ya'kûb b. Hüseyin el-Kemâhî	1171/1758	Şerhu Hizbi A'zam	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham	Ali el-Kârî	1014/1605
Osmanzâde Ahmed Tâib b. Osman	1136/1724	Ahlâk-ı Ahmedî	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Ahlâk-ı Muhsinî	Hüseyin Vâiz-i Kâşifî	910/1504
Osmanzâde Ahmed Tâib b. Osman	1136/1724	Telhîs-i Mehâsinü'l-Âdâb	Tasavvuf & Tarikat	İhtisar	Mehâsinü'l-Âdâb	Gelibolulu Mustafâ Âlî	1008/1600
Ömer b. Ahmed Ayıntâbî Kusûrî	1140/1728	Taştîru Tuhfeti'ş Şâhidî	Tasavvuf & Tarikat	Taştir	Tuhfe-i Şâhidî	İbrâhîm Şâhidî	957/1550
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Ezkâru'l-Hac	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Farhu'z-Zâhidîn	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Ferhatu'l-Fu'âd	Tasavvuf & Tarikat				
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Hüsnü'l-Metâlib fi't-Tasavvuf	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Muhhu'd-Da'avât	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Ömer b. Ali b. İbrâhîm İspirî	1202/1788	Zübdetü Feyzi'l-Erhâm fî Şerhi'l-Hizbi'l-A'zam	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham	Ali el-Kârî	1014/1605
Ömer Zarîfî Efendi (Rusçuklu Zarîfî)	1210/1795	Tasavvufnâme	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Pruşçak Mustafâ b. Muhammed Bosnevî Akhisârî Nevabâdî	1169/1756	Risâle fi'r-Rahme ve'ş-Şefkat ale'l-Halk	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Rahikîzâde Uyûnî Seyyid Mehmed Efendi	1166/1753	Silsilenâme-i Meşâyih-i 'İzâm	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Rahikîzâde Uyûnî Seyyid Mehmed Efendi	1166/1753	Tarifnâme-i Dergâhân	Tasavvuf & Tarikat				
Raûfî Seyyid Ahmed Üsküdârî	1170/1757	Mecâlis	Tasavvuf & Tarikat				
Reşid Ahmed Efendi	1218/1803	el-Füyuzâtü'l-Habibiyye ale's-Salâti'l-Meşîşiyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Salâvat-ı İbni Meşîş	Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî	625/1228
Reşid Ahmed Efendi	1218/1803	el-Meslûlü's-Safiyye ale'l-Vâridati's-Sâdiyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh			
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Hâşiye alâ Şerhi Dîbâceti't-Tarîkati'l-Muammediyye	Tasavvuf & Tarikat	Hâşiye	et-Tarîkatü'l-Muhammediyye	Birgivî	981/1573
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Mecmû'atü Ezkâr ve Ed'iye	Tasavvuf & Tarikat				
Saçaklızâde Mehmed b. Ebîbekir Maraşî	1145/1732	Nasâih	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Sadık Mehmed Erzincânî	1209/1794	Hakîkatü'l-Yakîn Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Hakîkatü'l-Yakîn ve Zülfetü't-Temkîn	Abdülkerîm el-Cîlî	832/1428
Sadık Mehmed Erzincânî	1209/1794	Risâle-i Mahbûb	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Sadık Mehmed Erzincânî	1209/1794	Risâle-i Marifeti'n-Nefs	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Sadık Mehmed Erzincânî	1209/1794	Risâle-i Mergûbe	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Sadık Mehmed Erzincânî	1209/1794	Risâle-i Terbiyenâme	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Sâkıb Mustafa Dede (Sâkıb Dede)	1148/1736	Sefîne-i Mevleviyye	Tasavvuf & Tarikat				
Selim Baba (Selim Divâne)	1170/1757	Burhânü'l-Ârifîn ve Necâtü'l-Gâfilîn	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

Selim Baba (Selim Divâne)	1170/1757	Miftâhu Müşkilâtü's-Sâdıkîn ve Âdâb-ı Tarîki'l-Vâsilîn	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Seyyid Mehmed Murad b. Ali Keşmirî Buhârî (Murad Buhârî)	1132/1720	er-Risâle fi's-Semâ'	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Seyyid Mehmed Murad b. Ali Keşmirî Buhârî (Murad Buhârî)	1132/1720	Mektûbât	Tasavvuf & Tarikat				
Seyyid Mehmed Murad b. Ali Keşmirî Buhârî (Murad Buhârî)	1132/1720	Mesmûât [ez Ubeydullah el-Ahrâr]	Tasavvuf & Tarikat				
Seyyid Mehmed Murad b. Ali Keşmirî Buhârî (Murad Buhârî)	1132/1720	Risâle fi't-Tarîkati'n-Nakşibendiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Seyyid Mehmed Murad b. Ali Keşmirî Buhârî (Murad Buhârî)	1132/1720	Silsiletu'z-Zeheb fi's-Sülûk ve'l-Edeb	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Sezaî Hasan Efendi (Sezâî-yi Gülşenî)	1151/1738	Mektûbât	Tasavvuf & Tarikat				
Suyolcuzâde Nehrî Ahmed Efendi	1182/1768	İlâhiyyât	Tasavvuf & Tarikat				
Suyolcuzâde Nehrî Ahmed Efendi	1182/1768	Vahdet-i Vücuttan bahseden bir eser	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Fevâid-i Salavât-i Şerife	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Miftâhu'l-Felâh	Tasavvuf & Tarikat	Seçme & Derleme	et-Tarîkatü'l-Mu-hammediyye	Birgivî	981/1573
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Müntehab min Kitâbi Miftâhi'l-Hısni'l-Hasîn min Kelâmi Seyy-idi'l-Mürselîn	Tasavvuf & Tarikat	Seçme & Derleme	el-Hısnü'l-Hasîn min Kelâmi Seyy-idi'l-Mürselîn	İbnü'l-Cezerî	833/1429
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Risâle fî Beyâni Mevâzı'ı's-Salât ale'n-Nebiyyi Aleyhi's-Selâm	Tasavvuf & Tarikat	İhtisar	el-Hısnü'l-Hasîn min Kelâmi Seyy-idi'l-Mürselîn	İbnü'l-Cezerî	833/1429
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Risâle-i Halvet	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Süleyman Fâzıl b. Ahmed (Süleyman Fâzıl Efendi)	1134/1722	Risâletü't-Takvâ	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Enfüsü'l-Âfâk	Tasavvuf & Tarikat				

Müellif	Vefat Tarihi	Eser İsmi	Alanı	Formu	Üzerine Çalışma Yapılan Eser	Müellifi	Vefat Tarihi
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Kasîde-i Münferice Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Kasîde-i Münferice	İbnü'n-Nahvî	513/1119
Süleyman Nahîfî Efendi	1151/1738	Mesnevî Tercümesi	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	Mesnevî	Mevlânâ	672/1273
Süleyman Zâtî Efendi (Süleyman Halvetî Bursevî)	1175/1761	Miftâhu'l-Mesâil	Tasavvuf & Tarikat				
Süleyman Zâtî Efendi (Süleyman Halvetî Bursevî)	1175/1761	Risâle fî Mebdei İnsân	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Süleyman Zâtî Efendi (Süleyman Halvetî Bursevî)	1175/1761	Sevânihü'n-Nevâdîr fî Ma'rife-ti'l-'Anâsır	Tasavvuf & Tarikat				
Süleyman Zâtî Efendi (Süleyman Halvetî Bursevî)	1175/1761	Şahidi'nin Gülşen-i Vahdet Manzumesine Şerh	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Gülşen-i Vahdet	İbrâhîm Şâhidî	957/1550
Şeyhî Mehmed Efendi	1144/1731	Esmâ-i Hüsnâ'ya Dair Manzûme	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	el-Mecâlisü'z-Zehra fî Hidme-ti'ş-Şerîati'l-Garrâ	Tasavvuf & Tarikat				
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	Enfesü'n-Nefâis	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	Islâhu'l-Hediyye	Tasavvuf & Tarikat	Tenkih	Hediyyetu'l-İhvan	Nazmî Mehmed Efendi	1112/1701
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	Rûhu's-Salât	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	Şerh ale't-Tarîkati'l-Muhammediyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	et-Tarîkatü'l-Mu-hammediyye	Birgivî	981/1573
Tarikatçı Emîr Seyyid Mustafâ Efendi (Tarikatçızâde Mustafâ b. Seyyid Abdullâh)	1143/1731	Terceme-i Tarîkat-ı Muhammediye	Tasavvuf & Tarikat	Tercüme	et-Tarîkatü'l-Mu-hammediyye	Birgivî	981/1573
Tarsûsî Mehmed Efendi	1145/1732	Kıssat-ü Yûsuf	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			

Tarsûsî Mehmed Efendi	1145/1732	Mecmû'atü'l-Mevâ'iz	Tasavvuf & Tarikat				
Tennûrizâde Mustafâ Efendi (Seyyid Mustafâ b. Sunullah)	18. yy	Hediyyetü'l-Fukarâ	Tasavvuf & Tarikat				
Ünsî Hasan Efendi	1136/1724	Kelâm-ı Azîz (Sırr-ı Ehadiyyet)	Tasavvuf & Tarikat				
Veliyyüddîn b. Halil el-Bükâî	1183/1769	Ğayetü'l-Merâm	Tasavvuf & Tarikat				
Veliyyüddîn b. Halil el-Bükâî	1183/1769	Siracü'l-Ümme fî Menâkıbi'l-Eimme	Tasavvuf & Tarikat				
Veliyyüddîn Cârullâh Efendi	1151/1738	Köprülüzâde Numan Paşa'nın Risâletü'l-Adlî fî Hâl-i Hızır Risâles-ine Şerh	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Risâletü'l-Adli fî Hâl-i Hızr	Köprülüzâde Numan Paşa	1131/1719
Yakûb Afvî b. Mustafâ Fenâî el-Hal-vetî	1149/1736	Hediyyetü'l-Vu'âz (Hediyyetü'l-Vâiz)	Tasavvuf & Tarikat				
Yakûb Afvî b. Mustafâ Fenâî el-Hal-vetî	1149/1736	Hediyyetü's-Sâlikîn (Hedi-yyetü's-Süllâk)	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Yakûb Afvî b. Mustafâ Fenâî el-Hal-vetî	1149/1736	Kenzu'l-Vâizîn	Tasavvuf & Tarikat				
Yakûb Afvî b. Mustafâ Fenâî el-Hal-vetî	1149/1736	Tarikatnâme fî Âdâbi'l-Celvetiyye	Tasavvuf & Tarikat	Risâle			
Yakûb Afvî b. Mustafâ Fenâî el-Hal-vetî	1149/1736	Tuhfetü'l-Vu'âz	Tasavvuf & Tarikat				
Yakûb Afvî b. Mustafâ Fenâî el-Hal-vetî	1149/1736	İlhâkât ale't-Tecelliyât	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Lema'âtü'l-Berki'n-Nec-dî Şerhu Tecelliyâti Mahmud Efendî	Abdülganî b. İsmâil Nablûsî	1143/1731
Yakûb Afvî b. Mustafâ Fenâî el-Hal-vetî	1149/1736	Lum'a-i Nûrâniyye	Tasavvuf & Tarikat	Şerh			
Yûsuf Dede	1232/1815	Şerhu Mesnevî	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Mesnevî	Mevlânâ	672/1273
Yûsufefendizâde Abdullâh Hilmî b. Mehmed b. Yûsuf	1167/1754	Ravzatü'l-Vâizîn	Tasavvuf & Tarikat				
Zahir b. Ali ez-Zeydânî	1215/1800	Saâdetü'd-Dâreyn	Tasavvuf & Tarikat				
Zekâî Mustafâ Efendi	1227/1812	Velediyye Şerhi	Tasavvuf & Tarikat	Şerh	Velediyye	Nasuhî Mehmed Efendi	1130/1718